

Запорізький національний університет

На правах рукопису

Сарнацький Олександр Петрович

УДК: 94(470): 329.1/6(477) „1900/1917”

РОСІЙСЬКИЙ САМОДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ ТА УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ
ПАРТІЇ (1900-1917 рр.)

Спеціальність: 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

Турченко Федір Григорович

доктор історичних наук,

професор

Запоріжжя – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....	17
1.1. Методологічна база дослідження.....	17
1.2. Історіографія проблеми.....	23
1.3. Джерельна база дослідження та її структура.....	43
РОЗДІЛ II. СТАВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ ЦАРИЗМУ ДО ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	52
2.1. Взаємовідносини між центральними та місцевими адміністративними органами у справі координації дій стосовно українських політичних партій.....	52
2.2. Взаємодія адміністрації з поліцейськими органами та судовою системою відносно діяльності українських партій.....	84
2.3. Ставлення царської адміністрації до видань українських політичних партій.....	94
2.4. Адміністративні покарання представників та прихильників українських політичних партій за їх діяльність.....	112
РОЗДІЛ III. КАРАЛЬНІ ОРГАНИ САМОДЕРЖАВСТВА В БОРОТЬБІ З УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ.....	136
3.1. Співпраця між центральними та місцевими поліцейськими органами в їх діях проти українських партій.....	136
3.2. Поліцейсько-жандармський нагляд за українськими політичними партіями.....	162
3.3. Репресивні дії з боку поліцейських органів самодержавства відносно представників та прихильників українських політичних партій.....	192
3.4. Антиукраїнські дії поліцейсько-жандармського апарату царизму в Галичині в роки Першої світової війни.....	214
РОЗДІЛ IV. ДІЯЛЬНІСТЬ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ СТОСОВНО ЛЕГАЛЬНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	231

4.1. Утиски царською цензурою видань українських партій напередодні та під час Першої російської революції 1905–1907 рр.....	231
4.2. Діяльність цензури щодо видань українських партій у 1907–1914 рр.....	257
4.3. Дії цензурних органів по винищенню українських видань у роки Першої світової війни.....	290
РОЗДІЛ V. МІСЦЕ І РОЛЬ СУДОВОГО ВІДОМСТВА САМОДЕРЖАВСТВА У СПРАВІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ПОКАРАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	
5.1. Дії царського суду відносно представників українських політичних партій на початку ХХ ст. (1900–1907 рр.).....	301
5.2. Судові покарання членів та прихильників українських партій за їх діяльність у 1907–1914 рр.....	344
5.3. Діяльність судової влади самодержавства стосовно представників українських політичних партій під час Першої світової війни.....	367
5.4. Судові утиски видань українських політичних партій у 1905–1917 рр.....	376
ВИСНОВКИ.....	386
ДОДАТКИ.....	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	417

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена посиленням наукового і суспільного інтересу до вітчизняної історії, досвіду попередніх поколінь українців та важких уроків минулого в умовах становлення та розвитку сучасної незалежної Української держави.

Одними з найбільш актуальних і дискусійних проблем є питання, що пов'язані з розглядом суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., яка на той час входила до складу Російської імперії, та розвитком українського національно-визвольного руху в ній, який очолювався українськими політичними партіями. Вони також виникають у цей час і розпочинають свою суспільно-політичну діяльність.

Всебічне висвітлення вищезазначеного потребує необхідності розкриття того, як діяло самодержавство та його апарат влади в останні роки свого існування під час політичної кризи в Російській державі, крізь призму їх ставлення до суспільства і людини в тій сфері, де вони найбільше дбали про свої політичні інтереси. Це вимагає показу й аналізу діяльності тих сил, що покликані були захищати існуючий на той час у Росії суспільно-політичний лад та всіляко боротися проти замахів на нього.

Усе вищезазначене привертає зрозумілу увагу вітчизняних дослідників, оскільки потребує серйозного подальшого їх вивчення, особливо тих питань, що висвітлені неповною мірою, однобічно.

Незважаючи на істотне накопичення останнім часом значного масиву історичних знань про виникнення, розвиток та діяльність українських політичних партій, які в цей час очолили український національно-визвольний рух, вивчення політики російського самодержавного апарату стосовно них ще не стало предметом спеціального дослідження.

Розгляд діяльності органів царської влади щодо українських політичних партій і механізму здійснення ними різноманітних заходів відносно них дає також змогу більш повно розкрити тенденції розвитку самодержавства на початку XX ст., простежити основні закономірності, що привели до його повалення.

Разом з тим, запропоноване дослідження могло б допомогти зорієнтувати зусилля дослідників на висвітлення політики самодержавства щодо інших національних складових визвольної-революційної хвилі в Україні на той час, а також до тих, хто її очолював.

При цьому слід відзначити, що відтворення в усій повноті місця та ролі дій органів російського самодержавного апарату в останні роки їх існування відносно українських політичних партій неможливе без цілісного, комплексного вивчення їх діяльності, оскільки у вітчизняній історіографії немає комплексних наукових розробок з досліджуваної проблематики.

Отже, ретельне і комплексне вивчення питань, пов'язаних з політикою царизму відносно діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України на початку ХХ ст., а також щодо їх емігрантських кіл та тих, з ким вони співпрацювали на західноукраїнських землях в роки Першої світової війни, без сумніву, має як наукове, пізнавальне, так і практично-політичне значення.

Зв'язок роботи з планами наукових робіт установи. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідних тем історичного факультету Запорізького національного університету „Українське націотворення в контексті європейського відродження ХІХ – на початку ХХ ст.” (номер державної реєстрації – 0100У001734) та „Модернізаційний процес в Україні в другій половині ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.” (номер державної реєстрації – 0103У000731). Особистим внеском дисертанта в розроблення теми є комплексне дослідження ставлення та дій органів владних структур царизму відносно громадсько-політичної діяльності представників та прихильників українських політичних партій на початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя в Україні на початку ХХ ст.

Предметом дослідження є політика російського самодержавного апарату стосовно українських політичних партій Наддніпрянщини в зазначений період, а також щодо емігрантських кіл цих партій на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни в умовах тимчасової окупації цих територій російськими військами.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1900 р., з яким традиційно пов'язують момент появи в Наддніпрянщині першої української політичної партії – РУП, і до Лютневої революції в Росії 1917 р.

Географічні межі дисертаційного дослідження охоплюють Наддніпрянську Україну, яка в період, що розглядається, входила до складу Російської імперії. Дослідженням частково охоплено і діяльність самодержавної влади в обох столичних містах імперії – Петербурзі та Москві, де мешкали й досить активно діяли представники та прихильники українських партій, а також у Галичині, що була на певний час окупована Росією під час Першої світової війни. Тут емігрантські кола українських партій Наддніпрянщини продовжували свою громадсько-політичну діяльність разом з представниками українських галицьких партій.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі здобутків історичної науки, залучення архівних джерел та інших документальних матеріалів об'єктивно і в комплексі висвітлити ті заходи, до яких вдавалися органи самодержавної влади з метою запобігання та припинення діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини та їх емігрантських кіл на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни, тимчасово окупованих Росією, та тих діячів і прихильників українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали заради майбутньої соборної України.

Відповідно до вказаної мети дисертантом поставлені такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан розроблення зазначеної проблеми в історіографії та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- висвітлити політику царської адміністрації в Україні стосовно діяльності представників та прихильників українських політичних партій;
- показати систему заходів поліцейсько-жандармських органів самодержавної влади стосовно членів зазначених партій;
- простежити дії царської цензури у справі перешкоджання поширенню легальних видань указаних партій;

- дослідити діяльність імперської судової системи, що була пов'язана з репресіями проти діячів та прихильників цих партій за скоєні ними „державні злочини”;
- з'ясувати рівень співпраці між місцевою виконавчою та судовою гілками самодержавної влади стосовно представників та прихильників українських партій;
- уточнити, наскільки тісними були взаємозв'язки та відносини між представниками центральних органів самодержавної влади та місцевих установ у справі координації їх зусиль для протидії українському національно-визвольному рухові;
- виявити загальне та особливе в антиукраїнській політиці самодержавної влади в Галичині в період її тимчасової окупації російськими військами в роки Першої світової війни відносно емігрантських кіл зазначених партій, а також представників та прихильників українських галицьких партій.

Методологія дослідження являє собою сукупність теоретико- методологічних принципів, наукових підходів та методів. Основоположне значення мають принципи об'єктивності та історизму, дотримання яких дало можливість дослідити політику російського самодержавного апарату щодо діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст., показати засади такої політики і висвітлити здійснення її владою на місцях. Застосування загальнонаукових (аналітичного, синтетичного, логічного), загальноісторичних (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, ретроспективного), джерелознавчих (текстологічного, атрибутивного) **методів** дозволило дисертанту розкрити досліджувану проблему та запропонувати власні висновки та рекомендації з відповідною аргументацією.

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається насамперед самою постановкою та розробленням теми як цілісної наукової проблеми та її концептуальною розробкою. У ній докладніше розглядаються взаємозв'язки головних відгалужень виконавчої влади в їх ставленні та діях відносно діячів українських по-

літичних партій Наддніпрянської України на початку ХХ ст. за їх „антидержавницьку діяльність”, а також щодо емігрантських кіл цих партій на західноукраїнських землях, тимчасово окупованих Росією під час Першої світової війни, та представників українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали.

Що ж стосується взаємодії органів виконавчої і судової влади відносно вищезазначеного, то з'ясовано, що співпраця їх у цьому питанні була завжди ефективною. При певних ускладненнях у внутрішньому житті країни виконавча влада на місцях в особі керівників адміністрації підпорядкувала собі при цьому владу судову, виступаючи головною складовою в діях усього самодержавного апарату.

У дисертації на основі залучення нових архівних джерел наповнена більш детально реальними фактами наглядова, розшукова, дізнавальна та інші види діяльності жандармерії та охоранки стосовно представників та прихильників українських політичних партій.

Більш докладно простежено дії царської цензури стосовно легальних видань зазначених партій, що дало змогу зробити висновок про її, в більшості випадків, упереджений погляд на їх появу, існування та зміст вміщених на їх шпальтах публікацій. На практиці це призводило до того, що, наприклад, за публікацію критичних заміток стосовно влади приблизно одного змісту покарання з боку цензури переважно припадали на україномовні видання, ніж російськомовні.

На основі вивчення судових справ про покарання царською фемідою представників та прихильників українських політичних партій за їх діяльність проти існуючого ладу в дисертації доведено, що судова гілка самодержавної влади досить вправно виконувала покладені на неї царизмом відповідні функції в межах чинного на той час в Росії законодавства, яке, як відомо, не дуже жалувало інакомислячих.

У комплексі відтворена політика самодержавної влади в Західній Україні під час її тимчасової окупації російськими військами в період Першої світової війни, що була спрямована проти емігрантських кіл наддніпрянських партій та представників і прихильників українських галицьких партій, з якими перші співпрацювали. Більш детально показано загальне і виявлено особливе в діях влади

щодо них. Ця діяльність була певним чином диференційована, але незмінним залишався її антиукраїнський характер. Переглянуто, зокрема, існуючу в історіографії точку зору про відсутність реакції з боку самодержавної влади (крім дипломатичної) щодо критики її навіть з боку союзників Росії у війні за ту політику, яку вона здійснювала на територіях Галичини відносно місцевого українського населення. Оскільки створення нею Особливої комісії стосовно заручників та адміністративно засланих з Галичини при Тимчасовому воєнному генерал-губернаторові Галичини Г. Бобринському наявне тому підтвердження. Крім того, в дисертації вперше наводяться документальні матеріали про спробу представників тимчасової адміністрації створити на цих землях власне „Бюро друку” для маніпуляції громадською думкою з приводу її діяльності на окупованих землях Галичини, а також розпочати на їх теренах діяльність російських загальноцивільних судів замість австрійських, яка не була здійснена нею лише у зв'язку з відступом російських військ з Галичини навесні та влітку 1915 р.

Досягнутий рівень попередніх досліджень, а також наведений у дисертації фактичний матеріал з різноманітних джерел надає можливість дисертантові запропонувати власну концепцію політики самодержавства щодо українства. Ця політика мала дуалістичний характер.

Її перший напрям ґрунтувався на формальній відсутності в російському законодавстві правових обмежень за національною ознакою для малоросів, які до того ще й офіційно вважалися частиною загальноросійської нації, мали єдину православну конфесію з росіянами тощо. Демократичні свободи, оголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., надали можливість прихильникам українства офіційно започаткувати українську пресу в державі, заснувати національні культурно-просвітницькі установи, створити українські думські фракції в I та II Державних думах та інше. Але це не змінило засади принципів політики щодо українців.

Що ж стосується другого напрямку цієї політики, то слід зазначити, що українські партії Наддніпрянщини з моменту їх появи і до повалення самодержавства ніколи не існували легально, оскільки їх програмні положення містили в собі вимоги припинення існування абсолютної монархії в Росії. У деяких з них

обґрунтовувалася необхідність революції. Тому коли їх представники заявляли, що вони українці, заперечуючи тим самим так звану „російську єдність”, або якимось іншим чином у своїй діяльності (літературній, культурно-просвітницькій, громадсько-політичній та ін.) виходили за межі чинного в Росії законодавства, тоді їх починали вважати відступниками і злочинцями. Подібна позиція діячів українського руху сприймалася російською державною верхівкою як внутрішньополітична диверсія та загроза цілісності усієї Російської імперії. Це передбачало встановлення досить ретельного нагляду за ними та їх діяльністю. При подальших її проявах влада відразу ж починала вдаватися до адміністративно-заборонних та репресивних заходів стосовно них. Вироблена концепція є теоретичною складовою проблеми, що досліджується.

Наукове значення дисертації полягає у формуванні концептуального погляду на політику органів царської влади відносно діяльності українських партій Наддніпрянщини як по суті репресивної політики. Дисертаційна робота пояснює та унаочнює розуміння того, як діяло самодержавство та його владні структури відносно однієї з національних складових визвольного руху в Росії у зазначений період.

Практичне значення дисертації та одержаних у ній результатів визначається як актуальністю теми дослідження, так і його науковою новизною. Робота збагачує сукупний доробок вітчизняних науковців шляхом усунення окремих історіографічних стереотипів. Вона сприяє подальшим дослідженням політики царизму відносно інших національних складових загальноросійського визвольного руху проти царизму на початку ХХ ст. Результати дослідження можуть бути використані для створення узагальнювальних праць із соціально-політичної історії України, підручників та навчальних посібників, при підготовці нормативних і спеціальних курсів з вітчизняної історії.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійній постановці й вирішенні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження. У працях, виданих у співавторстві, внесок автора полягає в опрацюванні матеріалу й написанні тексту.

Індивідуальна монографія

1. Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) : Монографія / Сарнацький О. П. — Запоріжжя : ЗНТУ, 2006. — 709 с.

Рец.: Шаповалов Г. Українські партії та російське самодержавство: новий погляд / Г. Шаповалов // Історичний журнал. — 2006. — № 4. — С. 122—124.

Турченко Г.Ф. Дослідження репресивної політики російського царизму щодо українського національно-визвольного руху: Рецензія на монографію О.П. Сарнацького „Царизм та українські політичні партії (1900—1917 рр.)” / Г. Ф. Турченко // Південний архів. Історичні науки : [зб. наук. праць / редкол.: Дарієнко В. М. (голова) та ін.] — Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. — Вип. 27. — С. 238—240.

Статті в наукових фахових виданнях

2. Сарнацький О. П. Микола Міхновський: деякі штрихи до громадсько-політичної та просвітницької діяльності наприкінці XIX ст. / О. П. Сарнацький // Наукові записки. Історичні науки : [зб. наук. статей / редкол.: Шкіль М. І. (голова) та ін.]. — К., Переяслав-Хмельницький : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. — Вип. 47. — С. 12—17.

3. Овсієнко О. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського / Олександр Овсієнко, Олександр Сарнацький // Архіви України. — 2003. — № 1-3. — С. 257—261.

4. Сарнацький О. П. Адміністративно-цензурні утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій у 1900—1907 рр. / О. П. Сарнацький // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2003. — № 2 (21). — С. 162—172.

5. Сарнацький О. П. Адміністративно-цензурні утиски щодо Д. Дорошенка на початку першої світової війни / О. П. Сарнацький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія : [зб. наук. праць / відп. ред. Слюсаренко А. Г. та ін.]. — К. : ВПЦ „Київський університет”, 2003. — Вип. 69. — С. 103—105.

6. Сарнацький О. П. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій у 1910—1914 роках / О. П. Сарнацький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія : [зб. наук. праць / відп. ред. Слюсаренко А. Г. та ін.]. — К. : ВПЦ „Київський університет”, 2003. — Вип. 70. — С. 143—148.

7. Сарнацький О. П. Відображення селянських заворушень 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях самодержавним апаратом Росії / О. П. Сарнацький // Наукові записки з української історії : [зб. наук. статей / редкол.: Шевчук В. П. (голова) та ін.]. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — Вип. 14. — С. 275—285.

8. Овсієнко О. Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у роки столипінської реакції / Олександр Овсієнко, Олександр Сарнацький // Проблеми історії України XIX—початку XX ст. : [зб. наук. праць / редкол. Реєнт О. П. (голова) та ін.]. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — Вип. VI. — С. 376—382.

9. Сарнацький О. П. Дії прокурорського нагляду та суду щодо покарання представників української інтелігенції в роки столипінської реакції / О. П. Сарнацький // Культурологічний вісник : [зб. наук. праць / гол. ред. Воловик В. І. та ін.]. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. 11. — С. 16—18.

10. Сарнацький О. П. Ставлення прокуратури та суду самодержавства до діяльності членів УСДРП на Волині в роки столипінської реакції / О. П. Сарнацький // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 4 (25). — С. 340—346.

11. Сарнацький О. П. Дії прокурорського нагляду та суду самодержавства напередодні й під час I-ої світової війни стосовно діяльності членів УСДРП / О. П. Сарнацький // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2004. — № 1 (26). — С. 292—298.

12. Сарнацький О. П. Каральні органи самодержавства у боротьбі проти поширення пропагандистських видань українських партій революційного спрямування (1905—1907 рр.) / О. П. Сарнацький // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — № 2 (26). — С. 185—190.

13. Сарнацький О. П. Ставлення прокуратури та суду самодержавства до діяльності членів „Спілки” в умовах виборів до II Державної думи та столипінської реакції / О. П. Сарнацький // Культурологічний вісник : [зб. наук. праць / гол. ред. Воловик В. І. та ін.] – Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. 12. — С. 11—15.

14. Сарнацький О. П. Ставлення царської прокуратури та суду щодо діяльності членів українських партій в Києві в роки столипінської реакції / О. П. Сарнацький // Культурологічний вісник : [зб. наук. праць / гол. ред. Воловик В. І. та ін.] — Запоріжжя : Прем’єр, 2004. — Вип. 13. — С. 17—21.

15. Сарнацький О. П. Ставлення царської прокуратури та суду щодо діяльності членів УСДРП Чернігівщини в умовах Першої російської революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб. наук праць / редкол. Турченко Ф. Г. (голова) та ін.]. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. XVIII. — С. 76—80.

16. Сарнацький О. П. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914—1916 рр. / О. П. Сарнацький // Історичний журнал. — 2004. — № 9. — С. 34—40.

17. Сарнацький О. П. Адміністративно-цензурні утиски царизмом друкованих органів УДРП в роки першої російської революції (1905–1907 рр.) / О. П. Сарнацький // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки : [зб. наук. праць / редрада.: Андрущенко В. П. (голова) та ін.]. — К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — Вип. 2. — С. 72—82.

18. Сарнацький О. П. Діяльність правоохоронних органів та судової влади в період спаду революції 1905—1907 рр. / О. П. Сарнацький // Наукові записки з української історії : [зб. наук. статей / редкол.: Коцур В. П. (голова) та ін.]. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 17.— С. 110–114.

19. Сарнацький О. П. Про утворення й діяльність Особливої комісії при воєнному генерал-губернаторові Галичини в роки Першої світової війни / О. П. Сарнацький // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2005. — № 3 (32). — С. 219—230.

20. Сарнацький О. П. Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у справі захисту представників української інтелігенції в роки столипінської реакції / О. П. Сарнацький // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2005. — № 4 (33). — С. 229—237.

21. Сарнацький О. П. Відображення поглядів генерал-губернатора Південно-західного краю на суспільно-політичну ситуацію у Російській державі та краї восени 1905 р. / О. П. Сарнацький // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 5 (33). — С. 200—204.

22. Сарнацький О. П. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907—1910 рр.) / О. П. Сарнацький // Український історичний журнал. — 2005. — № 6 (465). — С. 66—72.

23. Сарнацький О. П. Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900—1907) / О. П. Сарнацький // Історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 24—34.

24. Сарнацький О. П. Історіографія питання про ставлення та дії російського самодержавного апарату відносно українських політичних партій на початку ХХ ст. / О. П. Сарнацький // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2007. — № 2 (39). — С. 226—236.

Матеріали наукових конференцій

25. Сарнацький О. П. Украинские социалистические партии в годы Первой российской революции / О. П. Сарнацький // Актуальні проблеми історії України та методика їх вивчення у вузі : наук.-метод. конф., 16-17 квіт. 1992 р. : тези доп. — Запоріжжя, 1992. — С. 59—61.

26. Сарнацький О. П. Національно-визвольний рух в Україні та царизм (кінець ХІХ —початок ХХ ст.) на сторінках „Українського історичного журналу” / О. П. Сарнацький // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі : міжвуз. наук.-практ. конф., листопад 1992 р. : тези доп. — К., 1992. — С. 23—25.

27. Сарнацький О. П. Ліберально-демократичні партії України і питання державності на початку ХХ століття / О. П. Сарнацький // Либерализм: история и современность : всеукраин. науч.-практ. конф., 9-10 сент. 1993 г. : тезиси докл. — Донецьк — Запорожжє, 1993. — С. 87—88.

28. Сарнацький О. П. Жінки-військовики у лавах УСС у боротьбі за соборність України / О. П. Сарнацький // Жінки України: сучасний статус і перспективи : міжнар. наук.-практ. конфер., Одеса, червень 1995 р. : тези доп. — К, 1995. — С. 99.

29. Сарнацький О. П. Міністерство закордонних справ Росії і українські політичні партії на початку ХХ ст. / О. П. Сарнацький // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6-8 жовтня 2005 р. : тези доп. — Запоріжжя, 2005. — С. 160—161.

30. Сарнацький О. П. Дореволюційна історіографія питання про ставлення та дії російського самодержавного апарату щодо українських політичних партій (1900—1917 рр.) / О. П. Сарнацький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб. наук. праць / редкол. Турченко Ф. Г. (голова) та ін.].— Запоріжжя : Просвіта, 2007. — Вип. ХХІ. — С. 385—387.

Навчальні посібники

31. Страницы истории Украины : в 2 ч. : учеб. пособ. [для студ. и препод.] / [Б. В. Гордеев, С. Ф. Орлянский, В. Г. Барвенко и др.]. — Запорожжє : Коммунар, 1992. — Ч. 1. — 1992. — 284 с. — Авторських — 15 с.

32. Історія України : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [М. В. Дєдков, Ю. В. Іваненко, Г. Л. Кладова та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2002. — 416 с. — Авторських — 23 с.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження оприлюднені на трьох всеукраїнських, міжнародній та вузівських науково-практичній і науково-методичній конференціях: науково-методичній конференції „Актуальні проблеми історії України та методика їх вивчення у вузі” (Запоріжжя,

1992 р.), міжвузівській науково-практичній конференції „Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі” (Київ, 1992 р.), всеукраїнській науковій конференції „Українська державність: історія і сучасність” (Київ, 1993 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції „Либералізм: история и современность” (Донецьк-Запорожжє, 1993 г.), міжнародній науково-практичній конференції „Жінки України: сучасний статус і перспективи” (Одеса, 1995 р.), VI Всеукраїнській науково-практичній конференції „Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України” (Запоріжжя, 2005 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції „Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України” (Запоріжжя, 2007 р.), у доповідях на засіданнях кафедр українознавства та міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету, новітньої історії України Запорізького національного університету.

Дисертація обговорена і рекомендована до захисту на засіданні кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження побачили світ у 32 публікаціях автора загальним обсягом 59,1 др. арк., серед яких одна індивідуальна монографія (38,5 др. арк.), розділи у двох навчальних посібниках з історії України, 23 наукові статті в періодичних фахових виданнях, 6 публікацій матеріалів і тез наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями та головними напрямками дослідження, його методологічною, теоретичною основою та джерельною базою. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, які поділено на підрозділи, висновків, додатків (12 позицій), списку використаних джерел і літератури (887 назв). Загальний обсяг дисертації становить 501 сторінку машинописного тексту, з них основного тексту – 396 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічна база дослідження

Під методологією історичного дослідження розуміються система організації, регулювання та здійснення наукової діяльності, відповідні принципи і методи наукового пізнання, які сприяють визначенню найефективнішого шляху досягнення мети дослідження.

Неодмінною умовою продуктивного наукового пошуку, особливо при аналізі широкого й різноманітного конкретно-історичного матеріалу, є застосування адекватних дослідницьким завданням методологічних засад. При цьому автор цілком усвідомлює релятивізм будь-якої методології, а відтак і певну відносність, умовність та суб'єктивність пізнання сутності історичних процесів, явищ і подій.

Нині науковці єдині в тому, що історія повинна писатися на основі узагальнення численних поглядів та оцінок; синтез теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепцій розглядається як органічний компонент розвитку науки [804, с. 85].

Методологічну основу дисертації складають утверджені в останнє десятиліття у вітчизняній історіографії базові принципи історизму та об'єктивності, які реалізуються за допомогою широкого спектру загальнонаукових, загальноісторичних, спеціальноісторичних та інших методів.

Їх органічне поєднання зумовлене самою темою, різним ступенем наукового розроблення окремих її аспектів, чітко визначеним хронологічним діапазоном, певною джерельною базою та концептуальною стратегією підготовки комплексного дослідження.

Поряд із теоретичними основами системного підходу в новій соціально-політичній історії у другій половині ХХ ст. знайшла відображення теорія модернізації. Її сутність полягає у визнанні універсальності шляхів історичного розвитку в

межах глобальних систем – цивілізацій. Відповідно до теорії модернізації, поняття „капіталістична формація” і „комуністична формація” (базові у марксизмі) є різними видами єдиного типу цивілізації модерного часу, а не окремими етапами стадійного розвитку суспільства. Однією з характерних рис процесу змін у суспільстві була поява двох нових великих суспільних сил – націоналізму та інтернаціоналізму [620, с. 14]. Системні зрушення відбувалися й у сфері суспільної свідомості, супроводжувалися процесом політизації суспільства, яка закономірно повинна була накласти відбиток і на стан існуючої на той час політичної системи в ньому з усіма структурами влади, що до неї входили.

В українську історіографію теорія модернізації і модерного націотворення увійшла працями істориків діаспори – І. Лисяка-Рудницького [702], О. Оглоблина [744], З. Когути [674], Р. Шпорлюка [838, 839], П. Магочія [708] та ін. При цьому слухними є сумніви І. Лисяка-Рудницького щодо можливості винайдення єдиної однолінійної моделі розвитку для всього людства.

Деякі з вітчизняних істориків творчо розвивають і застосовують цю теорію, знаходячи в ній простір для різних варіантів [646]. Найбільш виразні приклади їх запропонували Я. Грицак [875] (соціологічний підхід), Н. Яковенко [850] (антропологічний підхід). У першому випадку було відкрито спільні грані українсько-європейської історії у вимірі загальної схеми відносно великих соціальних систем, політологічних та інших закономірностей. У другому розглянуто дослідження суспільної системи на рівні вивчення поведінки людей: конкретного індивіда, соціального прошарку, стану, до якого він належить тощо. Це стосується й вивчення ментальних проявів її у суспільстві як на індивідуальному, так і колективному рівнях [850, с. 14].

Поряд з цим, один з провідних дослідників О. Реєнт вважає, що досить складно однозначно визначити ті домінуючі риси, які б характеризували особливості історичного поступу України. Тому він вартий окремої дослідницької перспективи, що передбачає для глибокого розуміння його нестандартних, творчих підходів. На його думку, при дослідженні проблем вітчизняної історії найбільш плідним буде, очевидно, використання системного, конвергентного підходу, який передбачає ви-

вчення симбіозу різнобічних впливів на генезу державотворення, соціально-економічні умови розвитку в Україні. Цієї ж точки зору дотримуються також інші українські науковці, розглядаючи політичну історію України кінця XIX– початку XX ст.[748, с. 15].

Здобувач вважає слушною думку одного з дослідників вітчизняної історії, що, напевно, настав час відмовитися від визнання домінантою якоїсь однієї складової – чи то матеріального, чи духовного походження. У найпростіших випадках характер явища спрямовується однією домінантою, а в складних – поєднанням кількох таких домінуючих факторів [768, с. 4]. Автор згоден також з тим, що на сучасному етапі при здійсненні історичних досліджень є необхідність застосовувати комплексний, інтегральний підхід до об'єкта дослідження.

При дослідженні зазначеної проблеми дисертант використовує системний, конвергентний підхід, який одночасно є й інтегральним, до вивчення минулого, суть якого полягає в дослідженні процесів і явищ у їх взаємодії і взаємозалежності, висвітлення окремих фактів на тлі суспільно значимих подій.

Зважаючи на вищезазначені теоретичні здобутки, автор дисертації спирається на них у своєму дослідженні, намагаючись тим самим максимально об'єктивізувати розгляд проблеми. Предметом досліджень стала політика владних структур Російської імперії щодо українських політичних партій на початку XX ст., які виникли та очолили український визвольний рух саме в цей час, взаємозв'язки та взаємодію між ними на різних щаблях владної ієрархії, починаючи від вищих та завершуючи нижчими, а також як між різними відгалуженнями виконавчої влади, так і між нею та владою судовою. Саме в цей час відбувався момент зміни старих поглядів серед представників російського самодержавного апарату стосовно національного питання, оскільки воно зачіпало існування самої імперії. Особливо цей процес прискорився з початком Першої російської революції, але який, разом з тим, не відсунув проблему історичного синтезу на другий план.

Автор дисертаційного дослідження також використовує пізнавальні здобутки різних більш ранніх методологічних концепцій, а саме: К. Маркса, М. Вебера.

Зокрема, в теоретичній спадщині марксизму автором поціновано та сприйнято таке розуміння історії, яке випливає з наявності суперечностей в історичному процесі, а також концептуальну цінність діалектичного підходу, зокрема – погляд на суспільство як продукт взаємодії людей, бачення людини діалектичною часткою об'єктивної реальності, навколишнього світу. Людина є суб'єктом і об'єктом історії. Її соціальна природа активна. У процесі пізнання світу, його перетворення людина змінюється сама. Фундаментальним принципом, використаним у ході дослідження, був принцип розвитку, який орієнтував на виявлення тенденцій еволюції процесу, зміни одних форм і проявів інших.

Цінними для підготовки дисертаційного дослідження стали теоретичні висновки М. Вебера про пріоритетність культурно-ціннісних параметрів людської діяльності (в тому числі й громадсько-політичної), про необхідність бачити в ідеях важливий фактор розвитку суспільства, про зв'язок правових норм з економічною, політичною й іншими видами діяльності. Для дослідження проблеми, що розглядається, сприятливими вважаємо також підхід М. Вебера до оцінки історичних явищ у площині культурно-цільової поведінки людей та його концепцію про „численність” історичних факторів. З теоретичними висновками М. Вебера певною мірою солідаризується і праця М. Гроха, що стосується національних рухів „менших” європейських націй [733, с. 161-163].

Серед теоретичних засад досліджень ключовий характер мало використання такого підходу, який би вимагав погляду на державу як основний елемент політичної структури і, водночас, як на ієрархічну систему органів і установ. У нашому випадку державні інституції розглядаємо як сукупність взаємодії різних складових, і в першу чергу – виконавчої та судової, політичної та правової. Вплив державної системи на діяльність українських політичних партій розглянуто крізь призму повноважень і реальних дій окремих гілок влади. До застосування такого підходу спрямовувала організаційна взаємозалежність національного і політичного рухів.

Пояснюючи діяльність владних структур імперії щодо українських політичних партій, зауважимо, що автор, по-перше, постійно намагався триматися в рамках неупередженого дослідника, не заангажованого жодною з протилежних сторін; по-

друге – керувався положенням про те, що предметом його дослідження є політика владних структур імперії відносно українських політичних партій, які повинні були в своїй діяльності щодо них керуватися чинним на той час російським законодавством. А це, у свою чергу, налаштовувало на зваженість в інтерпретаціях поведінки різних представників владних структур царизму, діяльність яких досліджується.

У роботі відчувається теоретичне відлуння історичних поглядів М. Грушевського, якщо їх вбачати в тому, що праці цього вченого вже на початку ХХ ст. відзначалися поєднанням усталених і новітніх на той час теоретичних доктрин, комплексним висвітленням і повнотою факторіографічного наповнення параметрів історичного буття, українським виміром історії. „Нова схема української історії” М. Грушевського, взята в її україноцентричному вимірі та багатстві близьких до джерел історичних характеристик, уже тоді орієнтувала на бачення спільного та відмінного в минулому українського народу з минулим сусідніх народів, на усвідомлення епохальних і регіональних особливостей перебігу процесів [674]. 1912 р. в одній із своїх праць цензор С. Щоголев характеризував М. Грушевського як „діяча такого масштабу, який сам має значення та вплив не менший, ніж ціла партія” [842, с. 178].

При розгляді історичного процесу здобувач також враховував, що на хід та напрям його впливають різні фактори – соціально-економічні, суспільно-політичні, ідеологічні. Тому ним було зроблено спробу синтезувати різноманітні філософсько-історичні та теоретико-методологічні підходи до вивчення зазначеної проблеми як одного з питань політичної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Виходячи з щойно наведеного, вважаємо не зайвим ще раз підкреслити, що концептуальним стрижнем нашого дослідження стала методологія синтетичного, всебічного висвітлення дій владних структур самодержавства у максимально наближеному до реальних вимірів їх діяльності. Конструктивною теоретичною засадою, використаною автором для побудови дисертаційного дослідження, є універсальність поступу економічних, політичних, правових, соціальних та інших систем і, зокрема, розвитку свідомісних явищ, що поширилися у Західному світі від ХVІ ст. і більш чітко проявилися з кінця ХVІІІ ст. – після Великої Французької революції.

Деталізуючи характеристику методологічного інструментарію, підкреслимо, що він досить традиційний для історичного дослідження. Специфіку роботи складає, хіба що, різноманіття застосованих методів. Причина цього пояснена вище: намагання автора максимально різнобічно пізнати складний і багатогранний предмет дослідження, реконструювати у синкретичному підході взаємозв'язок суспільних чинників та характерних рис, притаманних процесу в цілому.

Серед загальнонаукових методів дослідження, передусім, застосовані аналітичний, синтетичний та логічний, без яких неможливе жодне наукове дослідження.

Погляд на ставлення та дії владних структур самодержавства як на історичне явище і, водночас, історичний процес спонукав нас до їх розгляду як наслідок діяльності організованої системи. Це орієнтувало здобувача на виявлення всього розмаїття досліджуваного та взаємозалежності змін їх як у зв'язку зі змінами у внутрішньому житті імперії, так і зі змінами поза її межами.

Ключовий характер для отримання результатів дослідження склали загальноісторичні методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, синхронний, діахронний, ретроспективний. Саме через них забезпечено підхід до конкретних історичних явищ та процесів. Усталеність використання цих методів у історичних дослідженнях дає нам підставу спеціально не зупинятися на характеристиці їх використання в дисертаційному дослідженні. Воно загальноприйняте. Звернемо увагу лише на те, що тематично магістральним стало застосування в роботі проблемно-хронологічного методу.

У ході проведення дослідження широко застосовувались методи джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Джерелознавчі методи були задіяні при визначенні потенційної джерельної бази проблеми, проведенні виявлення, відбору, класифікації джерел (текстологічний, атрибутивний та ін.).

Отриманню результатів дослідження завдячуємо застосуванню текстологічного методу. Текстологічний аналіз джерел був застосований при вивченні державних законодавчих і нормативних актів, що визначали зміст національної політики царизму, а також при дослідженні нормативно-діловодної документації російського самодержавного апарату. Застосування текстологічного методу було поставлено в за-

лежність від поглибленого аналізу джерела і поєднано з використанням інших методів.

В окремих випадках застосовувався такий джерелознавчий метод, як метод атрибутивний – встановлення часу й місця появи документів, зокрема при роботі з деякими помилково датованими документами. Застосування цього методу дозволило уникнути помилок і достовірно зімкнути логічний ланцюг історичних подій. Одним із прикладів встановлення факту помилкового датування цінного документа є аналіз копії тексту листа генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Клейгельса до міністра внутрішніх справ восени 1905 р. Документ, що зберігається у фондах канцелярії генерал-губернатора, датовано 1904 р. Насправді ж листа було написано роком пізніше. У тексті копії листа повідомляється про численні виступи селянства та робітників у Південно-Західному краї, про роботу поліції, судової влади, бездіяльність державних чиновників у Петербурзі, спроби влади за допомогою Булігінської думи призупинити революційні події на той час у державі тощо. Отже, датування згаданого документа, що міститься у зазначених фондах, є помилковим і вимагає критичного сприйняття. Водночас, з цього джерела черпаємо цінні відомості про те, як сприймали окремі представники царської адміністрації події 1905 р. в Україні [201, арк. 1-5].

Підсумовуючи характеристику методологічної бази дослідження, зазначимо, що дисертант, інтегруючи інформацію якнайширшого кола джерел у синкретичному підході, який іноді називають раціональною еkleктикою, що є поширеним у сучасній історіографії, передбачає розглянути проблему крізь призму зв'язків усіх чинників і характерних рис, що притаманні певним змінам, вбачаючи в них характерні та специфічні риси української історії.

1.2. Історіографія проблеми

Приступаючи до висвітлення історіографії проблеми, яка стосується політики самодержавного апарату царизму стосовно українських політичних партій на початку ХХ ст., слід зауважити, що коли звернутися до її розгляду в найбільш широкому

та загальному плані, в тому числі й опосередкованому, то вона досить значна, а в конкретному розумінні – майже відсутня.

Зазначене на початку підрозділу особливо стосується її дореволюційної складової, оскільки воно було зумовлено небажаністю для царизму та його влади розголошувати, а тим більше вивчати подібну проблематику, через що дослідники на той час фактично не мали доступу до необхідних документальних джерел для її вивчення. Разом з тим, використовуючи опосередкований шлях для дослідження цієї проблеми, в дореволюційній історіографії можна виділити певні напрями.

Дореволюційний етап репрезентував публікації, в яких відображено загальні нормативно-правові основи, що офіційно діяли в Росії, на які повинні були спиратися і якими зобов'язані були керуватися у своїй діяльності представники органів російського самодержавного апарату влади. Про це, зокрема, можна дізнатися з праць І. Блінова [580] та В. Гессена [610, 611], характерною рисою яких є ретельність добору та аналізу їх авторами відповідного матеріалу. До такого роду публікацій, хоч і дуже умовно, можна віднести й працю, що була видана в цей час за кордоном [565], в якій показані методи діяльності царської таємної поліції під час здійснення ними політичного розшуку.

Зазначений етап представлений також публікаціями, що були пов'язані з загостренням у Російській імперії на той час так званого „питання про іногородців”. Це сталося під впливом багатьох чинників, серед яких мінімум як два можна вважати основними. По-перше, це було продовження проведення царизмом традиційної для нього політики в національному питанні відносно неросійського населення імперії. Поряд з цим, ця ще донедавна універсальна та „бездоганна” ідея космополітизму та асиміляції інших національностей у російське суспільство почала тоді витіснятися російською національною ідеєю. По-друге, зростання національно-визвольних рухів на „окраїнах” Росії, в тому числі і в Україні, що було наслідком дії першого чинника в умовах значних соціально-економічних змін у тогочасному російському суспільстві та піднесення загальноросійського визвольного руху проти самодержавства. Ось чому розгляд „питання про іногородців” тоді прямо зачіпав як тих, хто проводив у

життя офіційну політику уряду в національному питанні, так і їх політичних опонентів, що очолювали на місцях національно-визвольний рух.

Одні автори у своїх працях щодо так званого „питання про інородців” або погоджувалися в цілому з урядовою політикою його вирішення та підтримували її повністю, або сприймали із незначними застереженнями. Такі з них, наприклад, як А. Смирнов, вважав, що обрусіння інородців є безсумнівним та природнім результатом історії, а уряд повинен регулювати напрямок російської колонізації та усувати випадковості, які б призводили до озлоблення проти росіян [793, с. 765]. Подібні до цього думки висловлював у своїй брошурі й Д. Іловайський [652, с. 10, 12]. А. Алекторов, наприклад, у своїй праці зробив спробу визначити завдання, які, на його думку, виникли перед урядом у справі створення обширної та міцно згуртованої імперії, наголошуючи на тому, що „залишилося зробити значно більше, ніж уже зроблено: залишилося ще зміцнити між інородцями та російським народом внутрішній духовний зв'язок і тим закінчити у віддаленому, звичайно, майбутньому будівничу справу держави” [570, с. 3]. Поряд з цим, прогресивні кола російської громадськості, у своїй більшості, абстраговано співчуваючи українському рухові та тим, хто його очолював, практично трималися пасивно щодо нього та перешкод, які йому чинила самодержавна влада.

Виступ прогресивних представників російської науки на захист українського друкованого слова, події Першої російської революції 1905–1907 рр., сприяли тому, що уряд фактично лише тимчасово призупинив цензуру щодо українських видань. У цей час деякі з представників російської громадськості у своїх працях критикували російських націоналістів, які виступали за російську самобутність, котра могла б призвести до розпалення національної ворожнечі. „Треба відсікати все вимираюче та дбайливо полегшувати зростання нових паростків. Рідну сторону треба кохати, але створювати старину наново також неможливо, як спіймати власну тінь” [636, с. 28]. Вони також підтримали висновки спеціальної комісії Російської Академії наук на чолі з О. Шахматовим, Ф. Коршем, О. Лаппо-Данилевським та ін. [671, с. 8, 12-15].

Однак таке „потепління” у ставленні до українського руху продовжувалося недовго. Швидке зростання національно-визвольних рухів у імперії під час цієї революції, в тому числі й українського, засвідчило для царизму та його влади небезпеку для них, що загрожувала з їх боку. Тому він, здійснивши 3 червня 1907 р. реакційний державний переворот у країні, тим самим активізував впровадження в життя національної російської ідеї, яка в подальшому все більш міцніла та розвивалася, значно посилив тиск на українство та його переслідування, що збіглося з поширенням націоналістичних тенденцій у середовищі російського суспільства. Так, наприклад, А. Будилевич в одній зі своїх праць критикує представників українства, в тому числі й М. Грушевського, і називає їх україноманами. Вони, вказує він, „прагнуть розщепити саме ядро Російської держави”, а у випадку, якби таке сталося, то це мало б для неї вкрай негативні наслідки на майбутнє [589, с. 8, 9, 43]. В іншій своїй праці він піддає критиці вирішення національного питання в Росії на основах самовизначення народностей з подальшим його розвитком у автономію окраїн і федерацію областей. Органічне споріднення іногородців з російською освіченістю – такими повинні бути, на його думку, завдання російської школи та окраїнної політики уряду [590, с. 60, 75].

Саме на такі та подібні їм переконання спирався царський уряд на чолі з П. Столипіним у своїй внутрішній політиці з національного питання. Бачачи безперспективність такого роду поглядів на зазначене питання та методів його вирішення, які були традиційними для Росії, деякі з представників російського суспільства звернули увагу на досвід його вирішення в США, пропонували надати Україні права культурно-національної автономії, додаючи до цього економічний чинник, який би ґрунтувався на вільному підприємстві, що, на їх думку, сприяло б ідеї неподільності Російської держави [637, с. 10, 17].

А деякі з тих, які мешкали в Україні, відповідальність за невирішеність національного питання в Росії покладали головним чином на бездіяльність самого російського суспільства, вказуючи на зміщення урядом акцентів у бік національної ідеї та підкреслюючи, що він завжди застосовував проти українців значно ширше і частіше репресії, ніж проти інших національностей імперії [582, с. 6, 9, 13].

Проголошена самодержавною владою в січні 1910 р. боротьба проти прагнень деякої частини “іногородців” до національного самовизначення та “сепаратистів”, до числа яких урядом на чолі з П. Столипіним були зараховані й ті з українців, які заговорили про свої національні права, знайшла своє відображення в працях тих представників урядового табору, хто займався цим питанням. Вони називали П. Столипіна захисником російської національної ідеї, а його дії – спрямованими на збереження державної цілісності країни [625, с. 15, 16]. А ті, хто виступав за право українців на автономію, називались австрійськими найманцями [672, с. 64].

Концентрованим вираженням подібного погляду на український рух напередодні Першої світової війни стала праця київського цензора С. Щоголева, яка вийшла у світ 1912 р. [842]. У ній автор з позицій великодержавного шовінізму піддав нищівній критиці український рух, „викриваючи” при цьому партійне обличчя його лідерів – М. Грушевського, С. Петлюри, О. Пчілки, Є. Чикаленка, В. Винниченка, М. Міхновського та ін. За рік по тому видано скорочений варіант цієї праці, в якому автор вдався до вкрай принизливих, на рівні зоологічних, характеристик своїх політичних опонентів. 1914 р. його було ще раз перевидано [843].

Офіційна позиція самодержавства та його уряду відносно так званого „українського питання” під час Першої світової війни достатньо загальновідома, отож нема потреби ще раз її наводити. Зазначимо, що М. Гредескул у своїй праці виступив з критичними зауваженнями на адресу уряду відносно застарілих форм, методів та способів проведення національної політики і заявив про себе як прихильника англійського варіанту вирішення національного питання, продовжуючи, разом з тим, дотримуватися урядової точки зору стосовно неподільності держави Російської [619, с. 31, 35, 54, 55]. Відомий на той час учений-природознавець В. Вернадський у своїй статті також виступив з критичними зауваженнями відносно національної політики уряду, яку той проводив щодо українства. У ній він висловив своє бачення вирішення так званого „українського питання” в інтересах тієї ж національної єдності та цілісності Росії, що повністю збігалось з основними вимогами поміркованих кіл українських політичних партій того часу [471].

Розглядали діяльність українських партій і представники жандармерії. У першій частині двотомного дослідження під назвою „Революционное движение в России”, яке вивчали слухачі жандармських курсів, його автор полковник О. Спиридович присвятив у ньому декілька сторінок діяльності української „Спілки”, розглядаючи її як складову РСДРП в українських губерніях, що мала відповідне національне забарвлення на кшталт соціал-демократії Польщі та Литви [796].

Поряд з цим громадську думку тодішнього російського суспільства формували й праці тих його представників, які очолили національно-визвольний рух в Україні. Публікації керівників та представників українських політичних партій Наддніпрянщини різного спрямування в різноманітних виданнях з початку ХХ ст. і до повалення царизму становлять ще один напрям дореволюційної історіографії проблеми. У них вони висвітлювали, характеризували та піддавали критиці дії уряду стосовно вирішення ним так званого „українського питання”, а також пропонували шляхи його вирішення, виходячи зі своїх політичних переконань.

У першу чергу це праці М. Грушевського, в яких він чітко заявляє, що інтереси української народності зовсім не вимагають негайного відокремлення її від Росії, але цілком можуть бути задоволені за умов збереження державної єдності останньої, якщо лише централістський лад держави поступиться місцем широкій національно-територіальній автономії. А запровадження її він виводив саме з необхідності вирішення національного питання в Російській імперії демократичним шляхом [478, 531-533 та ін.]. 1900 р. М. Міхновський у своїй праці „Самостійна Україна”, яка була першим програмним документом новоствореної РУП, піддав різкій критиці великодержавну політику самодержавства відносно України, простеживши її починаючи з середини ХVІІ ст., і висловився в ній про необхідність створення самостійної Української держави [505].

Виступав у своїх працях з критикою урядової політики щодо українців та необхідністю їх боротьби спочатку за автономію України, а потім і за самостійність, і один з лідерів української соціал-демократії М. Порш [516, 555]. У передмові до однієї з них він писав: „Всі докази, наведені в книжці на потребу автономії, можна прикласти й до державної самостійності” [555, с. 3]. Критика національної політики

царизму щодо українського народу знайшла свій прояв у публікаціях С. Єфремова [489, 490, 546 та ін.], С. Петлюри [508-512 та ін.], М. Залізняка [548, 549 та ін.] та інших представників українських політичних партій різного напрямку [473, 474, 480, 483, 551, 554, 558 та ін.].

На початку 1914 р. редакцією журналу „Украинская жизнь” була видана книга „Украинский вопрос”, що була упорядкована до видання членами УДРП О. Лотоцьким та П. Стебницьким. Поряд з головною „метою цієї книги – дати російському суспільству матеріал для вироблення правильного принципового ставлення до українського питання...” [812, с. 33-34], на що вказувалося в передмові до неї. У ній також ішла мова про централізм та асиміляторство в національній політиці Росії, про звинувачення проти українства, про згубні наслідки такої політики, яка призвела до появи в українському середовищі шовіністичних настроїв [812, с. 141-152, 157-160].

Другий історіографічний етап у вивченні цієї проблеми охоплює період від Лютневої революції в Росії 1917 р. до початку 30-х рр. Він характеризується значною розкутістю думки дослідників порівняно з попереднім, а також багатьма брошурами, книжковими виданнями, які містили численний фактичний матеріал про дії самодержавної влади.

У перші роки існування нової влади один з його напрямів складав показ діяльності таємної поліції, форм, засобів і методів боротьби з революційним рухом, у тому числі й за кордоном [567, 592 та ін.]. Висвітлюючи в цілому діяльність жандармів та охранки проти революційного руху в колишній царській Росії, деякі публікації того часу як окремі приклади наводять і посилання на діяльність царських органів проти відомих керівників, а також представників і прихильників українських політичних партій [567, с. 42-44]. Поряд з цим, у перший рік після повалення самодержавства вийшли друком праці М. Пчеліна [766] та Е. Лур'є [706], в яких аналізувалися шляхи і способи вирішення національного питання царською владою в Росії, серед яких одними з головних були політика асиміляції населення, а також політика „розподіляй та володаруй”. У 20-х – на початку 30-х рр. продовжувалося вивчення діяльності поліцейських органів царизму, але до цього ще додалося висвітлення в

загальному плані діяльності адміністрації та судової гілки влади на початку ХХ ст. проти своїх політичних опонентів [472, 663, 378, 704, 730 та ін.].

Серед інших напрямів наукових розробок найбільш близьким до неї був значно ширший та більш повний розгляд вітчизняними дослідниками історії політичних українських партій Наддніпрянщини, тому що умови праці для них були зовсім інші порівняно з попередніми. Уже в добу національно-визвольних змагань в Україні побачили світ праці відомих діячів та представників українських партій, які до повалення царизму належали до партій як революційного спрямування [470, 484, 527, 550, 562, 817 та ін.], так і ліберально-демократичного [528, 537, 560, 561 та ін.], присвячені історії появи цих партій, їх становлення, розвитку та діяльності на початку ХХ ст. У них більшість авторів звернули увагу й на те, як реагувала самодержавна влада (переважно адміністрація й таємна поліція) на існування таких партій. Разом з тим, проблема, що розглядається, в межах означеного історіографічного етапу так і не стала, на жаль, предметом окремого вивчення, хоча спроби в цьому напрямі були зроблені в подальшому.

На початку та в середині 20-х років у статтях [479, 517 та ін.] та працях представників і прихильників українських політичних партій [529, 557, 563 та ін.], які були видані в країні, дії самодержавної влади в особі адміністрації, поліції та суду стосовно діяльності названих партій знайшли певне висвітлення. Найбільш повно до вивчення зазначеної проблеми підійшли О. Гермайзе, який на досить високому науковому рівні висвітлив зародження та розвиток українського соціалістичного руху на теренах Російської імперії, залучивши для цього архіви царської жандармерії та охоранки [529, с. 19, 57, 183 та ін.], та А. Риш, який частину своєї праці присвятив арештам та судовим процесам над членами „Спілки” в 1905–1907 рр. з боку самодержавної влади [557, с. 65-87]. Показавши дії політичної поліції та суду проти представників та прихильників РУП та „Спілки”, згадані автори також навели характеристику аналізу, який тоді робили охоранка та жандарми стосовно діяльності цих українських партій. Варто зауважити, що зазначені праці і на сьогодні не втратили своєї науково-пізнавальної цінності.

У середині 20-х рр. українські радянські історики практично розпочали вивчення проблеми, що досліджується, розглядаючи діяльність російської влади і військ у Галичині під час Першої світової війни та суспільно-політичну ситуацію в Україні на той час. У науковому двомісячнику українознавства „Україна” О. Гермайзе проаналізував антивоєнні прокламації часів Першої світової війни, що видавалися й українськими політичними партіями, та зробив висновок про стихійне і повільне наростання антивоєнних настроїв у суспільстві [383, с. 123]. Він же в передмові до аналітичної записки Департаменту поліції про історію українського руху та політичних партій, що його очолювали, яка була ним видана влітку 1916 р. та розіслана місцевим жандармам, зробив її аналіз [384, с. 275]. С. Єфремов також займався дослідженням дій представників самодержавної влади в Галичині під час війни, розглядаючи в основному жандармські документи. Він був одним із тих, хто започаткував вивчення діяльності поліцейських органів царизму як проти українських емігрантських кіл з Наддніпрянщини, так і представників українських галицьких партій [495].

У цей же період за кордонами Радянської держави з'явилися перші праці українських емігрантів [496, 520, 524, 525, 544, 818 та ін.], що лише заклали основи емігрантської історіографії про українські політичні партії, у яких поряд з висвітленням різноманітної діяльності партій, як головної мети досліджень, їх автори звертали увагу і на дії самодержавної влади відносно цих партій.

Паралельно з працями радянських істориків та представників української еміграції питаннями діяльності самодержавної влади в Галичині під час Першої світової війни займалися і західноукраїнські дослідники, які розглядали їх з точки зору боротьби українців за державну незалежність і соборність. Загальні моменти дій російської влади й армії у цей час можна простежити в колективних працях з історії України та історії українського війська, що були написані та побачили світ у середині 30-х років за найактивнішої участі й під керівництвом І. Крип'якевича [600, 660].

Наступний історіографічний етап охоплює період, починаючи з кінця 20-х – початку 30-х рр. і до початку 90-х рр., у межах якого істотних напрацювань з дослі-

дження історії українських політичних партій у радянській історіографії не спостерігається, що було пов'язано із загальним та обумовленим ідеологічними пріоритетами істотним послабленням до їх вивчення, не кажучи вже про проблему, що розглядається.

Загальновідомим є факт, що з кінця 20-х – початку 30-х років у колишньому Радянському Союзі значно посилювався ідеологічний тиск на гуманітарні науки з боку партійного керівництва країни, все відчутнішим ставало його втручання не лише при визначенні напрямів історичних досліджень, а й на висновки з них. Самі українські політичні партії Наддніпрянської України різного спрямування, що діяли на початку ХХ ст., почали характеризуватися як буржуазно-націоналістичні або буржуазно-ліберальні. Те, що УДРП була українською буржуазною партією, стверджував А. Ріш [557, с. 11-12]. У той же час О. Гермайзе заперечував його тезу про тісні зв'язки РУП із попередниками УДРП, доводячи розбіжності в їх політичних курсах [529, с. 88-97].

Так, наприклад, В. Волін у своїй праці трактував появу УДП і УРП як політичне оформлення українського буржуазного лібералізму [604, с. 30], а М. Попов у одній зі своїх праць про існування ТУП взагалі навіть не згадував [765]. На думку М. Рубача, яку він висловив 1926 р., виразником інтересів української ліберально-демократичної інтелігенції були УДРП та УСДРП, тобто не бачачи тим самим суттєвої різниці між цими партіями [779, с. 55]. Хоча 1930 р. він уже вважав, що у своїх діях ці ж партії вже керувалися інтересами української буржуазії [780, с. 43]. Так, у короткому курсі історії України українські політичні партії Наддніпрянщини називалися буржуазними та націоналістичними, а, наприклад, УДРП і ТУП вважалися політичними партіями української буржуазії та поміщицтва [659, с. 199].

Таким чином, їх тогочасна діяльність трактувалася, відповідно, як така, що здійснювалася ними не в інтересах більшості простого народу України, а в інтересах української буржуазії. Тому, згідно з цими трактуваннями, про антиукраїнські дії самодержавної влади стосовно них практично нічого не згадувалося, а отже, й вивчення проблеми, що досліджується, загалом на довгий час було призупинено.

Радянська історіографія в період з 50-х і до початку 90-х рр., успадкувавши щойно визначене стосовно зазначених партій, при дослідженні актуальних проблем політичної історії Росії кінця XIX – початку XX ст. головну увагу приділяла всебічному вивченню історії й різнопланової діяльності РСДРП та її організацій на місцях, у тому числі і в Україні. Варто в цьому зв'язку назвати, наприклад, лише окремі загальновідомі праці П. Шморгуна [829-836], П. Варгатюка [593-595], І. Кураса [690-692] О. Юрченка [848-849], М. Сидорчука [791], О. Михайлюка [720], М. Козицького [675], а також колективні видання [579, 596, 747 та ін.], присвячені партійній тематиці. Поряд з цим у працях радянських дослідників приділялась увага і вивченню діяльності дрібнобуржуазних та непролетарських загальноросійських партій у зазначений період [566, 623, 633, 736, 778, 797, 826, 827 та ін.]. У тому числі згадувалось і про подібні їм національні українські партії в Росії, з відповідною на той час їх соціально-політичним трактуванням [591, 650, 681, 737, 763 та ін.]. Подібне знайшло своє відображення і в працях довідникового [853, 854, 857, 858 та ін.] та загальноісторичного плану [653, 656-658, 686 та ін.]. І якщо в усіх вищезазначених численних наукових публікаціях українські політичні партії визначались загалом як буржуазно-націоналістичні, то питання, яке досліджується автором дисертації, як і раніш, продовжувало залишатися таким, що практично окремо не вивчалось.

Ставлення представницької законодавчої інституції Російської імперії – Державної думи щодо „українського питання” також знайшло в радянській історіографії доволі повне висвітлення з відомих усім на той час позицій [513, 617, 661, 687, 886, 853, 858, 876 та ін.].

Ще одним напрямом у радянській історіографії, який також наближався до проблеми, що розглядається, було вивчення історії та діяльності виконавчої і судової гілок самодержавної влади наприкінці XIX – початку XX ст. [682, 762, 844, 887 та ін.]. При цьому основна увага в працях, які до нього належали, приділялась діяльності центральних органів цих гілок влади (переважно охоранки, жандармерії та суду). Водночас діяльність їх місцевих установ, у тому числі і в Україні, була висвітлена значно меншою мірою [740, 845 та ін.]. Тому не випадково у затвердженій 1990 р. Республіканській програмі історичних досліджень з метою покращення ви-

вчення і пропаганди історії Української РСР серед інших актуальних питань була названа тема карального апарату і репресивної політики російського монархізму [775]. Позитивним було те, що ідеологічна упередженість саме в працях з цієї проблематики проявилась мінімально, порівняно з дослідженнями з історії РСДРП, непролетарських партій в Росії та взагалі визвольного руху в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. [852, с. 16].

Представники української діаспори, а також зарубіжні дослідники у 40-х і до початку 90-х рр. продовжували те, що було започатковано їх попередниками в 20-х–30-х рр., збагативши, в тому числі, й розроблення історії розвитку українських політичних партій у Росії з моменту їх появи і до 1917 р. При цьому свою увагу вони звертали й на дії самодержавної влади в боротьбі з українським рухом, але це не було головним у їхніх працях [545, 714, 727, 819 та ін.]. Разом з тим, окремі з них мали своєю тематикою проблему, що досліджується. Цікавою саме в цьому плані є розвідка З. Книша про дії царської охоранки за кордоном наприкінці XIX – початку XX ст. стосовно представників українських партій Наддніпрянщини, які приїздили за кордон у партійних справах [670].

Після проголошення в 1991 р. незалежної України розпочався сучасний етап історіографії. Про те, що більшість питань з цієї програми, в тому числі й вищезазначена, не втратили своєї актуальності і в нових для молодій країні умовах засвідчили провідні вітчизняні дослідники при розгляді інших не менш важливих питань з історії України кінця XIX – початку XX ст. [639, 733, с. 159-167].

Першою спробою узагальнити історію українського національного руху головним чином на землях, підвладних тоді Російській імперії (переважно у хронологічних межах XIX – початку XX ст.), став вихід у світ колективної монографії, підготовленої в Інституті історії України НАНУ [733]. І хоча проблема, що розглядається, і не знайшла у ній безпосереднього розкриття, окремі її моменти, такі, наприклад, як дії царської адміністрації щодо діяльності „Просвіт” на початку XX ст., в яких брали участь члени українських партій різних спрямувань тощо [733, с. 145-158], дають можливість опосередковано висвітлити її.

Головною особливістю цього етапу стало переосмислення дослідниками як історії українських політичних партій, так і дій самодержавної влади відносно них. І якщо перший із цих напрямів знайшов на сьогодні досить повне висвітлення в численних статтях та наукових розвідках із суспільно-політичної та партійної проблематики на сторінках різних збірників і журналів [676, 694, 695, 798, 837 та ін.], у дисертаційних дослідженнях [861, 864, 865, 869 та ін.], наукових та науково-популярних монографіях [601, 603, 614, 615, 722, 750, 803 та ін.], а також у колективному фундаментальному виданні, підготовленому співробітниками Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ [760], то другий висвітлювався лише опосередковано в цих же працях. І це не дивно, оскільки вітчизняні дослідники не ставили перед собою мети його дослідити. Вони продовжували, якщо зазначати в цілому те, що було започатковано українськими радянськими дослідниками 20-х рр., коли для висвітлення історії українських політичних партій революційного спрямування активно залучалися, головним чином, лише документи царської жандармерії, а інколи й суду, які й давали можливість побачити діяльність представників самодержавного табору щодо них.

Як безперечний позитив сучасних досліджень з історії України, треба відзначити повернення науковців Інституту історії України НАН України до більш глибокого розкриття ними змісту так званого „українського питання” [813], дослідження якого було започатковано видатними представниками українських політичних партій ще до повалення самодержавства в колишній Російській імперії. Порівняно зі збірниками 1914–1917 рр., сучасна колективна монографія значно меншою мірою заідеологізована, автори наукових розробок вільно почуваються в зображенні здійснення російським самодержавством власної національної політики, і в першу чергу в Україні, що стало передумовою об’єктивного і повного аналізу хронологічно віддалених від нас явищ, подій та осіб [788, с. 43]. У наукових розвідках О. Овсієнка у загальному плані досить ґрунтовно висвітлено дії царської цензури відносно легальних видань українських політичних партій різного спрямування та їх лідерів, а також наповнені реальними фактами форми, методи і способи дії політичної та загальної поліції стосовно представників та прихильників цих партій [741, 742]. В одній

із трьох частин цієї колективної монографії вітчизняних науковців, у розділі, присвяченому виникненню й діяльності українських політичних партій, автором якого є Ю. Лавров, також звернуто увагу на дії представників самодержавної влади щодо діячів зазначених партій [700].

В одній із статей відомого вітчизняного науковця, члена-кореспондента НАН України О. Реєнта, що була присвячена розгляду проблем історії України XIX - початку XX ст., він, даючи характеристику цій ґрунтовній колективній праці, зазначив: „Разом з тим, після ознайомлення з нею залишається враження, що зроблено лише частину з того, що має бути досліджене для відтворення повноцінної картини існування України в складі Російської імперії. Адже „українське питання” не обмежувалося лише освітою, культурою, мовною проблемою, видавничою справою” [768, с. 11]. З цими словами не можна не погодитись.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їх функціям тощо приділила в своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [823, 824]. В них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка. Досить важливим у цих працях є те, що автор розглядає не тільки як діяли генерал-губернатори, а й самі їх постаті, надаючи їм відповідну характеристику. Адже від їх особистих якостей багато що залежало в підвладних їм регіонах. Поряд з наведеним у них також розглядається і особисте ставлення генерал-губернаторів до „українського питання” [823, с. 133-138, 824, с. 330-334].

Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони проводили в Україні, присвячені й окремі дисертації, в яких опосередковано висвітлюється і проблема, що розглядається [862, 868, 874 та ін.].

Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні статті А. Матвієнка, присвячені висвітленню діяльності генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX та XX століть керував Південно-Західним прикордонним краєм Російської

імперії та з розумінням ставився до дій відомих на той час представників так званого „українофільства” – В. Антоновича, П. Житецького та інших [710, 711].

Певні відомості про дії самодержавної влади на початку ХХ ст. з придушення українського національно-визвольного руху, який розгортався на той час у Наддніпрянщині, а також носіїв та прихильників ідеї державності та соборності України можна знайти як у матеріалах сучасних міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, присвячених зазначеним проблемам [725, 809, 810 та ін.], так і в публікаціях авторів, які займаються дослідженням цих питань [632, 667, 679, 683, 807 та ін.]. Про утиски відносно членів українських політичних партій різного напрямку, які входили до Українського наукового товариства, заснованого 1907 р., з боку представників влади, що вбачали в його діяльності політичні аспекти, згадується у колективній монографії, що була видана Інститутом історії України НАНУ [745].

Про вплив Першої світової війни на ставлення та дії представників самодержавної влади в загальному плані щодо „українства” Наддніпрянщини свідчать і ряд публікацій О. Реєнта [768-774]. У деяких з них, поряд з основними напрямками дослідження Першої світової війни в українській історіографії, автор пропонує її періодизацію, а також перспективу розроблення визначеної проблематики [774, с. 136-137, 219-220].

У монографії О. Реєнта та О. Сердюка її автори не тільки торкаються виявлення ролі та значення економічного потенціалу України для Російської імперії в роки війни, а також відводять особливе місце впливу війни на суспільні процеси в Наддніпрянській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного та інших аспектів життя українського народу в період воєнного лихоліття [773, с. 448-451]. Питанням, що розкривають геополітичне становище України в ХХ столітті, а також дії самодержавної влади стосовно українських земель під час Першої світової війни в загальному плані присвячені праці В. Литвина, П. Кралюка, в яких авторами залучені й документальні джерела [686, 703].

Аспекти становлення й діяльності українських політичних партій і організацій різного спрямування на Наддніпрянщині та дії царської влади відносно них у загаль-

ному плані висвітлені також у новітній колективній праці Інституту історії України НАНУ, що побачила світ 2004 р. В її першому томі узагальнено новітні дослідження з „українського питання” в Російській імперії в другій половині XIX – початку XX ст., що були опубліковані на межі кінця XX – початку XXI ст. в Україні та Росії [808]. У ній чітко визначені моменти переходу українського руху від вузького культурництва до політичного етапу [808, с. 370], а також зародження російського націоналізму та ідеї формування великої російської нації, яка мала об’єднати всі слов’янські народи імперії [808, с. 371]. Автори у своїй праці вказують на більш активне пропагування в російському суспільстві самодержавним апаратом влади ідеї російського націоналізму після поразки Першої російської революції, оскільки вона для столипінського режиму була питанням про долю імперії, про „неподільність” Росії. Це стало однією з головних причин посилення репресивних заходів з боку владних структур стосовно діяльності представників та прихильників українського визвольного руху в країні [808, с. 397].

Вітчизняними науковцями досить ґрунтовно було продовжено дослідження проблем, які стосувалися діяльності виконавчої та судової гілок самодержавної влади в Україні в XIX – на початку XX ст. Цьому аспекту, головним чином в загальному плані, приділено увагу в публікаціях О. Ярмиша [851, 852], М. Щербака та О.Овсієнка [846], А. Чайковського та М.Щербака[821], В. Ченцова [822] й науково-популярній статті О. Кухарука [696], що також сприяло вивченню проблеми, яка досліджується.

Сучасна вітчизняна історіографія більш об’єктивно підійшла до розгляду ставлення Державної думи Російської імперії щодо так званого „українського питання”. А це, в свою чергу, дало їй можливість висвітлити його значно повніше, ніж попередньо [628, 629, 677, 860, 861 та ін.].

Позитивним моментом у вітчизняній історіографії при розгляді означеної проблеми стала поява кандидатської дисертації про боротьбу таємної поліції імперії проти українських політичних партій. У ній дослідницею розглянуто організацію роботи та способи політичного розшуку каральних органів Росії, показано їх практичну діяльність проти українських партій, починаючи з 1900 р. і до початку Першої

світової війни, висвітлено нормативно-правову базу діяльності політичної поліції імперії, зроблено оцінку ефективності її протидії вищеназваним партіям та висновок про те, що український рух все ж не був нею паралізований, бо його неможливо було контролювати через масовість. Разом з тим, у дисертації не розглянуті дії жандармерії з представниками адміністрації та судової влади стосовно зазначених партій, а також боротьба таємної поліції з ними під час Першої світової війни [870].

Сучасні зарубіжні західні історики, як і їх попередники, не оминають у своїх працях, присвячених відносинам між імперським центром та Україною наприкінці XIX – початку XX ст., в загальній формі питання про різноманітні утиски представників та прихильників українських політичних партій різного спрямування з боку самодержавної влади, акцентуючи переважно увагу на силових методах російського імперіалізму [621, 627, 885 та ін.]. А один з них – на його стихійному гнобленні інших, що й „дало Росію імперіалістичну” [627, с. 10]. Серед них чільне місце займає докторська дисертація Ольги Андрієвської під назвою: „Політика національної ідентичності: українське питання в Росії 1904–1912 рр.”, захищену 1991 р. в Гарвардському університеті США. Спираючись на аналіз, який було зроблено В. Сарбеєм відносно неї, необхідно відзначити, що наріжним каменем свого дослідження автор обрала аналіз політики, яку здійснювало царське самодержавство щодо України в останні роки свого існування. Тобто „українське питання” аналізувалося нею передусім з точки зору ставлення до нього правлячих урядових „верхів” та численних офіційних і добровільних захисників царського режиму на підвладних йому українських землях. Розглядалася ця проблема шляхом дослідження діяльності царських силових структур (жандармерії, охоранки, поліції), ідеологічних засобів влади (преси, церкви), освітніх установ (шкіл, гімназій, університетів), громадських організацій великодержавного спрямування [787, с. 40].

Цікавою є й стаття американського дослідника російсько-українських відносин першої половини XX ст. Марка фон Хагена. У ній автор поставив собі за мету показати, як динамічно розвивалися тісно взаємопов’язані між собою український національний та російський імперський рухи, і як ті, хто ототожнював себе з російською чи українською ідеєю, визначали самих себе та один одного в процесі

конфронтації. Позитивом у ній є те, що це стосувалося й їх дореволюційної складової на початку ХХ ст. [820]. У Росії, на його думку, на початку ХХ ст. відбувалася криза влади, яка була „передусім (хоча не тільки) політичною, зв’язаною з переходом її до політичної нації...”, і що „революція 1905 р. ознаменувала початок формування політичної нації, в ході якого передбачався перехід влади”, а „період від 1905 р. до початку першої світової війни характеризувався розквітом рухів, альтернативних старому режиму і структурованих відповідно до нових принципів класу і національності, а саме: федералізму і різноманітних „пан”-рухів (панславизм, пантюркізм, панісламизм, сіонизм)” [820, с. 122]. Разом з тим, М. фон Хаген вважає, що „із зміною політичного курсу в червні 1907 р. за Петра Столипіна вирішальну роль в імперській політиці стали відігравати національні інтереси”. У той же час, вказує він, „незважаючи на здобутки правих російських націоналістів, їхня активність стримувалася новими нормами „цивілізованого суспільства” та посиленням законності в квазі-напівконституційній монархії” [820, с. 123], підкреслюючи тим самим непослідовність політики самодержавства з національного питання.

Питанням встановлення самодержавною владою контролю над друком в країні та приведення російського законодавства відносно нього у відповідність з обіцянками царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. присвячена стаття Дж. Дейлі [626].

Поряд з цим, виявленню специфіки російського колоніалізму та дослідженню еволюції російської імперської національної політики присвячена праця відомого дослідника східноєвропейської історії (в тому числі Росії та України) з Німеччини А. Капелера [664]. У ній він також робить висновок, що російська національна політика на початку ХХ ст. залишалася досить суперечливою, непослідовною та двоїстою. "Було б непотрібним спрощенням зведення російської національної політики в період між 1907 та 1914 рр. тільки до націоналізму та репресій... Люди, що стояли на чолі держави, які не довіряли російським націоналістам..., у багатьох сферах здійснювали як і раніше традиційну обережно-прагматичну політику та знову і знову поверталися до концепції донаціонального державного патріотизму, що базувалася на відданості правлячій династії..." [664, с. 256-257].

На зародження в правлячих колах імперії після придушення Польського повстання 1863 р. націоналістичної тенденції при вирішенні національного питання в Росії вказують у своїх працях і такі зарубіжні дослідники, як Д. Бовуа [581, с. 101], З. Когут [674, с. 218-223], Т. Полвінен [757, с. 22-25]. Актуальною при розгляді цієї проблеми є і праця К. Мацузато, що присвячена структурам державних інституцій, які, здійснюючи управління в набутих землях, могли забезпечити тривалу цілісність великих державних об'єднань, у тому числі і таких, як колишня Російська імперія [712, с. 22-34].

Сучасна російська історіографія продовжила розгляд діяльності жандармсько-поліцейської системи колишньої царської Росії в загальному плані, а також форм, методів та способів, які вона використовувала. Це як окремі праці наукового [640, 707, 754 та ін.] та науково-популярного характеру [568, 586, 587, 643, 651 та ін.], так і матеріали наукової конференції [759], що стосуються політичного розшуку в колишній царській Росії. Ставлення самодержавного апарату до діяльності українських політичних партій на початку ХХ ст. розглядається в сучасній російській історіографії і з позицій російської національної ідеї [756, 814]. Про зв'язки діячів емігрантських кіл цих партій в Галичині зі спецслужбами Австро-Угорщини і Німеччини та отримання ними грошей від них з метою посилення їх боротьби проти Росії йдеться в публікаціях І. Міхутіної, Ю. Романовського [723, 777].

З позицій сучасного бачення підійшли до висвітлення внутрішньої національної політики правлячих кіл царської Росії, а також українського питання в імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у своїх працях нинішні російські науковці - В. Дякін [634, 635], О. Міллер [715-717], І. Міхутіна [724] та інші [606, 697]. В. Дякін поряд з дослідженням проблеми надає в одній зі своїх праць і документальне її підтвердження [635, с. 438, 448]. У ній він засвідчує, що „...формально російське законодавство не знало правових обмежень за національною ознакою. Законом були ущемлені євреї, а з 1864 р. поляки-католики” [635, с. 15].

О. Міллер, досліджуючи ставлення урядових кіл імперії до „українського питання” в другій половині ХІХ ст., прийшов до висновку, що їх уявлення про Малоросію та Білорусь як про „исконно русские земли” ясно простежується в урядових

документах, а концепція великої російської нації, яка включала в собі малоросів та білорусів, отримує на той час найбільш повне відображення [717, с. 228-229]. При впровадженні її в життя урядовці, на його думку, виявилися нездатними скоординувати зусилля держави і прибічників цієї концепції в Росії та мобілізувати всі ті можливості, що були для її реалізації [717, с. 236]. Вони переважно покладалися на стихійну асиміляцію цих народів, „зводячи власні зусилля лише до адміністративних заборон стосовно пропагандистських зусиль українських націоналістів” [717, с. 235]. Це призвело до того, що на кінець XIX ст. стало зрозумілим, що проект загальноросійської нації потерпів невдачу, а „політична криза в Росії в перші десятиліття XX ст. та її наслідки поховали, серед іншого, і проект великої російської нації” [717, с. 236]. Разом з тим, автор підкреслює, що сили українського національного руху порівняно з білоруським не можна недооцінювати, „але й перебільшувати цю силу також не треба” [717, с. 231].

I. Міхутіна в своїй монографії виникнення українського питання пов’язує з початком формування сучасної національної свідомості, яка мала в собі й політичну складову [724, с. 247]. Офіційні сфери суспільства, на її думку, на порозі XX ст., коли в Росії почалась партійно-політична диференціація, як і раніше „додержувалися традиційної ідеології загальноросійської єдності та намагалися, зневажаючи культурну сторону українського руху та відкидаючи національно-політичну, викорінити українство як явище, за їх розумінням, чужорідне та антидержавне” [724, с. 249].

Представники сучасної російської історичної науки в своїх наукових розвідках [574, 575, 583, 782-785 та ін.], висвітлюючи політику самодержавної влади в західноукраїнських землях під час Першої світової війни, справедливо вказують на те, що царизм продовжував при цьому дотримуватися традиційно загальноросійської єдності, а ці землі розглядав як „исконно русские” [783, с. 77]. А тому дії його відносно емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини, які мешкали в Галичині, та тих, з ким вони співпрацювали, були відповідними.

Отже, аналіз наукових здобутків у дослідженні практичних дій самодержавного апарату влади стосовно українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX ст. в цілому свідчить, що стан їх вивчення ще не можна вважати повним. Разом з

тим, огляд історіографії питання дає нам всі підстави висунути як робочу гіпотезу положення: проблема політики російського самодержавного апарату щодо українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. може бути сприйнята як частина проблеми ставлення та дій першого відносно інших складових загальноросійського визвольного руху в імперії у період, що досліджується. Наскільки її розв'язання можливе, буде розглянуто в рамках наступного підрозділу дисертації.

1.3. Джерельна база дослідження та її структура

Джерельна база дослідження зумовлена в першу чергу її наявністю з цієї проблематики. Характер її визначається концептуальною стратегією дослідження, його планом, актуалізованою джерельною базою та ступенем розробки окремих аспектів теми. Відносно предмету дослідження сама робота спирається на досить широку джерельну базу.

Весь обсяг використаних джерел відноситься до роду писемних. За видовою належністю джерела, використані в дисертації, поділяються на законодавчі, діловодні, статистичні, мемуарні, періодичну пресу та публіцистику. За формою вони класифікуються на білові, чернетки, оригінали, копії. За походженням вони поділяються на службові та особистого (приватного) походження. До джерел особистого (приватного) походження належать мемуари, листи тощо. Службові за походженням джерела склали основу дисертаційного дослідження.

Усі джерела можна умовно поділити на групи – державні та громадські. Дисертацію написано переважно на основі державних джерел. Кожну з цих груп складають джерела різної видової належності: законодавчі, актові, діловодні, статистичні, програмно-теоретичні. Законодавчі джерела представлені державними законами, указами, стенографічними звітами Державних дум. Актіві джерела – нормативними актами державних установ: циркулярами та інструкціями тощо, статутами українських політичних партій. Діловодні джерела – протоколами, звітами, інформаціями, клопотаннями, списками, а також судово-слідчі – протоколами дізнань, постановами та вирокami судів (загальноцивільних і військових) тощо. Статистичні – статистич-

ними матеріалами та відомостями. Програмно-теоретичні – проектами і програмами зазначених партій.

Окреслена класифікація зорієнтувала дисертанта на комплексне дослідження різних за формою, змістом і характером джерел. До сьогодні археографічні розробки різних аспектів проблеми проведені надзвичайно нерівномірно. Наприклад, з відносно кращим рівнем аналізу та публікацій джерел, які стосуються дій каральних органів самодержавства кінця ХІХ –початку ХХ ст. щодо зазначених партій, контрастує досить слабе відображення в документальних публікаціях діяльності адміністрації та судової влади відносно них. Зазначені обставини змушували шукати маловідомі чи зовсім невідомі джерела для більш повної характеристики політики російського самодержавного апарату. Це викликало необхідність пошуку їх в архівах. Тому у своєму дослідженні дисертант, у першу чергу, використовував оприлюднені джерела, а потім знайдені, які ще не були опублікованими. Обмежений ступінь відображення проблеми в дослідженнях попередників орієнтували здобувача в окремих випадках спиратися на вибірккові матеріали. Ось чому використані джерела за походженням, змістом, формою, науковою та пізнавальною цінністю, інформаційними можливостями умовно можна поділити на п'ять груп.

Першою групою джерел дослідження є архівні документи, які й склали фактологічну основу. Переважна більшість джерел, використаних при написанні дисертації, мають офіційний характер, не були опубліковані та вперше вводяться до наукового обігу. Автором обстежено 43 фонди 9 центральних і місцевих архівів. Це джерела фондів: Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУК), Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України (ЦДАВО), Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), одного з центральних архівів Російської Федерації – Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), п'яти обласних вітчизняних архівів: державних архівів Запорізької, Одеської, Полтавської, Харківської, Херсонської областей.

Серед архівних джерел необхідно, перш за все, виокремити матеріали, що зберігаються в ЦДІАУК, серед яких науково-інформаційну цінність мають насамперед фонди Канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю (Ф. 442), які висві-

тлюють ставлення і дії представників різного рівня царської адміністрації стосовно членів та прихильників українських політичних партій Наддніпрянщини. Це як циркуляри, накази, вказівки центральних адміністративних органів самодержавства на місця, так і періодичні та неперіодичні звіти, донесення, повідомлення, інформації, довідки, прохання тощо від представників з місць (повітів, губерній) до вищих за підпорядкуванням адміністративних інстанцій з щойно вищезазначеного, оцінка їх діяльності та заходи, які вони здійснювали стосовно них.

В ЦДІАУК зберігається абсолютна більшість матеріалів губернських жандармських управлінь та охоронних відділень, які діяли в Україні (Ф. 274, 275, 276, 278, 304, 313, 320, 336, 385, 705 та ін.), що розкривають наглядову, розшукову, так звану „ліквідаційну”, дізнавальну та інші види діяльності жандармсько-поліцейських органів виконавчої гілки самодержавної влади, її форми, методи та засоби, які застосовувалися ними відносно представників та прихильників українських політичних партій. У них знаходяться циркуляри, накази, аналітичні записки, вказівки Департаменту поліції та його відділів, що надходили на місця, а також повідомлення, донесення, звіти, інформації, довідки, дані агентурного та зовнішнього нагляду тощо місцевих підрозділів охоранки, жандармерії та загальної поліції стосовно діяльності українських політичних партій, що надсилались як до Департаменту поліції, так і до генерал-губернатора і губернаторів як керівників місцевої адміністрації.

Тут же знаходяться документи місцевих цензурних органів (Ф. 293, 294, 1680 тощо), що відображають їх дії, які були направлені на заборону друку та поширення легальних видань вказаних партій і припинення виходу їх у світ, а також циркулярні матеріали Головного управління у справах друку, що надсилались з Петербурга на місця.

У фондах архіву (Ф. 316, 318, 347, 348 та ін.) відклалися матеріали судової гілки влади самодержавства. Це вказівки та повідомлення з урядового Сенату до судових палат, які діяли на території Наддніпрянщини, самі судові справи відносно членів українських політичних партій та їх прихильників, рішення судових засідань по цих справах, вказівки суду відповідним представникам виконавчої влади (переважно правоохоронних органів), а також документи, що свідчать про найтіснішу співпра-

цю обох гілок царської влади в їх ставленні та діях стосовно представників та прихильників зазначених партій.

З масиву матеріалів ЦДАВО України до написання дисертації задіяно було документи з фонду „Колекції документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій і осіб” (Ф. 4465), які допомогли у висвітленні діяльності самодержавного апарату відносно як емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини, так і представників та прихильників українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали під час Першої світової війни.

У фонді Особливого відділу Департаменту поліції (Ф. 102), який знаходиться в ДАРФ, зберігаються сотні довідок, звітів, зведень агентурних даних і зовнішнього жандармського-поліцейського нагляду, які відображають напрями, методи, форми і способи діяльності каральних органів самодержавства стосовно українських політичних партій Наддніпрянщини. У справах Департаменту поліції збереглися оригінали листів представників і прихильників цих партій, які були перехоплені та перлюстровані охранкою та жандармами. Тому окремі документи, що доповнили джерельну базу дослідження, були також залучені з цього фонду.

З документів ДА СБУ були використані матеріали справи „Спілки визволення України” (67098 ФП), в яких знаходяться показання на допитах в ОДПУ в 1929–1930 рр. колишніх провідних членів українських політичних партій різного спрямування (С. Єфремова, А. Ніковського, Й. Гермайзе та ін.), що „проходили” у справі СБУ. Даючи показання слідчим, вони згадували в них і про дії представників самодержавної влади стосовно них ще за дореволюційних часів. Ці свідчення варто сприймати без істотних застережень, адже їх правдивість підтверджується іншими архівними документами.

Матеріали, що висвітлюють ставлення та дії царської адміністрації (губернської, повітової, міської), місцевої загальної поліції, прокурорського нагляду, чиновників різних відомств відносно діяльності українських політичних партій різного спрямування знаходяться також у фондах обласних державних архівів. Переважну більшість вищезазначених архівних джерел складають накази, циркуляри, вказівки керівництва на місця, а також довідки, донесення, інформації, прохання, клопотан-

ня, звіти у вищі за підпорядкуванням інстанції. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що в них повніше, ніж в інших джерелах, висвітлюються як причини, так і безпосередні передумови тих чи інших подій, в яких брали участь представники та прихильники зазначених партій.

З фондів Державного архіву Запорізької області були використані матеріали Олександрівської міської думи (Ф. 24). З джерел Державного архіву Одеської області – документи фондів канцелярії одеського градоначальника (Ф. 2), окремого цензора з внутрішньої цензури в м. Одесі (Ф. 9), Тимчасового комітету у справах друку в м. Одесі (Ф. 10), Одеського комітету іноземної цензури (Ф. 11), канцелярії піклувальника Одеського учбового округу (Ф. 42), канцелярії ректора Новоросійського університету (Ф. 45) та прокурора Одеського окружного суду (Ф. 634).

Джерела Державного архіву Полтавської області представлені фондами канцелярії полтавського цивільного губернатора (Ф. 83) та прокурора Полтавського окружного суду (Ф. 138). З документальних джерел Державного архіву Харківської області при написанні дослідження використані матеріали фондів канцелярії харківського губернатора (Ф. 3) та управління харківського поліцмейстера (Ф. 52). З фондів Державного архіву Херсонської області використані документи канцелярії херсонського губернатора (Ф. 1) а також документальні матеріали Дніпровської повітової комісії по виборах до Державної думи (Ф. 208).

Другу групу джерел утворюють опубліковані матеріали офіційного характеру різноманітного спрямування. Це чинне законодавство та судові статuti Російської імперії, які на той час були підставою для покарання діячів і прихильників українських політичних партій [417, 419, 420 та ін.], стенографічні звіти Державної думи, в яких досить чітко простежується небажання більшості депутатів цього законодавчого органу Російської імперії до позитивного вирішення ними так званого на той час „українського питання”. У них також лише опосередковано можна побачити і їх ставлення до представників та прихильників українських політичних партій, яких вони м’яко називали „представниками українства”, але не бажаючи при цьому відгукнутися на прохання останніх [385-411]. Її складовою є вже оприлюднені накази, вказівки, записки, донесення, службове листування тощо з матеріалів діловодства

представників центральних та місцевих органів виконавчої та судової гілок самодержавної влади, в яких відображено їх ставлення до діяльності членів цих партій [382, 384, 413 та ін.], а також окремі документи виконавчої гілки самодержавного апарату влади стосовно діяльності вищеназваних партій, які побачили світ у хрестоматіях та наукових збірниках документів і матеріалів [414-416 та ін.].

Третя група об'єднує публікації неофіційного походження — програмні документи, статuti, листівки українських політичних партій тощо [381, 383, 418, 421-423 та ін.].

До четвертої групи джерел належать матеріали періодичних видань як самодержавного табору, так і подібні легальні видання українських політичних партій у межах Російської імперії. Офіційну точку зору царського уряду з різноманітних питань суспільно-політичного життя країни найбільш повно, з великої кількості видань, відбивав на своїх сторінках „Правительственный вестник”.

Питання громадсько-політичного життя висвітлювались і в нечисленних легальних виданнях зазначених партій різного спрямування, на шпальтах яких їх представники у більшості випадків езопівською мовою піддавали критиці політику самодержавства та його уряду, в тому числі й з національного питання. Навіть не зважаючи на це, більшість з них існували досить недовго „завдяки” цензурі та судовим і адміністративним переслідуванням. Перш за все це „Хлібороб”, „Громадська думка”, „Вільна Україна”, „Рада”, „Слово”, „Сніп”, „Дзвін”, „Украинская жизнь” тощо.

Серед представників та прихильників українських політичних партій, які активно друкували свої статті на шпальтах цих та інших українських партійних видань, можна назвати М. Грушевського [475-478 та ін.], С. Єфремова [487-493 та ін.], М. Міхновського [506-507 та ін.], Ф. Матушевського [504 та ін.] С. Петлюру [508-512 та ін.], М. Порша [514-516 та ін.], Д. Донцова [480-483 та ін.], Д. Дорошенка [485, 486 та ін.], Б. Грінченка [473, 474 та ін.], В. Садовського [518, 519 та ін.] та інших [521-524 та ін.].

П'яту групу джерел складають джерела особистого походження. Це наративні джерела. Їх репрезентують переважно щоденники, спогади представників двох протилежних політичних таборів, що побачили світ протягом минулого століття, а та-

кож листи учасників та очевидців подій. Одні з них – спогади представників самодержавного табору – С. Вігте [425], В. Сухомлинова [445], В. Новицького [438], О. Спиридовича [444], В. Джунковського [427] та інших [430 та ін.], які з урядових позицій ставилися до представників та прихильників українських політичних партій, а відповідно й діяли відносно них. При цьому необхідно враховувати і відомий суб'єктивізм цих спогадів. Другі – спогади активних діячів та представників українських політичних партій – Ю. Колларда [432, 433 та ін.], Є. Чикаленка [448, 449 та ін.], Д. Дорошенка [428, 429 та ін.], М. Ковалевського [431], В. Андрієвського [424], О. Лотоцького [435] та інших [436, 441-443 та ін.], які, незважаючи на відомий їх суб'єктивізм, можуть слугувати важливим, а в деяких випадках – єдиним джерелом для висвітлення дій самодержавної влади стосовно них або інших представників зазначених партій.

Окремо від них слід розглядати і спогади діячів опозиційних до уряду загальноросійських партій різного спрямування, а також тих, хто взагалі не належав ні до яких партій, що також можуть пролити світло на ставлення самодержавства до діяльності представників та прихильників українських політичних партій, враховуючи при цьому й відому нам їх суб'єктивність [437, 447 та ін.]. Певну частину інформативного матеріалу для дослідження проблеми несе в собі неофіційне листування, різноманітне за функціональним змістом, формою, обсягом, персоніфікацією та географією адресатів як представників урядового табору, так і українських політичних партій [434, 439].

Вивчення та характеристика джерельної бази проблеми, що досліджується, водночас дозволяє визначити шляхи її актуалізації, окреслити перспективні напрямки досліджень, які мають пріоритетне значення. Серед таких можна назвати: 1) створення бази даних про збережені в архівах матеріали з досліджуваної проблематики; 2) активізацію публікацій джерел державних органів царизму, що містять у собі характеристику ними зазначених партій, а також висвітлюють, які дії вони припускали здійснити та здійснювали стосовно них; 3) подальшого пошуку і опрацювання наративів, репрезентованих представниками як урядового табору, так і українських політичних партій Наддніпрянщини та їх емігрантських кіл, а також цінних

документів, які б висвітлювали ставлення російських владних структур до діяльності цих партій, з метою їх наукового аналізу; 4) значно ширшого залучення для цього окремих фондів з відомчих архівів, оскільки є висока вірогідність наявності в них цінних документів та спогадів представників протилежних політичних таборів.

Робота в окреслених напрямках сприятиме більш глибокому пізнанню діяльності владних структур самодержавства як відносно досліджуваної, так і відносно інших національних складових загальноросійського визвольного руху в Україні на початку ХХ ст.

Таким чином, характеризуючи методологічну базу дисертаційного дослідження, необхідно зазначити, що дисертант вбачає раціональне зерно в різних історіософських, соціологічних течіях і школах. Намагаючись застосувати їх при дослідженні конкретної історичної теми, він оперував власним співвідношенням вищезазначених методів. Це дозволяє реалізувати розуміння історичного процесу на базі визнання плюралізму підходів та спираючись на наявні у розпорядженні дослідника джерела.

Разом з тим, узагальнюючи історіографічний огляд теми дисертації, доводиться констатувати, що поза увагою істориків залишилися конкретні прояви ставлення та дій самодержавної адміністрації відносно українських політичних партій незалежно від їх спрямування. Попри досить великий масив історичної літератури, в якій розглядається діяльність поліцейського апарату самодержавства, все ж недостатньо розробленими залишаються питання, що пов'язані з політичним розшуком та іншими діями таємної поліції щодо діячів і прихильників зазначених партій. Недостатньо простежені дії царської цензури, в тому числі і місцевої, що були направлені на заборону поширення легальних видань вказаних партій та припинення їх видання. Залишається малодослідженою діяльність царського суду відносно членів українських політичних партій та їх прихильників. Фактично не розглянуті дії самодержавної влади Російської імперії на західноукраїнських землях, що були тимчасово окуповані російськими військами під час Першої світової війни, стосовно тих діячів українських партій Наддніпрянщини, які там знаходилися в еміграції, та представників українських галицьких партій, з котрими вони плідно співпрацювали. Також відсутні-

ми є як цілісне дослідження, що висвітлювало б політику самодержавного апарату до діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України, так і концепція, яка б пояснювала її.

Поряд з цим, загальний аналіз джерельної бази свідчить про те, що вона є достатньо потужною для вирішення завдань дослідження. Актуалізована її частина дозволяє висвітлити й охарактеризувати ті заходи, які здійснювалися представниками російського самодержавного апарату стосовно українських політичних партій Наддніпрянщини у визначеному хронологічному діапазоні, та забезпечує і підтверджує їх відповідними історичними фактами.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що досягнутий рівень теоретичних та конкретно-історичних досліджень, а також документальна джерельна база дозволяють здобувачеві перейти до створення окремої цілісної (комплексної) праці з визначеної проблематики, а також визначитися з концепцією, яка б пояснювала політику царської влади щодо українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст.

РОЗДІЛ II

СТАВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ ЦАРИЗМУ ДО ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

2.1. Координація дій центральних та місцевих адміністративних органів стосовно українських політичних партій

Приступаючи до розгляду питання про ставлення царської адміністрації до діяльності українських політичних партій, які виникли й розпочали свою соціально-політичну діяльність в Росії наприкінці XIX – початку XX ст., необхідно зробити кілька попередніх зауважень.

Починаючи з другої половини XVII ст. і в подальшому український національно-визвольний рух в Російській імперії завжди розглядався її панівною верхівкою на чолі з царизмом як антидержавний, через що і дії самодержавства та його адміністрації як у центрі, так і на місцях стосовно нього були, як правило, каральними. Такими ж вони були і відносно тих, хто робив спроби очолити цей рух або його очолював. З цього приводу В. Винниченко писав: „...Українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, що до українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування” [527, с. 58]. Подібний коментар було зроблено ще одним із лідерів українського руху — М. Міхновським: „Непокірливі тубільці погорджуються невимовно, а небезпечні з них висилаються на Сибір” [505, с. 58]. Подібні за змістом висловлювання відносно дій самодержавства щодо українства наводили неодноразово й інші його представники [561, с. 38].

Можна сприйняти думки деяких сучасних дослідників українсько-російських відносин того періоду, що вже Кирило-Мефодієвське товариство відкрило „політичну фазу національного будівництва” та було першою спробою його організаційного оформлення [717, с. 227; 733, с. 162]. Загальновідомим фактом є й

те, що переслідування носіїв українського національно-визвольного руху з боку царської влади не припинялись ніколи, хоча принцип „стриманості” в персональних репресіях щодо них залишався в силі по крайній мірі до кінця ХІХ ст.

Умови для нової активізації дій представників українофільства виникли в другій половині 1850-х рр. у зв'язку з загальною лібералізацією на початку царювання Олександра ІІ. Членам товариства було дозволено повернутись із заслання, вони отримали можливість поновити громадську діяльність, а 1860 р. їм дозволили видавати в Петербурзі свій журнал „Основа”. У його статтях висловлювалась ідея особливої української ідентичності, з типовою для такого підходу увагою до самостійності мови, історії та проблеми національного характеру, що конфліктувала як з польським, так і з російським образом „ідеальної Батьківщини” [715, с. 81; 717, с. 227]. Це викликало ворожу реакцію більшої частини російської преси. Перш за все це стосувалося московських видань М. Каткова та „Дня” І. Аксакова, хоча критика українофілів їх супротивниками була при цьому стриманою [717, с. 228].

Відміна кріпацтва та наступні ліберальні реформи неминуче сприяли висунуванню теми нації на одну з перших позицій. Діяльність представників української еліти на початку 60-х рр. ХІХ ст. стає важливим каталізатором дискусії по проблемі формування самої російської нації. Цьому сприяли панування націоналізму в тогочасній Західній Європі та конфлікт з польським національним рухом у самій Російській імперії. Особливо під час повстання 1830-1831 рр., а потім і повстання 1863-1864 рр. До середини ХІХ ст. більшість діячів польського руху заперечували етнічну інаковість тих українців, які мешкали на землях Правобережної України, що раніше входили до складу Речі Посполитої, оголошуючи їх частиною польського народу.

Уявлення про Малоросію та Білорусь як про “исконно русские земли”, а про малоросів та білорусів як про частини російського народу переважало на той час в російській громадській думці. Концепція великої російської нації, до якої разом з великоросами входили б малороси та білоруси, отримує своє повне для того часу відображення в публікаціях „Дня” та в статтях М. Каткова. Тому він не випадково,

мабуть, називав українофілів вільними або невольними агентами „польської інтриги”. Починаючи з осені 1862 р., полеміка проти українофілів набуває все більш агресивного характеру. Становище погіршилось ще більше у зв’язку з Польським повстанням 1863–1864 рр. [715, с. 81–82; 717, с. 228, 229]. Навіть після його придушення вирішення „польського питання” в імперії залишалось на довгий час одним з головних для самодержавства та його влади. Особливо це стосувалось українських губерній Правобережної України. Витоки і наслідки таких кроків влади трохи пізніше прокоментував М. Грушевський. Він писав, що діяльність гуртка „Основи” було припинено в 1863 р., коли на українофілів було кинуте підозру у зв’язках з польським рухом і „польська інтрига” стала з тих пір звичайною зброєю влади в боротьбі з українським рухом та його представниками. Цих глашатаїв „польської інтриги” не бентежила та обставина, що саме з польського боку нове українство зустрічалось з запеклою ворожістю [531, с. 319–320].

Проблема консолідації великої російської нації, всі основні елементи асиміляторської програми, механізми цього процесу були згадані в урядових документах і багато чого було навіть схвалено царем. Однак плану по координації „позитивних” асиміляторських дій так і не було розроблено. При обговоренні „українського питання” владні структури головну увагу приділяли майже виключно заборонним заходам. Завдання консолідації саме великої російської нації, як завдання принципово відмінного по засобам його вирішення від проблеми збереження імперії, так і не стало пріоритетним в очах влади. До того ж в самих урядових колах існувало скептичне та підозріле ставлення до акцентування уваги на національній проблематиці взагалі та проблемі формування великої російської нації зокрема. Воно було притаманне традиціоналістам — прихильникам станового порядку та старих механізмів легітимації самодержавства. [717, с. 229, 235].

У той же час деякі з керівників царської влади на місцях, розуміючи безперспективність політики, в основі якої були лише адміністративні заборони, діяли на свій страх і ризик без санкції з Петербургу. Так, у середині 1870-х рр. київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков дотримувався гнучкої тактики „приручення” українофілів, надаючи їм певні можливості для їх культурної та на-

укової діяльності. Не роблячи поступок у ключовому питанні про допущення української мови до школи, він мав надію надати рухові поміркований, лояльний характер. І така політика приносила певні наслідки. Після затвердження Олександром II у 1876 р. антиукраїнського Емського указу представниками російського істеблїшменту неодноразово робилися спроби пом'якшити його дію. Так спробу перегляду цього указу, яку було здійснено за ініціативою одного з сенаторів у 1880 р., активно підтримали київський та харківський генерал-губернатори. Це ще раз свідчить про відсутність єдності в рядах вищої російської бюрократії у підході до „українського питання”, а також про слабкість адміністративної системи, що зумовлювала непослідовність російської політики, яка істотно змінювалась у зв'язку зі зміною не тільки самодержців, але й генерал-губернаторів [717, с. 231,234].

Що ж стосується українського руху другої половини XIX ст., то насамперед треба відзначити розвиток його культурницької фази, яка була спрямована на консолідацію та мобілізацію української інтелігенції, що знаходилася під впливом ідей романтичного націоналізму, намагаючись формувати національну свідомість народу засобами освіти рідною мовою, створення модерної національної літератури та гуманітарної науки, передусім етнографії та історії [808, с. 370].

Незважаючи на те, що ця інтелігенція була малочисельною і не виходила з кола культурологічних проблем, вона зустріла різкий спротив з боку імперської верхівки та тієї частини російського суспільства, яке було заангажоване ідеями російського націоналізму, що тільки почав зароджуватись і в основі якого лежала ідея формування великої російської нації. Цей спротив швидко переріс у репресивну державоохоронну політику, найхарактернішим виявами якої стали Валуєвський циркуляр 1863 р. та вже зазначений указ 1876 р. Ці акти поставили українську культуру за межі легального існування в імперії, надзвичайно сильно загальмували розвиток українського руху [808, с. 371].

Під час правління Олександра III влада продовжила контрреформаторську політику 1870-х рр., зміцнювала бюрократично- поліцейський режим, здійснювала русифікацію, яку активно підтримував обер-прокурор Синоду К. Побєдоносцев

[717, с. 226]. Проте остаточно знищити репресивними заходами український рух не вдалося. Російська державна машина і молодий російський націоналізм виявилися не готовими реалізувати це надзвичайно складне завдання [808, с. 371].

Як вважає О. Міллер, і з цим висновком не можна не погодитись, „українське питання” обернулося інтелектуальною поразкою самодержавної верхівки, всі зусилля якої були спрямовані не так на реалізацію проекту великої російської нації, як на збереження імперії [717, с. 226]. Ці два завдання були близькими, але не тотожними. Надмірна жорстокість і прямолінійність дій влади дали змогу українському рухові не лише вистояти, але й отримати додаткові стимули до саморозвитку. Діяльність М. Драгоманова наприкінці ХІХ ст. знаменувала перехід українського руху від вузького культурництва до політичного етапу [808, с. 370, 371].

На початку ХХ ст. український рух стрімко вийшов за межі вузької українофільської діяльності. Ним опановують політичні ідеї, відбувається організаційна перебудова руху на партійній основі, з'являються кілька національних партій лівого та центристського гатунку. Серед національних українських гасел цього часу домінували гасла національно-територіальної автономії [808, с. 384, 395]. Це сприяє збільшенню його соціальної бази. Поряд з цим, органічною вадою українського політичного руху на етапі його становлення була її обмеженість. Загалом її складала інтелігенція, учнівська молодь, незначна частина робітничого класу та селянства. В подальшому не змогли перетворитись у масові політичні сили ні Українська радикально-демократична партія, ні Українська народна партія [808, с. 385]. Разом з тим, партія українських соціал-демократів 1907 р. у своїх лавах налічувала понад 3 тис. членів, в основному студентів, гімназистів, ремісників, селян. [808, с. 390]. В цілому українські партії за своєю чисельністю поступались російським політичним партіям, які створювалися та діяли в цей же час [808, с. 396].

Як і всі політичні партії, українські теж мали своїх прихильників. До них можна віднести тих, хто позивно сприймав програмні положення цих партій та

громадсько-політичні погляди їх членів, морально або матеріально підтримував діяльність партій, був або надалі міг бути їх послідовником.

Зважаючи на величезне значення „українського питання” для майбутнього Російської імперії, воно постійно залишалося в центрі уваги адміністративного апарату царизму. Враховуючи це, розглянемо, як відбувалася координація діяльності центральних і місцевих адміністративних органів у боротьбі з українським національним рухом.

На початку ХХ ст. територія Наддніпрянщини складалася з дев’яти губерній. Це були Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії, що охоплювали землі колишньої Малоросії, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, території яких раніше входили до так званої Новоросії, а три останні з них — Київська, Подільська й Волинська, були об’єднані у Південно-Західний край. Очолював його призначений царем генерал-губернатор. Так, наприклад, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. цю посаду займали генерали О. Дрентельн, О. Ігнат’єв, М. Драгомиров, М. Клейгельс, В. Сухомлинов та Ф. Трепов.

А оскільки саме генерал-губернатор та губернатори були тими ключовими особами, які в системі адміністративного апарату царизму очолювали дії влади на місцях, то на їх діяльність і необхідно звернути першочергову увагу при висвітленні зазначеного питання. Надто багато залежало від особистих і ділових якостей, рівня загальної культури, політичних устремлінь, симпатій і антипатій тих, хто займав генерал-губернаторські та губернаторські крісла [852, с. 29]. Прикладом цього є перебування на посаді генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова, коли його діяльність не була рутинною, а його погляди як адміністратора часто не збігалися з узвичаєними поглядами на керівництво краєм [711, с. 194]. На думку Є. Чикаленка, саме М. Драгомиров започаткував політику адміністрації краю щодо українства. „Він доводив, що в Південно-Західнім краї не треба гнітити „коренного русского” населення, се б то, українського, щоб не підсилювати польський рух. Такої тактики держався й Сухомлинов, а за ним і Трепов” [449, с. 115–116].

У той же час усі вони, як представники Міністерства внутрішніх справ, повинні були точно виконувати всі його накази та циркуляри. Більшість із них, і це природно, мали загальний характер і стосувались придушення владою будь-яких виступів на місцях, у тому числі й з боку „українства”. І лише деякі безпосередньо стосувались того, як зобов’язана поводитися місцева адміністрація щодо „української партії”. Наведемо, як приклад, тільки деякі з них, які й визначали конкретні напрямки дій влади на місцях.

4 травня 1899 р. Департамент поліції надіслав начальнику Південно-Західного краю таємний циркуляр за підписом міністра внутрішніх справ, у якому сповіщалося, що серед іноземних делегатів, запрошених на XI Археологічний з’їзд у Києві в серпні поточного року, знаходяться декілька професорів та учителів, які очолюють Галицьку українофільську партію. Вони дали згоду приїхати на з’їзд за умови, що їм дозволять читати реферати та брати участь у публічних читаннях винятково „малоросійською українською мовою”. А далі в циркулярі містилась відповідна щодо цього вказівка генерал-губернатору: „Беручи до уваги ворожий Росії характер названої партії, що мріє про відокремлення Малоросії і південноросійських губерній від Росії, про відновлення Польщі та про самостійний, під протекторатом останньої, розвиток України, я визнаю читання малоросійською мовою не бажаним, про що й маю честь повідомити... з метою вжиття відповідних у зв’язку з цим заходів” [179, арк. 1]. І лише після втручання в цю справу голови з’їзду графині П.С. Уварової та надання нею відповідного клопотання міністру освіти подібна заборона була лише частково відмінена під особисту відповідальність місцевої адміністрації та голови з’їзду [179, арк. 3].

Циркуляри з Департаменту поліції навесні 1902 р. надходили харківському і полтавському губернаторам з наказом установити громадський спокій і безпеку у відповідних губерніях всіма необхідними для цього заходами у зв’язку з селянськими заворушеннями і виступами, що охопили на той час 337 сіл з населенням понад 150 тис. осіб [657, с.43].

Уже в наступному році Департамент поліції розіслав циркуляр губернаторам, у якому вказував на поширення нелегальної літератури серед селян та взагалі

населення в повітах. З цією метою рекомендувалося, щоб земські начальники та повітові справники на сільських сходах „особисто роз’яснювали селянам усю необгрунтованість революційних вчень” [645, с. 18].

31 січня 1904 р. Міністерством внутрішніх справ було надіслано повідомлення генерал-губернатору Південно-Західного краю в Києві, в якому міністр внутрішніх справ В. фон Плеве сповіщав, що начальнику Київського губернського жандармського управління запропоновано особисто доповідати начальнику краю про всі найважливіші події та явища місцевого життя у ввіреній його нагляді губернії [193, арк. 1]. Також повідомлялося, що начальники Подільського ГЖУ та Волинського ГЖУ про подібні події та явища у житті цих губерній, повинні були доносити відповідно подільському та волинському губернаторам. Як видно з повідомлення, Київ і Київська губернія були на особливому рахунку в Міністерстві внутрішніх справ серед інших губерній цього прикордонного краю імперії.

Революційні події в країні на початку 1905 р. змусили міністра внутрішніх справ князя П. Святополка-Мирського надіслати генерал-губернатору Південно-Західного краю М. Клейгельсу таємний циркуляр від 14 січня 1905 р. У ньому у зв’язку з подіями, що охопили багато місцевостей, містився наказ підлеглим М. Клейгельсу губернаторам – київському, подільському та волинському – не залишати у цей час ввірених їм губерній [150, арк 5].

Навесні 1905 р. у зв’язку з посяганнями селян на власність поміщиків в Херсонській губернії, що були наслідком революційної пропаганди серед селян, в якій, за даними жандармів, брали участь і представники РУП [529, с. 134], її губернатору 12 квітня 1905 р. міністром внутрішніх справ було надіслано його особисте звернення до селян цієї губернії. У ньому вказувалося наступне: „Усяка власність повинна бути непорушна, ... у випадку будь-яких посягань на власність, порядок буде відновлено силою та винні зазнають покарань за всією суворістю законів, а завдані збитки сплатять учасники безладь” [370, арк. 23].

Влада, налякана революцією, восени 1905 р. пішла на певні поступки. 21 жовтня 1905 р. височайшим наказом було проголошено деякі пом’якшення стосовно тих, хто був підданий адміністративним стягненням за незначні провини

проти влади. Про це з Міністерства юстиції 25 жовтня 1905 р. надійшла на місця телеграма генерал-губернаторам та губернаторам, які повинні були видати відповідні розпорядження про оголошення цього наказу висланим [205, арк. 13]. 6 листопада 1905 р. на місця з Міністерства юстиції надійшла чергова телеграма про відміну арештів, що були накладені до 17 жовтня поточного року за порушення виданих обов'язкових постанов [205, арк. 17].

Разом з тим події, що розгорталися в країні в другій половині листопада 1905 р., змушували центральну владу знову посилювати систему існуючих адміністративних покарань і більш широко їх застосовувати. Так, 30 листопада 1905 р. управляючий Міністерства внутрішніх справ І. Дурново надіслав генерал-губернаторам і губернаторам телеграму, в якій наказував підбурювачів і агітаторів негайно висилати під нагляд поліції без усяких судових розглядів. Якщо вони будуть звільнені судовою владою, то залишати їх під вартою. Усілякі вагання при виконанні попередніх настанов не повинні мати місця. Про прийняття цих вказівок до обов'язкового виконання управляючий міністерства просив телеграфувати двома словами – „буде виконано” на ім'я директора Департаменту поліції [220, арк. 3].

Усього з 30 листопада 1905 р. по червень 1906 р. на ім'я генерал-губернатора краю надійшло 11 телеграм з Міністерства внутрішніх справ та лист міністра за № 4 з попередженнями про необхідність дій з його боку, щоб покласти край аграрному безладдю та єврейським погромам [220, арк. 2].

Протягом першої половини 1906 р. наступ на опозиційні самодержавству кола продовжував тривати. 21 липня 1906 р. генерал-губернатору Південно-Західного краю надійшла термінова телеграма від міністра внутрішніх справ П. Столипіна такого змісту: „З метою уникнення неправдивих пліток повідомляю: Кронштадті минулої ночі заворушення мінної роти, придушені військами... Повторюю свою вимогу на випадок безладдя діяти рішуче, швидко, невблаганно” [217, арк. 39зв.].

У листопаді 1906 р. генерал-губернатору і губернаторам надійшли з Петербурга майже одночасно циркуляр міністра внутрішніх справ за № 13087/13251 і

постанова Ради міністрів з приводу участі чиновників у різних політичних партіях, спілках, товариствах за підписом П. Столипіна. В обох цих документах державним чиновникам не заборонялося бути членами тих політичних партій, що підтримували урядову політику. Поряд з цим державним службовцям заборонялось брати участь у політичних організаціях і партіях протиурядового спрямування [153, арк. 4–4зв.].

У подальшому наступ реакції продовжував тривати. 3 червня 1907 р. була розпущена II Державна дума. Уряд на чолі з П. Столипіним продовжував проводити в життя реакційну політику самодержавства. У день державного перевороту П. Столипін надіслав усім губернаторам шифровану телеграму, в якій наказував мобілізувати всі сили для „забезпечення порядку” [657, с. 181–182].

Природно, що реакція, яка запанувала в країні, дуже негативно вплинула і на стан українського визвольного руху, керівництво яким очолили українські політичні партії. Доречно тут згадати і про новий сумнозвісний закон про вибори, що діяв під час виборів до III, а потім і до IV Державних дум, який практично унеможливив обрання до них депутатами представників від українських політичних партій і виконання якого суворо дотримувалася місцева адміністрація.

26 серпня 1907 р. на місця було надіслано циркуляр П. Столипіна, де містилися вказівки про необхідність звільнення з державної служби осіб, які не поділяли поглядів уряду, а також тих, що були членами революційних партій [237, арк. 1]. А щоб подібна практика діяльності місцевої царської адміністрації не набувала широкого висвітлення в засобах масової інформації, 31 жовтня 1908 р. губернаторам також було надіслано його новий цілком таємний циркуляр. У ньому заборонялося „державним службовцям без згоди і дозволу головного начальника відомства бесідувати з питань управління зі співробітниками газет і взагалі сторонніми особами, з допомогою яких зазначені бесіди можуть набути небажаного розголошення” [159, арк. 417].

Не забув Департамент поліції своїм таємним циркуляром від 29 вересня 1908 р. нагадати губернаторам і про читання публічних лекцій, рефератів, проведення бесід. У циркулярі, зокрема, вказувалось: „У випадку... виступів неблагона-

дійних елементів і взагалі будь-яких спроб до відхилення від установленної програми та порушення порядку такі зібрання повинні бути негайно закриті” [159, арк. 367–367зв.].

До канцелярій генерал-губернатора і губернаторів, як і раніше, продовжували надходити розшукові циркуляри Департаменту поліції для місцевої поліції (політичної і загальної), в яких з’являлися і прізвища представників українських політичних партій революційного спрямування – соціал-демократа Д. Донцова, а також А. Жука, М. Залізняка, В. Степанківського та інших [159, арк. 256, 258].

Ще одним із напрямів діяльності керівництва місцевих адміністрацій з „охорони спокою” у ввірених губерніях, на який їм вказувало Міністерство внутрішніх справ, було визначення місць, куди засилали так званих „політичних” в адміністративному порядку. Міністерство саме визначало місце заслання, враховуючи при цьому як „побажання” тих керівників, хто відправляв таких „злочинців” на певний термін заслання, так і тих, хто „приймав” адміністративно висланих у тих чи інших губерніях.

14 листопада 1909 р. таємний циркуляр Департаменту поліції був надісланий генерал-губернатору Південно-Західного краю, в якому йому доводилося до відома, що Департамент заборонив проживання в Києві адміністративно висланих в інші місцевості. Якщо ж вони самі оселяться в місті, то будуть з нього вислані за розпорядженням місцевої адміністративної влади в силу повноважень, що надані їй “Положенням про державну охорону” [257, арк. 5].

Якщо в Південно-Західному краї введення стану посиленої охорони, згідно з законодавством, залежало повністю від генерал-губернатора, то в інших шести губерніях України такий стан міг бути запроваджений лише урядом або царем у випадку порушення „громадського спокою і безпеки”. Більша частина губерній в Україні перебувала в цьому стані досить тривалий час. Так, наприклад, „височайшим указом” від 29 лютого 1909 р. строк посиленої охорони в Чернігівській губернії було продовжено ще на рік, тобто по 13 лютого 1910 р. [26, арк. 92].

Але найбільшого удару українському національно-визвольному рухові в усіх його проявах (від поміркованого напрямку і до самостійницького) та тим, хто

його очолював, було завдано виходом у світ 20 січня 1910 р. реакційного столипінського циркуляра „Про іногородців та сепаратизм”. Саме цим циркуляром „цілий український народ зачислено до так званих іногородців, тобто, до громадян другої категорії, порівнюючи з єдиною державною нацією московською... Тому то українське політичне життя було жорстоко переслідуване і партіям було впрост неможливо легально працювати” [559, с. 166].

Згадуючи про те, як цей циркуляр був сприйнятий у Києві членами українських політичних партій і свідомими українцями, Є. Чикаленко зазначав: „Цей циркуляр буквально оглушив усіх. Все Київське українське громадянство прийшло „в уныние”.

Розказують, що ген.-губернатор Трепов дуже ображений цим циркуляром, бо видано його без його відома і поради.

Взагалі завзялись на нас” [449, с. 115, 116].

Майже тотожно був сприйнятий вихід цього циркуляра у світ і членами українських партій у Петербурзі. З цього приводу член Петербурзької громади УДРП О. Лотоцький зробив висновок, що урядові афоризми Столипіна в історії репресій на українство стоять поруч і нарівні з Валуєвським циркуляром 1863 р. та із заборонним актом 1876 р. „Столипін лише переважає своїх попередників,— писав О. Лотоцький,— елементарною ясністю означення мотивів і цілей урядової політики. Чого не відважилися висловити виразно його попередники, то висловив зовсім виразно він,— очевидно в певності, що його перемога вже остаточна, та що вже *finis* „бывшей Украине” [598, с. 1003–1004].

Подібне ставлення до цього сумнозвісного циркуляра уряду висловлювалося і представниками українських політичних партій революційного спрямування. В. Винниченко так прокоментував подібні дії влади: „Але як тільки такі вияви (попередньо йшла мова про членороздільну людську мову, мову стогону і жалю українців.— Авт.) недодушеного родича здавались російському самодержавію неприємними або небезпечними, рота знов зав’язувалось і вже родич не міг заявити про себе” [527, с. 36].

Про те, що влада знала про подібне незадоволення на місцях її політикою, свідчить і таємний циркуляр товариша міністра внутрішніх справ П. Курлова губернаторам від 8 липня 1911 р., в якому їм вказувалося на необхідність посилення поліцейського нагляду на місцях [165, арк. 102].

Навіть у питанні про перенесення столиці Російської імперії в Київ, яке, на думку одного з сучасних дослідників російсько-українських відносин О. Кухарука, розроблялося під час столипінських реформ урядом, останній вбачав можливість паралізувати український національно-визвольний рух, що поступово починав зростати під керівництвом українських політичних партій. У перспективі це мало б призвести, на думку П. Столипіна, до зміцнення внутрішнього становища в імперії [696, с. 84].

14 жовтня 1911 р. генерал-губернатору Південно-Західного краю було надіслано черговий циркуляр Міністерства внутрішніх справ, який стосувався закриття спілок і товариств [165, арк. 153].

Російський уряд у цей час вбачав з боку керівників українського національного руху їх спроби очолити поступовий перехід до державної автономії України. У цьому були переконані всі представники влади, починаючи від прем'єр-міністра П. Столипіна, котрий заявив про це відверто, мотивуючи цим заборону української мови для публічного вжитку.

При цьому слід визнати, що в цей час уряд не надто дослуховувався до протиукраїнських порад російських націоналістів, і в більшості випадків займав більш-менш помірковану позицію щодо українського руху та тих, хто його очолював. Про подібну позицію уряду на той час згадував і М. Грушевський [539, с. 254].

Разом з тим, 17 листопада 1911 р. Департамент поліції надіслав губернаторам циркуляр, у якому зобов'язував їх надавати Міністерству внутрішніх справ щомісячні відомості про настрої населення та діяльність усіх без винятку громадсько-політичних організацій у підлеглих їм губерніях [261, арк. 2].

Під час зростання страйкового руху в країні восени 1913 р., в якому також брали участь прихильники і представники українських політичних партій рево-

люційного спрямування, Департамент поліції 17 листопада 1913 р. надіслав на місця губернаторам таємний циркуляр. У ньому до їх відома доводилось, що „у зв'язку з посиленням страйкового руху серед робітників та службовців... Губернаторам надані широкі повноваження, аж до оголошення у ввірених їм областях воєнного стану...” [268, арк.190–190зв.].

Одним з кроків уряду обмежити розвиток українського руху була сумнозвісна заборона ним в лютому 1914 р. святкування 100-річчя від дня народження Великого Кобзаря. Приклади дій керівництва місцевої адміністрації по виконанню цього урядового наказу в найбільших на той час губернських містах досить загальновідомі. Наведемо лише один приклад з діяльності катеринославського губернатора у зв'язку з цим, який стосувався звичайного повітового містечка. За його вказівкою рішення міської думи Олександрівська асигнувати на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в м. Києві в 1914 р. 50 крб. було визнано ним неможливим до виконання як таке, що „не стосувалося потреб та користі міста” [301, арк. 8]. Разом з тим, святкування 300-річчя дому Романових у 1913 р., на яке ця ж дума асигнувала набагато більше грошей, чомусь, на думку губернатора, „стосувалося потреб” цього невеличкого на той час повітового міста [299, арк. 1–4].

М. Грушевський трохи пізніше так висловився з цього приводу: „В Росії заборона святкування століття Шевченкових уродин у лютому 1914 р. викликала великі маніфестації в Києві, і великі дебати про українство в державній Думі” [537, с. 218]. В. Ленін у проекті промови для виступу Г. Петровського в Думі з цього приводу затаврував ганьбою цей гнобительський захід „уряду Пуришкевичів”. Разом з тим він відзначив роль цієї заборони у справі агітації проти царизму. „Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна... Після цього заходу мільйони і мільйони „обивателів” почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є „тюрма народів” [501, с. 64].

12 червня 1914 р. міністром внутрішніх справ М. Маклаковим генерал-губернатору Південно-Західного краю був надісланий цілком таємний циркуляр

„Про заходи боротьби зі страйковим рухом”, у якому пояснювалось, як треба розуміти попередній подібний циркуляр від 17 листопада 1913 р. стосовно страйкового руху. В ньому містився такий припис для керівництва місцевої адміністрації: „...від Вас залежить здійснити ті заходи, які Ви визнаєте раціональними в справі боротьби зі страйковим рухом відповідно до місцевих умов...” [173, арк. 1зв.–2].

Напередодні початку Першої світової війни з Департаменту поліції генерал-губернатору Ф. Трепову 15 липня 1914 р. було надіслано таємний циркуляр, в якому наказувалося, щоб генерал-губернатор видав вказівку встановити за М. Грушевським негласний нагляд, а про його результати повідомити Департамент поліції [273, арк. 5].

Влітку 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Усі без винятку держави урочисто пообіцяли боронити права всіх поневолених народів. Даючи свої обіцянки, російська влада заявила, що не буде застосовувати утиски до своїх підданих, бо, мовляв, у Російській імперії жодних поневолених народів не було, а існували вони нібито лише поза кордонами імперії [543, с. 6].

Поряд з одним із головних зовнішньополітичних прагнень царизму в цій війні – приєднання до Російської імперії західноукраїнських земель – він поставив собі за мету в разі захоплення Галичини знищити тут, на думку самодержавства, головний осередок українського руху та всякі прояви національного життя, а також назавжди покінчити з українським рухом і в самій Росії [621, с. 67].

Російський уряд через три дні після оголошення війни в більшості західних та південних губерній імперії запровадив або воєнний стан, або стан облоги. Інші губернії з 24 липня 1914 р. підпадали під дію стану надзвичайної охорони [626, с. 37].

Успіхи військ Південно-Західного фронту на початку війни дозволили конкретизувати завдання російської політики відносно зайнятих ними західноукраїнських земель, де мешкали в еміграції відомі діячі українських політичних партій Наддніпрянщини, з якими плідно співпрацювали представники українських галицьких партій. Уже 11 серпня 1914 р. до штабу фронту був направлений Наказ Міністерства закордонних справ стосовно заходів російських військових частин у

Галичині. Наказ вимагав тимчасово призупинити діяльність усіх існуючих громадських організацій у зайнятих областях. Однак до українських політичних організацій ставлення повинно було бути куди більш жорстким та непримиримим. У пункті 7 Наказу наголошувалось: „Український сепаратистський рух. Ні в якому разі не може бути допущений хоча б будь-який прояв цього руху як такого, що руйнує єдність російського племені... У цьому відношенні не слід визнавати також існування окремого „українського” нарідчя (української „муви”)” [783, с. 77].

Таким чином, російська влада вустами міністра закордонних справ С. Сазонова „перед усім світом проголосила, що робить це не випадково, а свідомо, бо не скоро по друге з’явиться така принагідна можливість вирвати з корінням український рух в межах Росії та роздавити осине українське гніздо в Галичині” [559, с. 168].

В умовах війни, що розпочалася, царський уряд, природно, почав швидко централізувати владу, в тому числі і її каральні функції. У 1914 р. Міністерство внутрішніх справ остаточно перебирає на себе право визначення конкретного місця заслання, про що і сповістило генерал-губернаторів відповідним таємним циркуляром [172, арк. 2].

Загальновідомим є й те, що царський уряд для керівництва зайнятими під час війни російськими військами західноукраїнськими землями створив Тимчасове воєнне генерал-губернаторство. Очолив його граф Г. Бобринський, призначений на цю посаду царем.

У квітні 1915 р. воєнний генерал-губернатор Галичини отримав телеграму з Міністерства внутрішніх справ, у якій містилося прохання міністра внутрішніх справ направляти адміністративно висланих в порядку п. 17 ст. 19 Правил місцевостей, де було оголошено воєнний стан, виключно в Єнісейську губернію, в межах якої вони будуть розподілені місцевим губернатором [128, арк. 27].

5 березня 1916 р. Департамент поліції надіслав графу Г. Бобринському свій новий циркуляр, у якому вказувалося на те, що осіб, які підлягали висланню за межі Галичини за ст. 34 Положення про заходи стосовно охорони державного порядку та громадського спокою, за розпорядженням Особливої наради слід виселя-

ти в ті чи інші місцевості під нагляд поліції відповідно до ступеня їх винуватості, а також щоб ці дії здійснювалися владою без найменшого зволікання [124, арк. 2–2зв.].

Після остаточного розформування та ліквідації навесні 1916 р. Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини, царською владою на західноукраїнських землях, де ще знаходилися російські війська, було створене „Воєнне генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни”. Очолив його за наказом Верховного головнокомандувача колишній генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф. Трепов.

На початку осені 1916 р. через відсутність у розпорядженні Міністерства внутрішніх справ достатньої кількості поліцейських сил військова влада змушена була для виконання подібних функцій вдатися до крайніх заходів. Так, 6 вересня 1916 р. Головнокомандувач армій Південно-Західного фронту надіслав повідомлення генерал-ад'ютанту Ф. Трепову, в якому сповіщав його, що у його розпорядження передавались три козачі сотні, що були зняті з кордону з Румунією, які належало розподілити по повітах для виконання ними охоронних та поліцейських функцій [124, арк. 27].

Певне уявлення про ставлення і дії царської адміністрації до діяльності українських політичних партій та їх представників на початку ХХ ст. можна скласти і при вивченні різноманітних донесень, звернень, доповідей та тому подібних матеріалів керівництва місцевої адміністрації до представників урядових кіл у Петербурзі, а також щорічних „всепідданійших звітів” генерал-губернатора та губернаторів цареві, тобто так званий „зворотній зв'язок” у діяльності адміністрації.

Останні повинні були надаватися губернаторами та генерал-губернаторами цареві згідно з визначеними ним формами складання таких звітів, котрі визначалися положенням від 19 червня 1870 р., а також враховувати „Програму складання губернаторських звітів”, яка була видана російським самодержцем і вказувала на типові недоліки при їх написанні (неточність, неповнота, непорівнюваність даних та ін.) [718, с. 170].

Звіти губернаторів є одним із головних джерел, на підставі яких можна простежити як ставлення, так і оцінку місцевою владою діяльності українських політичних партій та їх представників, а також ті дії, до яких влада вдавалася, щоб припинити революційний рух у керованих нею губерніях.

Наведемо лише деякі приклади. Якщо у звіті подільського губернатора за 1883 р. про події, що відбувалися у підвладній йому губернії, взагалі відсутні питання громадсько-політичного життя [143, арк. 6–6зв.], то в звіті його наступника за 1900 р. від 16 лютого 1901 р., знаходимо й дещо інше. „У прикордонних пунктах були випадки знайдення та спроби ввезення заборонених видань... політичного... духу пропаганди” [144, арк. 9зв.].

Хоч у звіті подільського губернатора за 1900 р. політична пропаганда й відображена, та її обриси досить невиразні. Зате в подібному звіті „начальника” цієї ж губернії за 1905 р. діяльність українських партій та їх представників простежується більш докладно: „На початку січня серед селян прикордонних повітів з’явилися у великій кількості на місцевому малоросійському наріччі брошурки під назвою „Страйк і бойкот”, що були видані в Галичині у Львові, в яких доводилася необхідність мирних страйків у боротьбі за свої права” [154, арк. 2зв.].

Вказав у своєму звіті подільський губернатор і на наслідки поширення брошур з Галичини та на дії влади для придушення селянських виступів у прикордонних повітах. „16 лютого вперше застрайкували два селища Ушицького повіту, а потім страйк швидко поширився по двох прикордонних повітах – Каменецькому та Проскурівському, що охопив усі селища майже одночасно.

У більшості селищ шляхом переконання вдалося залагодити справу та дійти згоди між селянами та землевласниками, але в інших, де особливо виявлялася стійкість селян, застосувалися арешти за ст. 21 Положення про посилену охорону, потім, в обох випадках, винні в розгоні робітників селяни притягалися до відповідальності за протоколами поліції за ст. 38 та 142 Статуту про покарання. На жаль, покарання за цими двома статтями незначні...” [154, арк. 2зв.–3зв.].

Розглядаючи далі як приклад звіт подільського губернатора за 1906 р., знаходимо, що головними причинами селянських заворушень були діяльність агіта-

торів з числа партій революційного спрямування, що поширювали привабливі комуністичні ідеї і тим самим сприяли розгортанню заворушень на економічному підґрунті, а також шкідливий вплив селянських депутатів у Державній думі та поза її межами. І якщо йти за губернаторською логікою, то для того, аби встановити „спокій”, достатньо було б переловити агітаторів, покарати різкими селянських ватажків і вислати у „віддаленні місцевості” організаторів страйків. Так він і діяв. Правда, ніби між іншим, він зазначає у своєму звіті: „У деяких випадках доводилось вдаватися до збройних дій”. Губернатор ненавидить непокірну Думу і тому підтримує урядові заходи щодо неї: „Розпуск першої Думи витверезливо подіяв на все населення” [852, с. 137].

У звіті за 1907 р. подільський губернатор висловлює незадоволення тими політичними діячами, котрі підтримували „в населенні смуту з метою провести своїх прибічників у Державну Думу і таким шляхом досягти своїх вузьконаціональних бажань”. Незадоволення губернатора викликали як демократична і революційна преса, так і ліві депутати II Державної думи [156, арк. 9зв.].

Із задоволенням сприйняв подільський губернатор розпуск царем II Думи та скликання III Думи на підставі нового виборчого закону [156, арк. 9зв.]. Позитивну оцінку він давав діям як генерал-губернатора краю, так і військовій владі. „Начальником краю, зі свого боку, було видано ряд обов’язкових постанов, кінцева мета яких переслідувала поновлення серед розпропагандованого населення поняття про обов’язок та законність. Серед заходів, що значно сприяли припиненню усякого роду терористичних дій, найбільше значення мали правила про друк, що були видані у формі обов’язкової постанови, які категорично забороняли збудження населення проти уряду, а також введення військово-польових судів” [156, арк. 10]. Таким чином, подільський губернатор у своїх всепідданійших звітах цареві за 1905, 1906 і 1907 рр. левову частину з них присвячував подіям визвольного руху, а також ходові й підсумкам боротьби з тими політичними силами, які його очолювали. Не виникає сумніву в тому, що серед них були і представники українських політичних партій [154, арк. 2зв.; 156, арк. 3, 9зв.].

У звітах губернаторів цареві за наступні роки про стан у підвладних їм губерніях політичні питання починають займати досить незначну частину і про них згадується лише кількома реченнями. Так, у звіті волинського губернатора за 1908 р. читаємо: „Маю щастя донести... що за звітний рік життя у Волинській губернії проходило відносно спокійно. У народних масах різноманітних громадських прошарків надто помітно проявляється заспокоєння та впевненість, що порушене пережитими зовнішніми та внутрішніми політичними ускладненнями життя нарешті приходить у нормальний звичайний стан” [162, арк. 2].

У всепідданійшому звіті губернатора цієї ж губернії за 1911 р. вказувалося, що громадське життя в звітному році відбувалося зовсім мирно. У минулі роки на Волині „також проявлявся так званий визвольний рух, хоч і слабшою мірою, оскільки він був спаралізований „Союзом русского народа...” В прошарках інтелігентного населення звітний рік нічим не виділявся, різкої партійності, окрім національної ворожнечі, не помічено” [168, арк. 7, 9]. У подібному звіті подільського губернатора за 1912 р. вказувалося майже те саме: „Ні рухів суто політичного характеру, ні аграрних заворушень у звітному році не було...” [169, арк. 2, 15].

Стосовно агітаційної діяльності українських політичних партій революційного спрямування варто наголосити, що вістря своєї роботи вони направляли переважно в селянське середовище. Ось що 1911 р. генерал-губернатор Ф. Трепов у своєму звіті цареві писав з цього приводу: „У селянське середовище Київської губернії проникла революційна пропаганда, що заноситься туди учнівською молоддю, службовцями в споживчих лавках, сільськими вчителями, агрономами тощо. Пропаганда ця має тут зручний ґрунт, так як місцеві селяни вже заражені нею в попередні роки. Повіти Уманський та Звенигородський є, порівняно з іншими повітами, найбільш заражені революційною пропагандою” [166, арк. 12]. Про те, що вони були “заражені” пропагандою саме з боку українських партій, доносили керівництву адміністрації жандарми [188, арк. 82].

З відступом російських військ з Галичини 21 серпня 1915 р. за наказом Верховного головнокомандувача почалася і поступова ліквідація Тимчасового генерал-губернаторства [113, арк. 2]. Вона остаточно завершилась 4 березня 1916 р.,

коли був підписаний наказ царя про скасування посади воєнного генерал-губернатора Галичини [113, арк. 7]. Свідчення й висновки керівника жандармського управління в Галичині відносно дій українських партій [90, арк. 95–101зв.] увійшли як складова частина до загального звіту графа Г. Бобринського цареві. Наведемо, як приклад, лише одне з його висловлювань з цього приводу: „Хоча ці партії працювали за різними платформами, але бажання їх зводилось до одного, а саме – до відторгнення України від Росії, і всі вони були непримиренними ворогами Росії” [90, арк. 96зв.]. А згідно з такою характеристикою цих партій та їх представників і дії російської влади стосовно них були відповідними.

Одним із джерел дослідження проблеми є донесення, звернення, прохання та тому подібні матеріали, що надходили до центральних структур імперії з місць, які порівняно зі звітами, містять у собі значно оперативнішу інформацію, оскільки такі відомості з’являлися, як правило, по „гарячих слідах” тих чи інших подій. Суб’єктивні оцінки властиві і їм, але меншою мірою ніж звітам.

Звернемось до деяких із цих найбільш суттєвих матеріалів на прикладі селянських виступів навесні 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях. Першими свої думки з приводу цих подій у названих вище губерніях почали висловлювати їх губернатори як керівники адміністративної влади на місцях, за чийми розпорядженнями відбувалось придушення селянського руху. Так, у своєму таємному донесенні міністру внутрішніх справ полтавський губернатор 19 квітня 1902 р. повідомляв, що „всі ці зухвалі дії селян, як поступово стало відомо пізніше, виявились наслідком брошур злочинного змісту, що з’явилися в народі” [189, арк. 2зв.]. Далі він звертає увагу міністра на швидкі дії поліцейсько-жандармської влади у цей час [189, арк. 3зв.].

Харківський губернатор 15 квітня 1902 р. також надав міністру внутрішніх справ В. фон Плеве свою доповідну записку про дії з утихомирення селян у Валківському та Богодухівському повітах Харківської губернії [189, арк. 14]. Якщо полтавський губернатор доносив міністру про швидкі й оперативні дії жандармів, то харківський у своїй доповідній записці вказував на оперативні дії судової влади щодо виступів селян: „На місце виступів у Харківській губернії прибула і су-

дова влада в особі Прокурора Харківського Окружного суду Деларова та судового слідчого того ж суду з найбільш важливих справ Марки. Судова влада... негайно ж почала свої дії” [189, арк. 16].

Початок Першої російської революції вимагав від керівництва місцевої адміністрації з метою оперативного вирішення питань про придушення революційних виступів вдатися до телеграфу як головного засобу зносин з центром.

Селянські виступи в Україні навесні 1905 р., які відбувалися під впливом революційної пропаганди, в тому числі і українських політичних партій революційного спрямування [529, с. 108, 119-121], примусили генерал-губернатора Південно-Західного краю надіслати 30 квітня 1905 р. міністру внутрішніх справ не відкриту, а шифровану телеграму про прийняття керівництвом відповідних „безотлагательных мер...” [149, арк. 211–211зв.].

8 жовтня 1905 р. ним до Петербурга була направлена телеграма міністру фінансів, а копія її – товаришу міністру внутрішніх справ, який завідував поліцією, такого змісту: „Завтра в приміщенні Київського Політехнічного інституту передбачається загальний мітинг. Сповіщаю про це в доповнення до моєї телеграми. Прошу відповідних вказівок інститутському начальству” [149, арк. 275зв.].

Революційні події в Києві в листопаді 1905 р., в яких, без сумніву, брали участь представники та прихильники українських політичних партій революційного спрямування [215. арк. 3], примусили начальника Південно-Західного краю за наказом голови уряду графа С. Вітте запровадити у м. Києві воєнний стан. Про це він доповів останньому своєю телеграмою в Петербург 20 листопада 1905 р.: „Згідно телеграми Вашої Світлості № 1197 Києві сьогодні оголошено військовий стан. Передбачаю екстрені витрати для покриття яких джерел не маю. Прошу розпорядження перевести моє розпорядження двадцять тисяч карбованців з неодмінною умовою документальної звітності Міністру Внутрішніх справ Генерал-лейтенант Сухомлинов” [149, арк. 322зв.].

7 січня 1906 р. В. Сухомлинов також телеграмою сповіщав Міністерство внутрішніх справ, що ним було дозволено підлеглим йому губернаторам самим займатися переміщенням військ у підвладних їм губерніях [149, арк. 346зв.–347].

4 липня 1906 р. генерал В. Сухомлинов надіслав міністру внутрішніх справ телеграму з проханням задовольнити клопотання київського губернатора про оголошення в Київській губернії воєнного стану у зв'язку з виступами селян, що відбувалися під впливом злочинної агітації, яку підтримували й члени I Державної думи, що приїздили до губернії [149, арк. 411–412]. 3 серпня 1906 р. він надіслав міністру внутрішніх справ чергову телеграму, в якій клопотав перед ним про асигнування на розшукові потреби п'ятнадцять тисяч карбованців [149, арк. 431].

Ставлення генерал-губернатора до діяльності опозиційних та революційних політичних партій у підлеглому йому краї, у тому числі й українських, чітко прослідковується в його зверненні до міністра внутрішніх справ напередодні царського Маніфесту 17 жовтня, у якому генерал-губернатор просив центральну владу збільшити каральні органи в краї для боротьби з революційними заворушеннями [201, арк. 1].

У листопаді 1906 р. після отримання листа від міністра внутрішніх справ та постанови Ради міністрів стосовно участі чиновників у різних політичних партіях генерал-губернатор своєрідно звітував перед П. Столипіним відповідним донесенням: „Ніякої, безумовно, заборони на участь чиновників у політичних партіях з мого боку не було. У своїх роз'ясненнях та розпорядженнях з вищевказаного питання я ніяк не розходився з поглядами вищого уряду, але щоб уникнути непорозумінь на майбутнє, я виклав пп. губернаторам відповідні вказівки згідно з листом Вашого Високопревосходительства” [153, арк. 5–5зв.].

У зв'язку зі значною кількістю так званих „політичних”, яких в адміністративному порядку в роки реакції вислали за межі тієї території, де вони раніше мешкали, деякі губернатори надсилали звернення до Міністерства внутрішніх справ з проханнями не надсилати на підвладну їм місцевість адміністративно висланих, так як це могло призвести у майбутньому до збільшення „злочинних проявів” та значно б ускладнювало можливість наведення тут необхідного порядку. Так, на початку 1908 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю порушив перед Департаментом поліції клопотання, щоб піднаглядні не направлялися у м. Бердичів Київської губернії [158, арк. 47].

Подібне клопотання майже одночасно з генерал-губернатором Південно-Західного краю порушив перед Департаментом поліції і херсонський губернатор, узгодивши його попередньо з подільським губернатором [158, арк. 18].

У жовтні 1909 р. з аналогічним проханням до Міністерства внутрішніх справ звернувся і київський губернатор. Таке саме звернення від 16 жовтня 1909 р. він направив до генерал-губернатора Південно-Західного краю [257, арк. 1]. У відповідь начальник краю власноручно написав на зверненні: „Підтримую” і 20 жовтня 1909 р. звернувся з відповідним клопотанням до Міністерства внутрішніх справ [257, арк. 2–4]. Вже 14 листопада 1909 р. Департамент поліції сповістив генерал-губернатора про те, що Міністерство внутрішніх справ погодилося із клопотанням його та київського губернатора про заборону проживання адміністративно висланим у м. Києві [257, арк. 5].

Наприкінці 1909 р. до генерал-губернатора Південно-Західного краю надійшла доповідна записка про польські та українські товариства. На думку Є. Чикаленка, автором цієї записки був урядовець з особливих доручень при губернаторі С. Щоголев. Стосовно українських товариств у ній вказувалось на таке: „...важливо те, що українські товариства свідомо сіють ідеї сепаратизму, ... вони підкопуються під взаємну солідарність російського Півдня та російського Центру...” [258, арк. 1].

У своїх спогадах Є. Чикаленко пише, як поставились представники адміністрації до цієї записки, вказуючи на те, що цієї записки генерал-губернатор Ф. Трепов не ухвалив і не хотів посилати її до Петербурга, „а повіз її Столипінові губернатор Гірс, щоб довести цим свою адміністративну дбайливість, здатність і освідомленість з тутешніми справами” [449, с. 108, 115].

Виконуючи циркуляр Департаменту поліції від 17 листопада 1911 р., волинський губернатор 18 січня 1912 р. надіслав у Петербург щомісячні донесення за грудень 1911 р., в якому стосовно громадського життя писав таке: „...особисто я дотримуюсь думки, що потаємна, підпільна, так би мовити, діяльність поступово розвивається і повільно йде згуртованість іногородців та відособленість від російсь-

кої народності, так само таємна пропаганда ворожнечі та ненависті...” [261, арк. 39].

18 січня 1912 р. надіслав до Департаменту поліції своє досить розлоге донесення і київський губернатор з невеличкою передісторією українського руху на початку ХХ ст. У підрозділі „Про українофільство” читаємо: „Український революційний рух почав охоплювати сільські місцевості Київської губернії з 1903 р. і досяг найвищого напруження в 1907–1908 рр. під керівництвом Українського соціал-демократичного союзу „Спілка”. Потім до весни 1911 р. ніяких українських партійних організацій не виникало...” [261, арк. 25–25зв.].

У листопаді він відправив до Департаменту поліції чергове донесення за жовтень 1912 р. з визначених уже питань. У ньому сповіщалося, що „Українофіли у звітному місяці скористалися смертю одного із своїх adeptів – композитора Лисенка та вчинили урочисті похорони... Спроба обернути ці похорони в політичну демонстрацію була своєчасно попереджена” [261, арк. 109].

Харківський губернатор у своєму щомісячному донесенні в Департамент поліції за січень 1914 р. писав: „...В порівняно недавній час центром, куди вступали на службу всі неблагонадійні елементи, скомпрометовані в політичному відношенні, було „Харківське товариство сільського господарства” [366, арк. 2зв.–3].

Полтавський губернатор О. Багговут у своєму таємному донесенні міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. крім висвітлення українського руху пропонував ще й відповідні заходи в боротьбі з ним. Починалося воно з констатації, що „український рух, в основу якого покладена ідея здобуття автономії України під скіпетром Габсбурзької династії, набирає останнім часом дедалі ширших розмірів...” [742, с. 60].

Певний узагальнювальний матеріал про ставлення місцевої адміністративної влади до діяльності українських політичних партій та їх представників можна почерпнути при ознайомленні з обов’язковими постановами, наказами, вказівками тощо, котрі керівники губерній видавали для підлеглих їм представників адміністрації на місцях. Вони склали підґрунтя їх подальшої діяльності саме в цьому напрямі. Наведемо приклади декотрих із них.

9 квітня 1901 р., у зв'язку з відомими студентськими та селянськими заворушеннями в Києві та Київській губернії на самому початку ХХ ст., генерал-губернатор Південно-Західного краю М. Драгомиров вимушений був видати обов'язкову постанову для мешканців Києва та інших міських селищ цього краю, що забороняла всякі вуличні демонстрації в громадських місцях. Влада залишала за собою право використовувати війська для розгону демонстрацій [194, арк. 2].

8 серпня 1903 р. генерал-губернатор М. Драгомиров видав свій циркуляр підлеглим йому губернаторам, у якому наказував надсилати йому копії звітів, доносень, подань, котрі вони надсилали царю та в міністерства згідно з двома циркулярами Міністерства внутрішніх справ від 15 липня 1903 р., про які вже згадувалося [148, арк. 6].

Початок Першої російської революції примусив губернаторів, у зв'язку з селянськими заворушеннями, звернутися до представників адміністрації на місцях з новими циркулярами. 24 лютого 1905 р. київський губернатор конфіденційно звернувся до мирових посередників та повітових справників з циркуляром, у якому нагадував їм про те, щоб мирові посередники підказували селянам не захоплюватись пропагандою тих осіб, які б підбурювали їх (особисто або за допомогою прокламацій) до безладдя [145, арк. 124].

Селянські заворушення в Південно-Західному краї навесні 1905 р., у яких, без сумніву, брали участь представники українських політичних партій та їх прихильники [154, арк. 2зв.-4], примусили генерал-губернатора цього краю М. Клейгельса вдатися до більш надзвичайних заходів, а саме – використання шифрованих телеграм, які надсилалися підлеглим йому губернаторам. Так, 26 квітня 1905 р. начальник краю надіслав шифровану телеграму подільському губернатору з приводу селянських виступів у губернії. Тоді ж було надіслано телеграму і волинському губернатору з наказом сповістити міністра внутрішніх справ про заходи, які ним були вжиті для припинення безладдя [149, арк. 210зв.].

20 травня 1905 р. київський губернатор надіслав повітовим справникам губернії циркуляр, в якому наказував їм надавати йому свідчення про підбурювачів до безпорядків, про обов'язкове їх затримання та негайне проведення дізнань на

підставі положень про охорону державного порядку і термінове надсилання таких матеріалів йому особисто [145, арк. 266].

1 червня 1905 р. від нього надійшов ще один циркуляр начальникам поліції в губерніях. У ньому вказувалося, що там, де відбуваються заворушення, дізнання слід проводити на підставі положення про посилену охорону, а справи про осіб, котрі здійснили напад на представників влади або поліції та військових (згідно із вказівкою генерал-губернатора від 21 травня 1905 р.), будуть передані начальником краю до військових судів [145, арк. 267].

Поширення революційних заворушень під час всеросійського жовтневого політичного страйку в Південно-Західному краї примусили М. Клейгельса 9 жовтня 1905 р. надіслати шифровані телеграми волинському та подільському губернаторам, щоб ними були здійснені відповідні дії для їх припинення [149, арк. 276–276зв.].

Не відставав від своїх колег і чернігівський губернатор. 29 жовтня 1905 р. ним було прийнято дві обов'язкові постанови. Перша забороняла зібрання на вулицях та майданах, а також усілякі народні, відповідальні та приватні збори, які не отримали на те особливого дозволу влади. Друга зобов'язувала утримувачів готелів та власників квартир, що здавалися у найм, протягом шести годин сповіщати в поліцію про прибуття чи вибуття того чи іншого заїжджого [27, арк. 92].

17 грудня 1905 р. начальник краю В. Сухомлинов надав право київському губернатору розпоряджатися переміщенням поліцейських підрозділів і військ в губернії залежно від ситуації, яка могла в ній скластися [149, арк. 336].

14 червня 1906 р. в телеграмі генерал-губернатора до подільського і волинського губернаторів їм наказувалося: „Агітаторів арештовувати віддавати до суду або висилати. Бездіяльність влади неприпустима” [149, арк. 401].

14 жовтня 1906 р. київський губернатор видав циркуляр про те, що особи, які є членами опозиційних уряду партій, не можуть знаходитися на державній службі. Він визнавав неможливим участь посадових осіб у таких партіях як анархістська, есерівська, соціал-демократична, кадетська. Участь державних чиновни-

ків в інших політичних партіях він допускав, але під особисту відповідальність кожного [267, арк. 18–18зв.].

Початок реакції було ознаменовано новим посиленням наступу адміністрації на опозиційні та революційні сили суспільства. 15 вересня 1907 р. чергова вказівка генерал-губернатора стосувалася необхідності звільнення з посадових місць осіб, які не поділяли поглядів уряду, але обіймали державні посади. В цій обов'язковій постанові начальника краю, що була видана ним згідно з циркуляром Ради міністрів від 26 серпня 1907 р., вказувалося „на необхідність фільтрації посадових осіб на місцях, але з великою обережністю, на предмет політичної благонадійності в адміністративних та поліцейських органах, з'ясувати їх політичні погляди, напрямки, ставлення до визвольного руху... Тому прошу Вас в належних випадках ставити мене до відома для зносин та розпоряджень про вигнання їх” [237, арк. 1зв.–2зв.].

Виступи селянства в Київській губернії, у тому числі й під керівництвом представників українських політичних партій революційного спрямування (на думку губернатора, це були прибічники УСДС „Спілки”) [243, арк. 1-24; 247, арк. 1-47], 1908 р. примусили київського губернатора 23 січня 1909 р. видати черговий циркуляр начальника поліції губернії. У ньому він зобов'язував їх на випадок здійснення злочинів, що мали важливе державне та громадське значення і які заслуговували на особливу увагу, негайно доносити про них по телеграфу генерал-губернатору краю [146, арк. 4].

28 січня 1909 р. генерал-губернатор Ф. Трепов надіслав губернаторам краю циркуляр, в якому вказував, щоб повітові начальники поліції підлеглих їм губерній про всі найбільш важливі події на місцях обов'язково сповіщали його відповідними телеграмами [164, арк. 4].

За вказівкою генерал-губернатора, київський губернатор 26 січня 1910 р. видав циркуляр повітовим справникам губернії, в якому наказував, щоб свої відповіді на його запити про благонадійність осіб, що мешкали на підвладній їм території, вони надсилали своєчасно, без усяких затримань та виправдань [146, арк. 128].

Але найбільш „продуктивним” щодо видання постанов стало 5 листопада 1910 р. У цей день за підписом генерал-губернатора було видано п’ять постанов, що були обов’язковими до виконання на всій території Південно-Західного краю [171, арк. 1, 4–9]. Усі вони тією чи іншою мірою стосувались діяльності революційних чи опозиційних до уряду партій, що існували на той час, у тому числі й українських.

Відомим фактом є те, що представники українських політичних партій та їх прихильники активно працювали в культурно-просвітніх, наукових товариствах, споживчій кооперації тощо. Так, В. Доманицький, член УДРП, не тільки працював у споживчій кооперації, а й сам активно брав участь у її створенні в батьківському селі Колодистому Звенигородського повіту Київської губернії [505, с. 166–169]. Ось чому циркуляр київського губернатора від 19 грудня 1910 р. начальником поліції в повітах про необхідність проведення ними ревізій та перевірок дій споживчих товариств у губернії можна вважати одним з прикладів боротьби адміністрації проти діяльності представників українських політичних партій та їх прихильників [146, арк. 403]. Адже саме на такі дії націлював місцеву адміністрацію столипінський циркуляр від 20 січня цього ж року.

Виконуючи циркуляр товариша міністра внутрішніх справ від 8 липня 1911 р. про необхідність посилення поліцейського нагляду на місцях і особливо в робітничих та залізничних містечках і селищах, 29 липня 1911 р. волинський губернатор надіслав повітовим справникам губернії подібний циркуляр [165, арк. 102]. 27 жовтня ц.р. ним же місцевій поліції було надіслано ще один циркуляр про більш чітке виконання нею обов’язків та більш повне і своєчасне висвітлення дізнань і листування [165, арк. 213].

23 листопада 1911 р. під головуванням київського губернатора відбулась нарада повітових справників, на якій було розглянуто 11 найбільш важливих для життя губернії питань [167, арк. 2]. Серед них було і питання про порядок зібрання відомостей стосовно осіб, які клопочуться про надання їм служби в навчальних та інших відомствах. Стосовно нього начальником поліції губернії були надані досить чіткі вказівки: „...При допущенні на земську службу, а також на посади

вчителів міністерських, земських та церковноприходських шкіл треба відмічати, чи не виявляє кандидат симпатії та чи не належить він до числа так званих мазепинських українців, тобто осіб, що прагнуть до відокремлення від Великої Росії і до автономії України...”. Подібні вказівки були надані їм і з інших питань суспільно-політичного життя губернії [167, арк.3–4зв.].

Початок Першої світової війни особливо сприяв різноманітним діям керівників місцевої адміністрації проти представників і прихильників українських політичних партій. Це обов’язково знайшло свій вияв і у виданих ними наказах, циркулярах та обов’язкових постановах. Наведемо деякі приклади.

Так, 8 жовтня 1914 р. чернігівський губернатор звернувся до підлеглих йому поліцейських чинів з повідомленням про загрозу повстання в Україні і зобов’язував їх, зважаючи на це, „прислуховуватися до всіляких розмов і чуток про об’єднання або повстання українофільського руху і про все помічене мені негайно доповідати” [279, арк. 127]. 12 жовтня 1914 р. київський губернатор видав таємний циркуляр начальникам поліції губернії, що за відомостями, які були в штабі Верховного Головнокомандувача з німецької армії, Турецький комітет при узгодженні з німецьким послом у Константинополі прагнув організувати повстання в Україні. У зв’язку з цим головнокомандувач Київського військового округу видав наказ негайно встановити негласний нагляд за українцями (мались на увазі представники будь-яких українських політичних партій.– Авт.), що мешкали в Київській губернії. Усе це сповіщалося начальникам поліції „для точного виконання” [720, с. 61].

Разом з тим, це особливо стосувалось території західноукраїнських земель, куди вступили російські війська, а слідом за ними і представники російської цивільної адміністрації.

Вже 24 серпня 1914 р. волинський губернатор, який пізніше був призначений губернатором новоствореної Львівської губернії, видав обов’язкову постанову для мешканців Бродського, Злочевського, Каменсько-Струмилівського, Збарзького, Жолківського і Сокальського повітів Львівської губернії, що мала

17 пунктів. З них лише 1, 4, 5, 13 та 17 не стосувалися громадсько-політичного життя [104, арк. 3].

Тернопільським губернатором К. Чарторизьким з початку війни і до 3 вересня 1914 р. було видано 6 обов'язкових постанов. Серед них 25 серпня були видані постанови про заборону поширення неправдивої інформації та пліток [104, арк. 10], а також „Про встановлення громадського порядку і спокою” [104, арк. 14].

Керівник новоствореного Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини Г. Бобринський також видавав обов'язкові постанови, що діяли на всій тимчасово зайнятій російськими військами території Галичини. Так, наприклад, від початку бойових дій і до 20 вересня 1914 р. було видано 5 таких постанов [108, арк. 1–25].

Поряд з обов'язковими постановами, генерал-губернатором Г. Бобринським видавалися підлеглим йому губернаторам та іншим представникам адміністрації на місцях циркуляри, накази, вказівки тощо. Так, у циркулярі до губернаторів від 26 вересня 1914 р. відносно їх діяльності на цих землях у третьому розділі „Про заходи охорони” вказувалося на необхідність запровадити суворий нагляд за особами, які підозрювалися в неблагонадійності. До них у першу чергу належали діячі емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини [107, арк. 5]. У розділі четвертому „Про школи та товариства” вказувалося: „Зачинити усі клуби та приватні товариства та не допускати знову відкриття їх не інакше, як кожний раз з особливого мого дозволу” [107, арк. 5].

Більш повне уявлення про ставлення і дії місцевої адміністрації до діяльності членів та прихильників українських політичних партій у період, який висвітлюється, можна скласти, розглядаючи донесення, звернення тощо її представників до керівництва адміністрації.

28 листопада 1902 р. київський губернатор просив генерал-губернатора краю заборонити проживання біля Києва особам, які підлягали гласному нагляду поліції із заборonoю проживання в університетських містах, що давало цим осо-

бам можливість постійно знаходитися в Києві і тим самим уникати виконання накладеної на них міри стягнення [187, арк. 1–1зв.].

Під час Першої російської революції губернатори, як начальники губерній, також неодноразово зверталися до свого безпосереднього керівника з проханнями підтримати їх дії в справі придушення революційної пропаганди та діяльності, яку проводили серед населення представники політичних партій революційного спрямування, в тому числі й українських. Так, наприклад, 14 липня 1906 р. київський губернатор у своєму листі до генерал-губернатора Південно-Західного краю В. Сухомлинова просив поширити дію його постанови від 17 березня 1904 р. на всі місцевості губернії [194, арк. 12].

Наведемо ще один приклад. 18 квітня 1912 р. київський губернатор у своєму донесенні вказував, що „...в одному з повітів губернії, де особливо відчувається популярність мазепинського руху, деякі з земських лікарів та учителів відкрито проголосили себе прихильниками цього руху. На цю обставину своєчасно звернув увагу Голова повітової Земської управи, і деякі з тих службовців, після попереднього з'ясування з Головою управи, залишили службу, а інші запропоновані до звільнення” [261, арк. 77].

Особливо збільшується кількість подібних донесень та доповідних записок під час Першої світової війни, з якими місцеві керівники новостворених губерній на теренах Західної України зверталися до Тимчасового генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського. І це природно, адже саме вони були виконавцями наказів самодержавства про знищення всього українського на цих землях та введення на них російських законів.

18 березня 1915 р. львівський губернатор у проханні до Г. Бобринського пропонував йому конфіскувати майно тих товариств, у тому числі й українських, діяльність котрих була направлена на шкоду російському уряду. В них працювали й діячі української еміграції. Мова йшла про майно товариства „Просвіта”, страхового товариства „Дністр”, українського Іпотечного банку тощо [117, арк. 130, 180зв., 190зв.].

Враховуючи все вищенаведене, слід зазначити, що губернатори та генерал-губернатор Південно-Західного краю, які були призначені царем, вважалися господарями в підвладних їм губерніях за діючим на той час чинним російським законодавством. Виконуючи покладені на них царем функції, губернатори використовували у своїй діяльності для цього всі заходи та способи, що мали у своєму розпорядженні. Ось чому саме наприкінці XIX – початку XX ст. самодержавство збільшує вагомість їх влади саме в напрямі невпинного нарощування карально-поліцейських функцій, що відбивало одну з основних ліній його внутрішньої політики в умовах наростання в країні визвольного та національно-визвольного рухів.

2.2. Взаємодія адміністрації з поліцейськими органами та судовою системою відносно діяльності українських партій

Одним із джерел, що висвітлюють ставлення та дії царської адміністрації стосовно представників українських партій та тих, хто їх підтримував, є документи, що розкривають її співпрацю з поліцейськими органами, а також судовою гілкою влади з усіма її атрибутами. Поряд з цим, треба підкреслити, що Міністерство внутрішніх справ постійно наголошувало керівництву губерній на необхідність такої співпраці між ними відносно будь-яких проявів антидержавної діяльності [360, арк. 1]. Губернатори постійно отримували від місцевих жандармів донесення, що були подібними до тих, які останні надсилали до Департаменту поліції. У них можна зустріти і жандармські „поради” начальникам губерній, до яких ті в більшості випадків прислухалися.

Так, наприклад, у доповідній записці начальника Київського ГЖУ генерала В. Новицького генерал-губернатору Південно-Західного краю М. Драгомирову від 1 серпня 1902 р. сповіщалося, що при ліквідації 9 лютого 1902 р. були обшукані за підозрою в приналежності до партії соціалістів-революціонерів студенти Київського університету брати Олександр та Петро Канівці, а також Є. Голицинський [188, арк. 65-65зв.]. Члени РУП у київських жандармів на той час „проходи-

ли” по партії есерів [188, арк. 69], а самого Є. Голицинського вони вважали членом цієї партії [188, арк. 69зв.].

Стосовно пропагандистської діяльності діячів революційних партій напередодні селянських заворушень 1902 р., у тому числі і членів РУПу, які поширювали свої партійні видання одночасно з представниками загальноросійських партій (есдеків та есерів), київський жандарм свідчив: „Порівнюючи сучасну пропаганду з „ходінням у народ”, котрим захоплювалися революціонери 70-х років, я приходжу до переконання, що сучасна пропаганда значно небезпечніша від попередньої... Тим часом становище дуже серйозне. Полтавські безпорядки запаморочили голови сучасним революціонерам та наочно довели їм, що селян не так важко підняти, якщо систематично бити у хворе місце” [188, арк. 81-81зв.].

Далі генерал В. Новицький „пропонував”, що треба, на його думку, робити, аби припинити поширення подібної літератури та інших революційних дій. Він вважав за необхідне надалі спрямувати головні зусилля на затримання агітаторів та поширювачів нелегальної літератури [188, арк. 81зв.]. Підкреслюючи при цьому, що жандармських та поліцейських сил для цього буде недостатньо, він пропонував „напоумлювати самих селян, щоб вони самі затримували агітаторів”, а якщо вони цього не зроблять, то будуть нести особисту відповідальність за те, що не затримали нелегалів [188, арк. 81зв.-82].

Доповідали жандарми губернаторам і про арешти представників українських політичних партій та їх прихильників. Так, наприклад, у червні 1906 р. начальник Київського ГЖУ надав генерал-губернатору цього прикордонного краю відгук відносно члена „Спілки” Б. Єрмілова, в якого жандарми знайшли 16 червня цього ж року нелегальну літературу цієї партії – „Листок „Правди” від 1 квітня 1905 р. Він також сповіщав йому, що в жандармів нема підстав для порушення проти Б. Єрмілова „формального дізнання”, але висловився за заборону його перебування в межах Київської губернії [219, арк. 3].

Жандарми доповідали губернаторам не тільки про відомих діячів українських політичних партій, а навіть про прихильників цих партій. Так, 11 квітня 1910 р. начальник київської охоранки доносив київському губернатору стосовно

студента Київського комерційного інституту І. Шевченка. „Обшуком у Шевченка були відібрані календар революційного характеру і одна програма Української Демократичної партії, а потім він був притягнутий до дізнання як звинувачений за 1 п. 126 ст. Улож. про Покарання” [21, арк. 282]. Але все стосовно І. Шевченка остаточно було прояснено в донесенні начальника Чернігівського ГЖУ чернігівському губернатору від 7 липня 1911 р. У ньому вказувалося, що переслідування щодо І. Шевченка з боку його колег було припинено визначенням Київської судової палати [278, арк. 224зв.].

Надсилали жандарми свої аналітичні матеріали стосовно діяльності українських політичних партій і на конкретні вимоги до них з цього приводу від губернаторів та генерал-губернатора Південно-Західного краю. Так, наприклад, у розпорядженні київського губернатора від 13 грудня 1911 р. начальнику Київського ГЖУ вказувалося: „Прошу... не відмовити в наданні мені до 10 січня майбутнього року одночасно з відомостями про настрої різних мас населення губернії... також даних про характер українофільського руху та про форми, в яких він проявляється” [6, арк. 52]. Київський губернатор у січні 1912 р., завдяки наданим йому жандармами матеріалам, звернувся до Департаменту поліції з донесенням про „ідеї сепаратизму, що становлять основу політичного руху мазепинців”, що, мовляв, ідеї незалежності, об’єднання України „знаходять масу прихильників, особливо серед інтелігентних чи напівінтелігентних верств населення” [720, с. 58-59].

З подібним наказом до жандармів Південно-Західного районного охоронного відділення 21 грудня 1911 р. звернувся начальник цього прикордонного краю імперії [261, арк. 1-1зв.]. У своїй відповіді генерал-губернаторові начальник районного охоронного відділення, звітуючи, надавав відомості про настрої населення та діяльність усіх антиурядових політичних партій і організацій, у тому числі й українських, по п’яти губерніях України, що входили у сферу нагляду цього відділення – Київській, Чернігівській, Волинській, Подільській та Полтавській. При цьому царський охоронець вказував, що Київ є центром політичного виховання та життя цих п’яти губерній [261, арк. 1зв.-2].

Ось як бачили духовне життя цих губерній жандарми. „Малоросійське населення являє собою основну масу..., але з цієї маси доводиться виділяти малоросійську інтелігенцію, що вихована під впливом зятих сепаратистів, як Драгоманов та ін.

Протягом 1911 р. малоросійська інтелігенція, живлячись сепаратистськими ідеями з-за кордону, досягла великих успіхів у значенні пропаганди помилкового вчення про походження України, котре проповідується такими істориками, як Грушевський, а також ідеї про можливість утворення „Самостійної України” та зробила великі кроки щодо випуску української літератури із спробами поширення такої серед народних мас” [261, арк. 44-44зв.].

Стосовно діяльності українських партій охоронець писав: „Діяльність організованих груп взагалі полягає у постановці партійної роботи щодо агітації за піднесення діяльності”. Огляд діяльності українських партій начальник київської охоранки завершував висновком: „Український рух, якому консервативна преса надала назву „мазепинський”, насправді є досить складним і на сьогодні зосереджує на собі головну увагу Київського Охоронного відділення” [261, арк. 53зв.].

Крім охоранки, доносили генерал-губернатору Південно-Західного краю і безпосередньо начальники ГЖУ підвладних йому губерній. 12 січня 1912 р., наприклад, це зробив начальник Київського ГЖУ [261, арк. 15], а 14 січня цього ж року – начальник волинських жандармів [261, арк. 17].

Так, у доповіді начальника КГЖУ під назвою „Доповідь про мазепинський рух” ішлося про потужний розмах діяльності українських політичних партій.

Стосовно назви українського руху – „мазепинство”, про яку так галасували чорносотенці в Києві, то жандарм писав: „...За матеріалом, який є в Управлінні, не можна дійти висновку, що революційний рух у Малоросії варто ототожнювати з поняттям „мазепинство”. ...Ні агентурним шляхом, ні за негласними відомостями не знайдено фактичних вказівок на зростання або існування в Київській губернії „мазепинського руху”, як про це пише відомий націоналіст А.І. Савенко в газеті „Новое время” та „Киевлянин” [261, арк. 15].

На початку 1912 р. з 44 службовців „Харківського товариства сільського господарства” на 17 осіб з них місцева охоранка мала неблагополучні в політичному відношенні відомості. Окремі з них були членами українських партій. Про це охоронці доносили харківському губернатору [363, арк. 63в.-7].

Волинські жандарми напередодні виборів до IV Державної думи здійснили так звану „ліквідацію” українських діячів та їх прихильників. 21 березня 1912 р. начальник волинських жандармів доносив генерал-губернатору: „У звітному місяці була здійснена ліквідація українофілів. Бібліотечна комісія „Просвіти” організувала, як вказували й агентурні відомості, бібліотечки в губернії для пропаганди українофільства” [261, арк. 71]. А в квітні 1912 р. він же доносив генерал-губернатору краю таке: „Споріднене кадетам „українофільство” розбите, а більш енергійні діячі роз’їхалися з Волині” [261, арк. 95зв.].

Про небезпечність діяльності і подальшого розвитку українського руху в країні, в тому числі і на Харківщині, доносив у листопаді 1912 р. одночасно і до харківського губернатора, і до Департаменту поліції начальник Харківського ГЖУ [275, арк. 91-91зв.]. У своєму донесенні керівництву начальник харківських жандармів писав: „...платформа, висунута українцями, має в собі ряд вимог, що схиляють у кінцевому рахунку до повного культурного та економічного відторгнення від Росії українських губерній і політичної їх автономії”. А завершував він його такими словами: „Боротьба з українським рухом є вкрай утрудненою, так як зовні рух цей носить суто культурний характер, і дійсно є таким на перших стадіях свого розвитку, сепаративні ж тенденції проявляються пізніше і звичайно бувають замасковані” [275, арк. 91зв.- 92].

На початку 1914 р. начальник Київського ГЖУ також надавав київському губернатору докладні відомості щодо “пропаганди ідей українського сепаратизму”, які мало чим відрізнялися від його донесень до Департаменту поліції [14, арк. 6].

Крім жандармів, про свої дії проти членів українських політичних партій та їх прихильників сповіщали керівникам місцевої адміністрації і представники поліції. Таких прикладів дуже багато. Наведемо лише окремі з них.

Так, у серпні 1906 р. в секретному доповненні до рапорту київського поліцеймейстера на ім'я генерал-губернатора Південно-Західного краю вказувалося, що поліція провела обшук у редакції газети „Громадська думка”. У рапорті також сповіщалося, що під час обшуку в редакції було знайдено 2987 примірників нелегальних видань і серед них – „Проект статуту всеукраїнської „Спілки”, „Платформа Української Радикальної партії”, „Всеросійський селянський з'їзд”, „Листи до хліборобів” та ін. Під час обшуків на квартирах заарештованих було знайдено 10000 різних нелегальних видань, рукописів, нотаток та інших документів. Поліцеймейстер також доносив генерал-губернатору, що редакція газети опечатана, а всього по цій справі заарештовано 11 осіб [221, арк. 1].

У лютому 1907 р. київський поліцеймейстер доносив київському губернатору про арешт поліцією 13 лютого цього ж року о 5 годині ранку по вулиці Маловолодимирській, № 2 діючої повним ходом друкарні Головного Комітету УСДС „Спілки” РСДРП. При цьому поліцією було вилучено 1200 примірників прокламацій, 4 пуди шрифту у чотирьох касах, а всіх осіб, що були там, заарештовано, шрифт конфісковано [226, арк. 1].

Співпрацю між адміністрацією та поліцією можна простежити і під час Першої світової війни стосовно заборони та ліквідації діяльності представників українських політичних партій та їх прихильників. Губернатори в основу своїх донесень у Петербург на відповідні запити спирались на відомості про таких осіб, отримані ними з рук місцевої жандармерії. Так, на початку Першої світової війни на запит Департаменту поліції стосовно М. Грушевського генерал-губернатор Ф. Трепов в основу своєї відповіді від 2 вересня 1914 р. поклав матеріали, що були отримані ним від начальника Київського губернського жандармського управління [273, арк. 7]. Ідея посилення репресій щодо українства пронизувала й аналітичну записку Київського ГЖУ від 15 травня 1915 р. „Про посилення „мазепинського руху” в Південно-Західному краї”, що була надіслана і київському губернатору поряд з поданням її до Департаменту поліції [852, с. 188-189]. А полтавські жандарми 25 березня 1916 р. не тільки сповіщали місцевого губернатора про дія-

льність представників українських партій, але й про спроби проведення ними громадських урочистостей та свят [89, арк. 78, 97].

Надавали жандарми відомості губернаторам і стосовно окремих членів українських політичних партій, як, наприклад, ті ж полтавські жандарми про члена Київської організації українських есерів М. Ковалевського. Ось як згадував останній про це у своїх спогадах: „В справу втрутилося ГЖУ, яке подало теж свою думку на підставі агентурних інформацій про мою діяльність в неприхильному для мене напрямку” [431, с. 236].

Тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський, звітуючи перед Головнокомандувачем російської армії відносно висилки за межі Галичини уніатських священників у своїй відповіді від 9 жовтня 1915 р. також спирався на відомості, які він отримував від жандармів. „Про діяльність кожного з означених священників проводилося особливе дізнання, і питання про висилку набувало свого здійснення лише в тому випадку, якщо в дізнанні були всі дані про провину священників” [119, арк. 273].

23 грудня 1916 р., коли історія вже відраховувала останні місяці існування самодержавства, начальник Київського ГЖУ надіслав київському губернатору свою записку про існуючий у губернії український національно-визвольний рух. Стосовно діяльності українських політичних партій у губернії він писав: „Праця українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів не дуже значна, її пульсація відчувається в гуртках... З усіх напрямів політичного руху є найбільш помітними буржуазно-націоналістичні вимоги „Української громади” (під час війни серед київського студентства утворилась відособлена група „Українська громада”.– Авт.),... в кінці кінців громадівці можуть перекинути місток від культурного сепаратизму до сепаратизму політичного та прищепити цей рух народним масам” [414, с. 532-533].

Певні відомості стосовно ставлення адміністрації до діяльності українських політичних партій і їх прихильників можна отримати при розгляді відносин між адміністрацією та судовою владою самодержавства.

Попри те, що судові статuti зовсім усували губернаторів від участі у відправленні правосуддя, але наприкінці XIX ст., внаслідок проведення царизмом судової контрреформи, вони отримали можливість впливати на суди. З 1904 р. губернатори стали очолювати губернські „особливі наради”, які вирішували питання подальшого направлення дізнань у справах про державні злочини. До складу цих нарад входили також начальник губернського жандармського управління та прокурор окружного суду [852, с. 30–31]. При запровадженні владою виняткового стану генерал-губернатор наділявся дуже широкими повноваженнями у судовій сфері [859, с. 314].

Під час революційних виступів 1905 р. генерал-губернатор втручався і в справи присяжних повірених (адвокатів) з метою контролю за їх діяльністю, серед яких були й представники українських політичних партій, такі як М. Міхновський, Ф. Матушевський та ін. [151, арк. 10–10зв.].

Генерал В. Сухомлинов з власної ініціативи з листопада 1905 р. по 1 березня 1907 р. затребував для перегляду ним особисто від органів прокуратури і суду 171 слідчу справу. З них було повернуто для направлення на розгляд в загальному порядку 63, передано до військово-окружного суду – 61, до Департаменту поліції у зв'язку з відсутністю генерал-губернатора – 5, не було надіслано прокурорським наглядом – 42, передано на розгляд військово-польового суду – 4 справи [211, арк. 47].

У відомості про кількість судових справ, що були затребувані для розгляду начальником краю протягом 1905 р. по 1 жовтня 1907 р. по III діловодству в його канцелярії значилось 113. З них було повернуто для розгляду в загальноновстановленому порядку – 50 справ, передано до військового суду – 45, не було надіслано йому прокурорським наглядом – 18, передано на розгляд військово-польового суду – 4, направлено до військового суду у порядку, вказаному в циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 22 червня 1907 р. – 2 [211, арк. 51].

По першому діловодству канцелярії генерал-губернатора на підставі правил про місцевості, що були оголошеними в надзвичайному стані положенням про посилену охорону, начальником Південно-Західного краю з 19 листопада 1905 р. по

4 березня 1907 р. були затребувані від прокурорського нагляду попередні слідства по 86 справах, з яких 25 справ було ним відправлено до військово-окружного суду, 3 справи одіслані до Департаменту поліції і 25 справ повернуто прокурорському нагляду для направлення їх до розгляду в загальному порядку, а по 33 справах ще не були отримані від прокурорського нагляду попередні слідства [211, арк. 78]. Нема сумніву в тому, що серед них були і справи, які стосувалися діяльності представників та прихильників українських партій. Це підтверджують і жандармські документи [6, арк. 1-9; 219, арк. 3; 228, арк. 1-7].

Таким чином, в кишені генерал-губернатора знаходилося три закони, які були дуже різними за ступенем покарання. За один і той самий злочин військово-польовий суд призначав смертний вирок, військово-окружний суд – каторгу, судова палата – заслання або ув'язнення.

Незважаючи на пряму вказівку „Правил” про військово-польові суди щодо негайного вступу вироку в силу, генерал-губернатори взяли на себе право і обов'язок конфірмації вироку [730, с. 17–18].

Крім того, губернатори дуже позитивно ставились до покарання за так звані „політичні справи” військовими судами. Той же подільський губернатор О. Ейлер у своєму всепідданійшому звіті цареві за 1907 р. лаяв цивільні суди, зате з повагою ставився до введення владою військово-польових судів [156, арк. 10].

З початком Першої світової війни для керівника російської адміністрації на західноукраїнських землях Г. Бобринського виникає нагальна необхідність покарання цивільних осіб за злочини проти нової влади. Серед них, безперечно, були й „політичні злочини”, пов'язані з покаранням за пропаганду „мазепинства”. Так, у вересні 1914 р. тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини надсилає Головному начальнику постачань армії Південно-Західного фронту телеграму такого змісту: „У зв'язку з можливою необхідністю віддання до військового суду цивільних осіб прошу сповістити про місце знаходження при арміях Південно-Західного фронту військових судів” [111, арк. 2].

Зайняття російською армією в 1914 р. майже всієї Галичини та відсутність у ній в достатній кількості представників судової влади примусили Г. Бобринського

поставити перед центральною владою та воєнним керівництвом Південно-Західного фронту питання про направлення чинів судового відомства імперії в Галичину [106, арк. 1].

3 грудня 1914 р. міністр юстиції І. Щегловітов надіслав воєнному генерал-губернатору Галичини повідомлення, в якому сповіщав, що до нього для ознайомлення з судовою справою в Галичині відряджені прокурор Варшавської судової палати, товариш прокурора Варшавського суду та секретар прокурора [106, арк. 3].

Поряд з армійськими військовими судами на території тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини під керівництвом Г. Бобринського було створено і Тимчасовий військово-окружний суд генерал-губернаторства [128, арк. 8–8зв.].

Разом з тим, у своєму відношенні до Головнокомандувача російської армії від 8 березня 1915 р. Г. Бобринський висловлював свою думку про те, що судова влада на території Галичини має бути підвладна йому особисто, як і інші управління цивільних установ у зв'язку „...з вимогами сучасного стану Галичини” [106, арк. зв.–5]. У введенні в дію на територіях Галичини російського законодавства були також зацікавлені і підвладні Г. Бобринському губернатори [114, арк. 65].

Таким чином, одним із важливих завдань місцевої адміністрації при виконанні нею своїх функцій, була її боротьба з „антиурядовими” організаціями та партіями. В Україні, поряд із загальноросійськими, чільне місце займали й українські. Практично всю інформацію про діяльність українських політичних партій адміністрація отримувала від поліції. Тому зазначимо, що мета, яку переслідувала адміністрація, була спрямована на те, щоб припинити їх діяльність, а потім і зовсім ліквідувати їх. Тому вона постійно сприяла діяльності поліції і дбала про неї. Особливо це можна прослідкувати під час російської революції 1905-1907 рр. і надалі, а більш чітко — в роки Першої світової війни.

Що ж стосується відносин між виконавчою та судовою гілками влади у справі покарання „політичних злочинців”, до яких зараховувалися представники та прихильники опозиційних уряду політичних партій, у тому числі й українсь-

ких, то в Росії вони традиційно були міцними. При першій же нагоді адміністрація перебирала на себе функції суду, оголошуючи ту чи іншу місцевість у винятковому стані, вилучала політичні справи з загальноцивільної підсудності та передавала їх на розгляд військових судів або замінювала їх судовий розгляд адміністративним вирішенням.

2.3. Ставлення місцевої царської адміністрації до видань українських політичних партій

Одним із важливих напрямів у діях царської адміністрації на місцях, за яким можна більш конкретно простежити її ставлення до діяльності представників та прихильників українських політичних партій, була її реакція та дії відносно нелегальних та легальних видань цих партій.

Відомо, що вже під час Польського повстання на початку 60-х рр. XIX століття генерал-губернатор Південно-Західного краю займався як власним політичним розшуком, так і отримував необхідну йому інформацію від представників Міністерства закордонних справ Росії, які працювали за кордоном [827, с. 61].

Так, у зв'язку з появою нелегальної літератури РУПу в лютому 1902 р. російський консул у Чернівцях П. Вічель-Панчулідзев сповіщав генерал-губернатора цього прикордонного краю Російської імперії про вихід у світ першого номера газети „Гасло” [185, арк. 1-2].

16 липня 1902 р. волинський губернатор доповідав начальнику краю, що в поточному місяці місцевою поліцією в селян були відібрані 4 нелегальні книжки протиурядового змісту: „Дядько Дмитро”, „Страйки Бойкот”, „Власна земля”, „Чи є тепер панщина”. Ці книжки вони отримали безкоштовно в м. Збаражі за кордоном, куди возили дрова, і з цього приводу місцевим жандармами ведеться розслідування [186, арк.1-1зв.].

1903 р. приніс значне збільшення зафіксованих владою фактів поширення нелегальних видань українських політичних партій різного спрямування. Так, лише за перші три місяці 1903 р. в канцелярії генерал-губернатора було зафіксовано 17 фактів поширення прокламацій РУПу різного змісту та 4 факти поширен-

ня прокламацій „Видання самостійних українців”; 1 факт поширення видання с.-р. партії. З них 16 фактів поширення літератури РУПу було виявлено в Київській губернії, включаючи і м. Київ, 1 факт – у Подільській губернії [190, арк. 24-171]. Усі факти поширення прокламацій „самостійних українців” були зафіксовані у Васильківському повіті Київської губернії [190, арк. 117, 146], а поширення прокламації партії с.-р. під назвою „19 февраля 1861–1903 г.” – в с. Червоний Трактир Київського повіту [190, арк. 79].

17 січня 1904 р. російський консул у Чернівцях також сповіщав генерал-губернатора Південно-Західного краю про те, що № 11 „Селянина” (орган РУП), який вийшов з друку, було конфісковано місцевим австро-угорським наглядом. Але за декілька годин до видання офіційного розпорядження про його конфіскацію цей номер було таємно вивезено в межі Російської імперії в кількості 3000 примірників [185, арк. 37]. Після такої звістки владним структурам належало лише відповідним чином забезпечити „отримання” цього часопису.

У 1904 р. поширення нелегальних видань різних українських політичних партій, що існували на той час, значно збільшилось, що було зафіксовано в канцелярії начальника цього прикордонного краю [192, арк. 71-71зв.].

У листопаді 1904 р. в Канівській та Фастівській повіті були надіслані листівки „Оборони України” – бойової організації УНП (Української народної партії). Цю партію очолював харківський адвокат М. Міхновський. Листівка починалася словами: „Цієї ночі звалився монумент виставлений поету Пушкіну в м. Харкові на Театральній площі”. А завершувалася словами: „Нам освітлює велика зоря „Самостійна Україна” [192, арк. 237-240].

Усього ж протягом 1904 р. в канцелярії генерал-губернатора було зафіксовано 46 фактів поширення прокламацій РУПу різного змісту, 2 факти поширення прокламацій УНП та 2 факти поширення прокламацій УСП [192, арк. 4].

Що ж стосується поширення прокламацій РУПу в 1905 р., то звернемося з цього приводу до праці О. Гермайзе. В ній автор пише: „...Для 1905 р. ми користувалися всілякою справою з архіву Київського генерал-губернатора про поширення на Правобережжі нелегальної літератури... Тільки на Київщині було зафік-

совано більше 40 фактів (43) поширення прокламацій РУП. Правда, на Київщині РУП проявляла себе найактивніше, тут був центр партії і найкращі сили працювали ніж в інших районах України” [529, с. 197-200].

Звичайно, реальних фактів поширення видань було значно більше, оскільки частина їх не була знайдена представниками влади. Особливістю поширення нелегальних прокламацій українськими партіями на початку їх існування було спільне видання ними таких листівок. Надалі погроми партійних осередків поліцією та внутрішні протиріччя між представниками цих партій призвели до того, що спільні видання практично стали відсутні. Так, наприклад, якщо в 1905 р. представники адміністрації на Волині зафіксували спільне поширення прокламацій (майже по 50%) як представниками „Спілки”, так і РУПу (а потім УСДРП), то в 1907 р. вони не виявили жодного такого випадку [227, арк. 3].

Про ставлення до факту видання в Полтаві української нелегальної газети „Соціал-Демократ” з боку полтавського губернатора неважко здогадатися. 14 квітня 1907 р. у своєму зверненні до начальника Полтавського губернського жандармського управління він „просив” останнього повідомити йому, що було зроблено з боку жандармів, щоб знайти того, хто видає у Полтаві „Соціал-Демократ” [87, арк. 15].

У період політичної реакції, після проведених за вказівкою влади поліцейських погромів місцевих організацій українських партій революційного спрямування, вони поступово призупиняють своє існування, а також свою видавничу діяльність. Це стосувалося як партійних організацій „Спілки”, так і УСДРП. Надалі окремі їхні осередки продовжували існувати (наприклад, Полтавська організація УСДРП), але всі вони знаходились під пильним наглядом влади та поліції.

Під час Першої світової війни Тимчасовий військовий генерал-губернатор граф Г. Бобринський отримував відомості про поширення серед галичан нелегальних видань, які були написані М. Залізнякам, А. Жуком та іншими діячами емігрантських кіл українських партій Наддніпрянщини [122, арк. 14зв.].

Якщо стосовно нелегальних видань українських партій ставлення та дії адміністрації є загальновідомими, то відносно легальних видань цих партій не все

було так однозначно. У першу чергу це стосувалося їх партійної преси, яка своєю появою в кінці 1905 р. та на початку 1906 р. сприяла якнайшвидшому зростанню українського національно-визвольного руху, а також робила спроби очолити його та керувати ним. Ось як про той час писав у своїх спогадах С. Вітте, який був саме тоді призначений головою царського уряду: „Повернувшись до Росії, мене вразила розгнuzданість преси при існуванні найбільш реакційного цензурного статуту” [425, с. 546].

17 жовтня 1905 р. царським Маніфестом в країні були оголошені свободи, у тому числі і свобода друку. 24 листопада того ж року був оприлюднений і новий наказ про друк, який підтверджував попередні права керівництва місцевої адміністрації стосовно друкованих видань, а також розширював їх щодо видання свідоцтв про вихід у світ нових періодичних органів та відкриття нових установ для друку [212, арк. 47]. Чинам адміністрації ставилося в обов'язок надавати дозвіл на створення нових періодичних видань у строк до двох тижнів при умові, якщо їм при цьому надавались усі необхідні дані про редакторів та видавців [626, с. 27]. З метою подальшого контролю над видавничою справою уряд 27 листопада 1905 р. ухвалив „Тимчасові правила про пресу”, якими передбачались адміністративні каральні заходи та судові переслідування за їх порушення [626, с. 28]. Однак ні Маніфест 17 жовтня, ні тимчасові правила про пресу офіційно не скасували заборони 1876 р., тому губернатори, яким надавали право видавати свідоцтва, неохоче підтримували проекти українських газет та журналів.

Місцева адміністрація блискавично відреагувала на введення цих правил у дію. Так, наприклад, вже в день прийняття правил, 27 листопада 1905 р., генерал-губернатор Південно-Західного краю повідомив про них підвладних йому губернаторів Київської, Подільської та Волинської губерній [206, арк. 2-3]. Так, у листопаді 1905 р. представники адміністрації Полтавської губернії, використовуючи як привід відсутність дозволу на видання першої української легальної газети „Хлібороб” (партійного органу УНП), примусили його видавця В. Шемета припинити її випуск [741, с. 182].

Та все ж представники ліберально-демократичного напрямку українського національно-визвольного руху скористалися можливістю вільного видання преси і активно взяли за організацію видання своїх партійних органів. Для цього необхідно було отримати дозвіл київського губернатора.

Як політична програма „Громадського Слова”, так і перелік його майбутніх дописувачів та членів редакцій цих органів серйозно насторожили владу. Ось чому 2 грудня 1905 р. київський губернатор звернувся листом до начальника краю стосовно клопотання Є. Чикаленка. 7 грудня 1905 р. генерал-губернатор В. Сухомлинов дав дозвіл на видання „Громадського слова” і „Нового життя” [208, арк. 1-1зв.]. Однак, маючи на руках дозвіл начальника краю на видання газети та журналу, київський губернатор не поспішав сповістити про це Є. Чикаленка. Такої тактики в боротьбі з українською пресою державна адміністрація дотримувалась постійно [741, с. 182]. Врешті-решт В. Леонтович, використавши свої зв'язки в адміністрації, отримав від губернатора дозвіл на видання щоденної газети „Громадська думка”, а Б. Грінченкові було надано право на видання газети „Рада” [700, с. 360].

14 грудня 1905 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю, відповідаючи на звернення волинського губернатора до нього з приводу того, хто буде здійснювати контроль над повітовими періодичними виданнями, що могли з'явитися в губернії, видав розпорядження, в якому поклав контроль за майбутніми періодичними виданнями на повітових начальників поліції [209, арк. 2]. Подібне відбувалося і в інших губерніях України.

Дозволивши видання часопису українською мовою, начальник Південно-Західного краю постійно тримав це питання під власним контролем. І коли 31 грудня 1905 р. вийшов № 1 „Громадської думки”, де були надруковані статті М. Грушевського „Дорогою віків”, Богдана Ярошевського „За кордоном” та ін., він його уважно переглянув і... заарештував. У правому верхньому куті на першій сторінці часопису рукою генерал-губернатора було написано: „№ мною заарештовано за узгодженням з Прокурором Окружного Суду” [207, арк. 67]. А для себе цього ж

дня у своєму нотатнику „Для пам'яті” записав: „Цілком імовірно, що цю „Думку” треба прикрити зовсім, бо „гра розуму” небезпечна” [207, арк. 63].

1 січня 1906 р. вийшов другий номер „Громадської думки”, який сповістив своїх читачів про арешт владою першого номера газети. Уважно перечитавши його, начальник краю зробив на ньому помітку: „№ поганий, але даних для судового переслідування нема” [207, арк. 71]. Не обійшов своєю увагою генерал-лейтенант В. Сухомлинов і № 4 „Громадської думки”, що вийшов з друку 4 січня 1906 р., написавши на ньому: „Номер вельми тенденційний” [207, арк. 78].

Надалі керівник Південно-Західного краю також уважно стежив за цим виданням. На примірнику 12-го числа цієї газети генерал-губернатор написав: „Цю революційну „Думку” давно пора закрити” [803, с. 22]. Як бачимо, україномовна преса постійно знаходилися в полі зору головної адміністрації краю з самого початку її існування.

Генерал-губернатори і губернатори широко використовували своє право закривати періодичні видання в місцевостях, що були ними ж оголошені у воєнному чи надзвичайному стані. Так, газета „Громадська думка” не виходила з 25 січня по 3 лютого 1906 р. На цей раз влада скористалася введенням військового стану в Києві [741, с. 186]. Однак 3 лютого, завдяки клопотанню В. Леонтовича, випуск газети було відновлено за умови, якщо в майбутньому спрямування газети буде „коректним, що не суперечить інтересам уряду” [578, с. 138].

Губернська адміністрація, надаючи дозвіл на видання газети, водночас подбала і про те, щоб державним службовцям незалежно від їх рангу (чиновникам, лікарям, вчителям, юристам, поштовим і земським працівникам тощо) було заборонено її передплачувати під страхом звільнення з роботи [700, с. 360]. Херсонський губернатор взагалі дав наказ забрати в продавців газет „Громадську думку” й заборонив її продавати, користуючись введенням воєнного стану. Полтавський губернатор заборонив продавати україномовні газети в Кременчуці та Крюкові [578, с. 138]. Аналогічною була ситуація і в інших регіонах України.

З початком видання у грудні 1905 р. полтавською громадою УДП тижневика „Рідний край” на нього звернули увагу представники адміністрації, оскільки

цензура ніяк не могла висунути до нього якихось претензій. З цього приводу С. Петлюра писав у 1907 р.: „Полтавська адміністрація не раз карала цю українську часопис частими конфіскаціями окремих чисел, заборону продажу її по окремих місцевостях Полтавщини (напр. в Кременчуці) тощо. Нарешті видавання часопису в Полтаві стало абсолютно неможливим. Уникаючи адміністративних репресій, редакція „Рідного краю” мусила йти на певні компроміси, жертвуючи інтересом змісту і гострою правдивістю вислову, не відгукуючись, як слід на болючі питання життя, промовчуючи те, що вимагало до себе уваги і того чи іншого реагування, але і це плавання між урядовими Сціллами і Харібдами все ж таки не допомогло. Не маючи формальних причіпок для репресій над редакцією адміністрація запечатала ту друкарню, де друкувався „Рідний край” [508, с. 193].

Наприкінці лютого 1906 р. за наказом катеринославського губернатора була зупинена спроба видання ще одного тижневика УНП – „Запоріжжя” на першому ж його номері [741, с. 183].

Не була байдужою і харківська адміністрація відносно першого і останнього числа органу УНП в Харкові – щоденної газети „Слобожанщина”, що вийшла в світ 27 березня 1906 р. Її видавцем і редактором був М. Міхновський. На підставі звіту місцевої цензури, видання її було за наказом влади припинено назавжди [285, арк. 3].

18 серпня 1906 р. газеті „Громадська думка” було завдано нищівного удару з метою знищення цього вогнища українства. Тимчасовий воєнний генерал-губернатор 19 серпня 1906 р. видав постанову, в якій вказувалося: „На підставі Правил про місцевості, в яких оголошено воєнний стан Ухвалив: призупинити видання газети „Громадська думка” на весь час дії оголошеного в м. Києві та Київської губернії воєнного стану” [221, арк. 1-2].

Клопотання Є. Чикаленка, який намагався відновити випуск забороненої газети, перед тимчасовим воєнним генерал-губернатором були безрезультатними. Під час прийому в генерал-губернатора Є. Чикаленко заявив, що він більш не буде видавати газету, хоча сам сподівався на те, що з поверненням з відпустки генерала В. Сухомлинова, той дозволить йому відновити видання „Громадської дум-

ки”. На жаль, ці сподівання не збулися. „У нас був запасний дозвіл Грінченкові на „Раду” [448, с. 105-106].

З дозволу губернатора Є. Чикаленко перебрав право на видання цієї нової газети на себе, і в середині вересня 1906 р. вийшов її перший номер [700, с. 361]. Але його було конфісковано, а редактора викликано до генерал-губернатора [741, с. 186-187]. Таким чином, новий україномовний щоденний партійний орган УДРП (про це видавці ніде і ніколи не вказували.– Авт.) не залишився без уваги начальника Південно-Західного краю.

Проте перше число „Ради” 1907 р. цензура сконфіскувала так само, як і перше число 1906 р. „Коли Синицький,— згадує Є. Чикаленко,— поїхав до начальника цензурного комітету Сидорова просити зняти конфіскацію, то він сказав: „Це зроблено по наказу губернатора, то треба звернутися до нього, але нехай не їде отой „жовчний господин издатель” тобто я, бо проти нього настроєна адміністрація... До генерал-губернатора поїхав М.С. Грушевський, і там йому сказали, що коли „Рада” не понизить тону, то її зовсім закриють, бо вона зайняла вже дуже ворожу позицію супроти уряду” [448, с. 125].

Обов’язково треба також сказати і про ставлення адміністрації Петербурга до легальних видань українських політичних партій, що виходили в столиці і видавалися членами Української думської громади в I та II Державних думах та українських партій, які мешкали тоді в цьому головному місті Російської імперії. З припиненням діяльності I Державної думи столична влада не забула подбати і про те, щоб припинити вихід у світ „Украинского вестника”. Така ж доля після розгону царем II Державної думи спіткала й інший легальний орган УДРП. Це була популярна серед українства столиці газета „Рідна справа (Вісті з Думи)”. 12 червня 1907 р. видання цього партійного органу було припинено назавжди і саме на двадцятomu номері [741, с. 187-188].

У березні 1907 р. ЦК УСДРП розпочав видавати в столиці свій легальний партійний орган „Наша дума” з допомогою депутатів II Думи [508, с. 92]. У квітні 1907 р. за наказом столичної адміністрації поліція закрила цей часопис, а його редакторів було заарештовано [700, с. 354].

З розпуском царем 3 червня 1907 р. II Думи в країні відбувся реакційний переворот. Тому що закони про друк, прийняті урядом за часів Першої російської революції, не могли бути швидко виправлені в потрібному для влади руслі, то уряд вдався до адміністративних обмежень. Керівники влади на місцях (генерал-губернатори, губернатори, градоначальники) при затриманні або арешті того чи іншого видання мали право своєю владою накласти адміністративні стягнення як у вигляді штрафу, так і навіть ув'язнення на певний термін його редактора [626, с. 30].

5 червня 1907 р. начальник краю В. Сухомлинов видав обов'язкову постанову про друк, яка негайно почала діяти. У ній містилася ціла низка заборон: по-перше, оголошувати або публічно поширювати будь-які статті чи оголошення, що збуджували б вороже ставлення до уряду; по-друге, всякого роду публічне вихваляння злочинного дійства, як і його поширення; по-третє, поширювати твори друком, які були заарештовані в законному порядку; по-четверте, оголошення або публічне поширення: а) брехні стосовно діяльності посадової особи або урядової постанови, війська або військової частини, відомостей, які збуджували б у населення вороже ставлення до них; б) брехливих пліток, які б збуджували громадську тривогу про можливе урядове розпорядження, громадське лихо або іншу небажану подію; по-п'яте, винні в цьому могли бути оштрафовані до 500 крб. або ув'язнені на три місяці [256, арк. 17зв.].

9 червня 1907 р. начальник Південно-Західного краю запропонував підлеглим йому губернаторам видати в кожній губернії подібні власні постанови відносно друку, що й було невідкладно зроблено [230, арк. 5].

Що ж стосується ставлення адміністрації до української легальної партійної преси, то вже 27 червня 1907 р. київський губернатор, використовуючи надане йому право, видав постанову, на підставі якої редактор-видавець органу УСДРП газети „Слово” О.О. Корольова за публікацію в № 7 цієї газети статей та оголошень, що суперечили п.п. 2 і 4 обов'язкової постанови київського генерал-губернатора, була оштрафована на 300 крб. У разі несплати штрафу їй загрожував арешт на місяць [230, арк. 6].

7 серпня 1907 р. подібну постанову було видано і щодо газети „Рада” за публікацію в № 174 від 1 серпня статті „Ще одне пояснення”. Постановою було передбачено покарати редактора М. Павловського штрафом у 100 крб. У разі несплати штрафу йому загрожував арешт на два тижні [230, арк. 23-24].

Лише протягом півроку адміністрація тричі застосовувала свою владу проти органу УСДРП тижневика „Слово” і шість разів проти легального органу УДРП „Рада”. В подальшому адміністративні утиски проти них не припинялися. Є. Чикаленко в своєму щоденнику згадував, що „...граф Ігнат'єв, будучи губернатором, не раз штрафував мене за „Раду” і взагалі вважав мене за елемент опозиційний” [449, с. 210].

Восени 1907 р. члени УНП в Харкові з ініціативи М. Міхновського здійснили чергову спробу видавати свій легальний партійний орган під назвою „Початок”. 12 листопада 1907 р. харківський губернатор затвердив програму цього майбутнього періодичного видання [288, арк. 2] та направив відповідну вказівку про отримання належного в таких випадках дозволу харківському інспектору у справах друку. У вказівці, зокрема, зазначалося, що дозволено під редакторством присяжного повіреного М. Міхновського „видавати в м. Харкові під відповідальність обох періодичне видання під назвою „Початок” на українському нарідччі... за програмою, що додавалась” [288, арк. 1].

Ставлення провінційної влади та її керівництва до легальної української партійної преси під час реакції в кращому випадку залишилось таким самим, що й у попередні роки, а в більшості випадків – погіршилось [448, с. 109].

Ось що писав з цього приводу у своєму щоденнику в 1909 р. Є. Чикаленко: „Учитель, священик, дяк, фершал, писар та інші бояться її (малось на увазі українську газету.– Авт.) виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер виписувати газету, будучи людиною залежною від начальства. Сваюля адміністрації душить їх... бо в очах адміністрації це „крамола”, з якою треба боротись” [449, с. 61].

Знову процитуємо запис у щоденнику Є. Чикаленка від 15 січня 1909 р.: „...Тепер найбільше штрафує нас адміністративно губернатор, помимо цензурного комітету.

Цензурний комітет тільки до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація... А з адміністрацією діло просте: зробити постанову „взыскать” з такої-то газети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю і околоточний здере. Ну, просто, як експропріатори: „Руки вверх” і край! Ніякі виправдовування, прохання не помагають, а скаржитись нікому” [449, с. 48].

Циркуляр уряду від 20 січня 1910 р. розв’язував руки адміністрації в переслідуванні українства, у тому числі і його легальних видань, особливо тих, що видавалися в Києві, де були зібрані кращі українські літературні сили.

Стосовно ще одного партійного органу – „Села” та сваволі адміністрації відносного нього Є. Чикаленко занотував: „Якось за передову статтю М. Грушевського в „Селі” адміністративно посадили номінального редактора, пані Ямпольську на місяць під арешт. Для судового процесу в тій статті не було даних і прокуратура певно й не позивала за неї, а через те губернатор посадив її своєю властю.

Коли доведено було губернаторові, що п. Ямпольська вже два місяці як подала йому заяву, що вона зрікається редакторства і передає Маличу, то губернатор її відпустив, але на редакцію наклав штраф у 300 рублів. Все можливе в наші часи, бо тепер усе робиться не по суду, не по закону, а по „усмотрению” адміністрації” [449, с. 133].

Не відставала від урядових розпоряджень щодо друкованих видань і губернська адміністрація на місцях, видаючи в цей час свої обов’язкові постанови. Оскільки на той час, коли українські інституції, яких і так було не дуже багато, зникали під тягарем столипінського циркуляра, преса, на думку Є. Чикаленка, залишалася одиноким проявом українського життя [449, с. 140]. А щоб остаточно знищити і цей прояв, влада на місцях видавала подібні накази. Прикладом цього може бути обов’язкова постанова генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф. Трепова про друк, що була видана ним 5 листопада 1910 р.

Вона ще більше посилювала адміністративний тиск на періодичні та неперіодичні видання в краї і майже повторювала попередню постанову про друк у цьому прикордонному краї від 5 червня 1907 р., яка була далеко не ліберальною, а умови її виконання були ще більш жорсткими [171, арк. 5].

Слідом за цією постановою губернатори, що були йому підлегли, керуючись нею, почали видавати свої подібні циркуляри. Таким у цьому плані був і циркуляр київського губернатора, виданий 1911 р. під грифом „Циркулярно, цілком таємно, особисто в руки начальникам поліції Київської губернії”, в якому їм наказувалося подбати про заборону доступу українських видань до сільських кооперативних товариств [741, с. 192].

Подібне ставлення царської адміністрації до легального українського друкованого слова спостерігалось і в інших губерніях України. На початку грудня 1911 р. харківський губернатор надав дозвіл на видання в Харкові тижневого часопису українською мовою „Сніп”, який налаштувалися видавати представники УНП на чолі з М. Міхновським. 8 грудня 1911 р. губернатор, повідомляючи про це харківського інспектора у справах друку, наказував йому: „Мати особливий нагляд за вищезгаданим виданням” [289, арк. 19]. І вже № 22 цього часопису від 27 травня 1912 р. був заборонений харківським губернатором за публікацію на його шпальтах статті „Українська платформа”, яка, на думку губернатора, поширювала вороже ставлення до уряду, з накладанням штрафу на редактора М. Міхновського в розмірі 500 крб., а у разі його несплати – арешту на 3 місяці [275, арк. 78].

18 січня 1912 р. київський губернатор, виконуючи циркуляр Департаменту поліції губернаторам від 17 листопада 1911 р. про надання йому щомісячних відомостей щодо настроїв населення в губерніях, писав у своєму поданні про українські легальні видання, які існували в губернії в 1911 р.: „Малоросійська преса представлена в Києві такими органами: „Світло”, „Рада”, „Рілля”. Усі ці органи прогресивного напрямку з українофільським національним забарвленням [261, арк. 25зв., 29].

У своєму черговому звіті в Департамент поліції про настрої населення Київської губернії в січні-лютому 1912 р. відносно української преси він писав: „Можна відзначити в українській „Раді” статтю „Воскресіння з мертвих”, що характеризує нашу школу як осередок реакційної політики, де наука опинилася у становищі неблагонадійного елементу; стаття „Готуються”, в якій мова йде про те, що 3^{тя} Державна Дума „доживає останні місяці, переживуючи своє любиме ремігання”. В українській газеті „Засів” виділяється стаття „Перед Четвертою Думою”, де вказується, що пани і попи не захищають народу, а навпаки”. На газету накладено адміністративне стягнення” [261, арк. 35зв.].

На тих, хто зберігав і поширював українські партійні видання, чекало досить суворе на той час покарання [683, с. 322]. Так, фельдшер повітової Чигиринської земської лікарні на Київщині В. Каменецький за поданням київського губернатора від 15 серпня 1912 р. (підставою при цьому слугувало жандармсько-поліцейське розслідування, яке виявило, що він поширював газету „Рада” та пропонував місцевій учительці передплачувати педагогічний журнал „Світло” [265, арк. 1]) та начальника Південно-Західного краю від 17 серпня того ж року [265, арк. 7] був засуджений 9 жовтня 1912 р. Особливою нарадою при Міністерстві внутрішніх справ „за злочинну агітацію серед сільського населення” до заслання у Вологодську губернію на три роки під гласний нагляд поліції [265, арк. 9].

У боротьбі з українським друкованим словом влада потурала чорносотенцям, які в листопаді того ж року влаштували погроми редакції „Ради”, книгарні „Київська старовина” [741, с. 198].

У тому випадку, коли те чи інше видання не підпадало під заборону цензури, а відповідно, і дію статей карного законодавства щодо нього, починали свою дію обов’язкові постанови місцевої адміністрації про друк. Так, наприклад, у перших числах червня 1912 р. волинський губернатор звернувся до Ф. Трепова за підтримкою своїх каральних дій стосовно „лівого видання газети-журналу „Волынская неделя” [264, арк. 1]. Відповідь від Ф. Трепова не примусила себе довго чекати. 4 червня 1912 р. начальник краю надіслав таку вказівку: „Незалежно від

усього..., не відмовте застосувати всілякі заходи..., щоб цей журнал припинив своє існування” [264, арк. 2-2зв.].

Надалі губернатори активно застосовували надані їм повноваження. Вже 30 серпня 1912 р. київський губернатор видав свій циркуляр повітовим справам, який дозволяв затримувати на пошті та надалі передавати місцевому губернському начальству прогресивні періодичні видання (а серед них були й українські) в тому випадку, якщо вони пересилалися безкоштовно та без передплати волонтерами, станичними, гмінними і сільськими правліннями, а також посадовими особами сільського самоврядування [268, арк. 1]. Подібні циркуляри були видані і в інших українських губерніях, наприклад, чернігівським губернатором подібний циркуляр був виданий 1 вересня 1912 р. [279, арк. 100].

У Харкові в кінці 1912 р. останні номери газети „Сніп”, починаючи з № 47 і до № 52 включно, були заборонені владними структурами до розповсюдження [271, арк. 2зв.]. Саме адміністративні утиски були однією з головних причин, через що ця газета в 1913 р. вже більше не виходила.

8 січня 1913 р. київський губернатор видав ще один подібний наказ циркулярно, цілком таємно і в особисті руки начальника повітової поліції губернії, який доповнював попередній циркуляр, що був виданий 30 серпня 1912 р. У ньому доповнювався список видань, що їх треба було таємно затримувати на пошті [268, арк. 1].

На початку 1913 р. в усій урядовій пресі було широко оголошено про царську амністію відносно засуджених, яка повинна була торкнутися і політв'язнів. Про те, як ця амністія торкнулася представників українських партійних видань, згадував у своєму щоденнику від 21 лютого 1913 р. Є. Чикаленко. „Амністія з приводу 300-ліття династії Романових... політичним ніякої легкості не дала, тільки за літературні справи полегшено кару. З українців амністія визволила нашого офіційного редактора В.В. Яновського, який відсиджував два тижні, та М.Г. Гехтера, офіційного редактора Л.Н. Вісника, присудженого на три місяці до тюрми.

Не зробила амністія нічого для наших письменників емігрантів – В. Винниченка, Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, В. Степанківського та інших” [449, с. 365].

Початок 1914 р. ознаменувався посиленням тиску влади на пресу. 22 січня Міністерство внутрішніх справ надіслало на місця черговий секретний циркуляр, який підтверджував чинність двох попередніх циркулярів від 24 жовтня 1907 р. та 21 вересня 1912 р. про необхідність затримання на пошті та передачу губернському керівництву тих прогресивних і, в першу чергу періодичних, видань, які безкоштовно або без передплати адресувалися до сільської місцевості [279, арк. 52]. Серед них були і видання українських політичних партій.

Місцева влада у цьому питанні не відставала від центральної. Так, 20 лютого 1914 р. чернігівський губернатор надіслав повітовим справникам свій циркуляр, у якому підтверджувалася дія його попереднього циркуляра від 1 вересня 1912 р. про вилучення на пошті прогресивних та революційних видань [279, арк. 100].

У квітні 1914 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф. Трепов особисто дав доручення інспектору друкарень та книжкової торгівлі А. Нікольському (і мабуть, не безпідставно) провести прискіпливу перевірку діяльності міської Публічної бібліотеки м. Києва та доповісти йому про все [271, арк. 1-1зв.]. Після ознайомлення з його звітом генерал-губернатор Ф. Трепов надіслав 13 травня 1914 р. київському губернатору відповідну вказівку, де наказував видати розпорядження про те, щоб член бібліотечного комітету від уряду частіше відвідував бібліотеку та був у курсі ведення справ у ній [271, арк. 5].

З початком Першої світової війни влітку 1914 р. адміністративний тиск на легальні українські видання значно посилювався і досяг своєї найвищої точки. Найперше потерпіли видання українських політичних партій. Є. Чикаленко у своєму щоденнику так згадував про цей час: „Всі ми були засмучені і збентежені майбутньою долею „Ради”, коли Росія втягнеться у війну... Я висловив думку, що може „благопопечительное” начальство допоможе нам вийти з нашого важкого становища і заборонить нам видавати газету. Через кілька днів Ніковський сповістив мене,

що „Раду” закрито, але він робить заходи перед військовим командуванням і сподівається, що воно відмінить свою постанову, бо газета ні одним словом не висловила проти війни” [449, с. 450-451].

31 липня 1914 р. за поданням київського губернатора та за наказом генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф. Трепова також було „призупинено” на весь час оголошення воєнного стану видання „шкідливої” газети „Маяк”. А сам редактор цього українського часопису З.М. Шевченко був адміністративно ув’язнений на 3 місяці згідно з постановою губернатора від 29 липня 1914 р. [274, арк. 2-3].

У перші ж дні війни рішеннями адміністрації було закрито „Літературно-науковий вісник”, місячник „Українська хата”, а його редактора П. Богацького вислано до Східного Сибіру. Закриті були й інші видання [741, с. 198].

Погром українських видань не був випадковим. Це була свідомо спланована акція адміністрації за наказом центральної влади. До 1915 р. фактично вся українська преса була заборонена. З 17 часописів, що виходили до війни, залишилось лише 2 на 30-мільйонний народ [741, с. 199]. Коли представники від української громадськості звернулися до міністра закордонних справ С. Сазонова зі скаргою з приводу заборони українських видань, той відповів, що саме тепер настав слушний час покласти кінець українському рухові [621, с. 67].

2 лютого 1916 р. за рішенням головного начальника Одеського воєнного округу та постановою одеського генерал-губернатора за № 2179 журнал „Основа” був „призупинений виданням на весь час знаходження Одеського Воєнного Округу у воєнному стані” [140, арк. 193зв.].

Харківська адміністрація восени 1915 р. „призупинила” видання щотижневого соціал-демократичного українського часопису „Слово” на весь час війни. Її редактора Ю. Тищенка було заарештовано і віддано до воєнного суду, а потім вислано з Харкова. Друкарня була оштрафована на тисячу крб. [562, с. 14]. У листопаді 1915 р. харківська адміністрація після виходу в світ кількох чисел заборонила видання ще одного щотижневика – „Гасло” [741, с. 199].

Московська адміністрація також не стояла осторонь від подібних питань. Навесні 1915 р. за наказом одного з московських генералів на період війни було також "призупинено", вже на другому числі, публікацію журналу „Теплая Роса”, що видавався силами місцевої української Громади ТУПу [741, с. 199].

Таким чином, українські легальні видання, в тому числі й українських політичних партій, на теренах Російської імперії під час Першої світової війни були майже всі винищені царською адміністрацією як на місцях, так і в центрі. На початку 1917 р., за кілька тижнів до Лютневої революції, київська адміністрація надіслала до друкарень секретний наказ взагалі не приймати й не друкувати нічого українською мовою хоч би яким правописом, хоч про це відкрито не було оголошено [538, с. 220].

Що ж стосується самодержавства та його представників у їх ставленні до легальних видань українських партій, які існували до війни на західноукраїнських землях колишньої Австро-Угорської імперії, та з якими активно співпрацювали діячі українських політичних партій Наддніпрянщини, що перебували тут в еміграції, то вони почали здійснювати свої наміри відносно цих видань уже з перших днів своєї присутності в Галичині.

Вже 24 серпня 1914 р. волинським губернатором, який невдовзі був призначений губернатором новоствореної Львівської губернії, була видана обов'язкова постанова. Одним із її пунктів заборонялось друкування та поширення без дозволу влади будь-яких видань. За порушення цієї постанови передбачалось негайне покарання у вигляді ув'язнення на 3 місяці або штраф 3 тис. крб. [104, арк. 3].

25 серпня 1914 р. тернопільським губернатором графом К. Чарторизьким була також видана подібна постанова, втілення якої в життя повинно було, на думку губернатора, „забезпечити громадський порядок та спокій”. На порушників заборони також чекали вищезазначені покарання [104, арк. 7].

Разом з тим, під час війни керівництво Тимчасового воєнного генерал-губернаторства „потурбувалось” про те, аби населення зайнятих російською армією західноукраїнських земель мало можливість отримувати таку інформацію, яка була б вигідною для російської влади, від одного з найбільш заангажованих укра-

їнофобних часописів, що виходив тоді в Києві,— газети „Киевлянин” [109, арк. 7]. Видавець „Киевлянина” пообіцяв висилати до Тернопільської та Львівської губерній щоденно по 100 примірників газет [109, арк. 9]. Водночас спроби представників місцевого населення дістати дозвіл на видання українських періодичних видань зустрічали з боку Г. Бобринського категоричну відмову [741, с. 200].

Зі вступом російської армії до Львова, 9 вересня 1914 р. були закриті всі українські легальні періодичні видання, тобто й видання українських політичних партій, що існували до приходу на ці землі російської адміністрації [131, арк. 49-51].

А 19 вересня 1914 р. графом Г. Бобринським, як Тимчасовим військовим генерал-губернатором Галичини, була видана подібна обов'язкова постанова стосовно друку на підвладній йому території. Постанова нараховувала майже десяток пунктів і забороняла видання друкованих видань будь-якою мовою крім російської [108, арк. 25-25зв.].

Таким чином, під гаслом об'єднання під „скіпетром російського царя усіх гілок російського народу” адміністрація на чолі з Г. Бобринським заходила ви- нищувати всі українські видання, а тим більше видання українських політичних партій. Антиукраїнська політика царизму щодо друку була поширена й на Галичину [741, с. 200].

Разом з цим, Г. Бобринський підтримав ініціативу одного з чиновників підвладної йому канцелярії про створення при галицькому генерал-губернаторстві так званого „Бюро печати”. У жовтні 1914 р. молодший чиновник з особливих доручень канцелярії генерал-губернатора С.А. Лабенський надіслав своєму патрону доповідну записку з пропозицією створити означене бюро [107, арк. 68-69зв.].

Не забув молодший чиновник з особливих доручень торкнутися й „українського” питання, підносячи його своєму керівнику з „державних позицій”. „З іншого боку,— писав С. Лабенський,— впливові органи лівої російської преси ставлять на чергу дня питання про так званий „український” рух у зв'язку з перебудовою Галичини на російських засадах”. Генерал-губернатор підкреслив ці слова олівцем і на полях занотував: „Не знав!” [107, арк. 68зв.]

Ознайомившись з доповідною запискою свого підлеглого, Г. Бобринський у лівому верхньому куті наклав свою резолюцію: „Цілком схвалюю і прошу привести до виконання усі три пункти пропозиції С.А. Лабенського 21.10.1914 р.” [107, арк. 68]. При цьому, як бачимо, з думкою української громадськості адміністрація взагалі не вважала за потрібне рахуватись, а та не могла висловити її в пресі, бо фактично була позбавлена такої можливості.

Крім того, на початку грудня 1914 р. за наказом Г. Бобринського почалося створення окремої воєнної цензури, яка була б йому підпорядкована як воєнному генерал-губернатору Галичини [129, арк. 80]. На прохання начальника Тимчасового жандармського управління він погодився призначити цензорами жандармів [129, арк. 2].

12 січня 1915 р. за наказом начальника штабу галицького генерал-губернаторства були видані обов'язкові правила про нагляд та контроль за друкарнями і продажем газет у межах Галичини. Головна роль у їх виконанні відводилася саме тимчасовій місцевій російській адміністрації разом з новоствореною жандармсько-воєнною цензурою в областях, що були зайняті російськими військами по праву війни [129, арк. 79].

У подальшому, після ліквідації наприкінці 1915 р. воєнного генерал-губернаторства Галичини, ставлення керівництва царської адміністрації до українських легальних видань, у тому числі й партійних, залишалось таким самим, що й на початку війни [123, арк. 1].

Виходячи з вищенаведеного, слід зазначити, що у діях представників самодержавної адміністрації, спрямованих проти діяльності українських партій, ставлення до їх видань займало одне з чільних місць. З метою протидії розповсюдженню та пропаганді ідей українського національно-визвольного руху, вони всіляко стримували вихід їх у світ, а за тими, що виходили, здійснювали суворий нагляд, досить часто особистий, забороняли їх розповсюдження на місцях, використовуючи при цьому всі наявні в їх розпорядженні чинники, і в першу чергу, зрозуміло, адміністративні.

2.4. Адміністративні покарання представників та прихильників українських політичних партій за їх діяльність

Визначальною була і роль генерал-губернаторів та губернаторів в адміністративному покаранні „осіб сумнівної політичної благонадійності” [852, с. 30], оскільки це входило до їх компетенції та робилося саме з їх подання до міністра внутрішніх справ, якщо в цьому виникала потреба. Разом з тим, формування звинувачень, за якими ті чи інші особи були піддані адміністративному покаранню, в більшості випадків було стандартним: „по справах політичних та поширення революційної пропаганди”. І лише за жандармськими довідками та повідомленнями з Департаменту поліції можна з’ясувати, за що саме було покарано ту чи іншу особу. Так, наприклад, у повідомленні з Департаменту поліції від 12 березня 1900 р. до генерал-губернатора Південно-Західного краю сповіщалося, що при розгляді в Особливій нараді при міністрі внутрішніх справ ним було ухвалено заборонити В. Шемету проживання в столицях, університетських містах та губерніях: столичних, Київській, Чернігівській та суміжних повітах Полтавської, строком на 1 рік, починаючи з 25 травня 1900 р. [181, арк. 4]. У Київській губернії в 1901 р. знаходився під гласним наглядом за класичним формулюванням „по справах політичних та поширення революційної пропаганди” і один з керівників РУПу Дмитро Антонович, якого було адміністративно покарано під гласний нагляд на 2 роки, починаючи з 20 жовтня 1900 р. [184, арк. 12-12зв.]. Подібне було і в інших губерніях [359, арк. 1–75].

За даними на 15 квітня 1903 р., у списку осіб, які знаходилися в 1902 р. під гласним наглядом поліції в Київській губернії, значилось 27 осіб, і серед них – член РУПу Петро Красовський [147, арк. 6-6зв.].

У 1903 р. в Київській губернії під поліцейським наглядом за справи політичного характеру та за поширення революційної пропаганди знаходилась 71 особа, про що губернатор доповідав генерал-губернатору Південно-Західного краю 22 березня 1904 р. [200, арк. 1]. Так, за участь у таємному революційному гуртку РУПу в м. Києві під гласним наглядом поліції знаходились 4 його члени – Яків Завадський, Давид Ящук, Михайло Надворський, козачка Митродора Несте-

ренко. Якову Завадському було призначено знаходитися під гласним поліцейським наглядом 4 роки, останнім – по 1 року [200, арк. 27зв.-28]. Подільський губернатор 28 лютого 1904 р. сповіщав генерал-губернатора краю, що за подібні справи в губернії знаходилось під поліцейським наглядом у 1903 р. 17 осіб [199, арк. 1-2]. Запити до поліції про те, хто знаходився під її наглядом здійснювали й інші губернатори, в тому числі й полтавський [327, арк. 1–2].

Якщо до представників РУПу – як членів так і їх прихильників – влада ставилася суворо і при нагоді ув'язнювала їх або віддавала під нагляд поліції, то до представників поміркованого крила представників національно-визвольного руху та партії, що його очолювала (УДРП), влада ставилася більш „поблажливо”. Наведемо лише один приклад про те, як це робила адміністрація на місцях. Так, конфлікт І. Шрага з чернігівським губернатором привів до того, що І. Шраг змушений був залишити роботу в Чернігівській архівній комісії [628, с. 97].

Є. Чикаленко давав оцінку таким діям влади у своїх спогадах: „Тоді кожний сатрап мав право і силу над душею і тілом кожного з нас і міг без суду, адміністративно вислати кожного, кого вважав шкідливим, з своєї сатрапії...” [448, с. 47].

Наведемо ще один приклад зі спогадів Є. Чикаленка про дії місцевої адміністрації стосовно іншого представника української політичної партії – В. Шемета, члена УНП. „Коли я розказав про свої пригоди лубенському дідичеві В.М. Шеметові..., то він дивувався моїй покірливості... Взагалі Шемет поводився з адміністрацією гостро-задиркувато, за те вона й віддячила йому потім. Коли після розпуску І Державної Думи Шемет, разом з іншими думськими послами, відсидів за Виборзьку відозву, адміністрація обвинувачувала його в організації в Лубнах повстання і знов засадила в тюрму, де він зіпсував собі здоров'я навіки” [448, с. 44-45].

Про те, як ставилась повітова адміністрація ще до одного з представників УДП – Василя Доманицького, – згадує у своїх спогадах І. Мірний, один з його товаришів. Він писав, що „повітова адміністрація через своїх місцевих агентів та й через добровольців-донощиків була, розуміється досить інформована про „шкідливу” діяльність Василя... Попередню поліцію було усунено „за слабость”... Не минулося й нашим приятелям з Колодистого, учням і співробітникам Василя До-

маницького. Івана Ненадищука й ще декого заслали в північні краї. Олександр Пишний виїхав до Америки, а що сталося з Уманцем – не знаю.

А самого Василя, як бачив останньо 1906 р. в Києві... так і не довелось мені більше побачити його. Хутко він виїхав нелегально до Петербургу, а звідти незабаром і за кордон в Закопане, а потім в Аркамон, де й спочив 1910 р.” [493, с. 1267, 1270].

Генерал-губернатор, згідно з положенням від 14 серпня 1881 р., із запровадженням надзвичайного чи воєнного стану в губерніях та повітах отримував право, як уже було зазначено, передавати справи осіб на розгляд військових судів, а всіх підозрюваних і неблагонадійних висилати у віддалені губернії Росії без суду в адміністративному порядку [821, с. 97]. Що ж стосувалося адміністративної висилки, тобто висилки в адміністративному порядку приватної особи із зобов'язанням безвиїзного там перебування протягом певного часу, то підлегла влада зверталася до міністра внутрішніх справ з докладними мотивами та пропозиціями щодо терміну висилки. Термін заслання визначався від 1 до 5 років. Постанова наради надходила на затвердження міністру внутрішніх справ [859, с. 197].

Так, за телеграфним наказом Департаменту поліції в ніч на 29 грудня 1905 р. у м. Києві місцевою охороною за приналежність до РУПу та РСДРП, як вважали жандарми, було заарештовано 32 особи, серед яких були і представники українських політичних партій [215, арк. 24-25]. У квітні 1906 р. на прохання жандармів київський губернатор у своєму поданні до генерал-губернатора краю, доповненому вказівками Департаменту поліції, пропонував усіх заарештованих у справі причетності до РУПу та РСДРП (усього 15 осіб) вислати за межі Київської губернії із заборонаю перебування в губерніях, суміжних з Київською. На цьому документі генерал-губернатор написав власноручно: „Вислати визнаю необхідним Перепьолкіна і Юркевича. Інших звільнити, але встановити за ними негласний нагляд” [215, арк. 1]. Та в офіційній постанові генерал-лейтенанта В. Сухоминова про негласний нагляд за цими особами нічого не було сказано [215, арк. 3]. Такою була політика подвійних стандартів влади.

Наведемо ще приклади. Київський губернатор заборонив працевлаштування студенту Київського університету М.Д. Милорадовичу на роботу в контрольне управління Південно-Західної залізниці. У своєму донесенні генерал-губернатору краю він писав: „У зв’язку з такими свідченнями, що вказують на політичну неблагонадійність Милорадовича, я не визнав за можливе виявити згоду на призначення його на службу, про що, на підставі 286 ст. Заг. Уст. Губ., і поставив до відома Державного контролера”. Генерал В. Сухомлинов своїм підписом схвалив таке рішення губернатора [215, арк. 15].

25 квітня 1906 р. управляючий Міністерством внутрішніх справ надіслав генералу В. Сухомлинову телеграму, у якій просив його повідомити про кількість осіб, „що були виселені з цього прикордонного краю імперії у зв’язку з введенням воєнного стану з 21 жовтня 1905 р.” [216, арк. 1].

Того самого дня начальник краю розіслав подібні термінові телеграми підлеглим йому губернаторам [216, арк. 4], і вже 26 квітня від них почали надходити необхідні свідчення. Так, подільський губернатор сповіщав, що по губернії представлено було до висилки за її межі 43 особи: з них вислано в Архангельську губернію 13 осіб, Тобольську – 9, Якутську – 5, Вологодську – 12, Туруханський край – 1. Про 3 осіб розпорядження Міністерства внутрішніх справ поки що не надійшли [216, арк. 6].

Волинський губернатор телеграмою сповіщав таке: „Подано до виселення – 98, вислано на певні строки в губернії: Тобольську – 18, Архангельську – 10, Вологодську – 11, Якутську – 7, Київську – 1, Томську – 1, обране місце – 1, підпорядковано нагляду на місці – 2, дозволено виїхати за кордон – 2. Щодо останніх 48 осіб рішення Особливої наради ще не отримано” [216, арк. 7].

Подібні дані надав і київський губернатор по м. Києву та Київській губернії [Див.: Додаток А]. На жаль, серед цих даних не визначена партійна приналежність засланих осіб. Але, ґрунтуючись на відомостях жандармів, які надходили до генерал-губернатора краю, можна сказати, що серед них були й представники та прихильники українських партій різного спрямування [210, арк. 9, 35].

18 серпня 1906 р. був затриманий поліцією і С. Єфремов, якого жандарми помилково вважали членом УСДРП, а також одним із головних діячів у поширенні революційної пропаганди в селах Південно-Західного краю [222, арк. 5-5зв.]. Тому на клопотанні вінницького повітового предводителя дворянства від 22 січня 1907 р., в якому він звертався до генерал-губернатора посприяти прискоренню розгляду попередньої слідчої справи про С. Єфремова, начальник краю написав: "Не можна" [222, арк. 7].

У 1907 р. місцева влада продовжувала призначати адміністративні покарання проти членів українських політичних партій. Так, 11 січня 1907 р. Міністерство внутрішніх справ надіслало на розгляд генерал-губернатора краю прохання О. Степаненкової, в якому вона клопотала, щоб її чоловіка А. Степаненкова не висилали в адміністративному порядку з Черкас [225, арк. 1].

За донесеннями поліції А. Степаненков був членом УСДРП і підозрювався в зносинах з іншими протиурядовими партіями та з особами політично неблагонадійними. Тимчасовий генерал-губернатор вважав, що прохання дружини Степаненкова необхідно відхилити. 26 січня 1907 р. генерал В.Сухомлинов написав на справі: „Без наслідків” [225, арк. 1-4зв.].

7 травня 1907 р. волинський губернатор надіслав подання до начальника краю, в якому „клопотав” про висилку за межі Південно-Західного краю М. Мерніса та Н. Громачевську, доньку надвірного радника, за приналежність до УСДС “Спілка” РСДРП. У поданні сповіщалося, що у них при обшуку було знайдено значну кількість тенденційної літератури; губернатор просив застосувати до зазначених осіб адміністративне стягнення – висилку у віддалені місцевості Сибіру під гласний нагляд поліції [228, арк. 1]. 16 червня 1907 р. Особлива нарада при міністрі внутрішніх справ розглянула справу та затвердила вислати названих осіб у Вологодську губернію під гласний нагляд поліції на 2 роки, починаючи з 7 червня 1907 р. [228, арк. 4]. На подання з боку М. Мерніса прохання на ім'я міністра висилка у Вологодську губернію була замінена його висилкою за кордон на 2 роки [228, арк. 9].

10 листопада 1907 р. київський губернатор надіслав подання до генерал-губернатора краю стосовно справи про членів Головного Комітету „Спілки” та просив не відмовити у розпорядженні про висилку затриманого в цій справі Ф. Коломийцева „в найбільш віддалену губернію Сибіру під гласний нагляд поліції”. На поданні генерал-губернатор написав 16 листопада 1907 р.: „Згоден” [238, арк. 1].

26 грудня 1907 р. Департамент поліції надіслав повідомлення генерал-губернатору краю, в якому сповіщав, що Особлива нарада розглянула цю справу, а міністр внутрішніх справ постановив вислати Ф. Коломийцева за його революційну діяльність до Туруханського краю Єнісейської губернії під гласний нагляд поліції на 4 роки, починаючи відлік з 10 грудня 1907 р. [238, арк. 6].

Усього ж у 1907 р. з боку губернаторів і генерал-губернатора Південно-Західного краю адміністративних покарань у вигляді заслання зазнали 34 представники українських політичних партій революційного спрямування, з яких 5 були членами УСДРП, а останні представляли УСДС „Спілка” РСДРП. Заслання у Вологодську губернію на 2 роки під гласний нагляд поліції з них отримали 10 осіб, у Архангельську губернію теж на 2 роки – 1, у Туруханський край Єнісейської губернії на 4 роки – 1. Три висилки у Вологодську губернію на прохання засланих були замінені їм висилкою за кордон на той самий термін. 14 членів „Спілки” відсиділи у в’язниці по 3 місяці, з одного з них було стягнуто штраф у розмірі 500 крб., ще один, який розшукувався судовою палатою, був направлений до оренбурзьких жандармів. Двоє були залишені в місці їх мешкання під гласний нагляд поліції на 2 роки, а останні члени українських партій були виселені в інші місцевості за їх вибором також на 2 роки і під гласний нагляд поліції [229-240].

У списку осіб, покараних за постановами генерал-губернатора краю або Міністерством внутрішніх справ в адміністративному порядку, висилці, ув’язненню, арешту або грошовим стягненням, починаючи з 19 листопада 1905 р. і до кінця 1907 р., значиться 1676 чоловік [210, арк. 1-69], з них 1048 осіб головним чином за „революційну діяльність” і „політичну неблагонадійність” [852, с. 59]. Але знову ж таки ці документи не вказують на політичну приналежність осіб, покараних

таким чином. Але те, що серед них були і представники українських політичних партій, не викликає жодного сумніву.

Член УСДРП В. Винниченко так визначав дії царської адміністрації стосовно цього періоду: „Коріння (він мав на увазі „молодого, сильного дерева” демократичного руху.— Авт.) люто стиснули, приглушили, замертвили, а бочку полатали, оббили залізними обручами, весь апарат її зміцнили кулеметами, жандармерією, поліцією, провокаторами, циркулярами, всіма удосконаленими європейськими, азіатськими та американськими засобами наймодернішої техніки клясового панування” [527, с. 18].

У 1908 р. адміністративні покарання у вигляді висилки у віддалені губернії Росії представників українських політичних партій продовжувалися. Наведемо лише декілька прикладів.

6 січня 1908 р. київський губернатор зробив подання начальнику краю, в якому просив вислати 13 осіб, що були запідозрені у приналежності до УСДРП ("Спілка"), під гласний нагляд поліції за межі губернії [248, арк. 30зв.].

5 квітня 1908 р. з Департаменту поліції на ім'я генерал-губернатора надійшло повідомлення, в якому йому сповіщалося, що Особлива нарада розглянула цю справу, а міністр внутрішніх справ постановив вислати за революційну діяльність під гласний нагляд поліції, починаючи відлік з 24 березня 1908 р., зазначених осіб у Тобольську, Архангельську та Вологодську губернії [248, арк. 10зв.].

Усього ж за п'ять місяців 1908 р. лише з Київської губернії адміністративних покарань з боку губернатора та генерал-губернатора краю зазнало 66 представників УСДС "Спілки". До Тобольської губернії було вислано двох осіб строком на 3 роки кожна, до Вологодської губернії – 36 осіб строком на 2 роки кожна, до Архангельської губернії – 5 осіб на 3 роки кожна та 8 осіб на 2 роки кожна. За відсутністю фактичних доказів (оскільки агентурні дані розголошувати категорично заборонялося.— Авт.) було припинено справи стосовно 15 осіб. Чотирьом висланим заслання було замінено висилкою за кордон, одному, у зв'язку з хворобливим станом здоров'я, висилка до Архангельської губернії була замінена висилкою до Астраханської губернії [242-247].

13 жовтня 1908 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю телеграмою зажадав від підлеглих йому губернаторів надання йому відомостей про покарання злочинців з вказівкою при цьому суті здійснених ними злочинів у період з 1 жовтня 1905 р. по 1 жовтня 1908 р. за такими пунктами:

- 1) скільки було вислано з Південно-Західного краю за нелегальну діяльність;
- 2) відомості про стягнення, що були накладені владою губернатора за порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора;
- 3) відомості про передання справ на розгляд військово-окружного суду [249, арк. 1].

І вже 18 жовтня 1908 р. волинський губернатор доповідав своєму безпосередньому керівникові, що у зазначений термін на розгляд військового суду було передано 4 справи, з котрих одна була політичною [249, арк. 4]. Волинський губернатор сповіщав також і про 85 осіб, що були вислані та піддані гласному нагляду поліції згідно з постановами особливої наради Волинської губернії. На жаль, у довідці губернатора не було вказано, до яких конкретних злочинних товариств належали 42 особи, до яких партій належали 34 особи що агітували селян та робітників, підбурюючи їх до страйків, та за яку таємну еміграційну діяльність було покарано 9 осіб. Та цього від нього і не вимагалось з боку генерал-губернатора [249, арк. 7].

У 1906–1908 рр. за порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора краю до адміністративних стягнень було притягнуто у Волинській губернії 283 особи [249, арк. 8-10] (штрафи та ув'язнення до 3 місяців). Але знову ж таки у цих відомостях, на жаль, не вказано політичної належності покараних.

18 жовтня 1908 р. свої відомості генерал-губернатору надіслав і подільський губернатор. За порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора в 1906–1908 рр. до адміністративних стягнень було притягнуто в 1906 р. – 100 осіб, в 1907 р. – 280 осіб, в 1908 р. – 106 осіб, а всього – 486 осіб [249, арк. 13-15].

В порядку ст. 206 Положення про посилену охорону було вислано у віддалені губернії та піддані гласному нагляду поліції в 1906 р. – 25 осіб, у 1907 р. –

16 осіб (за місцем проживання – 13 осіб), у 1908 р. до 1 жовтня – 42 особи (за місцем проживання – 7 осіб) [249, арк. 16]. І знову ж у цих відомостях відсутні дані про те, до яких політичних партій належали вислані особи.

У відомостях також сповіщалося, що за вказаний термін у порядку ст. 206 9 справ було передано до військово-окружного суду за розбійні напади та вбивства. А чи були серед них політичні справи і скільки їх було, не вказується [249, арк. 17].

Пізніше за всіх, лише 7 листопада 1908 р., надіслав вказані відомості київський губернатор. Але цифри найбільш вражаючі. Адміністративних стягнень за цей період було накладено на 6350 осіб, а кількість висланих за межі губернії складала 959 осіб [249, арк. 18, 19].

Усього ж покаранням за різноманітні види революційної діяльності в адміністративному плані за постановами генерал-губернатора В. Сухомлинова чи Міністерства внутрішніх справ було піддано в 1908 р. 1740 осіб [210, арк. 1]. Попри такі точні дані, каральна статистика царської адміністрації не була досконалою. Разом з тим, окремі документи адміністрації все ж таки надають можливість показати приналежність адміністративно покараних до українських політичних партій.

Наприклад, зі щорічної відомості, що була складена канцелярією київського губернатора, в якій значиться 128 осіб, котрі перебували під поліцейським наглядом у Київській губернії „по справах політичного характеру” в 1908 р. 2 липня 1909 р. вона за підписом губернатора була надіслана цареві, а її копія 13 липня була подана в канцелярію генерал-губернатора краю [255, арк. 1]. Серед зазначених осіб лише стосовно деяких вказано, що вони знаходилися під гласним наглядом поліції за їх приналежність до українських політичних партій революційного спрямування. Це Артюхов Яків Степанович, учитель Прилуцького міського училища, 25 років, який знаходився з 9 липня 1907 р. 2 роки під гласним наглядом поліції за приналежність до складу УСДРП та „злочинну пропаганду” [255, арк. 12зв.-13]. Далі, Бельський Сергій Іванович, 26 років, який знаходився з 1 лютого 1908 р. 1 рік під гласним наглядом поліції за приналежність до УСДРП та ділові зносини зі „злочинними організаціями” [255, арк. 16зв.-17]. А також Ка-

мінський Боніфатій Артемович, уродженець Прилуцького повіту Полтавської губернії, 36 років, який знаходився під гласним наглядом поліції з 14 травня 1908 р. 3 роки за приналежність до Харківського комітету РУПу [255, арк. 21зв.-22].

Чернігівський губернатор, незадоволений надто великою політичною активністю подружжя Коцюбинських, І. Шрага та інших, наказав загальним зборам товариств „Просвіта” виключити їх зі складу цього товариства. І вже у жовтні 1908 р. її правління звернулося до губернатора за дозволом знову прийняти їх до товариства, але відповідь була негативною [628, с. 100]. Не відставав від свого чернігівського колеги і харківський губернатор, який у 1907 р. заборонив проживання в Харківській губернії Ользі Михайлівні Коцюбинській, сестрі М. Коцюбинського, за її публічні висловлювання проти самодержавства [361, арк. 1–6].

У 1909 р. адміністративні покарання стосовно представників та прихильників українських політичних партій не припинялися. 15 січня 1909 р. київський губернатор надіслав подання генерал-губернатору Ф. Трепову про висилку у віддалені губернії Росії під гласний нагляд поліції за шкідливу в політичному відношенні діяльність серед селян Д. Левковця та І. Безуглого [254, арк. 1]. За агентурними свідченнями, Д. Левковець був членом УСДРП, а І. Безуглий жив разом із ним. Департамент поліції надіслав повідомлення генерал-губернатору, що Д. Левковець підлягає висилці в Архангельську губернію, а І. Безуглий – у Вологодську, кожний – на 2 роки під гласний нагляд поліції [254, арк. 5].

У звіті генерал-губернатора цареві про стан Південно-Західного краю в період 1908-1910 рр. Ф. Трепов писав: „Одним з головних показників інтенсивності проявів діяльності злочинних організацій є перелік випадків застосування заходів адміністративного впливу до членів означених організацій. Найбільш часто застосовується адміністративна висилка та піддання гласному нагляду поліції”. Останні заходи були застосовані в 1909 р. у Київській губернії до 176 осіб, у Волинській – до 47, у Подільській – до 5. Таким чином, як видно, заслання та піддання гласному нагляду поліції в 1909 р. було застосовано в Південно-Західному краї проти 228 осіб [166, арк. 12]. А всього до адміністративних покарань та стягнень усіх видів за революційну діяльність у 1909 р. було притягнуто 522 особи [210,

арк. 1]. Слід зазначити, що, як і раніше, місцеві адміністративні статистичні дані не врахували політичної забарвленості осіб, покараних адміністративним шляхом, не кажучи вже про національну.

Усього ж у 1910 р. з Київської губернії було вислано в інші регіони Росії під гласний нагляд поліції 80 осіб, з Подільської – 17, з Волинської – 3. Тобто загальна кількість покараних у такий спосіб становила 100 осіб [166, арк. 12]. Крім того, іншим видам адміністративного покарання було піддано ще 130 осіб [210, арк. 1]. Циркуляром від 20 січня 1910 р. було заборонено існування товариств „инородческих, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей” [598, с. 1003].

12 лютого 1910 р. генерал-губернатор Ф. Трепов надіслав П. Столипіну конфіденційну доповідну записку про діяльність товариств у краї, яку завершував проханням внести подання в Сенат про закриття цих товариств [163, арк. 9зв.-10]. 8 квітня 1910 р. Київське товариство „Просвіта” було закрито місцевою адміністрацією [163, арк. 20-20зв.].

Адміністративні утиски з приводу прийняття на роботу представників та прихильників усіх без винятку українських політичних партій відбувалося на той час повсюдно [429, с. 141]. Подібна практика адміністрації торкнулася й С. Петлюри, члена УСДПР, який хотів отримати роботу в Києві. Д. Дорошенко згадував: „Петлюра, потому як київський губернатор не затвердив його на посаді секретаря міської управи, поїхав до Москви” [429, с. 157].

Що виглядало особливо цинічно, адміністративні утиски з боку влади торкалися не тільки живих членів українських політичних партій, а навіть тих, хто вже спочив назавжди, і тих, хто хотів їх провести в останню путь.

Так, наприклад, за наказом київського губернатора не дозволили поховати В. Доманицького в Києві в листопаді 1910 р., щоб не допустити протиурядові виступи під час здійснення обряду поховання з боку представників та прихильників українських політичних партій [449, с. 216, 223].

Наприкінці 1910 – на початку 1911 рр. влада Одеси та адміністрація Новоросійського університету вдалися до більш жорстких заходів відносно страйку-

ючих студентів [321, арк. 32, 40-41]. Не дивлячись на те, що в Одесі поліція буквально окупувала університет, там у січні–лютому 1911 р. відбулися студентські заворушення, за які адміністрація університету виключила з числа його студентів 60 осіб, а ще 300 знаходилися під арештом [320, арк. 3-4]. До подібних заходів відносно виступів харківських студентів на початку 1911 р. вдалася місцева адміністрація та керівництво вищих навчальних закладів міста [369, арк. 61, 716]. У Харкові за участь у студентських заворушеннях було виключено з числа студентів 200 осіб [363, арк. 199-200]. Наявність Коаліційних рад, до яких входили студенти, що належали до різних опозиційних уряду партій, дає можливість вважати, що у цих виступах брали участь члени і прихильники українських партій [322, арк. 1-52; 369, арк. 61, 63, 716].

У цей же час представники харківської адміністрації в черговий раз закрили місцеве „Товариство взаємної допомоги особам, які займаються ремісництвом” „за вкрай шкідливий напрямок” його діяльності. На думку харківської адміністрації, до нього входили особи, які не мали нічого спільного з ремісничою працею, – адвокати, лікарі, інженери та ін. [362, арк. 19, 25, 65].

Адміністративні покарання у вигляді заслання за революційну діяльність членів українських політичних партій продовжувалися і в 1911 році. При цьому треба зазначити, що свідомо чи несвідомо влада плутала представників українських політичних партій революційного та поміркованого спрямування, вважаючи їх усіх „революціонерами”.

10 липня 1911 року київський губернатор направив подання генерал-губернатору краю з проханням вжити адміністративних заходів до 11 осіб, членів УСДРП, серед яких були студенти В. Галевич, О. Попов, М. Токаревський, К. Чижевський, Д. Заушкевич, В. Пушкар, Л. Перм'якова, С. Веселовський, Й. Гермайзе та інші. Ознайомившись зі справою, начальник краю Ф. Трепов написав на ній: „Згоден” [260, арк. 1-1зв.].

2 вересня 1911 року Департамент поліції надіслав генерал-губернатору повідомлення, в якому сповіщалося, що більшість з них були покарані адміністративним засланням до Архангельської губернії на 3 роки кожного, а чинне листу-

вання стосовно С. Веселовського та Й. Гермайзе було наказано припинити [260, арк. 17].

У зв'язку з конфіскацією „Кобзаря” Т.Г. Шевченка на початку 1911 року в Петербурзі, а пізніше вилученням цих творів по всій імперії, досить невпевнено почували себе і представники столичної громади Товариства українських поступовців, такі як П. Стебницький, О. Лотоцький та ін. [449с. 216, 223].

У 1912 році по всій Україні, в тому числі й на Полтавщині, заборонено було святкувати Шевченківський ювілей. Були заборонені не лише закордонні видання Шевченкових творів, а й влада конфіскувала останні видання „Кобзаря”, і цілу низку ювілейних видань, а серед них і „Ювілейну кантату”. Твори Т.Г. Шевченка відбирали не лише по книжкових крамницях, а й у приватних осіб. Губернатор заборонив збирати кошти на пам'ятник Т. Шевченкові [563, с. 9].

На початку 1912 року тиск проти українофілів, українства взагалі, а до них у першу чергу відносилися представники українських політичних партій, посилювався [449, с. 255]. 1912 р. був роком виборів до IV Думи, і адміністрація робила все, щоб у Думу не прийшли так звані „ліві депутати”, а про представників від національностей вона навіть і слухати не хотіла [449, с. 325].

Під час похорону М. Коцюбинського в 1913 році в Чернігові місцева адміністрація, як і при похороні В. Доманицького на Київщині, усе зробила для того, щоб ця жалобна церемонія пройшла не так гучно, як коли ховали Б. Грінченка [449, с. 372]. Практично майже так само діяла влада і під час похорону Лесі Українки в Києві влітку 1913 року, в яких також брали участь представники українських політичних партій. Цей похорон описував у своїх спогадах Д. Дорошенко [429, с. 152].

На початку 1914 року політика уряду, а відповідно, і місцевих адміністрацій, відносно так званого „мазепинського” руху не тільки не почала змінюватися на краще, а навпаки, утиски і переслідування членів українських політичних партій посилювались. Так, наприклад, першим на заборону урядом святкування 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка „обіззався попечитель (куратор) Ки-

ївської округи Деревницький, який циркуляром заборонив учителям і учням брати яку-небудь участь у святах” [449, с. 415].

Про те, як дії влади відносно українського руху та представників українських політичних партій, які здійснювали його, сприймалися членами столичної громади ГУПу, висловився П. Стебницький: „Питання ставиться руба. Річ вже не в тім, щоб знищити „сепаратизм”, „мазепинський рух”, „державну зраду” і подібні страшні явища. Тепер поставлено мету знищити українство взагалі, щоб „хахлом” і не пахло. Конфіскація повного „Кобзаря” – це вже анахронізм, що одійшов в історію. Еволюція нового режиму йде надзвичайно швидко. Тепер, закриваючи подільську „Просвіту”, вже представники адміністрації поводяться як двоголавці...” [561, с. 171-172].

Особливо вони посилювалися проти представників українських політичних партій революційного напрямку. Ось що писав у своїх спогадах член Київського спільного комітету українських с.-р. М. Ковалевський: „Репресії дійсно були великі, російська влада наче відчувала, що почнеться нова сторінка в історії українського визвольного руху і що його розмах набирає небезпечних для режиму форм. Багатьох моїх товаришів було арештовано”. Сам же спільний комітет українських есерів у Києві було заарештовано у лютому 1914 року. Але за браком доказів їх було покарано в адміністративному порядку за наказом генерал-губернатора краю на три місяці ув’язнення [431, с. 155, 158, 174-175].

Член УСДРП В. Винниченко, за спогадами Є. Чикаленка, влітку 1914 р. вимушений був проживати нелегально на Катеринославщині. Багато працював, звів близькі зносини з робітниками, а на зиму переїхав до Москви [449, с. 467].

З початком Першої світової війни утиски проти представників українських політичних партій з боку адміністрації на місцях у Наддніпрянській Україні стали ще більше жорсткими. При цьому адміністративні утиски, як і раніше, торкалися всіх без винятку представників українських політичних партій. Так, влітку 1914 р. Д. Дорошенку було відмовлено в зайнятті ним посади директора міської Публічної бібліотеки в Києві [428, с. 22], а восени 1914 р. М. Грушевський був засланий в одну з волзьких губерній [273, арк. 3].

25 січня 1916 р. за рішенням Катеринославського губернського у справах про товариства присутствія, котре відбувалося під головуванням губернатора В.А. Колобова, було закрито Катеринославське Літературно-артистичне українське товариство „Просвіта”, котре „втратило своє пряме призначення, перетворивши свої приміщення для політичних цілей, таким чином подальше існування товариства, безперечно, є шкідливим для державного порядку та громадської безпеки і спокою, а тому... закрити товариство” [45, арк. 46-47]. А 29 січня 1916 р. Катеринославський губернатор сповістив про це письмово начальникові місцевих жандармів [45, арк. 49].

За спогадами члена Київського комітету українських есерів М. Ковалевського, він також під час війни вимушений був залишити Київ, щоб не мати зайвих непорозумінь з місцевою владою, оскільки за ним постійно стежили київські жандарми, збираючи при цьому проти нього фактичний матеріал [431, с. 194].

Проживаючи в повітовому містечку Костянтинограді Полтавської губернії та працюючи в системі кооперації, він і там відчув на собі переслідування з боку полтавської адміністрації на чолі з губернатором за свої політичні уподобання.

„Губернатор Молов заборонив мені перебувати на території Полтавщини. На підставі цього наказу я мусив протягом 24 годин виїхати за межі Полтавської губернії” [431, с. 235].

Про дії царизму відносно представників українських політичних партій В. Винниченко пізніше напише у своїй праці: „І цілком зрозуміло, що коли самодержавіє загнало нас у підпілля, коли заборонило всяке голосне друковане слово на українській мові, коли за одну належність до української нації садовили людей у тюрми, гнали в скотячих вагонах на заслання, мордували місяцями в страшних „участках”, коли одверто і цинічно заявлялось, що нарешті настав час остаточної загибелі українства і ту загибель усі реакційні течії Росії провадили в життя з сласністю й потиранням рук, коли нас обкидувалось болотом, інсинуаціями, прокльонами й коли за нас не чулось майже ні одного голосу – цілком натурально, що ми тоді найбільше, найвиразніше почували себе чужими, ворожими в цій проклятій „тюрмі народів” [527, с. 36].

Початок Першої світової війни позначився активними репресивними діями царизму проти представників української еміграції з Наддніпрянщини та діячів українських політичних партій на західноукраїнських землях, з якими вони плідно співпрацювали. Висилка представників українських партій та їх прихильників в адміністративному порядку за межі Галичини, на період запровадженого там воєнного стану у зв'язку з бойовими діями російської армії проти австро-угорських та німецьких військ, була головним засобом, яким користувалася російська цивільна адміністрація тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини на чолі з Г. Бобринським [90, арк. 98зв.].

Не випадково особа митрополита української церкви А. Шептицького, який, за свідченням жандармів, був „дійсним, хоч і не офіційним керівником партії” (Української національно-демократичної.— Авт.), являла для царської адміністрації дуже великий інтерес. УНДП була „найбільш великою і впливовою партією в Австрії до війни з Росією. Це був головний центр мазепинського руху... Партія мала численні організації, керівниками котрих були переважно священники-мазепинці та адвокати” [90, арк. 98зв.].

У серпні 1914 року російські війська вступили до Львова. У своїй промові, зверненій до представників міста Львова, тимчасовий воєнний генерал-губернатор Г. Бобринський чітко вказав на те, як буде діяти на цих землях адміністрація [543, с. 6]. А це практично означало, що мова йшла про повне винищення всіх без винятку проявів українського національного життя в Галичині.

На перших порах до митрополита застосовували заходи морального впливу. Про це, зокрема, писав у спогадах А. Брусилов, який з серпня 1914 року по березень 1916 року командував восьмою армією на Південно-Західному фронті [382, с. 104]. 8 вересня 1914 року князь М. Кудашев, директор дипломатичної канцелярії при штабі Верховного головнокомандувача в 1914–1916 рр., доповідав міністру закордонних справ Росії С. Сазонову: „Шептицький вже заарештований та висланий з Галичини до Росії, більше не знаходиться на території, підвідомчій Верховному головнокомандувачу”. В очах російського імператора та його уряду А. Шептицький був „політичним злочинцем” [382, с. 104–105, 117].

Крім утисків щодо керівництва українських політичних партій така ж політика здійснювалася й проти простих представників цих партій. 19 жовтня 1914 року начальник Раво-Руського повіту подав львівському губернатору рапорт, у якому доповідав, що на підставі дізнання, що було проведене його помічником про причину залишення, з початком воєнних дій в Галичині, священником с. Кам'янка-Крива Віктором Сиротинським свого приходу, начальник повіту сповіщав, що і сам священник, і члени його родини належали до партії українофілів, і тому допущення В. Сиротинського знову до здійснення богослужіння в церкві цього села та взагалі в межах Раво-Руського повіту, на його думку, було небажане [111, арк. 12-12зв.].

На підставі цього рапорту львівський губернатор 24 жовтня 1914 року направив власне подання воєнному генерал-губернатору Галичини Г. Бобринському разом з дізнанням, в якому визнавав за необхідне виселити згаданих Сиротинських за межі Галичини на увесь час оголошеного тут воєнного стану [111, арк. 11].

3 серпня 1915 р. митрополит А. Шептицький, перебуваючи під наглядом у м. Курську, звернувся з листом до Верховного головнокомандувача, в якому турбувався про священників Уніатської церкви, яку він очолював, що були вислані з Галичини у віддалені губернії Росії – Наримський край, Олонецьку губернію тощо, просив перевести їх у Європейську частину Росії [119, арк. 271-272].

Висланими значилися 38 осіб. Навпроти двох прізвищ, а саме К. Грушкевича та М. Туркевича, було написано: „Висилка відмінена”. З числа висланих 11 осіб було заслано в Симбірську губернію та стільки ж у внутрішні губернії Росії. 9 осіб – у Єнісейську губернію та 6 осіб – у Томську. Усі вони висилались „за шкідливу діяльність проти Росії”. З них „за приналежність до мазепинської партії” або „до партії українофілів” налічувалося 17 осіб [119, арк. 275зв.-280]. Більшість із них були вислані саме у східні губернії Росії, до Сибіру [Див.: Додаток Б].

Поряд з висилкою в адміністративному порядку, російська адміністрація широко використовувала ще один засіб стосовно тих, хто, на її думку, міг впли-

вати на дії місцевого населення в небажаному для „інтересів Росії” напрямі. Це було взяття заручників з представників населення, яких потім також депортували вглиб Росії. В заручники бралися люди, які користувалися серед місцевого населення найбільшим впливом та повагою.

При цьому треба зазначити, що заручників з Галичини до Росії було депортовано значно менше, ніж адміністративно висланих. Так, наприклад, за явно неповними даними українських емігрантських націоналістичних організацій та окремих осіб, з жовтня 1914 р. і до травня 1915 р. в Галичині російською цивільною адміністрацією було заарештовано (крім тих осіб, про яких уже йшлося вище) 85 осіб, що належали до різних українських політичних партій та їх прихильників. З них до Росії в адміністративному порядку було вивезено 42 особи, у тому числі 3 особи – за шпигунство на користь Австро-Угорщини. Із загальної кількості заарештованих і вивезених осіб заручниками було лише вісім. Географія заслання простежується, починаючи з Пензенської губернії, і до м. Петропавловська Акмолинської губернії Сибіру [291, арк. 1-6].

Загалом же кількість насильно вивезених осіб із західноукраїнських земель становила понад 12 тис. З початком відступу російської армії з Галичини (а він тривав з середини весни і по осінь 1915 р.), до числа депортованих заручників та адміністративно висланих додалися ще тисячі навернених у православ'я галичан, які відступали разом з російськими військами, боячись жорстоких репресій з боку австро-угорських військ [685, с. 208-209].

Царизм, щоб хоч якось пом'якшити сприйняття європейською громадськістю та внутрішньою опозицією своєї русифікаторської політики в Галичині, вдався до створення восени 1915 р. Особливої комісії при воєнному генерал-губернаторі Галичини відносно заручників та адміністративно висланих з території Західної України під час перебування там російської армії та самодержавної адміністрації. Згідно з наказом головнокомандувача армій Південно-Західного фронту за № 387 від 21 вересня 1915 р, вищеназвана комісія була створена з метою:

1) з'ясування всіх відомостей як стосовно осіб, що були взяті на цих землях як заручники, так і тих, які були у різний час вислані з Галичини, а також чинності та місця їх утримання;

2) перегляду підстави їх затримання та обговорення, хто із затриманих відповідно до свого становища або близькості та освіченості в справах російського управління, або ж через приналежність до ворожих російській державності партій, має й надалі залишатися в Росії як заручник;

3) перевірки заяв прохачів про утримання їх під охороною всупереч вказівкам, що викладені в наказі начальника постачань армій Південно-Західного фронту від 4 липня 1915 р. за № 19865 та телеграми його від 12 серпня ц.р. за № 22540 [121, арк. 1].

20 жовтня 1915 р. голова Особливої комісії звітував перед Г. Бобринським про роботу комісії в цілому [121, арк. 13-13зв.]. При цьому у засіданнях Комісії при розгляді справ стосовно звільнення заручників та адміністративно висланих до Росії обов'язково враховувалися відгуки голів комітетів: Російсько-Галицького та Львівсько-Польського відносно ставлення цих осіб до російської державності [121, арк. 111].

1 листопада 1915 р. голова Особливої комісії надіслав чергову доповідну записку воєнному генерал-губернатору Галичини, у якій повідомляв, що з числа звільнених Комісією заручників 5 осіб знову було заарештовано у зв'язку з надходженням несхвальних відомостей з армії відносно них [121, арк. 20].

Відносно тих осіб, до яких було застосовано розпорядження генерал-губернатора та військових властей про висилку їх у певні губернії, Комісія ніяких висновків не зробила [121, арк. 111-112].

Комісія брала на себе забов'язання розглядати та передавати скарги заручників і адміністративно висланих на прийняття рішень щодо них генерал-губернатору, а також забов'язання клопотати перед ним та російською владою про надання усім вивезеним з Галичини категоріям осіб одноразової грошової допомоги на придбання ними теплих речей та щомісячного забезпечення (на теплі речі 50–120 крб.; щомісячна допомога на харчі – в розмірі, що був установлений

для військовополонених, а інтелігентним особам – в розмірі, який виділявся полоненим обер-офіцерам) [121, арк. 112зв.–113].

Про те, як діяла ця Особлива комісія і які рішення вона приймала стосовно національно свідомих українців та членів українських політичних партій у Галичині, можна навести такий приклад. 9 листопада 1915 р. Комісія розглядала прохання заручників з м. Явора – уніатського священника М. Чайковського, директора гімназії І. Прийми та адвоката В. Боцюркова. Беручи до уваги отримані про них відомості від помічника начальника Яворівського повіту, з яких було видно, що означені особи, особливо перші двоє, були енергійними діячами „мазепинських” товариств та організацій, Комісія ухвалила: залишити їх на майбутнє заручниками і надати їм право мешкати в Росії згідно з загальним положенням про підданих воюючих з Росією держав та із заборонаю внаслідок приналежності їх до „мазепинських” партій, мешкання в губерніях, де більша частина населення складала малоросійський елемент.

Відносно Івана Прийми, який переніс важку операцію та надав у Комісію медичне свідоцтво Полтавської губернської земської лікарні від 15 вересня 1915 р. і який потребував проживання в більш м'якому кліматі, Комісія ухвалила клопотання про відправку його на мешкання в Область Війська Донського або Ставропольську губернію [121, арк. 27].

За рішенням Комісії було складено і список про кількість заручників та адміністративно висланих у різних губерніях Росії, відносно яких у неї були відомості [Див.: Додаток В].

Начальник штабу головнокомандувача Південно-Західного фронту після розгляду постанови Комісії від 7 листопада 1915 р., якою вона керувалася у своїй діяльності, направив до неї вказівки, що й стали основою її подальшої діяльності. Ці вказівки містили такі пункти:

1) для першої категорії заручників: а) заборонявся виїзд за кордон до закінчення воєнних дій; б) особам слов'янської національності дозволялось проживання на території Росії, але поза театром воєнних дій; в) особи ж не-слов'янських національностей повинні бути вислані до Сибіру;

2) особи як слов'янських, так і неслов'янських національностей повинні були знаходитися під наглядом поліції у зв'язку з тим, що за обставинами воєнного часу в них, як заручниках, могла виникнути потреба, а тому вони мали залишатися в тому становищі, в якому й знаходились.

Начальник штабу фронту не вважав можливим змінювати Казанську губернію на південні як місце, куди висилали підданих держав, що воювали з Росією. Комісії було також дозволено виділити на теплий одяг заручникам та адміністративно висланим по 50 крб., але лише тим, кого влада визнає несамоможними [121, арк. 116-116зв.].

У засіданні Комісії від 12 березня 1916 р. розглядалось питання звільнення з-під арешту та передання під нагляд поліції 58 адміністративно висланих з Галичини. Згідно з існуючими підставами, вона визначала поділити їх на категорії:

1) особи, які підлягали до вислання в місця, куди висилали на проживання лише слов'ян,— 9 осіб;

2) особи, які підлягали до вислання в місця, що були призначені для проживання взагалі підданих воюючих з Росією держав,— 6 осіб;

3) особи, які підлягали до вислання в місця, що були призначені для проживання неблагонадійних підданих воюючих з Росією держав,— 43 особи.

При цьому всі особи, незалежно від категорій, що були їм визначені Особливою комісією, повинні були знаходитися під наглядом поліції [121, арк. 183-183зв.].

Про те, як діяла Особлива комісія у подальшому, визначитися, на жаль, неможливо за браком джерел. Але вона робила те, що й мала робити в тих умовах, виконуючи при цьому розпорядження, накази та вказівки керівництва Південно-Західного фронту. А це, в свою чергу, давало можливість, хоч і не повною мірою, поліпшити життєву долю як представників українських політичних партій, так і їх прихильників, яких царизм змушував страждати за їх переконання та діяльність.

Адміністративні покарання царською владою в західноукраїнських землях не припинялись і в подальшому, коли Тимчасовим воєнним генерал-губернатором

ром областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, в 1916 р. замість Г. Бобринського було призначено Ф. Трепова, хоча в цілому певні позитивні зміни в цьому напрямі відбулися. Ось як згадував про них Д. Дорошенко: „Режим Трепова взагалі різнився від режиму Бобринського: тепер на першому плані стояла не політика, не навертання українців – у росіян та уніатів – у православних, але інтереси армії; ставилося найпершим завданням піддержувати спокій і лад в окупованих провінціях, що служили найближчим запіллям російської армії. Наука попередньої кампанії, ганебна слава „європейського скандалу”, нарікання союзників зробили своє діло” [428, с. 55].

Про те, в якому стані знаходилась більшість представників українських політичних партій та про що вона мріяла на той час, В. Винниченко висловився трохи пізніше такими словами: „І що дивного, що ми, сидячи в тюрмах, засланнях, у підпіллях, з розбитими очима, з задушеним горлом, задихаючись, гарячково жадно прислухались до гуркоту гармат на фронтах і гадали, чи скоро той гуркіт наблизиться на Україну й розіб'є тюрму, й визволить нас, і дасть нам хоч трохи дихнути?” [527, с. 38].

Підсумовуючи все вищенаведене, слід зазначити, що “українське питання” в суспільно-політичному житті Росії другої половини XIX — початку XX ст. займало одне з чільних місць. Разом з цим, необхідно констатувати про відсутність єдності в рядах російської бюрократії у підході до нього, про слабкість адміністративної системи, що зумовлювала непослідовність російської політики, яка істотно змінювалася не тільки зі зміною самодержців, але й керівників на місцях. Навіть спроби діячів української еліти формувати національну свідомість народу засобами освіти рідною мовою зустріла різкий спротив з боку імперської верхівки, який переріс у репресивну державоохоронну політику з її боку щодо них. Проте остаточно вирішити його владі на свою користь за допомогою подібних заходів так і не вдалося.

Саме губернатори, за чинним на той час російським законодавством, були тими ключовими особами, які в системі адміністративного апарату царизму очолювали дії влади на місцях. При цьому, керівники губерній і краю, як чиновники

Міністерства внутрішніх справ, повинні були виконувати його розпорядження, звітуватися перед ним тощо. Адже кожне з таких розпоряджень було законною підставою для їх діяльності, в тому числі і для придушення будь-яких дій, що, на думку влади, порушували „громадський спокій та безпеку”, незалежно від того, хто їх вчиняв. Наприкінці XIX – початку XX ст. одним з головних завдань царської адміністрації в Україні стає боротьба з представниками українського руху, який, будучи складовою загальноросійського руху, тоді почав зростати й поширюватися. Найбільш активною ланкою в боротьбі з ними була саме адміністрація губернського рівня. А з появою у цей час українських політичних партій, які очолили його, це була і боротьба влади проти їх діяльності.

Стосовно них губернатори отримували відповідну інформацію, як правило, від органів поліції (політичної і загальної). Каральні органи самодержавства завжди знаходили в особі представників місцевої адміністрації повну і всіляку підтримку своїх дій в цьому напрямку. Більше того – вони, як правило, діяли спільно для досягнення цієї мети, і в більшості випадків під керівництвом адміністрації. Найбільш повно це можна простежити під час Першої світової війни, і особливо в західноукраїнських землях.

Виконавча та судова гілки самодержавної влади завжди знаходили між собою порозуміння у справі покарання “політичних злочинців”. До них зараховувалися і представники та прихильники українських партій. У випадку будь яких заворушень адміністрація перебирала на себе функції суду, оголошуючи ту чи іншу місцевість у винятковому стані. При цьому політичні справи, як правило, вилучались з загальноцивільної підсудності та передавались на розгляд військових судів (при цьому генерал-губернатор отримував право затверджувати вирoki) або судовий розгляд їх замінювався адміністративним вирішенням.

Що ж стосується ставлення царської адміністрації до легальних видань українських партій Наддніпрянщини то слід відмітити, що з метою протидії розповсюдженню та пропаганді ідей українського національно-визвольного руху, вони всіляко стримували вихід їх у світ та здійснювали суворий нагляд за ними, використовуючи при цьому всі наявні в їх розпорядженні чинники.

Основним засобом покарання членів та прихильників українських політичних партій, поряд з іншими за законом, були так звані „адміністративні заходи”, що здійснювалися за наказом губернаторів у досить обмежений термін. Вони коливались від стягнення незначних грошових штрафів на користь казни до адміністративної висилки (заслання) „державних злочинців” у віддалені губернії імперії (в тому числі й до Сибіру) на строк до п’яти років включно.

РОЗДІЛ III

КАРАЛЬНІ ОРГАНИ САМОДЕРЖАВСТВА В БОРОТЬБІ З УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ

3.1. Співпраця між центральними та місцевими поліцейськими органами в їх діях проти українських партій

Починаючи розгляд питання про дії царської жандармерії та поліції в кінці XIX – на початку XX ст. стосовно діяльності українських політичних партій та тих, хто їх представляв і підтримував, необхідно лише згадати загальновідомий факт, що головними каральними органами з викорінення так званих „українофільських”, „сепаратистських” та „мазепинських” настроїв серед українства виступали саме жандармерія і поліція, які завжди займали особливе місце в державному апараті Російської імперії [742, с. 3].

Головне місце в боротьбі з політичними злочинами проти влади, а вони, як відомо, за тодішнім законодавством входили до категорії державних злочинів, займали саме жандарми. Загальна поліція в більшості випадків у цьому питанні була їм підпорядкована і виконувала всі їх вимоги та накази. В Україні органи Корпусу жандармів наприкінці XIX ст. були представлені дев'ятьма губерньськими жандармськими управліннями (далі – ГЖУ. – Авт.) і жандармським управлінням м. Одеси. Аж до 1914 р. в системі жандармських органів відбулася лише одна значна зміна: після придушення Першої російської революції уряд „відзначив” роль Севастополя в революційному рухові тим, що заснував тут жандармське управління [852, с. 103].

При кожному жандармському управлінні була бібліотека революційних видань, яку регулярно поповнював як Департамент поліції (певну кількість примірників усіх вилучених під час обшуків книг, брошур, газет тощо місцеві управління повинні були надсилати до Департаменту) [821, с. 196-197], так і представники самих управлінь та їх підрозділів. Так, наприклад, 6 грудня 1908 р. начальник Київського охоронного відділення з приводу цього доносив начальнику Київського ГЖУ генерал-майору К. Леонт'єву таке: „У №№ 914 і 916 газети „Россия” вміще-

на стаття „Украинское движение”, яка є особливо цікавою для розшукових органів, що входять до складу Південно-Західного районного відділення.

У зв'язку з цим для ознайомлення зі змістом цієї статті п.п. офіцерів ввіреного Вашому Превосходительству Управління копію її при цьому надаю... Кулябко” [6, арк. 18].

Крім ознайомлення з бібліотеками революційних видань, відбувалося навчання офіцерів жандармерії безпосередньо за місцем роботи. Наприклад, начальник Одеського жандармського управління полковник П. Заварзін виступив перед особовим складом керованої ним установи з доповіддю „Про страйки й боротьбу з ними”. Після цього слухачі одержали завдання підготувати власні реферати. Підпорядковані йому жандармські офіцери мали дослідити теми: „Про синдикалізм (федерація, конфедерація, біржа праці) та прояви його в період останнього страйку на залізницях Франції”, „Про особливості робітничого руху серед іновірців в імперії”, „Про діяльність анархістів у період масових виступів робітників у Росії”, „Про використання соціалістами-революціонерами і соціал-демократами легальних можливостей та про безпартійні організації”, „Про англійські тред-юніони”, „Про вплив марксизму на російських робітників”, „Систематична таблиця вимог усіх революційних та опозиційних партій імперії з робітничого питання” [821, с. 155].

9 січня 1913 р. начальник Волинського ГЖУ видав наказ про підготовку жандармськими офіцерами спеціальних доповідей для вивчення діяльності не тільки загальноросійських революційних партій, а й національних, у тому числі „Спілки” та УСДРП [742, с. 54]. Подібне навчання жандармських чинів здійснювалося і в інших губерніях в Україні.

У 1914 р. жандармський полковник О. Спиридович видав перший том своєї двотомної праці під назвою „Революційний рух в Росії”. Знайшлося в ній місце й для висвітлення діяльності „Спілки”, хоча дуже коротко, оскільки вона вважалася частиною РСДРП [796, с. 75, 98, 140, 146, 148].

Коло діяльності ГЖУ було досить значним. Однією з важливих функцій, притаманною жандармерії ще з бенкендорфських часів, був загальний нагляд [852, с. 104–108].

Бурхливі події кінця XIX – початку XX ст., з одного боку, ще більш розширили поле діяльності жандармерії, а з другого – спричинили зміну акцентів у її наглядовій функції. З появою й оформленням політичних партій у країні всі вони, в тому числі й національні, потрапляють під жандармський нагляд [852, с. 108].

З наглядовою функцією ГЖУ були найтісніше пов'язані й інші. Одна з них, що остаточно виросла на її основі, функція розшуку, і в першу чергу політичного, тобто виявлення, „висвітлення” організацій і окремих діячів антиурядового спрямування, а також така функція, що її завершувала, як „ліквідація” (останнє слово на мові жандармів означало обшуки й арешти) тих, кого було виявлено [852, с. 110].

Проте зазначимо, що саме вибух революційної боротьби на початку XX ст. висунув нагальну потребу реформи політичного розшуку. Найбільш кардинальною реакцією царського уряду на зростання визвольного руху, а до нього можна віднести і виступи селян у Полтавській та Харківській губерніях навесні 1902 р., під час яких досить голосно заявили про себе як про значну революційну силу і представники Української революційної партії, що примусило каральні органи звернути на них досить пильну увагу, стало створення, згідно з наказом міністра внутрішніх справ В. фон Плеве від 12 серпня 1902 р., спеціальних підрозділів таємної поліції – розшукових відділень. Одним із головних завдань цих підрозділів була їх нещадна боротьба з будь-якими проявами національного руху та тими, хто його очолював і здійснював [742, с. 26].

Тому, мабуть, небезпідставно з 8 нових розшукових відділень 4 було відкрито саме в Україні – в містах Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. А згодом – у Сімферополі, Полтаві, Житомирі, Миколаєві [821, с. 102-103]. Разом з тим, сама мережа охранок була також не постійною. Упродовж 1904 р. в Україні послідовно закриваються Таврійське, Волинське, Полтавське відділення, а інші, паралельно з цим, укрупнюються та збільшуються [852, с. 144]. В Україні їх очолили молоді

жандармські офіцери, такі як О. Спиридович (Київське охоронне відділення), О. Герасимов – Харківське, П. Заварзін – Одеське та ін., які згодом стали визначними діячами політичної поліції [742, с. 23].

14 грудня 1906 р. було видано „Положення про районні охоронні відділення”, які були безпосередньо підпорядковані директору Департаменту поліції через Особливий відділ. Спочатку в імперії було створено 8 районних охоронних відділень, у тому числі в Києві (Південно-Західне) – для Київської, Подільської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній; в Одесі (Південне) – для Таврійської, Херсонської, Бессарабської губерній і для нагляду за всім узбережжям Чорного моря; у Харкові (Південно-Східне) – для Харківської, Катеринославської та губерній Великої Росії, що межували з ними. 15 травня 1913 р. почались нові структурні зміни. Охоронні відділення були ліквідовані як самостійні розшукові одиниці і введені до складу ГЖУ. Органами Департаменту поліції на місцях знову стали лише ГЖУ. Основними завданнями ГЖУ стали не ведення „загального нагляду” та дізнань, а політичний розшук [827, с. 113].

Упродовж досліджуваного періоду ГЖУ здійснювали і так звані контрольні-дозвільні функції. У царській Росії основним документом, що характеризував особу, була довідка „про політичну благонадійність”. Для цього необхідно було звернутися до губернаторів і начальників ГЖУ з запитом про неї [852, с. 115].

Іншою функцією ГЖУ була їх відповідальність за здійснення негласного поліцейського нагляду. Його було скасовано циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 10 січня 1904 р. У подальшому негласним поліцейським наглядом опікалися новостворені охоронні відділення [852, с. 116, 118].

Одними з основних функцій царських охоронців були провадження дізнань у справах про державні злочини і „досліджень” про політичну неблагонадійність. Закінчена справа в більшості випадків надавалася генерал-губернатору (або губернатору) на адміністративне провадження. При цьому перевага віддавалася саме адміністративній, а не судовій формі розправи за державні злочини, аби розголос про революційний рух не надто поширювався [852, с. 123].

Чини підрозділів політичної та загальної поліції на місцях, виконуючи свої службові обов'язки, в своїх діях, як відомо, керувалися циркулярами, наказами, вказівками, настановами Департаменту поліції, як їх головного центрального органу. Разом з тим, їх настільки багато, що розглянути всі не дозволяють межі дисертації та, мабуть, і не є нагально необхідним. Тому наведемо окремі приклади лише деяких із них, які стосувалися діяльності українських політичних партій різного спрямування.

Так, наприклад, В. Шемет був відомий Департаменту поліції ще з 1897 р. як член „Комітету Молодої України”, і на нього вже тоді в Департаменті було заведено окрему справу [181, арк. 1]. Міністр внутрішніх справ В. фон Плеве (1902–1904 рр.) викликав до себе В. Шемета „для об'яснень” за те, що той пропонував напис „Жертве психологической раздвоенности” на пам'ятнику М.В. Гоголю в Сорочинцах [742, с. 36].

Усі члени сім'ї Косачів, як „завзяті українофіли”, до того ж родинними узами пов'язані з „державним злочинцем” М. Драгомановим, потрапили під приціл представників царської поліції ще з кінця ХІХ ст. У 1902 р. в Особливому відділі Департаменту поліції формується справа № 285 „О дворянке Ларисе Петровой Косач” [742, с. 31].

Подібне торкнулося й долі письменника В. Винниченка. Уже в 1901 р. київські жандарми дізналися, що студент В. Винниченко, як член РУПу, є автором багатьох листівок, членом „Української громади” в університеті. Після його втечі за кордон на початку 1903 р. Департамент поліції заводить спеціальну справу на Винниченка, куди заносяться різноманітні відомості про нього [742, с. 28-29]

23 липня 1903 р. у циркулярі Департаменту поліції на місця йшлося про те, що в одному з останніх чисел забороненої газети „Гасло” було вміщено для обговорення проект програми РУПу, подавався його аналіз, проведений співробітниками Департаменту поліції, вказувалося, яким шляхом і через кого ця газета надходить до Росії. Усе це повідомлялося з метою, щоб місцеві органи таємної поліції доклали зусиль до припинення надходження і поширення газети „Гасло” в Україні [280, арк. 188-189].

Діяльність членів РУПу в 1902 р. та першій половині 1903 р., святкування ювілею І. Котляревського та відкриття у зв'язку з цим пам'ятника письменникові в Полтаві 30-31 серпня 1903 р., мітинг і антиурядові промови та демарші в Народному домі під час святкового вечора членами українських партій, наприклад, М. Міхновським та ін., спонукали жандармське відомство оголосити хрестовий похід проти „знахабнілого” українофільства [742, с. 27, 28]. В Департаменті поліції вперше було заведено справи „Об Украинской революционной партии” [742, с. 28]. У зв'язку з ювілеєм на честь письменника І.С. Нечуя-Левицького 11 грудня 1904 р. Департамент поліції телеграфував охоронці: „Вісімнадцятого (у) Києві може бути з'їзд, скоріше всього українців. Уживіть заходів (для) затримання в момент зібрання. Подобиці поштою” [742, с. 38].

З початком Першої російської революції, щоб мати цілісну картину розвитку революційного руху в країні, а також контролювати стан розшукової діяльності на місцях, Департамент поліції циркуляром від 24 серпня 1905 р. за підписом завідувача політичної частини П. Рачковського встановив, щоб начальники ГЖУ, як і начальники охоронних відділень, „періодично, два рази на рік, подавали до Департаменту, незалежно від звичайних, щодо поточних справ, донесень, особливі записки, у яких без зайвих подробиць і дрібниць..., але з достатньою певністю і точністю викладали б обґрунтовані більш-менш фактично, а не на одних передбаченнях, відомості” [852, с. 113]. Того ж дня Департамент поліції поширив на місця спеціальну записку про діяльність „Спілки” з вимогою активізації боротьби з нею [742, с. 41-42]. При самому Департаменті було невдовзі створено спеціальний відділ, що безпосередньо займався національними рухами [742, с. 39].

Літо–осінь 1906 р. були часом чи не найбільшого розмаху діяльності „Спілки” і зростання її чисельності. Це викликало занепокоєння Департаменту поліції, який вимагав від начальників охоранок та ГЖУ вжиття безвідкладних заходів щодо виявлення осіб, адрес та зв'язків Української Спілки з метою її одночасної й цілковитої ліквідації [742, с. 42]. І цей час не примусив себе довго чекати.

7 жовтня 1906 р. Департамент поліції надсилає начальнику харківської охоранки чергову вказівку. В ній він повідомляв, що в ніч на 18 серпня 1906 р. на-

чальником Київського охоронного відділення була проведена ліквідація Центрального бюро УСДРП („Спілки”), та наказував установити тих осіб, що мешкали в Харкові, „на предмет одночасної загальної ліквідації „Спілки”, а всі свідчення, котрі при цьому будуть надходити, терміново відсилати до Департаменту поліції, а також начальникам ГЖУ та охоронних відділень, що були пов’язані з ними в Лубнах, Вінниці, Рівному, Полтаві, Путивлі, Умані, Бельцях, Бердичеві та інших містах [37, арк. 38зв.].

З наведеного вище видно, що операції політичної поліції проти організацій українських партій на місцях керувались, як правило, „зверху” Департаментом поліції та мали широкомасштабний характер, охоплюючи декілька регіонів одночасно. Так, наприклад, перша масова „ліквідація” „Спілки” була санкціонована телеграмою директора Департаменту поліції від 10 січня 1907 р. на ім’я начальника Київського ГЖУ: „Дозволяю ліквідувати „Спілку”. Одночасно з Київською губернією потрібно ліквідувати групи інших губерній, про що зв’яжіться з підлеглими керівниками управлінь, вказавши їм день і час ліквідації. Сьогодні повідомлено про це в Полтаву, Чернігів, Кам’янець-Подільський, Житомир, Харків, Курськ, Херсон, Кишинів та Гродно” [742, с. 42-43].

У лютому–березні 1908 р. Департамент поліції затіяв посилене листування з приводу розшуку делегатів, обраних на міфічну конференцію українських партій Південного району [742, с. 50-51], наступного року – „О Галицийском просветительном обществе” та ін. [742, с. 54].

У квітні 1909 р. жандарми завели спеціальне листування у зв’язку з прибуттям до Полтави Миколи II на відзначення 200-річчя Полтавської битви і можливого приїзду туди представників українських політичних партій, у тому числі і члена ЦК УСДРП С. Петлюри з терористичною метою, хоча абсурдність такого припущення була очевидною [742, с. 50].

Поряд із цим, відомий циркуляр „Про іногородців та сепаратизм” від 20 січня 1910 р. націлив місцеві органи розшуку на тотальну боротьбу з українським національно-визвольним рухом та тими, хто робив спробу його очолити. Департамент

поліції видав цілу низку аналітичних записок про необхідність переслідування членів українських національних партій [742, с. 55].

Так, наприклад, 30 квітня 1910 р. Особливий відділ Департаменту поліції направив начальникам ГЖУ та охоронних відділень таємний циркуляр, у якому йшлося про таке: „Надсилаючи при цьому отриману агентурними шляхами анкету, що надсилається газетою „Правда” – органом Українського союзу „Спілка”, який видається за кордоном, Департамент Поліції звертає Вашу увагу на можливість появи в місцевості, що ввірена Вашому нагляду, подібних анкет і просить Вас сповістити Департамент про відповіді, котрі місцеві революційні організації можуть надіслати редакції газети „Правда” до Відня” [6, арк. 38зв.].

1 травня 1910 р. Департамент поліції надіслав таємну записку начальникам ГЖУ й охоронних відділень, у якій звертав їх увагу на стан функціонування в той час УСДРП та наказував у випадку появи в місцевостях, що були ввірені їхньому нагляду, організацій названої партії, вжити необхідних заходів до виявлення складу та обстеження діяльності цих організацій і їх своєчасної ліквідації. Жандарми досить детально були ознайомлені з усім, що відбувалося в партії на той час. Водночас з появою записки Департамент поліції наказав київській охоронці негайно виявити склад ЦК УСДРП для проведення арештів. Циркуляри про необхідність переслідування УСДРП були видані вже 14 і 27 травня, 14 листопада 1910 р. та 14 липня 1912 р. [742, с. 54].

Таким чином, аморфне поняття „українофільство”, яке фігурувало в жандармських документах ще у 80–90-ті роки XIX ст., уже в період Першої російської революції і в подальшому змінилося достатньо чітким аналізом, здійснюваним як співробітниками Особливого відділу Департаменту поліції („Схема розвитку українського політичного руху за 1819–1911 рр.”), так і місцевими органами політичного розшуку [852, с. 170].

Поряд з цим, деякі жандарми як на місцях, так і в Департаменті поліції неодноразово помилялись, плутаючись у програмних положеннях та назвах українських політичних партій і в розшифруванні їх скорочених назв. Так було, наприклад, при здійсненні київськими жандармами дізнання по справі так званої партії

„Спілка” УСДРП, яке продовжувалося практично майже рік, починаючи з 18 серпня 1906 р., після розгрому в Києві редакції „Громадської думки”. Кажучи про існування цієї неіснуючої партії, вони об’єднали в її програмі програмні вимоги „Спілки”, УСДРП та УДРП. А „діячами” цієї „партії” вважалися В. Винниченко, С. Єфремов, С. Завадський, Ю. Квасницький та ін. [68, арк. 79-79зв.] Схожа ситуація мала місце і в 1909–1910 рр. Слідчий з найважливіших справ Ніжинського окружного суду розглядав справу відносно дворянки Н. Колоніус, котра мешкала в м. Глухові Чернігівської губернії, за її приналежність до УРП. 14 грудня 1909 р. він надіслав до Департаменту поліції свій запит стосовно відомостей про УРП, помилково розшифрувавши скорочену назву Української радикальної партії (УРП) як... „Українська робітничка партія”. 16 січня 1910 р. Департамент поліції надіслав слідчому Ніжинського окружного суду таку відповідь: „Внаслідок подання від 14 грудня 1909 р. Департамент Поліції повідомляє, що відомостей про існування „Української робітничої партії” нема і що під цим найменуванням існує, мабуть, якась місцева організація „Українського союзу „Спілка”, котрий у 1906 р. прийняв цілком програму РСДРП та увійшов до останньої на автономних засадах. Копії програми РСДРП та „Повідомлення „Українського союзу „Спілки” і „Південного провінційного бюро” від 20 серпня 1906 р., що при цьому надсилаються, підлягають, якщо в них не буде потреби, поверненню до Департаменту Поліції” [77, арк. 59-59зв.]

Незважаючи на все це, циркуляри з Департаменту поліції місцевим жандармам, в яких вказувалося на необхідність активної протидії з їхнього боку діяльності українських політичних партій, продовжували надходити і надалі. Так, наприклад, 1 грудня 1911 р. Особливий відділ Департаменту поліції надіслав начальнику Південно-Західного районного охоронного відділення повідомлення, в якому сповіщалося про те, що за отриманими відомостями „в Південно-Західних губерніях на сьогодні спостерігається так званий українсько-мазепинський рух, котрий, спираючись на галицько-австрійську базу, зростає, поширюється по всій Малоросії та набуває загрозливих розмірів...” У зв’язку з цим Департамент поліції наказував надати в його розпорядження докладні свідчення про названий ним рух [29,

арк. 3]. 7 грудня 1911 р. начальник цього районного охоронного відділення надіслав подібні розпорядження начальникам ГЖУ у підвідомчому йому районі – Київській, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях [29, арк. 4]. А 8 грудня 1911 р. подібні повідомлення надійшли начальникам ГЖУ всіх українських губерній з Департаменту поліції з подібним наказом [6, арк. 50].

Наведемо інший приклад. 22 червня 1912 р. Департамент поліції надіслав начальникам ГЖУ в малоросійських губерніях циркуляр, у якому повідомлялось про бажання членів „Спілки” видати відозви „малоросійською мовою” за підписом „Провінційне бюро Української соціал-демократичної „Спілки” під назвою „Більшої платні”, „До всіх сільськогосподарських робітників”. Закінчувався циркуляр так: „Департамент поліції просить звернути серйозну увагу на відродження революційного руху серед селян та пропонує застосувати всі заходи до з’ясування організаторів страйків сільськогосподарських робітників, що передбачені, також і розповсюдників серед них злочинних відозв, не допускаючи розвитку пропаганди, для чого належить ліквідувати означених агітаторів та пропагандистів негайно після їх виявлення” [275, арк. 35-36].

Загалом слід зауважити, що активізація з початком десятих років ХХ ст. діяльності революційних організацій (а фактично відновлення їх, здавалося, з небуття) застала зненацька політичну поліцію царизму. Це визнавалося і в записці Департаменту поліції (1912 р.), а „занепад” політичного розшуку на місцях, на думку Департаменту, слід було рішуче подолати в умовах боротьби з „революційним рухом”, що відроджувався для свого подальшого розвитку [852, с. 169].

До того ж практика постійних ліквідацій членів українських політичних партій і організацій та їх прихильників доповнювалась директивами Департаменту поліції про масове насадження секретної агентури в українських партіях.

У зв’язку з прихованою підготовкою до Першої світової війни, яку здійснювала Росія, у планах якої було приєднати Західну Україну до себе, охоронні органи, як свідчать факти, розгорнули справжнє полювання за так званим „мазепинством” та „австрофільськими намірами”. Департамент поліції забив на сполох, повідомляючи про спільну „відозву” українських соціал-демократичних партій Росії

та Австрії на XIII Соціалістичному конгресі в Базелі 1912 р., про зустріч на початку 1914 р. діяча „Спілки” М. Меленевського з міністром внутрішніх справ Туреччини „для створення за допомогою „Спілки” незалежної України” тощо [742, с. 55, 58, 59].

18 січня 1914 р. ним на місця було надіслано циркуляр, у якому від начальників жандармських управлінь у губерніях Малоросії вимагалось негайно надати до столиці керівництву Департаменту докладну інформацію про розвиток українського національно-визвольного руху, а також про ті політичні сили, що його очолювали [84, арк. 1].

Майже відразу після початку Першої світової війни, а саме 2 вересня 1914 р., Департаментом поліції було видано цілком таємний циркуляр начальника ГЖУ. У ньому вказувалося, що висновки про припинення революційного руху з початком війни є помилковими.

Не забув Департамент поліції вказати в ньому жандармам і на діяльність національних партій. „Що стосується партій націоналістичних, окраїнних, то в програмах їх за цей час істотних змін не відбулося, тактика ж їх підлаштовується до тактики домінуючих російських партій, до яких вони тяжіють” [137, арк. 1-5зв.].

Дії каральних органів відносно українських політичних партій та будь-яких інших проявів українства стають більш жорстокими, репресії посилюються. Так, наприклад, 13 грудня 1914 р. начальника ГЖУ надійшов з Департаменту поліції таємний циркуляр, у якому вказувалося, що, за отриманими відомостями, з початком війни в Австрії (у Відні) виникла українська революційна організація „Союз за визволення України”. У зв’язку з цим Департамент поліції наказував начальникам ГЖУ запровадити нагляд за появою осіб, які займалися пропагандою подібних ідей (тобто відторгнення України від Росії та створення Українського королівства під егідою Австро-Угорщини) „та у випадку виявлення їх діяльності у згаданому напрямі заарештовувати та притягати до дізнання” [14, арк. 8].

11 березня 1915 р. на місця надійшов ще один черговий таємний циркуляр Департаменту поліції, яким до відома начальників ГЖУ доводилося, що з початком війни з Галичини та Австрії до Києва виїхала група видатних мазепинських

діячів, узявши з собою велику кількість відозв під назвою „До українського народу” із закликом до заколоту. „...З числа осіб означеної групи відомі: доктор Лонгін Цегельський і В'ячеслав Будзиновський; соціал-демократи Микола та Лев Ганкевичі, Іван Сіяк та соціалісти-революціонери Федір Корольов, Феофіл Мелен та Юліан Бачинський, терорист Скоропис-Йолтуховський (літературний псевдонім – Лопух) і делегат „Народного комітету УНДП” доктор Стефан Баран” [14, арк. 14-14зв.].

У циркулярі сповіщалося також і про те, куди конкретно заплановані були поїздки агітаторів від галицьких українських політичних партій. Так, представник від національно-демократичної партії депутат Лонгін Цегельський мав виїхати до Київської губернії, представник від радикальної партії доктор Лев Ганкевич – до Харківської, а представник від галицьких соціал-демократів Микола Ганкевич – до Херсонської та Бессарабської губерній.

Завершувався циркуляр тим, що місцевим жандармам наказувалося звернути найсерйознішу увагу на отримані відомості, ретельно їх перевірити та невідкладно повідомити про все у Департамент поліції. У разі ж виявлення злочинних відозв та появи українців-агітаторів, котрі займалися злочинною пропагандою, негайно застосувати усі без винятку заходи з боку влади до припинення подібного роду явищ [14, арк. 15-15зв.].

Серйозну стурбованість Департаменту поліції у роки війни викликала можливість широкого розповсюдження революційних та визвольних ідей в армії у зв'язку з призовом за мобілізацією на посади офіцерів і чиновників „неблагонадійних” осіб. У циркулярі від 28 березня 1915 р. Департамент поліції наказав жандармам „з метою убезпечення військового середовища від згубного впливу неблагонадійних елементів” інформувати військове начальство про всіх таких осіб. Цей же циркуляр зобов'язував органи політичної поліції здійснювати нагляд за безліччю добродійних товариств, комітетів, лікувальних установ, що виникли в той час. Зрозуміло, що під час війни це, насамперед, повинно було стосуватися українських політичних партій та інших громадських об'єднань.

4 вересня 1915 р. Департамент поліції надіслав на місця начальникам ГЖУ ще один черговий таємний циркуляр. У ньому сповіщалося, що „...за отриманими відомостями, після відступу зі Львова російських військ у місті почав діяти „мазепинський „Народний комітет” національно-демократичної партії. Головне керівництво в комітеті належить доктору Костю Левицькому та Дмитру Донцову.

Діяльність „Народного комітету” зводилася до розшуку та знищення всіх русофілів, які залишилися в Галичині, та посилення агітації з метою відокремлення України від Росії.

З цією метою у Львові відкрито спеціальне бюро, яким керує Микола Залізник, котрий недавно повернувся з Відня. Бюро це відправляє через Румунію до Південної Росії 12 агітаторів-мазепинців на чолі зі студентом Львівського університету Симоном Демидчуком. Агітатори планують роз’їжджати по південних губерніях. Тому місцевим жандармам наказувалося застосовувати відповідні заходи з метою недопущення подібної агітації [14, арк. 17].

15 жовтня 1915 р. Департамент поліції надіслав начальникам ГЖУ циркуляр, у якому вимагав від них надати Департаменту відомості про діяльність політичних партій, у тому числі і українських, на ввірених їм для охорони територіях, що і було невдовзі зроблено [141, арк. 1].

У термінових випадках Департаментом поліції на місця надсилалися телеграми. Так, наприклад, 7 листопада 1915 р. начальникам Полтавського ГЖУ було надіслано телеграму такого змісту: „З Харкова редакцією закритої Харківським губернатором Української газети „Слово” надсилаються на ім’я редакцій газет циркулярні листи агітаційного характеру. Застосуйте негласні заходи недопущення поширення цих листів. Дирпол Моллов” [87, арк. 117]. Подібні телеграми були надіслані начальникам ГЖУ і в інші губернії Малоросії.

У травні 1916 р. Департамент поліції надіслав у ці ж губернії таємний циркуляр з оглядом діяльності політичних партій, котрі були на той час у Росії та знаходились в опозиції до влади. П’ятий розділ циркуляра було присвячено українському рухові. Зокрема, вказувалося: „Під „українським рухом” необхідно розуміти пропаганду південноросійських сепаратистів нового культурно-політично-

го забарвлення, які стали в опозицію до етнографічного українофільства, що складалося з галицьких та південноросійських українофілів, котрі мріяли тільки про об'єднану Україну" [141, арк. 21зв.].

А оскільки подібний огляд розвитку українського руху в Росії та за кордоном готувався дослідниками Департаменту поліції в роки Першої світової війни, то природно, що головна увага ними була звернута саме на дії протилежного табору.

„До війни за кордоном поліцією було зафіксовано діяльність, серед інших, таких політичних партій: 1) Українська народна партія; 2) „Спілка”; 3) Українська демократична партія (наші ка-де) та 4) УСДРП. Остання в своєму органі „Боротьба” № 1 заявила, що „українська демократія в Росії вважає себе вільною від військових оборонних зобов'язань щодо Російської імперії”.

Під час війни в Австрії проявили свою діяльність такі партії, утримання яких здійснюється за австро-німецький кошт: „Союз визволення України” та „Українські с.-р.” „Союз визволення України” в № 1 своєї газети „Робітничий прапор” оголосив, що „революція неминуча”; що необхідно припинити війну і що „Союз” прагне використати війну для створення за допомогою воюючих з Росією держав самостійної Української держави” [141, арк. 22зв.-23].

Якщо наприкінці весни 1916 р. у Департаменті поліції було складено огляд діяльності всіх на той час опозиційних уряду партій, то 23 червня 1916 р. була там же укладена записка на 75 сторінках з назвою „Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратистско-революционно-го течения среди населения Малороссии”. Наприкінці „Записки”, як і попереднього огляду про діяльність політичних партій, Департамент поліції вимагав від місцевих жандармів посилення репресії щодо українства взагалі, а також стосовно представників та прихильників українських політичних партій [742, с. 61].

21 грудня 1916 р. начальники ГЖУ губерній Малоросії отримали ще один таємний циркуляр Департаменту поліції, у котрому вказувалося, що „на майбутніх різдвяних святах можливе скликання з'їзду членів „Юнацької спілки”, причому точне місце поки не визначено”. Місцевим жандармам наказувалося у випадку

зібрання цього з'їзду застосовувати заходи до недопущення як його проведення, так і прийняття будь-яких резолюцій та постанов..., а при отриманні відомостей про виїзд делегатів – стежити за ними з метою з'ясування місця зібрання з'їзду [14, арк. 28].

Іншим джерелом, котре доповнює уявлення про ставлення каральних органів самодержавства до діяльності українських політичних партій та їх прихильників на початку ХХ ст., є донесення, доповіді, звіти, записки тощо місцевих жандармів та поліції до Департаменту поліції.

Одним з багатьох прикладів є донесення жандармського ротмістра, якого в 1902 р. було призначено Департаментом поліції безпосереднім виконавцем слідства з приводу селянських заворушень у Полтавській та Харківській губерніях навесні 1902 р. [189, арк. 38зв.]. У своїх донесеннях він писав, що пограбуванням та безпорядкам у Полтавській губернії передувала поява в селах різних підозрілих осіб, нікому не відомих, котрі проповідували селянам соціалістичні ідеї шляхом усної пропаганди. Крім усної пропаганди, „інтелігентні особи” поширювали серед селян ще й протиурядові видання переважно українською мовою [189, арк. 31зв., 32, 35].

У своїх донесеннях він звертав увагу і на різний характер виступів селян у Полтавській та Харківській губерніях. „Взагалі селянський рух у Харківській губернії був лише відлунням безпорядків у Полтавській губернії, носив суто стихійний характер, а внаслідок цього... тут грабежі... були більш інтенсивні. У Полтавській губернії грабіжники діяли під впливом сприйнятих ними соціалістичних ідей, і грабіж був не метою, а лише засобом для досягнення намічених цілей до перерозподілу всієї землі порівну між всіма людьми” [189, арк. 32зв.].

Ротмістр також доповідав начальнику Київського ГЖУ генералу В. Новицькому, що поліція та жандарми почали справу щодо діяльності братів Олександра та Петра Канівців, у зв'язку з відомим для них Бориспільським гуртком київських студентів та його діяльністю з поширення літератури РУП серед селян, яка була, на їх думку, головною зброєю злочинної пропаганди в Полтавській губернії [189, арк. 37зв.].

Подібні донесення засвідчили Департаменту поліції, що місцеві поліцейсько-жандармські органи, зосередивши свою діяльність переважно на боротьбі із загальноросійськими партіями, прогледіли політизацію українського руху і діяльність його першої партії на Наддніпрянщині – РУП, проти якої значних „ліквідацій” вони не проводили [700, с. 325]. І саме в РУПівській агітації охоронці царського режиму вбачали на той час чи не головну причину антипоміщицьких виступів [878, с. 294]. Ці події примусили Департамент поліції у подальшому переглянути ставлення до діяльності підлеглих йому органів на місцях, а також покласти початок більш пильному нагляду і регулярним репресіям з їх боку не тільки проти членів загальноросійських партій, а й проти членів РУП та інших українських партій. Уже 31 жовтня 1902 р. харківська охранка повідомила Департамент поліції про розповсюдження М. Міхновським листівок Української народної партії [742, с. 27].

Восени 1903 р. київські охоронці доповідали в Департамент поліції про діяльність членів РУП, котрі брали участь в урочистостях, що були присвячені відкриттю пам'ятника І. Котляревському в Полтаві наприкінці серпня 1903 р., а також чітко відокремлювали їх політичні уподобання від інших політичних спрямувань українського визвольного руху. „Згадувана партія, дотримуючись основних початків революційного соціалізму, цурається сепаратистських прагнень, і в цьому полягає її відмінність від „Українофільської партії”, котра прагне до політичного відродження Малоросії на ґрунті націоналізму” [16, арк. 390]. Скоріш за все, жандарми мали на увазі Українську народну партію на чолі з М. Міхновським, яка незадовго до цього в 1902 р. відокремилася від РУП.

Вказувалося на поширення членами РУП агітаційних брошур та створення ними гуртків серед міського та, більшою мірою, серед сільського населення, а також на друковані нелегальні органи РУП – „Селянин” та „Гасло”. У донесенні до Департаменту поліції сповіщалося, що агітаційна робота здійснюється в Київській, Полтавській, Катеринославській та Харківській губерніях, а Харківський комітет останнім часом звернув на себе особливу увагу. Доносилося і про здійснені в Харкові арешти членів цієї партії в ніч на 19 листопада 1903 р., внаслідок яких

були заарештовані Д. Антонович, П. Андрієвський та С. Андрієвський, брати Володимир та Олександр Міхновські, В. Фоменко, В. Яновський, Б. Мартос, В. Гордієнко, В. Кочевський, А. Безкровна та ін. [16, арк. 390, 390зв.].

Місцеві жандарми відповідали також на запити Департаменту поліції щодо інформації про те, які революційні організації діяли в тому чи іншому місці. Кількість подібних запитів особливо зросла під час Першої російської революції, і це не дивно. Так, наприклад, 10 серпня 1905 р. Департаментом поліції було надіслано запит начальнику харківської охоранки, щоб останній доніс, які революційні організації діяли в Харкові та його передмістях на той час. 26 серпня ц.р. той доносив у Петербург, що в зазначеній місцевості поряд з Харківським комітетом РСДРП та Харківською групою с.-р. діяла Вільна Громада Української революційної соціал-демократичної робітничої партії. „Ця організація, за напрямом тождна з місцевим комітетом РСДРП, видає свої відозви малоросійською мовою, налічує значну кількість членів і роботу свою перенесла також на село. Своєї друкарні, мабуть, не має” [39, арк. 131].

В огляді про політичні партії, котрі діяли в межах Харківського охоронного відділення, його начальник 9 листопада 1905 р. доносив завідувачу політичної частини Департаменту поліції відносно діяльності РУП таке: „Вільна Громада Революційної української партії також увесь цей час (з 1902 по 1905 роки) намагається спрямувати свою діяльність на село, для чого члени прагнуть посилити себе чинами залізничної спілки та за допомогою їх успішно поширювати свої видання в районах Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць” [39, арк. 188-188зв.].

На завершення огляду начальник харківської охоранки писав, що ця інформація стисла і неповна, так як не мав достатньо часу докладно з нею ознайомитися [39, арк. 194зв.]. Сповіщали жандарми в Департамент поліції і про здійснені ними обшуки та арешти членів українських партій. Начальник Харківського охоронного відділення наприкінці 1906 р. додатково надіслав до Департаменту поліції „Відомості про діяльність та розвиток революційних організацій у м. Харкові за час з 1 квітня по 1 жовтня 1906 р.”, у яких указав про діяльність Харківської

організації УСДРП та її зв'язки з Київською та Чернігівською організаціями цієї партії [36, арк. 190зв.]. Сповіщалось про УНП та про те, що окремо від неї організувалася подібна самостійницька молодіжна організація (малось на увазі „Академічне товариство „Січ” Самостійна Україна”.– Авт.) [36, арк. 190зв.-191], а також надавалася інформація про діяльність у Харкові комітету УДП. Відносно цієї партії у жандармському донесенні говорилося так: „На сьогодні у Харкові існує так званий Харківський Комітет Української демократичної партії, але існування за участю братів Брунзель та братів Мартос винятково нічим себе не виявляє, якщо не рахувати скромного поширення брошурок, котрі друкуються у Харкові... Більш широке поширення отримує газета „Рада”, що видається в Києві, спрямування соціал-демократичного” [36, арк. 191].

До подібної характеристики українських партій вдавалися не тільки харківські, а всі охоронці, які працювали в Україні. З цією метою наведемо, як приклад, фрагменти з огляду про діяльність РУП, що був підготовлений у 1906 р. жандармами, який дослівно наводить у своїй праці Й. Гермайзе: „Київ є центром революційного руху в Південній Росії... Робота Української партії з пропаганди серед селянського населення йшла двома напрямками: 1) агітація та організація і 2) підготовка збройного повстання... З цією метою Українська партія наводнювала і провінцію нелегальною партійною літературою переважно агітаційного характеру... Крім того, аграрні заворушення, що відбувались восени 1905 р., були головним чином наслідками революційної пропаганди членів Української партії” [529, с. 135-136].

На думку Й. Гермайзе, з чим важко не погодитись, „охранка, пишучи ці рядки, „доброросовісно” плутала, вважаючи за „Українську Партію” не тільки саму РУП, але й усе те, що мало на собі марку українства, так що й українських культурників та радикалів, з одного боку, так само, як „Спілчан”, з другого,– однаково вважали жандарі за „Українську партію” [529, с. 136-137].

Помилкові судження стосовно появи українських партій та напрямів їх діяльності мали місце і в наступних жандармських документах, котрі надсилалися до Департаменту поліції. Так, наприклад, в огляді про українські партії, що прими-

кали до РСДРП, котрий було складено при Київському ГЖУ в 1909 р., а потім надісланому до Петербурга, відносно утворення РУП вказувалося таке: „Після смерті Драгоманова (1895 р.) заснована ним Радикальна партія в 1900 р. отримала назву „Українська національно-демократична партія” та, посилившись чисельно шляхом злиття з нею решти народовців, стала найбільше виокремлюватися за своїми політичними та соціальними уподобаннями. Тоді ж група радикалів, яка не бажала залишатися в Українській національно-демократичній партії, вийшла з останньої і розкололася на дві групи: перша, крайня, утворила Українську соціал-демократичну партію „Спілка”, друга ж частина радикалів організувала „Українську революційну партію”, яка розпочала свою діяльність виданням брошури „Самостійна Україна” [9, арк. 7-8].

Попри такі помилкові погляди жандармів на утворення і розвиток українських політичних партій та їх діяльність, у цьому ж огляді досить правдиво та професійно висвітлюються причини появи РУП у Російській імперії та бажання представників української інтелігенції самим очолити національно-визвольний та революційний рухи і прийти до влади [9, арк. 9]. Даючи характеристику діяльності „Спілки” у 1906–1908 рр., жандарми звітувались і про те, як вони їй протистояли [9, арк. 10-10зв.].

У своєму огляді київські жандарми доповідали в Департамент поліції і про те, що 18 січня 1909 р. у Києві відбулася „Загальноспілковська конференція”, на якій були присутні представники від 8 організацій „Спілки”, що існували в Росії, про відродження на ній Головного Комітету „Спілки”, а також про прийняті на ній резолюції з питання „Про роботу на місцях”. На їх думку, саме „Спілка” заслуговувала на найбільшу увагу [9, арк. 11-11зв.].

16 лютого 1910 р. до Департаменту поліції була надіслана спеціальна доповідна записка київської охоранки, що містила в собі докладний послідовний аналіз національного руху в Україні, починаючи від декабристів і аж до М.С. Грушевського. У ній вказувалося, що „Український клуб” дає притулок соціалістичним партіям українців. Наслідків довго чекати не довелося [742, с. 57].

Харківські жандарми доносили до Департаменту поліції про виступи студентів Харківського університету на початку 1911 р. з вимогами запровадження в країні повної автономії вищої школи. У виступах брали участь і демократично налаштовані студенти-українці, яких очолила Коаліційна студентська рада цього вищого навчального закладу [292, арк. 103зв.].

У другій половині грудня 1911 р. та на початку 1912 р. місцеві жандарми почали надсилати відповіді на запит Департаменту поліції від 1 та 8 грудня 1911 р. стосовно так званого українсько-мазепинського руху в Україні. Так, наприклад, 17 грудня 1911 р. начальник Полтавського ГЖУ доповідав, що „...повідомлень про такий рух до мене не надходило... звісно, якщо не прийняти того, що п. Савенко сепаративні прагнення УСДРП просто не називає новим ім'ям” [29, арк. 9-9зв.].

9 січня 1912 р. начальник Чернігівського ГЖУ доповідав в Особливий відділ Департаменту поліції наступне: „Відомостей про діяльність українсько-мазепинського руху... до теперішнього часу... не надходило” [29, арк. 11].

У цей же день, тобто 9 січня 1912 р., подібну інформацію в Особливий відділ Департаменту поліції доносив начальник Подільського ГЖУ: „Доношу Департаменту Поліції, що у ввірене мені управління до теперішнього часу не надходило ніяких відомостей про так званий українсько-мазепинський рух. Нагляд за появою означеного руху продовжується” [29, арк. 16].

10 січня 1912 р. начальник Київського ГЖУ сповіщав до Особливого відділу Департаменту поліції таке: „...за матеріалом, що є в Управлінні, не можна зробити висновок, щоб революційний рух в Малоросії можна було ототожнювати з поняттям про „мазепинство”, що стало в останній час бойовим питанням у періодичній пресі.

Затим мною запроваджені заходи до постійного та всебічного висвітлення спеціально „української” пропаганди, котра може виникнути в сільських місцевостях губернії, маючи на увазі передбачуваний „мазепинський рух”. Про наступне донесу до Департаменту Поліції додатково” [6, арк. 55-56зв.].

Ще однією важливою подією в житті суспільства наприкінці 1911 р. та на початку 1912 р. була підготовка до наступних виборів до IV Державної думи. Саме вона примусила Департамент поліції 13 грудня 1911 р. надіслати на місця запит з метою отримання відомостей стосовно організації та діяльності „українських прогресистів” (ТУП), що складалася переважно з представників поміркованого напрямку [29, арк. 5]. 10 січня 1912 р. начальник Чернігівського ГЖУ доповідав в Особливий відділ Департаменту поліції, „що у зв’язку з відсутністю в районі, що ввірений моему нагляду, організації „Українських прогресистів”, відомостей про діяльність названої організації до мене поки не надходило. Подальше спостереження продовжується” [29, арк. 15].

19 січня 1912 р. начальник Південно-Східного районного охоронного відділення, надаючи в Особливий відділ Департаменту поліції відомості про український рух, писав: „З кінця минулого року в Харкові серед місцевої українофільської інтелігенції проявляється помітна жвавість, що виявилася головним чином у виданні (з 1 січня ц.р.) українського органу „Сніп” (видавець – присяжний повірений Микола Іванович Міхновський і редактор – помічник присяжного повіреного Михайло Антонович Біленький). Судячи з номерів цього журналу, що вийшли, напрям його вузьконаціоналістичний, перейнятий прагненням до культурного обособлення населення України” [275, арк. 5-5зв.]. Відомості щодо діяльності українського руху в Харківській та Катеринославській губерніях жандармський начальник обіцяв надати додатково [275, арк. 6]. При цьому харківські жандарми підкреслювали, що центром українського руху був Київ [364, арк. 3-4].

15 січня 1912 р. начальник Полтавського ГЖУ доносив до Особливого відділу, „що об’єднання Українських прогресистів в організацію, з метою проведення передвиборчої діяльності в IV Державну думу, не відбулося і ніяких підготовчих у цьому напрямі робіт поки не помічалось” [29, арк. 21]. 27 січня ц.р. начальник Подільського ГЖУ писав до Петербурга: „Доношу Департаменту Поліції, що випадків поширення відозв від імені організації „Українських прогресистів” у Подільській губернії не спостерігалось і ніяких відомостей про діяльність означеної організації у ввірене мені Управління не надходило” [29, арк. 36].

Стосовно інших партій київські жандарми писали: „Українська соціал-революційна партія” зараз переживає кризу. Спроби поновити її діяльність до цих пір були невдалі, і є лише одиничні спроби агітації серед сільських вчителів, і, на решті, „Спілка”, котра починає тепер оживати. Останні партії працюють нелегально...” [29, арк. 2].

Не залишились поза увагою київських жандармів, як вони вважали, і спроби представників „Спілки” навесні 1912 р. поновити діяльність її місцевих організацій на Київщині. Так, наприклад, 7 липня 1912 р. начальник Київського ГЖУ доповідав у Департамент поліції, що „початкові агентурні відомості про поновлення діяльності організації „Спілка” у ввіреному мені управлінні були отримані в кінці травня цього ж року, що пов’язувалось із появою в Києві „Баска”, котрий був у 1907 р. головним членом комітету „Спілки”, особа якого залишалась не з’ясованою і до сьогодні” [6, арк. 63].

Катеринославські жандарми в липні 1912 р. сповіщали як до Південно-Східного районного охоронного відділу, так і до столиці, що „за агентурними даними, робота УСДРП „Спілки” в Катеринославі та навколо нього не велась” [275, арк. 47].

У березні 1913 р. по всій країні прокотилась хвиля студентських політичних виступів проти знущань над слухачами військово-медичної академії з боку адміністрації. Про виступи студентів Києва в Департамент поліції негайно було відправлено донесення, в якому місцеві жандарми, роблячи спробу виправдати себе, доносили, що бажання виступити мали і слухачки вищих жіночих курсів, але завдяки діям властей воно не змогло здійснитися [293, арк. 18-21зв.].

Курс царизму на участь у Першій світовій війні сприяв посиленню всебічної діяльності жандармсько-поліцейського апарату імперії проти українських політичних партій. На початку березня 1914 р. усі начальники жандармських управлінь, що діяли в Україні, надіслали до Департаменту поліції детальну інформацію про розвиток українського національного руху та тих, хто його очолював [742, с. 54, 59], виконуючи циркуляр від 18 січня 1914 р., про який уже згадувалось вище.

Як приклади, можна навести уривки з донесень начальників Київського та Полтавського жандармських управлінь до Петербурга. Так, начальник київських жандармів у своєму донесенні від 5 березня 1914 р. писав: „У Києві, що є центром українського руху, нагляд за розвитком такого з боку розшукових установ провадився і провадиться на сьогодні невідступно. Про кожний прояв цього руху, а також періодично стислі звіти про такий надавались Департаменту Поліції; український сепаратизм як громадське явище стоїть поза сферою безпосередньої можливості впливу на нього з боку розшукових установ...” [85, арк. 25].

17 березня 1914 р. начальник Полтавського ГЖУ доносив у Департамент поліції, „що дійсно в Полтавській губернії функціонують серед частини інтелігенції ідеї українського сепаратизму, що головним чином насаджуються народними вчителями, які проводять українську націоналізацію народної школи, незалежно сказаного „українством”, тобто прагненням до автономії „України” заражена майже повністю вся малоросійська народна інтелігенція, котра близько стоїть до народу, переважно вчителі та більша частина земського третього елемента, а також частиною духовенство з малоросів та духовна семінарія. Чіткої організованості „Український” рух, подібно до діючих у Росії революційних організацій, поки немає... [85, арк. 1]... колискою та центром „Українського” руху є Київ...” [85, арк. 4-9].

Начальник Полтавського ГЖУ також звітувався перед своїм петербурзьким керівництвом про те, що було зроблено підвідомчим йому управлінням у справі „ліквідації” політичних керівників українського руху, зокрема, „ліквідації” членів „Спілки” та УСДРП у 1907, 1909 та 1910 р. [85, арк. 6-7].

Визнання Києва як політичного центру українського національного руху змушувало київських жандармів періодично надсилати до Департаменту поліції на його вимогу аналітичні доповідні записки про стан діяльності революційних організацій у місті та губернії разом зі стислими відомостями про громадсько-політичні настрої серед населення. Значну частину цієї інформації становили дані саме про українські політичні партії. Так, із квітня 1914 р. по січень 1915 р. вклю-

чно начальник Київського ГЖУ надіслав до Петербурга чотири доповідні записки.

Перша з них була надіслана до Департаменту поліції 12 квітня 1914 р. [12, арк. 4-15]. А оскільки в подібних жандармсько-поліцейських документах місцетих чи інших фактів або інформації визначалося вагомістю їхнього впливу на суспільство, то в донесенні цього жандармського полковника інформація мала таку послідовність: „таким чином, м. Київ і Київська губернія слугують ареною для діяльності нижченазваних протиурядових партій і організацій.

- 1) Російської соціал-демократичної робітничої партії;
- 2) Українського союзу „Спілка” тієї ж партії;
- 3) „Бунду”;
- 4) Української соціал-демократичної робітничої партії;
- 5) партії соціалістів-революціонерів;
- б) анархістів різних відтінків;...

і 10) функціонуючих у Києві різних студентських земляцтв, серед членів яких перебувають студентські групи як вищеназваних партій, так і інших окраїнних революційних організацій („Дашнакцутюн”, „Соціалістів-федералістів” й т.п.)” [12, арк. 4-4зв.].

Разом з тим, не можна не погодитись з висновками одного з сучасних вітчизняних дослідників діяльності каральних органів самодержавства стосовно кінця XIX – початку XX ст. О. Овсієнка, який вважає, що в той час високого ступеня обізнаності з палітрою української суспільно-політичної думки жандармам так і не вдалося досягти [742, с. 58]. Про це, крім сказаного вище, свідчать також донесення місцевих охоронців до Петербурга з інформацією про явно міфічні „Українську безпартійно-революційну організацію в Конотопі” (1912 р.), „Українську сепаратистську партію”, „Українську соціалістичну партію”, „Українську націоналістичну партію”, „Партію Української народної оборони” [742, с. 58].

Разом з тим, у цитованій доповідній записці досить реально висвітлювалася діяльність українських політичних партій на момент її складення жандармами.

Більшість революційних партій, зазначали далі жандарми в записці, в 1909 та 1910 рр., під час розвалу підпільних революційних організацій, здійснили перехід до нових форм організацій – форм легальних, законних [12, арк. 10-11].

Стосовно дій українського політичного руху на той час начальник київських жандармів доносив: „Останній також пройшов стадію підпільної роботи, але за останній час керівники українського руху послідовно залишають старі прийоми протидержавної пропаганди, обравши нові шляхи для політичного, культурно-просвітницького та економічного захоплення Малоросії, шляхом розвитку злочинної діяльності в межах легальних можливостей” [12, арк. 11зв.].

Сам розвиток українського політичного руху в майбутньому міг створити, на думку жандармів, немаловажні ускладнення для уряду. А щоб цього не сталося, київські жандарми пропонували посилити адміністративний тиск з боку уряду на українську інтелігенцію [12, арк. 13зв.].

Висвітлення київськими жандармами розвитку українського політичного руху напередодні Першої світової війни було досить доречним для уряду, оскільки надавало йому можливість виправдовувати територіальні зазіхання царизму на західноукраїнські землі, котрі належали Австро-Угорщині.

9 травня 1914 р. начальник Київського ГЖУ надіслав до Департаменту поліції другу доповідну записку з тотожною назвою, у якій доносив, що спробам членів протиурядових партій, в тому числі і українських, налагодити роботу було своєчасно покладено край протягом 1913-го та 1914 рр., а останні спроби святкування 1 Травня повністю зірвані [12, арк. 3зв.].

Зовсім іншу інформацію до Департаменту поліції начальник київських жандармів надав у своїй доповідній записці за № 3 від 1 листопада 1914 р., тобто коли вже йшла Перша світова війна, в якій вказав на вичікувальну позицію членів місцевих груп протиурядових партій [12, арк. 16]. Початок нового піднесення революційної діяльності жандарми засвідчили на той час лише в діях РСДРП та партії с.-р. „Стосовно діяльності інших протиурядових партій, що функціонували в Києві та Київській губернії, – зазначали жандарми, – є вказівки, що такі цілком не діють” [12, арк. 17зв.].

20 січня 1915 р. начальником Київського ГЖУ до Петербургу була надіслана чергова доповідна записка за № 4. У ній він стосовно українського політичного руху вказував, що „у грудні місяці були випущені гектографовані прокламації за підписом „Інформаційне Бюро Київського українського студентства” із закликом не брати участь у збиранні коштів „Київ – Галичанам”, так як цей збір надійде для проведення ідей москвофілів”.

У ній також сповіщалося про арешт проф. М. Грушевського в Києві 28 листопада 1914 р. за наказом колишнього генерал-губернатора Ф. Трепова. „Справа про Грушевського знаходиться в провадженні” [12, арк. 22зв.].

Але не тільки в Києві та Південно-Західному краї жандарми уважно стежили за діяльністю представників українських політичних партій і їх прихильників. Херсонські жандарми у цей час також не відставали від своїх київських колег. Так, наприклад, у рапорті помічника начальника Херсонського ГЖУ у Єлисаветградському повіті про революційну пропаганду українських соціал-демократів від 4 липня 1915 р. вказувалося: „Місяць, що минув, не надав нового матеріалу, котрий реально характеризував би подробиці розвитку руху революційної пропаганди соціал-демократичної Української партії (у зв'язку зі справою, що виникла 20 квітня, і до цих пір не завершеною...). Агентурна розробка на доповнення до відомостей, зібраних у минулому місяці, дає вказівку, що в організацію цю входять, крім Бикова та Петрова, ще студенти Демешко та Афанасьєв, та що Петров з двома останніми мешкає десь на хуторі, поблизу Аджалекін Александрійського повіту, де під виглядом підготовки до державного осіннього іспиту продовжують свою революційну діяльність. Відомості ці сьогодні перевіряються наглядом з метою установити як їх достовірність, так і справжнє місцезнаходження перелічених осіб” [790, с. 76].

Крім зазначених матеріалів, жандарми обов'язково відсиляли до Петербурга зведення агентурних даних та зовнішнього нагляду, мова про які піде в наступному підрозділі. У більшості випадків вони досить реально висвітлювали діяльність політичних протиурядових партій, у тому числі й українських [89, арк. 91-94].

Таким чином, Департамент поліції разом з Особливим відділом у його складі, виконували роль розпорядників у боротьбі поліції з тими, хто виступав проти існуючого в країні самодержавного ладу. До них вони відносили і представників та прихильників українських політичних партій незалежно від їх спрямування. Тому ті численні циркуляри, розпорядження, вказівки тощо, котрі вони „рекомендували” здійснити жандармам та поліції на місцях, були основою для дій останніх. Разом з тим, звіти, доповіді, донесення, записки тощо місцевих жандармів та поліції до Департаменту поліції досить повно, на нашу думку, висвітлюють та доповнюють загальновідоме ставлення зазначених органів виконавчої влади самодержавства до діяльності українських політичних партій.

3.2. Поліцейсько-жандармський нагляд за українськими політичними партіями

Говорячи про відомості стосовно діяльності опозиційних до урядового табору партій, у тому числі і українських, нагадаємо ще раз, що основну частину цієї інформації каральні органи самодержавства отримували агентурним шляхом. Так, наприклад, стосовно РУП жандарми заводили справи про діяльність її членів та розповсюдження ними партійних видань тощо, збирались агентурні відомості про них у 1900–1901 рр. [742, с. 25]. Так, 29 лютого 1902 р. до київських жандармів надійшли агентурні дані про те, що Українська революційна партія тримається на інтелігентах та що „робота її по селах хоча й має характер кустарництва, небезпечна як така, що може призвести до погромів маєтків поміщиків. Літературу рупівці отримують із Львова”. Вказувалося, що „...партію підтримують українофіли...” [17, арк. 3].

Початок регулярних репресій і пильного нагляду за українцями-політиками ознаменували події харківсько-полтавського селянського повстання весною 1902 р., яке надзвичайно занепокоїло царський уряд [742, с. 25]. Саме в цей період жандармами, наприклад, було заагентуровано до співпраці з ними фельдшера міської амбулаторії в Катеринославі М. Бакая [738, с. 26].

Крім власної агентури, в боротьбі проти діяльності представників українських партій жандарми користувалися інформацією і так званих „добровільних” донощиків. Наприклад, 5 лютого 1903 р. харківська поліція отримала інформацію „истинно русского” донощика про те, що товариство українофілів пускає коріння, веде агітацію серед селян, влаштовує вечірки тощо. Керівниками цієї групи було названо О.Ф. Степаненка, М.І. Міхновського та ін. Після цього харківська охранка заводять „Справу про встановлення членів партії українофілів” [742, с. 26-27].

Агентурний нагляд встановлювався відразу ж і тоді, коли до поля зору каральних органів потрапляв той чи інший член партії чи організації. Так, наприклад, уже в 1901 р. за студентом Київського університету В. Винниченком встановлюється агентурний нагляд, під яким він постійно перебував до лютого 1917 р. [742, с. 28-31].

Жандарми активно використовували агентуру при святкуванні представниками українських політичних партій і їх прихильниками урочистих та пам'ятних дат. Так, наприклад, під час проведення урочистостей на честь ювілею письменника І. Нечуя-Левицького в грудні 1904 р. київські жандарми „готувались” до нього ретельно, залучивши для цього досить значні агентурні сили [742, с. 38].

Під час Першої російської революції агентурних донесень з усіх губерній України про поширення нелегальної літератури та прокламацій українських політичних партій була величезна кількість. Зупинимося на деяких прикладах. У перших числах квітня 1905 р. у м. Ніжині жандармський унтер-офіцер одержав від агентури відомості, що один з підмайстрів перукарні має привезти з Ніжина „преступные издания”. На вокзалі цього підмайстра було заарештовано: у нього та його товариша було знайдено багато нелегальної літератури, у тім числі прокламації і брошури РУП.

На Волині в 1905 р. на підставі агентурних даних було обвинувачено селянина Сербовської слобідки М. Захарченка за те, що він дав односельцеві прокламацію РУПу, направлену проти царя і Думи, та заявив, що всіх їх треба повісити „на одній гілляці” [529, с. 201-202].

З виникненням у грудні 1905 р. на базі РУПу УСДРП та посиленням діяльності „Спілки” жандарми направляють свою агентуру для висвітлення їх діяльності. Так, наприклад, в агентурних донесеннях полтавських жандармів 1906 р. вказувалося: „У січні з Києва до Харкова та з Києва до Прилук були надіслані дві однакові прокламації під назвою „До всього українського робітничого народу” від імені УСДРП. ...Прокламація закінчувалась словами „Геть царську Думу! Хай живе революція! Хай живуть Установчі збори!” [83, арк. 6-8]

Про присутність провокатора в Лубнах згадував один з учасників українського політичного руху Г. Гурза. „І ось у вирішальний момент бойкотної кампанії нас виказали перед самим з'їздом (провокатором у Лубнах був Бутенко). Пішли арешти за вказівкою пристава, а Бутенко усе підписував під диктовку” [479, с. 248].

Жандармська агентура сповіщала не тільки про існування українських політичних партій у тій чи іншій місцевості та про поширення нелегальних видань цих партій, а називала і прізвища конкретних осіб, які входили до складу таких партійних організацій. Ось що доносив жандармський унтер-офіцер з Прилук своєму керівництву 31 березня 1906 р.: „За отриманими негласним шляхом свідченнями, в м. Прилуки та повіті існує така організована партія:

1) Українська революційна, до складу якої входять такі особи:

Агафоненко – агроном, Андріяшев Яків – лікар, Назар'єв Олексій – студент, Каневський, Огородний, Рожановський Олександр – народний учитель, Новицький – теж учитель, Андрусенко – теж учитель, Дуброва – студент, Міхновський – священник, Будика Марія – акушерка, Вербицький – народний учитель, Лосятинський – помічник податкового інспектора, Назар'єв Федот – нотаріус, Терлецький – відбуває військову повинність, Порохов Володимир – студент” [83, арк. 8^A].

8 червня 1906 р. Харківське охоронне відділення на підставі повідомлень внутрішньої агентури склало список осіб, що належали до Української революційної партії [35, арк. 194]. Про дії жандармів згадує один з тогочасних діячів українських с.-р. у Полтаві І.П. Ткачуков: „Уряд, із свого боку, вживає всіх заходів до того, щоб підрізати громадський і політичний рух. Усі політичні і громадські

діячі полтавські були взяті під таємний догляд жандармів та охоронників” [563, с. 5]. До цього треба додати, що саме в 1906 р. витрати на утримання агентури було збільшено вдвоє [742, с. 39].

Починаючи з 1905 р., жандарми уважно стежили за діяльністю „Спілки”. А. Риш у своїх спогадах згадував і про існування провокаторів у 1907 р. в організаціях „Спілки” Полтавської губернії. З цього приводу він писав, що навесні 1907 р. відбулася губернська конференція організацій „Спілки” Полтавщини, яку ледве була не накрила поліція, що з’явилася на квартиру, де було засідання, через декілька хвилин після того, як ми пішли. А в „залізничній слободі жив тоді недавно звільнений з в’язниці провокатор Манько, котрий був членом нашої організації. На той час він був, очевидно, нешкідливим. У крайньому разі ні мене, ні багатьох інших працівників, які чи не щоденно з’являлись до нього на квартиру, він тоді не виказав” [442, с. 130].

Завдяки агентурі, київські охоронці були досить докладно поінформовані про конференцію спілчан, що відбулась 27 березня 1907 р. у Києві [6, арк. 5-6].

Така обізнаність київських жандармів та охоронного відділення не була випадковою. Для прикладу візьмемо Київську губернію, де влітку 1907 р. вони мали свою агентуру в усіх організаціях „Спілки”. Оскільки, на думку жандармів, саме в цій губернії український політичний рух був найрозвинутішим. Так, у Київському повіті агентурну роботу здійснювали П. Матвеев та К. Варзар, що мешкали в Києві, в Бердичівському повіті – В. Рубцов (м. Бердичів) та М. Наконечний (м. Самгородок), у Васильківському – М. Компанеєць (м. Васильків) та Д. Титоренко (м. Біла Церква), в Звенигородському – П. Мишуров (м. Звенигородка) та П. Кудрявцев (м. Богуслав), у Канівському – М. Джернановський (м. Канів) та А. Гриневич (м. Богуслав), у Липовецькому – Є. Сауленко (м. Липовець) та М. Григорович-Барський (м. Монастирище), у Радомишльському – Г. Правосудович (м. Радомишль) та П. Варивода (м. Чорнобиль), у Сквирському – Г. Говорун (м. Сквир) та В. Кошевий (м. Ходорков), у Таращанському – Ф. Носов (м. Тараща) та Д. Тихомиров (м. Тетіїв), в Уманському – О. Сенченко (м. Умань) та В. Лобур (м. Тальне), у Черкаському – О. Кудревич (м. Черкаси) та С. Сазонов (м. Городище), у Чи-

гиринському – Ф. Радченко (м. Чигирин) та Є. Доб'я (м. Златополь). Запасним агентом був О. Северин-Севрюг [7, арк. 295]. Можна з упевненістю сказати, що подібне було і в інших губерніях України.

Не залишали жандарми поза своєю увагою й представників інших українських політичних партій. Під час Першої російської революції охрнка постійно стежила за М. Поршем та іншими видатними діячами УСДРП [742, с. 43]. Так, наприклад, агентурні відомості про С. Петлюру жандарми мали ще з 1901 р., коли він входив до студентської української громади в Полтавській духовній семінарії, за що був з неї в цьому ж році і виключений, після чого, однак, стеження за ним не припинилося [742, с. 34].

Наведемо приклад стосовно ще одного з тодішніх керівників УСДРП. 2 квітня 1907 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав до Одеси начальнику охрнки таке повідомлення: „Селянин Гаврило Іванович Собченко, що підлягає обшуку та безперечному арешту і відправленню в розпорядження Начальника Київського Губернського Жандармського управління під кличкою „Юрій Ларін”, за агентурними даними, знаходиться... на проживанні в м. Одесі. Зазначений Собченко належить до УСДРП і є в зазначеній організації секретарем. Вимога Начальника Київського Губернського Жандармського управління від 21 лютого ц.р.” [1, арк. 29-29зв.].

Агентурні відомості збирались жандармами не тільки стосовно керівників української соціал-демократії, а й про її звичайних членів та прихильників. Так, Наталія Брайкевич була відома київській охрнці як особа, через яку передавали листи УСДРП, а брати Олександр та Олімпій Савицькі в Ніжині – як члени місцевої організації цієї партії навесні 1906 р. [40, арк. 30, 32]. 16 липня 1907 р. начальник харківської охрнки надіслав начальнику Катеринославського ГЖУ повідомлення, що за наявними в його розпорядженні агентурними даними, в м. Катеринославі „організувалася „Професійна спілка осіб, що займаються писемною працею”, яка входила до складу УСДРП... Викладене сповіщаю цілком секретно для відомостей та міркувань”. Начальник катеринославських жандармів відразу ж передав це повідомлення керівникові катеринославської охрнки [43, арк. 23].

Слідкували жандарми і за членами організацій українських есерів. Полтавські жандарми вже в 1902 р. завели про них окрему справу. На підставі агентурних свідчень полтавські жандарми вважали сина О. Русова, М. Русова, членом цієї ще не існуючої на тоді партії [189, арк. 38зв.]. Під час Першої російської революції завдяки агентурним даним „Залізник та Квасницький були відомі Київському Охоронному відділенню як члени партії соціалістів-революціонерів Київського Комітету”. Про це начальник київської охоранки повідомляв керівникові Київського ГЖУ 15 червня 1907 р. [74, арк. 69].

Представники УНП також були в полі зору агентів таємної поліції. Так, наприклад, 31 жовтня 1902 р. начальник харківської охоранки, сповіщаючи Департаменту поліції про видання „Десяти заповідей „Української народної партії”, доносив: „Пойменована прокламація спочатку почала поширюватись у середовищі стану присяжних повірених, і є деякі підстави (більш за все, вони ґрунтувалися на агентурних відомостях.— Авт.) припустити, що вона перевидана та поширюється помічником присяжного повіреного Миколою Міхновським, відомому мені за своїм українофільським напрямом” [34, арк. 57].

Постійно під наглядом жандармської агентури перебували і представники українських політичних партій ліберального напрямку – УДП, УРП, УДРП, які практично не брали участі в активних революційних діях і самими ж жандармами та охоронцями визначалися партіями „типу ка-де” [742, с. 43]. Так, наприклад, Є. Чикаленко згадував, що за ним постійно спостерігали жандармські та поліцейські агенти як у Києві, так і в Полтавській та Херсонській губерніях, де він мав свої маєтки та інколи приїздив туди під час польових робіт і на відпочинок. Постійно слідкувала жандармська агентура за Ф. Матушевським, С. Єфремовим, В. Доманицьким, Б. Грінченком та за його донькою Настею Грінченко, українським письменником М. Коцюбинським та іншими [742, с. 44]. Причому спостереження агентів таємної поліції відбувалися не тільки в „українських” губерніях, а й у Москві, Петербурзі та інших містах Росії, де були представники українських Громад цих партій. Про це згадували у своїх спогадах О. Лотоцький та П. Стебницький. Ось свідчення О. Лотоцького: „Проте, як видно з тих документів, що

опубліковані з таємних архівів „охранки”, моє ім'я було досить популярне в цих сферах та записувалося не на останньому місці в охранных анналах” [435, с. 214].

Після так званої „ліквідації” жандармами „Спілки”, що відбувалася з січня 1907 р. і майже до осені того ж року, вони не припиняли агентурного спостереження за нею. З цього приводу можна навести такі приклади. 14 липня 1908 р. начальник Київського ГЖУ надіслав своєму помічникові повідомлення про вихід у світ газети „Правда” в Женеві. „При цьому надсилаю для відомості копію з копії, отримане агентурним шляхом повідомлення про відновлення органу Українського Союзу „Спілки” РСДРП” [6, арк. 16].

До цього треба також додати, що місцеві жандарми ретельно виконували й накази та директиви центрального керівництва про масове насадження агентури в українських партіях. Заради цього вони навіть не гребували користуватися послугами неповнолітніх. Так, наприклад, у фонді катеринославської охранки зберігається справа „Зведення агентурних відомостей про учнівський гурток „українців” за грудень 1910 р.” [742, с. 55]. Саме на початку ХХ ст. розпочалась „діяльність” провокатора Бориса Верецького, найменшого з трьох братів родини Верецьких, у якій усі три були провокаторами таємної поліції царизму. У жовтні 1904 р. в його руках уже був „матеріал”, і він поспішив до начальника охранки з повідомленням про гурток „учнів українців”. Йому наказано було продовжувати спостереження та доносити про них. 10 грудня 1910 р. охранка на підставі донесень Б. Верецького мала в своїх руках список усіх учасників гуртка, адреси та вказівки, де, у кого і що зберігається [738, с. 32-33]. Результатом таких старань були арешти і обшуки у другій половині грудня 1910 р.

Напередодні виборів до IV Державної думи таємна поліція царизму через свою агентуру збирала інформацію про тих представників українських політичних партій, які б могли бути висунуті ними для участі у виборах, а також про тих, хто допомагав або міг би допомогти їм це зробити. В агентурних відомостях полтавських жандармів від 26 лютого 1912 р., які вони надали своїм київським колегам, вказувалося, що „в Полтавській губернії „Українських прогресистів” нема,

але є окремі особи, не пов'язані поміж собою, що за своїми переконаннями приймають до платформи „Українських прогресистів”, а саме:

- 1) Начальник відділення Полтавської казенної палати Рудченко.
- 2) Помічник секретаря у Полтавській міській Управі Григорій Коваленко (агентурне спостереження).
- 3) Службовець у Полтавській земській Управі Іван Панченко.
- 4) Вихованець Полтавського ремісничого училища Павло Панченко.
- 5) Службовець у Полтавській земській Управі Осмяловський.

Ці особи поділяють платформу „Українських прогресистів” для передвиборчої діяльності в IV Державну Думу.

У Лубнах українським прогресистом є Володимир Шемет. Стовпом українських прогресистів у Харкові є присяжний повірений М. Міхновський, який з метою передвиборчої агітації в IV Державну Думу розпочав на час виборів видавати щотижневий „Сніп” [29, арк. 33].

6 березня 1912 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав начальнику Харківського ГЖУ прохання надати йому відомості про М. Міхновського, які мали бути в керівника харківських жандармів. „За агентурними відомостями, що мною отримані, присяжний повірений Міхновський, який мешкає в Харкові, є стовпом „Українських прогресистів”, займається передвиборчою діяльністю в IV Державну Думу. Міхновський з метою передвиборчої агітації розпочав нібито на час виборів видавати щотижневик „Сніп”. А далі він просив свого харківського колегу все це перевірити та сповістити йому всі наявні відомості стосовно М. Міхновського [275, арк. 21]. 26 червня 1912 р. начальник харківських жандармів сповіщав керівникові жандармів у Полтавській губернії таке: „Згідно з агентурними відомостями, котрі надійшли до мене в кінці квітня ц.р., в Харкові кадети та прогресисти вступили в блок з українцями, керованими М.І. Міхновським, при цьому вирішено спільними силами підтримувати кандидатуру в IV Державну Думу присяжного повіреного Олексія Акакійовича Піддубного. Про те, що Міхновський виставляв свою кандидатуру, відомостей не надходило” [275, арк. 34].

За агентурними розробками харківських жандармів ними була встановлена так звана „махновщина”. Ось що їх керівник писав в одному зі своїх донесень київським жандармам наприкінці літа 1912 р.: „Махновщина” – гурток харківських українців, що групуються навколо видавця журналу „Сніп” присяжного повіреного Миколи Івановича Міхновського (відомості про нього викладені в моєму донесенні від 19 січня 1912 р.)” [13, арк. 131зв.].

Продовжували агентурний нагляд за представниками українських політичних партій і чернігівські жандарми. Так, наприклад, 30 квітня 1912 р. в Чернігівське ГЖУ надійшли такі агентурні відомості: „Учень 8 класу Геннадій Імшенецький веде дуже близьке знайомство зі студентами Миколою Гавриловим, Андрієм Полянським, Сергієм Устименком та Вобир: усі ці особи під час перебування гімназистами були головними призвідниками та ініціаторами організації учнівських гуртків у середовищі навчальних закладів м. Чернігова. За своїми політичними уподобаннями вони належать до УСДРП та мають зв’язок з якимось Роздольським, що мешкає у Львові (за названими особами встановлено нагляд)” [32, арк. 248].

Особливо активно агентура таємної політичної поліції царизму насаджувалася в середовищі українських політичних партій напередодні Першої світової війни. Зокрема, секретний співробітник Київського ГЖУ з 1905 р. К.Ф. Василенко в ході допиту 2 вересня 1917 р. київською губернською комісією по справах секретних співробітників показав, що він отримував доручення „зав’язати відносини з українцями-сепаратистами”. Аналогічну діяльність здійснював і агент київської охоранки Л.С. Павлюк [742, с. 55].

Наведемо ще приклад. Після виходу в світ у січні 1913 р. відозви ЦК УНП під назвою „Універсал до народу українського усієї соборної України” з приводу війни, що насувалася, керівник жандармів Харківської губернії власноручно написав розпорядження своїм підлеглим: „Направити агентуру, а по суті запиту донести губернатору, а також зняти копію” [277, арк. 3]. І вже 17 березня 1913 р. начальник Харківського ГЖУ надіслав оригінал означеного універсалу до Петербурзького охоронного відділення разом з проханням допомогти розібратися йому з

авторством і місцем видання універсалу та надіслати йому результати розробок з цього питання. Подібне прохання базувалося на тому, „що за цілком достовірними агентурними відомостями, примірник такої ж прокламації надіслано з Петербурга одному із членів Харківської Української Громади” [277, арк. 7]. Про це він також доніс у Департамент поліції та надіслав туди копії цих документів [277, арк. 8].

Перша світова війна, в яку Росія вступила 19 липня (1 серпня) 1914 р., розв’язала жандармам руки для посилення агентурного нагляду за представниками українських партій. Разом з тим, агентура повинна була активно спостерігати за тими, хто намагався внести щось нове в громадсько-політичне життя в Україні.

Завдяки агентурі, харківські жандарми дізналися про створення в квітні 1915 р. у Харкові з представників учнів середніх шкіл та студентів “Юнацької спілки”, яка належала до напрямку українських соціалістів-революціонерів, а також про спроби провести наступний з’їзд цієї революційно налаштованої молодіжної організації в серпні 1915 р. у Полтаві. Про це начальник Харківського ГЖУ сповіщав 16 травня 1915 р. начальника полтавських жандармів [90, арк. 77]. Останній наказав своїм помічникам у губернії терміново направити їх агентуру для з’ясування даних, що були надані начальником Харківського ГЖУ, з метою висвітлення нової організації лівобережних українців, з’ясувавши при цьому тих осіб, які могли бути делегатами на майбутній з’їзд „Юнацької спілки” [90, арк. 76-76зв.]. Агентура дійсно надала жандармам копії основних документів „Юнацької спілки”. Це були: „Програма для ведення освітньої праці в гуртках”, „Звіт. Протоколи засідання з’їзду”, „Відозва ЦВК „Юнацької Спілки Лівобережної України”, а також „Загальний відчит діяльності гуртків” [90, арк. 37-43зв.].

Активно розшукувала жандармська агентура під час війни і нелегальну літературу українських політичних партій за вказівками з Департаменту поліції. Одна з них у вигляді телеграми надійшла на місця 10 серпня 1915 р. і мала такий зміст: „Союз визволення України, що утворений у Болгарії, з метою антиросійської пропаганди видає брошури малоросійською мовою та газету „Робочий Пра-

пор”. Здійснить усі заходи недопущення завезення їх до Росії. У випадку затримання підлягають знищенню. Директор Брюн” [90, арк. 50].

Продовжували слідкувати жандарми через своїх агентів і за видатними представниками українського громадського та політичного руху. 26 серпня 1915 р. той же начальник Полтавського ГЖУ надіслав своїм помічникам у повітах повідомлення від начальника Катеринославського ГЖУ стосовно В. Винниченка, котрий мешкав раніше в Парижі, а з оголошенням війни пробрався до Росії, здійснює поїздки Малоросією з метою інструктування та підняття на місцях організаційної роботи УСДРП [90, арк. 53]. 28 серпня 1915 р. керівником Полтавського ГЖУ було надіслано помічникам у повітах фотокартки діячів СВУ з наказом, щоб на випадок їх появи в губернії встановити за ними нагляд [90, арк. 56].

За відомостями власної агентури катеринославських жандармів, у жовтні–листопаді 1915 р. Харківську організацію УСДРП очолювали „невідомий та Іваницький, а серед членів цієї організації був Яків Довженко або Довбищенко” [44, арк. 9зв.]. (Вірно було саме Довбищенко.– Авт.).

15 листопада 1915 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав наказ своїм помічникам у повітах такого змісту: „За відомостями агентури Начальника Харківського ГЖУ, вказаний у циркулярі Департаменту Поліції (по VI діловодству) від 11 жовтня 1915 р. видний діяч українського руху Рудган, якого за прізвищем агентура називає Рудченко, літературний псевдонім „Панас Мирний” або „Мирний”, знаходиться на сьогодні десь у Полтавській губернії та мешкає на нелегальному стані. Наказую здійснити заходи до розшуку Рудган-Рудченка у ввіреному вашому нагляді районі та про наступне мені донести” [90, арк. 91].

Як уже було зазначено, катеринославські жандарми під час війни також мали свою досить розгалужену агентуру, яка інформувала їх про те, що відбувалося в середовищі українських партій та якою була їх діяльність.

Так, наприклад, завдяки агентурі, катеринославські жандарми були поінформовані, що „в липні 1915 р. Д. Чижевський об’їжджав Катеринославську губернію з метою ознайомлення з постановкою партійної роботи з Олександрії” [45, арк. 17].

Та ж агентура поінформувала жандармів, що зі складу організації УСДРП в Катеринославі утворився новий гурток, який прийняв назву Радикально-Демократичної партії, за членами якої було встановлено нагляд [44, арк. 2]. До них надійшли відомості й про створення „Ініціативного комітету Українського незалежного союзу”, його програмних і тактичних настанов. У частині програми, яка стосувалася розгляду цим союзом національного питання, у § 1 визначалося, що „кінцевою метою усієї діяльності союзу є створення „суверенної” Української держави, котра повинна мати в собі всю етнографічну територію України”. З метою з’ясування осіб, що входили до складу Комітету, жандармами було направлено агентуру, а копія програми цього Союзу 20 жовтня 1915 р. була надіслана ними до Департаменту поліції [44, арк. 5].

Після арештів членів Катеринославського комітету УСДРП у листопаді 1915 р. жандарми продовжували через агентуру стежити за діями цієї партійної організації. Так, у січні 1916 р. жандармська агентура доносила, що члени місцевого комітету партії, які залишились після арештів, здійснюють спроби до поновлення партійної роботи [45, арк. 80].

5 лютого 1916 р. начальник Катеринославського ГЖУ доповідав у Департамент поліції на його запит стосовно з’ясування членів „Ініціативного Комітету Українського Незалежного Союзу”, що даний Комітет „до теперішнього часу ні в чому не проявив своєї діяльності та члени його не встановлені” [45, арк. 52, 53].

У березні 1916 р. агентура доносила керівнику катеринославських жандармів, що окремі особи бажають поновити партійну діяльність УСДРП, але спроби ці не мають центру [45, арк. 132]. У квітні надійшло донесення, що партійна організація УСДРП в Катеринославі нічим себе не проявила [45, арк. 151].

Катеринославська організація УСДРП мала дуже тісні зв’язки з Петроградською та Московською організаціями цієї партії. Саме завдяки агентурі катеринославських жандармів, їх петроградські та московські колеги отримали певну для них інформацію, якої вони не мали. Наведемо такі приклади.

За відомостями катеринославської жандармської агентури, в середніх числах листопада 1915 р. передбачалося скликання загальноросійської конференції

УСДРП у Петрограді, про що вони 7 листопада 1915 р. донесли в Департамент поліції [44, арк. 14]. Крім того, в інших агентурних свідченнях подається і положення про організаційну роботу в Петроградській організації УСДРП, котра в листопаді 1915 р. складалася винятково з військових чинів різних частин військ [44, арк. 19]. Агентурою було також з'ясовано, що в цій партійній організації спостерігалось дві течії (автономна та самостійницька) [44, арк. 20]. Петроградську організацію називали, за агентурними даними, центральною, в якій проводилася дуже інтенсивна робота та було бажання заснувати в Петрограді друкований орган „Дзвін”, котрий пропагував би ідеї незалежності України. Справи з партійною роботою в Москві були значно гіршими. Правильної, широко зорганізованої партійної роботи там не було [44, арк. 20зв.].

Крім того, завдяки таємному співробітнику Катеринославського ГЖУ „Майському”, столичні жандарми змогли мати більш повне уявлення про український соціал-демократичний рух у Петрограді та про партійну роботу українських соціал-демократів у військах столичного гарнізону, отримуючи агентурним шляхом копії документів. Про це начальник петроградської охоранки доповідав у Департамент поліції 16 грудня 1915 р. [44, арк. 23].

Жандарми Волині також активізували діяльність власної агентури під час війни. Так, наприклад, 27 грудня 1915 р. начальник Волинського ГЖУ сповіщав своїм помічникам у Житомирському та інших повітах наступне: „За отриманими агентурними відомостями від начальника Петроградського охоронного відділення, на початку 1916 р. з південних міст Росії у зв'язку з необхідністю вирішення земельного питання, що хвилює український народ, намічається „З'їзд українських діячів земства і кооперації” та нібито ведеться підготовка. З'їзд цей вважають за необхідне провести нелегальним шляхом і виробити на ньому програму подальшої діяльності досягнення заповітних прагнень отримання землі та визволення України. Сповіщаю для розробки означених відомостей через агентуру, а потім мені донести” [282, арк. 38-38зв.].

Не відставали від своїх колег в інших губерніях щодо агентурних розробок відносно членів та прихильників українських політичних партій і херсонські жан-

дарми. Так, 3 березня 1916 р. начальник Херсонського ГЖУ сповіщав своєму полтавському колезі таке: „За отриманими мною агентурними відомостями, вільно-призначений 44 запасного батальйону, що знаходиться в Херсоні, уродженець м. Полтави Павло Зинов'єв-Кир'яченко належить до УСДРП та перебуває в листуванні з головою Полтавської Земської повітової управи Чумаченком, від якого отримує українську літературу. Сповіщаючи про це, прошу розпорядження, з метою перевірки викладених даних, сповістити мені стосовно названих осіб відомості” [89, арк. 18].

Стан розвитку та діяльності українських політичних партій у своєму регіоні полтавські жандарми у повідомленні, вправленому ними до Департаменту поліції в лютому 1916 р. визначили так: „На теперішній момент, окрім дрібних учнівських організацій, „гуртків” у навчальних закладах, є три головні групи в Полтаві: 1) „Українська соціал-демократична робітничка партія”, 2) Українська радикальна партія (ка-де) з додаванням „Самостійної України” та 3) новоявлений „Полтавський комітет Союзу визволення України”.

З діячів сучасності по вищеназваних групах слід назвати:

1-а: Іваницький, Буцький, Шаревський, Донський, Донченко, Мощенко, Юр'єв-Пековець, Сокальський, Гаврилко, Ласман, Антонець (Антон Владимиров), Хряпко (Сергій Іванов). Ця група зовсім не допускає до себе молоді та вкрай вороже ставиться до „Союзу визволення України”.

2-а: Ратмиров, Хоменко, Андрієвський, Чижевський, Маркевич (Георгій Ігнатов).

3-а: Андрієвський, Щербаковський, Чижевський, св. Панківський, Прийма, Орел.

Усі письмові зносини останнім часом ідуть виключно на Олександрю Кохановську, службовку Полтавської губернської земської управи (стара робітниця перших організацій)” [89, арк. 94].

Поряд з подібними зведеннями до Петербурга надсилалися і розробки місцевих жандармів стосовно окремих осіб, у тому числі і найбільш відомих представників українських політичних партій.

2 березня 1916 р. досить докладні відомості стосовно Б. Мартоса, М. Коваленка та О. Степаненка, котрі як представники від полтавських кооператорів з 18 по 22 січня 1916 р. брали участь у роботі з'їзду представників кооператорів Київської губернії, були надіслані до Департаменту поліції начальником розшукового пункту при Полтавському ГЖУ [89, арк. 3-4зв.].

У травні 1916 р. начальник Полтавського ГЖУ сповіщав Департамент Поліції про бажання членів учнівських українських гуртків об'єднатися у спільну організацію та приєднатися до „Юнацької Спілки”. Найбільш діяльними, як і раніше, були І. Левченко та Б. Шахрай. У цей же час, за спостереженнями жандармів, „остаточно визначився розрив між „стариками” та „молоддю”, через що остання й вирішила об'єднатися навколо „Спілки”. У донесенні йшлося і про спроби зібрати з'їзд представників „Юнацької Спілки” у Києві 29 або 30 травня цього ж року. А представниками від Полтави на ньому мали бути вищезазначені особи. До цього з'їзду І. Левченко за допомогою інших осіб склав програму Місцевої організації „Юнацької спілки”, яку він хотів подати на затвердження з'їзду. „Як внутрішній нагляд за протіканням цієї справи, так і зовнішній, – писав жандарм, – за представниками від Полтави встановлено, Начальнику Київського Губернського Жандармського Управління сповіщено поштою та телеграфом” [89, арк. 163-163зв.].

Навіть напередодні Лютневої революції, що ліквідувала самодержавство в Росії, жандарми продовжували активно діяти проти представників українських політичних партій та їх прихильників. Так, наприклад, 16 січня 1917 р. той же начальник полтавських жандармів „Терміново таємно” надіслав своєму помічникові у Костянтиноградському та інших повітах таку вказівку: „При обшуку в листопаді минулого року в м. Харкові у особи, котра належала до УСДРП, знайдено такі зашифровані адреси, які стосуються або можуть належати до району, за яким Ви наглядаєте:

- 1) Костянтиноград: Соркатий гім. Покровська 10; 2) Полторацький. Семин;
- 3) Медященкова гімн. 9 кл.; 4) Підгорна Анастасія вчителька кур.: другий кур.
- 5) Підгорня Настя Земська управа; 6) Півсорацький Микола Покровська;

7) Т.М. Ардануч, Батумської С. Сойлелі; больн. в сер. союз. гор. Вовча: Пархоменко Степ. в г. сем. Духовна 37.

Сповідуючи про це, наказую після розробки вказаних адрес донести мені з повним встановленням з'ясованих осіб та докладними про них відомостями про партійну діяльність у названій партії” [91, арк. 1-1зв.].

28 лютого 1917 р. підлеглий жандарм звітував начальнику Полтавського ГЖУ: „Доношу, що при розробці вказаних у розпорядженні Вашому адрес з'ясувалося таке: Підгорна та Полторацький є членами українського учнівського гуртка в м. Костянтинограді (за агентурним донесенням від 15 жовтня 1916 р.). Семінаристи Соркатий та Пархоменко були в 1915 р. евакуйовані з Кам'янець-Подільського до Костянтинограда, а в 1916 р. виїхали назад до Кам'янця-Подільського. Під час мешкання в Костянтинограді були в близькому знайомстві з особами, які належали до українського гуртка, але по справах ввіреної мені канцелярії не проходили. Інших адрес з'ясувати не було можливості, не було можливості з'ясувати і саму особу Соркатого та Пархоменка у зв'язку з їх від'їздом з Костянтинограда” [91, арк. 6].

Окрім власної агентури в середовищі нелегальних партійних організацій, в діяльності таємної поліції досить значне місце відводилось зовнішньому нагляду. Зовнішнє стеження за представниками та прихильниками українських політичних партій, що існували на теренах Наддніпрянщини, не було винятком із правил діяльності політичної поліції самодержавства. Такі функції виконували як спеціальні агенти зовнішнього нагляду (філери), так і представники загальної поліції [852, с. 132]. Прикладів такої діяльності влади настільки багато, що наведемо лише окремі з них.

Так, у березні 1900 р. Департамент поліції стосовно В. Шемета сповіщав генерал-губернатору Південно-Західного краю, що “після виключення його в 1899 р. з Київського університету, Шемет, оселившись в Лубнах, почав улаштувати в маєтку батька збори учнівської молоді для читання книжок з українського питання” [181, арк. 11зв.]. Зрозуміло, що подібні факти могли бути зібрані жандармами, крім агентурного, і за допомогою зовнішнього стеження за піднаглядним

В. Шеметом. За наказом волинського губернатора від 8 березня 1901 р., котрий є у справах поліцейського управління, і повідомлення помічника начальника Волинського ГЖУ від 9 березня 1901 р. впливає, що за М. Кривенюком, колишнім студентом Київського університету і чоловіком Ольги Косач, сестри Лесі Українки, було встановлено негласний нагляд поліції [67, арк. 60]. Найбільш загальноживане на той час формулювання стосовно політичних піднаглядних осіб було – “по справах політичних та поширення революційної пропаганди”. Воно не визначало, до яких саме нелегальних організацій піднаглядні належали. Але, безперечно, серед них були і представники українських політичних партій, які на той час тільки-но народжувались. Так, наприклад, у Київській губернії в 1901 р. знаходились під поліцейським наглядом 52 особи, в тому числі і Дмитро Антонович, про що вже згадувалось вище. Про це київський губернатор, на підставі поліцейських та жандармських відомостей, доповідав начальнику цього прикордонного краю Російської імперії на початку 1902 р. [184, арк. 12-12зв.]. Водночас і подільський губернатор ставив до відома свого патрона, що в Подільській губернії під наглядом поліції знаходилось у 1901 р. 14 осіб [184, арк. 2].

Наведемо ще один приклад. Усе своє свідоме життя І. Шраг перебував під таємним наглядом поліції. І на початку ХХ ст. він мав репутацію „червоного”. У фондах головного жандармського управління збереглися дані за 1902 р., згідно з якими І. Шраг „вважався керівником місцевої ліберальної партії, за що й користувався величезним авторитетом”. Його звинувачували в тому, що він підтримував знайомство „з особами, які перебувають під наглядом, і сумнівної політичної благонадійності, а саме: Ніколаєвим, Селюком, Хижняковим, Сотниковим, Дроздовим, Коваленком, Могилянськими, Коцюбинськими...” [742, с. 26].

Більш тотальний зовнішній нагляд з боку охоранки за представниками РУПу та УНП було встановлено в Харкові на початку 1903 р. Причому він одночасно вівся у Києві, Полтаві, Катеринославі та інших містах, де розгорнула свою діяльність РУП [742, с. 27].

Так, наприклад, стосовно члена РУПу Андрія Жука жандарми влітку 1903 р. вказували, що він є членом та видним діячем Української революційної групи і

веде діяльні зносини з такими ж членами названої групи – харківськими студентами Ю. Коллардом, Б. Камінським, В. Гордієнком, Г. Хоткевичем та іншими, а також має зв'язки з членами таких само груп у Катеринославі, Києві, Полтаві [37, арк. 48].

Завдяки зведенням, які складали агенти зовнішнього нагляду, жандарми Харкова були добре поінформовані про те, що місцеві представники РУПу мали зносини з представниками РСДРП [37, арк. 64зв.-65] та соціалістів-революціонерів [37, арк. 66, 67]. Жандармське „досє” поступово розбухало: у ньому з'являлися все нові й нові прізвища членів РУПу і УНП в різних містах України. Тільки в Харкові в поле зору царської охоранки за підозрою у причетності до РУПу потрапила 71 особа [742, с. 27].

Досить активно використовували жандарми зовнішній нагляд за тими, хто, на їх думку, займав помітне місце в українському політичному житті. Так, наприклад, за студентом Київського університету В. Винниченком (прізвисько „Сірий”) філерський нагляд було встановлено в 1901 р. [742, с. 28]. Харківські охоронці досить ретельно слідкували за студентом Харківського університету Б. Мартосом (прізвисько „Віденський”) [37, арк. 109].

Тотальний нагляд за Б. Мартосом привів жандармів до Катеринослава, куди піднаглядний приїздив у партійних справах. Начальник харківської охоранки сповіщав про це Особливий відділ Департаменту поліції. Спираючись на інформацію від агентів зовнішнього нагляду, жандармам вдалося „вирахувати” ще одного прихильника РУПу в Катеринославі. Ним був, як вважали охоронці, син домовласника І. Хренникова – Володимир Іванович Хренников, який закінчив курс Петербурзького технологічного інституту та виїхав за кордон у жовтні 1903 р. [37, арк. 196]. Сам же Б. Мартос зумів утекти від жандармських філерів та переховувався [37, арк. 307].

Зі щоденника спостережень харківських філерів видно, що, крім нагляду за Б. Мартосом, у 1903 р. активне спостереження було встановлено за іншими членами Вільної Громади РУПу в Харкові, а саме: за братами Олександром та Володимиром Міхновськими, найближчими родичами М. Міхновського, Сергієм Анд-

рієвським, Василем Гордієнком, Володимиром Фоменком, Дмитром Антоновичем, колишнім студентом Київського університету, Боніфатієм Каминським, що був службовцем у конторі Харківсько-Севастопольської залізниці, та іншими [37, арк. 66-67, 89зв.]. Полтавські жандарми здійснювали зовнішній нагляд за В. Кучерявенком, М. Виноградовою та іншими; в Лубнах – за М. Поршем, в Севастополі – за корабельним інженером морського відомства Левом Мацієвичем. Стежили вони за членами РУПу в Катеринодарі і навіть у Дербенті [37, арк. 89зв.].

У роки Першої російської революції зовнішній нагляд царських охоронців працював з явним „перевантаженням”. Незважаючи на це, у жандармських фондах було заведено сотні справ про таємне стеження за членами українських політичних партій та їх прихильниками [742, с. 41]. При цьому стежили не тільки за представниками революційного напрямку та їх прихильниками, а й за членами партій ліберального спрямування. Філери київського охоронного відділення постійно стежили за Є.Х. Чикаленком (його спостережене прізвисько „Радомський”), Б. Грінченком та іншими членами УДРП [742, с. 44]. Стежила охоранка за представниками українських партій і в інших регіонах Російської імперії, про що вже говорилося вище, у тому числі і в столиці. Ось що згадував у своїх спогадах з цього приводу О. Лотоцький. „Хоч і не в повній мірі, та все ж зазнав я приємностей постійно чути на собі настирливе око охоранки... Доглядали не лише за мною, але й за моїми гістьми, що до мене приходили” [735, с. 214-215].

Восени 1905 р. у Києві відбувалася і значна „ліквідація” РУП. Жандармам пощастило натрапити на слід прихильників її місцевої організації. Під час обшуків та арештів жандарми отримали дані про те, що місцевий комітет РУП отримав з вокзалу транспорт з літературою. Зовнішній нагляд доповів, що вона може знаходитися у В.М. Страшкевича – учня Києво-Софійського духовного училища. 2 жовтня 1905 р. жандарми провели у нього обшук, під час якого у В.М. Страшкевича було знайдено 1458 примірників нелегальних видань [529, с. 206-207]. 8 червня 1906 р. харківськими жандармами було складено, на підставі відомостей зовнішнього спостереження від філерів, список осіб, що, на думку жандармів, належали до місцевої організації УСДРП та було встановлено їх тісний взає-

мозв'язок. До списку вони занесли Андрія Жука, козака, 25 років, Василя Денисова, прапорщика 9-ої стрілецької артилерійської бригади, котрий знаходився в Харкові на лікуванні, братів Миколу та Володимира Брунзелів (відповідно 18 та 23 років), братів Сергія та Бориса Мартосів (були дворянами) [35, арк. 194].

1 травня 1909 р., напередодні ювілейних святкувань на честь 200-річчя Полтавської битви місцеві жандарми надіслали своїм київським колегам телеграму такого змісту: „Сьогодні до Києва виїхав у супроводі філера Шевченка піднаглядний український соціал-демократ на прізвисько „Тихий” Борис Васильович Юр'єв-Пековець. Прийміть стеження Шевченка поверніть подробиці поштою” [26, арк. 52].

17 січня 1911 р. помічник начальника Київського ГЖУ в Каневському та інших повітах склав список осіб з політичного розшуку, котрі знаходились під негласним наглядом поліції в м. Каневі та Каневському повіті. В ньому значилось 35 осіб, список одразу ж було надіслано начальнику Київського ГЖУ [10, арк. 2-9].

Взимку 1911 р., після вилучення під час обшуку в Харкові у слухачки медичного відділення вищих жіночих курсів у Києві, доньки надвірного радника А. Крат української тенденційної літератури та прокламацій, а також листів партійного характеру від УНП, жандарми запропонували встановити за нею негласний нагляд поліції [97, арк. 24, 53зв.]. А в травні того ж року за нею було встановлено гласний нагляд поліції на 2 роки в обраному нею місці проживання, крім столичних і Харківської губерній [97, арк. 64].

У вересні 1912 р. начальник Полтавського ГЖУ сповіщав своїм харківським колегам, „що Володимир Миколайович Порохов, який проходив за зовнішнім наглядом у м. Прилуках по Українській соціал-демократичній робітничій партії під прізвиськом „Вдалиий”, 1 вересня 1912 р. виїхав з Прилук до м. Харкова. Доношу для відомостей та міркувань при розшуку... Він є посередником між Прилуцькою групою УСДРП та Київським комітетом цієї партії. По прибуттю до Прилук у червні 1912 р. його було взято в зовнішній нагляд як колишнього відомого діяча УСДРП” [275, арк. 70-70зв.].

Зовнішній нагляд з боку каральних органів самодержавства ставав більш всеохоплюючим на початку 1914 р., тобто напередодні Першої світової війни. Поліцією було заведено сотні справ на кшталт: „Об установлении наблюдения за членами Бориспольской украинской партии, желающими отслужить панихиду по Шевченко”, „О чтении конторщиком местного Крестьянского банка в Гайсинском уезде Подольской губернии Саенко сочинений Шевченка Т.Г. в здании кредитного общества” тощо [742, с. 59]. Волинські жандарми „активно” протидіяли ними ж самими придуманій „Українській сепаратистській партії”, що нібито діяла в Рівненському, Дубовецькому та Кременецькому повітах Волинської губернії [284, арк. 62-62зв.].

З початком Першої світової війни зовнішній нагляд жандармів за представниками українських політичних партій та їх прихильниками у Наддніпрянській Україні набув тотального характеру. Як пригадував Є. Чикаленко, 1915 р. він „мусив ховатися від царської поліції і в Києві бував нелегально і дуже рідко”. Щодо В. Винниченка, то було оголошено імперський розшук. Після 29 листопада 1914 р., коли Департамент поліції надіслав усім начальникам ГЖУ українських губерній циркуляр про терміновий розшук членів „Союзу Визволення України”, такий відразу ж і було розпочато [742, с. 61].

Поряд з цим, місцеві жандарми, за поданнями начальника Тимчасового жандармського управління Галичини, займались розшуком представників емігрантських українських кіл та галицьких українських партій, котрі, за агентурними відомостями, повинні були знаходитися на той час у межах Наддніпрянщини.

20 липня 1915 р. начальник Київського ГЖУ сповіщав своєму колезі в Галичині, що згадуваний у його представленні від 12 липня „студент Львівського університету Іван Джиджора, по батькові який Миколайович, на проживанні в м. Києві не знайдений і у сферу зовнішнього нагляду за місцевою групою соціал-демократів він не увійшов. Подальше спостереження за появою названого Джиджори в м. Києві продовжується” [134, арк. 85-85зв.].

28 липня 1915 р. начальник Харківського ГЖУ сповіщав начальнику галицьких жандармів таке: „Інженер Павло Євстафійович Волосенко, що мешкає в

м. Харкові, взятий в зовнішній нагляд під прізвиськом „Красавець”. Після з’ясування зв’язків його мною буде здійснена в можливо нетривалий термін ліквідація” [134, арк. 86].

5 серпня 1915 р. начальник жандармського управління м. Одеси повідомляв своєму колезі в Галичині, що інженер П. Волосенко, студенти В. Темницький, Йосип Охримович, Василь Пачковський та Феофіл Мелень до цього часу в Одесі на проживанні не знайдені. Подальший розшук їх здійснюється [134, арк. 123зв.].

3 вересня 1915 р. начальник Подільського ГЖУ повідомив начальника жандармів у Галичині, що агітатори української соціал-демократичної партії, котрі вказані в його донесенні від 12 липня 1915 р. – В. Темницький та Й. Охримович – у Подільській губернії не знайдені і що встановлено нагляд за прибуттям до губернії інших осіб, вказаних у донесенні [134, арк. 131-131зв.].

У 1916 р. жандарми Одеси наглядали за Д. Чижевським, який на той час був студентом Новоросійського університету (прізвисько „Панич”), його сестрою М. Чижевською (прізвисько „Панянка”), студентом цього ж університету А. Маріанчодзелі (прізвисько „Пузир”), Н. Борисовою (прізвисько „Баринька”), курсисткою Одеських вищих жіночих курсів [142, арк. 30-35]. Стежили вони також за студентом університету В. Буряченком (прізвисько „Шнурок”), А. Корніовським, поштовим чиновником [142, арк. 61-63зв.]. Не забували жандарми наглядати і за лікарем І. Липою, котрий на той час мешкав у Одесі [142, арк. 194-194зв.].

Під час війни І. Шраг своєю позицією в українському питанні накликав на себе підозру військових властей та жандармів. У 1916 р. жандармський полковник доповідав генерал-квартирмейстру штабу головнокомандувача військ Південно-Західного фронту, що головним керівником „українсько-мазепинського руху в 1915–1916 рр. у Чернігові був місцевий присяжний повірений І. Шраг, котрий мав намір „вести українофільську пропаганду серед кооперативних товариств Чернігівської губернії”. Далі в рапорті говорилося, що спроба ця йому не вдалася, бо чернігівський губернський кооперативний комітет було закрито, а справу про незаконне створення останнього передано до прокуратури [628, с. 101].

На місцях відбувалось те саме, що й у великих містах. Так, наприклад, 5 лютого 1915 р. миргородський справник доносив помічнику начальника Полтавського ГЖУ таке: „На доповнення від 10 жовтня 1914 року повідомляю, що Бакало з невідомої відлучки повернувся до Миргорода 1 лютого ц.р., де над ним встановлено гласний нагляд поліції з 3 лютого 1915 року” [90, арк. 5].

Але найбільш широко зовнішній нагляд здійснювався стосовно членів українських політичних партій у Києві. Так, наприклад, 26 квітня 1916 р. наряди філерів Київського ГЖУ спостерігали за В. Ігнатеєнком (прізвисько „Рубльовий”), А. Філем (прізвисько „Ястребинський”), оскільки, згідно з агентурними відомостями, вони належали до партії українських есерів, а жандармам необхідно було з’ясувати їх зв’язки. Слідкували того ж дня ще за одним членом партії українських есерів – А. Мельником (прізвисько „Яневський”). Крім спостереження за українськими есерами, філери Київського ГЖУ слідкували і за І. Швайкою (прізвисько „Ярмоловський”) як за представником УСДРП, та Й. Гермайзе як за представником української нелегальної організації з метою з’ясування їх зв’язків [14, арк. 2-3].

З 7 січня 1917 р. в їх поле зору потрапляє Г. Чижевська (прізвисько „Бурштинова”) за зв’язки з М. Чижевським з метою виявлення її зв’язків по партії українських соціалістів-революціонерів. Мешкала вона тоді по вулиці Нестеровській, 38. [14, арк. 255]. З 18 січня 1917 р. почалося стеження за К. Обручевим (прізвисько „Вінницький”), що проживав за адресою: вул. Гоголівська, 24. Цікаво, що телеграма з Департаменту поліції про його приїзд до Києва надійшла київським жандармам лише 3 лютого 1917 р. [14, арк. 267].

Крім зазначених вище методів викриття діяльності членів політичних партій та тих, хто їм співчував і допомагав, головне поліцейське відомство імперії найактивнішим чином залучало свою закордонну агентуру та агентуру його місцевих органів [742, с. 20, 51]. Вже у 80-х рр. XIX ст. закордонна агентура стежила за представниками українського політичного руху. Так, наприклад, коли Леся Українка наприкінці XIX ст. перебувала в Болгарії у М. Драгоманова, за нею було встановлено таємний поліцейський нагляд [742, с. 31].

Швидке зростання українського політичного руху наприкінці ХІХ ст. змусило закордонну агентуру Департаменту поліції з метою „нейтралізації іноземних впливів” розпочати найпильніше стеження за зв’язками українських діячів із закордоном, насамперед з Галичиною. Особливо стежила жандармська агентура за надходженням української нелегальної літератури з Галичини, а в самій Російській імперії жорстко відслідковувалися будь-які зв’язки між українськими діячами Австрійської та Наддніпрянської України [742, с. 20].

На думку одного з дослідників діяльності закордонної охорони Зиновія Книша, серед безлічі гуртків, товариств та організацій, що виринали за кордоном і члени яких були емігрантами з Росії, не було жодної української політичної організації. Український політичний рух, на його думку, був дуже слабким на той час, бо почався тільки в 90-х роках і діяв лише на рідних землях [670, с. 29-30].

У Львові наприкінці ХІХ ст. почали організовуватися, на його думку, не тільки польські, а й українські соціалісти. Через Львів, на його думку, пролягав один із шляхів проникнення нелегальної літератури в Росію; львівські соціалісти, польські й українські, допомогли соціалістичним організаціям з російських теренів, і це привернуло до себе увагу закордонної охорони. В одному зі своїх попередніх звітів (число 19 з 14–27 вересня 1900 р.) П. Рачковський повідомляв, що у Львові виникла „Малоруська” партія „Молода Україна”. Цей гурток поставив собі за мету відділити Малоросію від Росії на федеративних основах, а ініціатива його створення виходила від „київських сепаратистів”, особовий склад яких агентурі поки що невідомий. У звіті також вказувалося про приїзд до Женеви в серпні 1900 р. Михайла Олександровича Русова, котрий назвався прізвищем „Іванцев” та був членом „Молодої України”, і що він домовився з друкарем Кузьмою Ляхоцьким про видання в його друкарні в Женеві газети цієї української політичної організації. Таким чином закордонна охорона напала тоді на перші спроби РУПу, ще національної за своєю програмою партії, організувати співпрацю українців з Галичини та в еміграції у Західній Європі [670, с. 30].

Закордонній охоронці стало відомо, що на конференцію російських революційних та опозиційних партій, котра відбувалася в Парижі з 30 вересня по 9 жовт-

ня 1904 р., була запрошена одна українська група – „Українська Соціалістична партія”. У самій конференції взяли участь вісім груп, хоча запрошено було 18 партій та організацій. Її представники у своєму звіті до Департаменту поліції за № 288 з 9 по 22 жовтня 1904 р. встановлюють всі ці партії, наводячи їх офіційні назви. Тому, на думку З. Книша, у списку запрошених була й Революційна Українська партія. Царські охоронці вказували, що лише три організації прислали вмотивовану відмову, чому вони проти конференції. Це були РСДРП, Соціал-Демократи Польщі й Литви та РУП [670, с. 31].

Надалі закордонна охоронка продовжувала стежити за представниками українських політичних партій та їх прихильниками в Західній Європі. У зв'язку з цим можна навести такий приклад. 15 червня 1908 р. київські жандарми отримали інформацію від агентів Департаменту поліції з Женеви відносно членів „Спілки”, котрі перебували там в еміграції. У повідомленні сповіщалось, що піднаглядні доводили до відома своїх товаришів та всіх, хто їм співчував, про утворення ними в Женеві „Закордонної групи Українського союзу „Спілки” РСДРП”, а також про початок видання органу Українського союзу „Спілки” РСДРП – газети „Правда” [6, арк. 17-17зв.].

За вимогою Петербурга, місцеві охоронки протягували свої щупальця в Галичину. Це робили київські, варшавські і полтавські жандарми. Агентурна записка Південно-Західного районного охоронного відділення від 9 травня 1909 р. інформувала про засідання “Галицької української партії” у Львові та діяльність М. Грушевського [742, с. 51, 59].

Допомагало жандармам і військове відомство Росії. У записці розвідувального відділення Київського військового округу від 3 травня 1909 р. начальникові Київського охоронного відділення повідомлялося, що в № 90 „Галичанина” від 24 квітня 1909 р. писалося про майбутні полтавські урочистості, які хвилювали українців Галичини. У записці йшлося також про здійснення підпільної роботи для перешкоджання урочистості наступних свят. „У Австрії в цей же день готуються вшанувати Мазепу”. Під запискою значився підпис полковника Самойлова [26, арк. 69].

У подальшому як закордонна агентура Департаменту поліції, так і місцевих охоранок продовжувала надавати відомості відносно представників українських політичних партій. Так, 14 листопада 1913 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав своїм помічникам у повітах повідомлення свого київського колеги. У ньому вказувалося: „Начальник Київського Губернського Жандармського управління по Району повідомив мене, що за отриманими в Район з цілком достовірного джерела відомостями, у м. Львові в Австрії, в нинішній час запаковуються у великій кількості примірники брошур „Відозва до українців”, котрі призначені для ввезення до Росії (Сповідую для відомості та міркувань при розшуку)” [92, арк. 10].

Послугувалися місцеві жандарми й інформацією з-за кордону з питань, що їх цікавили, яку надавали представники Міністерства закордонних справ Росії, котрі здійснювали там свої професійні функції. Так, наприклад, у довідці, яку склав начальник Полтавського ГЖУ 17 березня 1914 р., вказувалося: „Згідно з донесенням російського консула у Львові, з метою паралізувати природне тяжіння закордонної Русі (Східної Галичини та Буковини) до одноплемінної їй Росії та сприяти цим відродженню Польщі, зусиллями відомих Галицьких польських політиків графів Станіслава та Казимира Бадені та місцевого уніатського митрополита-кардинала Сембратовича в останній чверті минулого століття була створена ідея „українства”... З виникненням у Росії визвольного руху ідея українства відродилась і в наших межах, вона з’явилась у губерніях, населених малоросами; з того часу з’явилися вимоги визнання української мови та почалися спроби читання лекцій цією мовою...” [85, арк. 11, 12].

Навіть під час Першої світової війни полтавські жандарми продовжували займатись так званою „розробкою” інформації, що надходила від їхньої агентури. 16 квітня 1915 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав до Департаменту поліції лист Л. Юркевича з Галичини до О.І. Кохановської в Полтаву від 5 червня 1914 р. з уже здійсненою його підлеглими „розробкою”. У самому супроводжувальному донесенні до листа вказувалося, що хоча цей лист отримано десять місяців тому, але доставлено йому агентурою лише тепер, і надіслано його до Департаменту поліції у зв’язку з тим, що в ньому говориться про міжнародний соціалістичний

конгрес і тому, що автором його була особа, яка перебувала в розшуку (Циркуляр Департаменту Поліції від 23 листопада 1910 р.) – колишній студент Київського університету Лев Йосипович Юркевич. Начальник полтавських жандармів просив повернути йому оригінал цього листа [129, арк. 161].

Важливим джерелом інформації для жандармів відносно представників українських політичних партій та їх прихильників була перлюстрація, тобто читання приватної кореспонденції поліцейськими чиновниками без відома тих, хто її писав, надсилав, а також тих, кому вона призначалась [742, с. 4]. З 1881 р., у зв'язку з переведенням поштового відомства до складу Міністерства внутрішніх справ, так звані „чорні кабінети”, тобто спеціальні таємні експедиції при поштах, які займались перлюстрацією, остаточно, аж до 1917 р., знаходились у прямому підпорядкуванні міністра внутрішніх справ [651, с. 48]. До початку ХХ ст. подібні „кабінети” існували у восьми містах імперії, в тому числі три – в Україні. Це були м. Київ, Харків, Одеса [651, с. 51].

У Києві подібна установа на початку ХХ ст. складалася з трьох осіб – 2 цензори та 1 чиновник, котрий добре володів іноземними мовами. В Одесі – з 6 осіб – один старший цензор, два молоді цензори, 2 чиновники, які добре володіли іноземними мовами, та 1 відряджений. У Харкові – з трьох осіб, що відряджались сюди на певний строк. А самі копії перлюстрованої кореспонденції надсилались з грифом „Цілком таємно” [663, с. 95-96].

Тому, зрозуміло, перлюструвалися в першу чергу листи найбільш неблагонадійних осіб. Серед них були й керівники українських політичних партій: В. Винниченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, С. Петлюра, М. Міхновський та ін., а також члени цих партій та прихильники. Фонди царської жандармерії рясніють подібними фактами.

Так, відгук селянського повстання в Україні навесні 1902 р. і страх царських властей перед поєднанням українських політиків із селянським рухом відображено в листі Є. Чикаленка до М. Аркаса від 13 лютого 1903 р.: „Заборонили мені видавати селянина без всяких мотивів... Очевидно, вони рішили твердо не давати розвиватись нашій літературі” [742, с. 26]. У перлюстрованому жандармами листі

одного із членів РУПу з Катеринослава до А. Жука в Харків писалося: „Тут тепер у великій моді провокаторство... По всьому Дніпру на човнах їздять постійно поліцейські та жандарми” [742, с. 27].

З 1903 р. перлюструвалися листи В. Винниченка після внесення його прізвища до спеціального розшукового циркуляра за № 2380. У перлюстрованому київською охранкою листі В. Винниченка зі Львова до студента Київського університету В.П. Косюри від 28 лютого 1903 р. відображено взаємодію російської й австрійської поліції у боротьбі з РУПом. „...Кажуть, що нібито десь у Львові є гурток революціонерів, тих, що приїхали з України, так званої РУП, але що воно значить – я ще не дізнався. Шукають також склад їх книжок. Цікаво, чим це закінчиться” [742, с. 29]. Під час слідства, котре відбувалося над заарештованим на кордоні влітку 1903 р. В. Винниченком, жандарми також продовжували перлюструвати його листи. У листі до І. Гіршберг у В. Винниченка, що зазнавав психологічного тиску від жандармів, проскочили слова: „...сам ледве не божеволію...” [742, с. 30].

На початку 1904 р. Д. Антонович та інші члени РУПу в Харкові, що знаходились у харківській в'язниці, передавали листи та інше через одного з наглядачів в'язниці товаришам на волю. 18 лютого 1904 р. тюремного наглядача Карпа Гетьмана та одного з членів Харківської організації цієї партії Б. Каминського було заарештовано жандармами. 5 вересня 1904 р. Б. Каминський надіслав М. Оротовській до Києва листа, якого було перлюстровано жандармами [38, арк. 4-5, 18]. 18 вересня 1904 р. Департамент поліції надіслав копію цього листа до харківської охранки з приміткою „Для відомостей та міркувань, цілком таємно”. У листі читаємо: „Сиджу я в Харкові в очікуванні закінчення моєї справи. В цьому місяці повинно відбутися засідання Губернської Наради, в котрому припинять найбезглуздіше дізнання про мене. Знімуть нагляд з мене і цілком розв'яжуть мені руки в розумінні вільного пересування по всій імперії... В Росії, завдяки розгнужданості провінційної адміністративної влади, подібний стан для беззахисних громадян створюється дуже часто і, на жаль, закон не захищає нас ніякими нормами для припинення адміністративного зазіхання на особу” [38, арк. 18].

Під час Першої російської революції і в подальшому таємна політична поліція була майже завжди в курсі справ з надсиланням циркулярів від керівних органів усіх українських політичних партій до їх місцевих організацій. У серпні 1905 р., завдяки перлюстрації листів від членів УСДРП до своїх однопартійців в інших місцях, харківським жандармам стало відомо про підготовку до видання в цьому губернському місті представниками партії на чолі з Д. Антоновичем легального органу партії українською мовою – газети „Воля” [40, арк. 1, 13-14]. Так, у лютому 1906 р. жандармами було перехоплено та перлюстровано один з циркулярів ЦК УСДРП до місцевих організацій, котрий через Н. Брайкевич, яка передавала листи УСДРП, розсилався з Києва по всій Україні. У даному випадку циркуляр було надіслано до Харкова [40, арк. 25-28].

Перлюстрації було також піддано лист, написаний українською мовою, якого було надіслано з Києва до Харкова пані Брунзель на адресу аптеки Лапіна від 25 січня 1906 р. Це була прокламація УСДРП під назвою “До усього українського робочого народу” з певними дописами супроводжувального характеру та вказівками [40, арк. 15-17]. Тотожна прокламація, написана тим самим почерком та з тими ж супроводжувальними настановами і надіслана з Києва в м. Прилуки Полтавської губернії пані Фрид Гінсбург по Конотопській вулиці для Лани 25 та 28 січня 1906 р., також була піддана жандармами перлюстрації. У зв’язку з цим полтавські жандарми отримали від Департаменту поліції відповідну вказівку „...з’ясувати особистість адресатки, її діяльність та зносини, а також здійснити заходи до виявлення в Прилуках складу Української соціал-демократичної робітничої партії та про наступне повідомити” [83, арк. 2].

Піддали жандарми перлюстрації і лист з Петербурга від Симеона, якого було надіслано 3 лютого 1906 р. згаданій уже Н. Брайкевич, членові УСДРП, котра мешкала в Києві по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 34. Причиною перлюстрації стало те, що цей лист був надісланий до Києва С. Петлюрою [40, арк. 19].

У лютому того ж року Департамент поліції звернувся до місцевої охоранки з розпорядженням виявити склад українських соціал-демократів у Харкові та терміново доповісти про виконання. До розпорядження було додано копію прокла-

мації ЦК УСДРП, що була отримана шляхом перлюстрації, про необхідність бойкоту членами партії виборів до I Державної думи [40, арк. 7].

11 березня 1906 р. до Департаменту поліції надійшло таємне донесення київської охоранки за № 921 з таким супроводжувальним листом: „При цьому маю честь надати вашому Превосходительству копію з „Заяви Української демократичної партії з'їзду земських та міських діячів у Москві 6 липня 1905 р. та Установчим зборам” і „Платформи Української партії” Ротмістр Єрьомін” [24, арк. 1-5]. Подібні документи були отримані київською охранкою як шляхом перлюстрації, так і агентурним [24, арк. 5].

Під час столипінської реакції жандарми ще більше посилили таємне спостереження за кореспонденцією, що надходила до так званих „неблагонадійних осіб”. Вони перехоплювали і перлюстрували майже все листування між представниками українських політичних партій або їх прихильників. Так, 21 серпня 1907 р. начальник київської охоранки сповіщав начальнику Київського ГЖУ про циркулярний лист Головного Комітету „Спілки” за № 7 „До всіх організацій „Спілки” та надсилав йому копію „для відомостей і міркувань при розшуку” [6, арк. 10-12]. Активно працювали в цьому напрямі практично всі без винятку жандармські управління в Україні. Волинські жандарми, наприклад, у 1908 р. виявили багатьох дописувачів до нелегальних партійних видань (газети „Правда”) [29, арк. 27-28зв.]. У 1909 р. полтавські жандарми пильно стежили за листуванням членів УСДРП С. Петлюри, Б. Мартоса, О. Кохановської, Б. Юр'єва-Пековця та інших [25, арк. 49]. Перлюстрували жандарми і лист С. Єфремова до Лозанни від 2 березня 1910 р., в якому він писав про циркуляр П. Столипіна, що зараховував українців до „іногородців” [742, с. 56].

У липні 1912 р. жандармами було перехоплено та перлюстровано лист М. Гладкого, якого вони вважали одним з видатних членів УСДРП, до редакції газети „Сніп” у Харкові, по вул. Конторській, 21, для М. Плевако [13, арк. 129-129зв.]. Зокрема, в листі йшлося про таке: „Люб'язний друг Микола. Проїздом через Київ побував в редакції „Ради”. „Засів” збанкрутів і здається більше видаватись не буде. Тут же бачив і Матушевського, познайомився з Є. Чикаленком –

страшенно він мені понаравився; як узнав, що я з Харкова – відразу ж запитав: „Як в Харкові „Міхновщина”, як „Сніп” [13, арк. 127].

Досить активно слідкували жандарми за кореспонденцією, котра надсилалась в Україну або відсилалась з неї під час обговорення так званого „українського питання” в IV Державній думі в 1913 р. Тому природньо, що перлюстрації було піддано лист із Києва до завідувача редакції газети „Приазовський край” в Ростові-на-Дону О.Ф. Саліковського. Інтуїція жандармів не підвела [276, арк. 42]. Його підписали представники українських партій: М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, І. Шраг, барон Ф. Штейнгель. При цьому прізвище М. Грушевського жандарми підкреслили олівцем двічі. Після підписів у кінці листа збоку містилася приписка олівцем: „Просимо зібрати підписи, людей не залежних від уряду, негайно прислати в редакцію „Ради”, щоб успіть вислать в Думу до закриття сесії, але не публікуйте в пресі” [276, арк. 43зв.].

З початком світової війни неофіційна перлюстрація кореспонденції неблагонадійних осіб отримала офіційний статус військової цензури, про що йтиметься в іншому розділі.

Наведене вище дає можливість сказати, що каральні органи самодержавства, здійснюючи нагляд за українськими політичними партіями, використовували у своїй діяльності головним чином форми, методи та засоби, які були розроблені царським охоронцем С. Зубатовим. Головними з них були – агентурний та зовнішній нагляд, перлюстрація кореспонденції, оперативне „листування” між ними тощо, застосування яких давало в цілому досить непогані результати для них.

3.3. Репресивні дії з боку поліцейських органів самодержавства відносно представників та прихильників українських політичних партій

Розглядаючи цей напрям діяльності каральних органів самодержавства проти названих партій, слід відзначити, що поліцейські репресії царизму проти українського політичного руху та його діячів здійснювались ними постійно, з моменту

їх появи, і ніколи не припинялись аж до повалення самодержавства під час Лютневої революції 1917 р. Особливо вони зросли в останній чверті XIX ст. До них можна віднести обшуки і арешти каральними органами самодержавства членів київського гуртка „бунтарів”, серед яких була й тітка Лесі Українки М.М. Косач [742, с. 31], членів „Братства тарасівців”, у тому числі І. Липи, М. Міхновського та інших [714, с. 6-7], і представників „Молодої України”, куди входили В. Шемет, заарештований у 1899 р. [181, арк. 1], В. Доманицький, М. Русов та інші, а також членів Загальної української організації, що була утворена в 1897 р. [742, с. 31], з якої протягом 1903–1904 рр. утворилась УДП – партія українських ліберал-демократів [803, с. 4, 11].

Проте, як уже зазначалось, саме вибух революційної боротьби на початку XX ст. висував перед політичною поліцією необхідність жорсткої, постійної і кропіткої протидії для збереження існуючого ладу в країні. Але, зосередившись на боротьбі із загальноросійськими партіями, студентськими, робітничими та селянськими виступами, з боку жандармсько-поліцейських органів на той час не було приділено достатньої уваги у справі проти дії початку широкої політизації українського руху і виникнення його першої політичної партії на Наддніпрянщині – Революційної української партії [742, с. 25]. Разом з тим, не можна сказати, що жандарми не звертали уваги на її діяльність. Адже, мабуть, були підстави у жандармів уже в 1900 р. встановити на два роки гласний нагляд за Д. Антоновичем, а в 1901 р. наказати виключити С. Петлюру з Полтавської духовної семінарії. Рятуючись від арешту, в 1902 р. він був змушений виїхати на Кубань. Жандарми звертали увагу на поширення видань РУП: заводились справи про їх появу і розповсюдження, збирались агентурні відомості стосовно її членів, Так, 4 лютого 1902 р. було заарештовано студента Київського університету В. Винниченка, якого декілька місяців тримали у в'язниці, а потім позбавили права вступу до будь-якого вищого навчального закладу та заборонили проживання в Києві [742, с. 28-29]. Проте значних „ліквідацій” членів партії ще не було. Однак надалі РУП опинилася під найпильнішою увагою царських охоронців. Початок регулярних репресій ознаменували події полтавсько-харківського селянського повстання на-

весні 1902 р. Зокрема О.О. Русову, який 1899 р. одержав посаду завідувача статистичного бюро Полтавського губернського земства, як „підозрілому” запропонували залишити не тільки межі Полтавської губернії, але і взагалі України. „Піднаглядний і безпаспортний” О.О. Русов їде до Петербурга, де перебуває з 1903 по 1908 рр. [742, с. 26].

У подальшому жандарми продовжували збирати відомості про РУП та готували її масову ліквідацію по всій Україні. Так, наприклад, 8 жовтня 1903 р. харківські жандарми доповідали в Департамент поліції всі відомості про діяльність РУП в Україні, котрі вони зібрали на той час [37, арк. 89-89зв.].

14 жовтня 1903 р. полтавські жандарми хотіли здійснити трус і у Володимира Порша, котрий на той час мешкав у Лубнах. Але на той час Департамент поліції не дав позитивної відповіді на їх прохання [37, арк. 103]. Зате листопад 1903 р. став одним з „найактивніших” у „полюванні” жандармів на членів РУП. 1 листопада 1903 р. начальник харківської охоранки надіслав до столиці прохання за № 1480 надати дозвіл на „ліквідацію” Харківської Вільної Громади РУП [37, арк. 124]. 6 листопада 1903 р. з Департаменту поліції було отримано таку відповідь: „По № 1480 перепон нема. Доведіть телеграму своєчасно полковнику Маврину. Директор Лопухін” [37, арк. 142]. 8 листопада харківські жандарми розпочали „ліквідацію” місцевої громади РУП, під час якої було заарештовано 14 і обшукано 11 членів РУП [742, с. 28].

Крім цього, харківські жандарми більш докладно поштою доповідали в Петербург про те, що в ніч на 19 листопада 1903 р. ними було вилучено в 12-ти заарештованих та 15-ти обшуканих членів РУП [37, арк. 175-176]. Того самого дня в Полтаві місцевими жандармами було арештовано 13 і обшукано 15 представників цієї партії, в Лубнах – 15 осіб. Обшуки й арешти були здійснені також у Києві та Катеринославі [742, с. 28]. Таким чином, на кінець 1903 р. жандармами було складено список осіб, що „проходили по справі” Харківської громади РУП. Він налічував уже відому нам кількість осіб – 71 [37, арк. 245-248].

Масовий випуск антивоєнних листівок на початку 1904 р. РУПом [37, арк. 277], УНП [37, арк. 293-294] та іншими українськими політичними організа-

ціями під час російсько-японської війни, що розпочалась, викликав у відповідь значне посилення царських репресій [742, с. 38].

Вони тривали з лютого по березень 1904 р. Так, наприклад, 24 лютого 1904 р. жандармський ротмістр з Лубен терміново телеграфував начальнику харківської охоранки: „Порш сів з головою” [37, арк. 278]. Одна лише київська охоранка завела 11 спільних справ щодо діяльності РУП, а також десятки щодо її окремих членів [742, с. 28]. Разом з тим, поліцейські репресії проти РУПівців майже не торкнулись студентських громад, які у цей час працювали під керівництвом партії [700, с. 296].

Вказані арешти хоча й завдали РУП надзвичайно відчутного удару, але не змогли її ліквідувати. Три найбільші Вільні громади партії: Харківська, Полтавська і Київська – втратили найкращих і найбільш активних своїх працівників та переважну більшість периферійних зв’язків [700, с. 297]. Отже, починаючи від зазначених вище подій, РУП, як і інші українські партії – УНП, УСП, УДП, УРП, а згодом „Спілка” та УСДРП – були в полі найпильнішої уваги місцевих і центральних органів політичного розшуку самодержавства [742, с. 28].

Зазнавали переслідування та репресій і представники гуртків українських соціалістів-революціонерів на Полтавщині, що діяли там ще з 1902 р. Полтавська бібліотека зазнавала частих трусів і вилучення „нецензурних книг”. Підозрюючи, що в читальній залі відбуваються зустрічі неблагонадійних осіб, адміністрація, жандарми та поліція довго не спускали ока з цього культурного закладу [563, с. 3, 4].

З перших днів революції царські жандарми відзначили активну участь членів РУПу в організації січнево-березневих страйків у Києві та інших містах, у першотравневих демонстраціях, проведенні агітації на селі, друкуванні агітаційної літератури. Під час арешту одного з членів РУПу в Києві охоранка виявила дані про підготовку комітетом загального страйку в Києві, що мав перейти у збройне повстання. 2 травня 1905 р. члени РУПу „зняли” з роботи близько 400 робітників київських підприємств і провели на Подолі першотравневий мітинг [742, с. 40-41].

Необхідно зазначити, що обшуки та арешти представників та прихильників українських політичних партій здійснювались не тільки по великих містах, а й у невеличких містечках та селах. Так, наприклад, на Полтавщині до 1 травня 1905 р. майже всі партійні організації випустили відозви і розповсюдили їх не тільки по містах, а й по селах. Озвіріла і налякана терористами, влада відповіла масовими обшуками й арештами [563, с. 3, 4].

Інколи і в жандармів не все ладилося з арештами представників українських політичних партій. Так, наприклад, за словами М. Равича-Черкаського, в 1905 р. в Черкасах діяла невелика, але кваліфікована група української соціал-демократичної інтелігенції. Поліція і жандармерія багато сил витратили на те, щоб виявити підпільну друкарню, але група була добре законспірована, і пошуки ні до чого не привели [441, с. 313]. У листопаді 1905 р. в м. Фастові на одному з місцевих заводів було заарештовано М. Гехтера, а невдовзі в Києві і П. Дятлова, членів РУПу.

На початку грудня 1905 р. поліція та жандарми зробили спробу заарештувати делегатів II з'їзду РУП, що проходив у маєтку Юркевичів (батьків Л. Юркевича) у Сквирському повіті на Київщині. Уже в перший день роботи з'їзду за чийсь доносом нагрянула поліція, і делегатам довелося тікати через вікно. Щасливо уникнувши арешту, але простоявши майже 3 години без зимової одежі на морозі в садку маєтку, вони вночі повернулися до Києва і наступного дня продовжили свої засідання на квартирі київського рупівця С. Тимошенка [700, с. 348].

Після революційних подій у Харкові в грудні 1905 р. на початку 1906 р. харківські охоронці робили все, щоб заарештувати Г. Хоткевича, якого вони вважали членом РУП. „При ліквідації в м. Харкові в грудні 1905 року злочинних організацій Хоткевич підлягав обшуку та арешту, але встиг сховатися і розшукується додатком до Циркуляра Департаменту Поліції від 28 січня 1896 р. за № 1510” [447, с. 177].

Про його переслідування поліцією він писав: „Приїхала жінка з Харкова, навезла новин. У мене в хаті труси, жандармський офіцер все уговорював мою маму добровільно показати, де я сховався повторюючи: „Ми ж знаємо напевне, що він тут”. Сам Г. Хоткевич, виїхавши з Харкова, прибув до Полтави, де певний

час мешкав нелегально, а потім перебрався до Києва. Пізніше йому розповіли, що й київські жандарми його розшукують. Після цього Г. Хоткевич зробив висновок: „Словом, коло моєї шиї закрутився вузол, потреба виїхати за кордон стала ясною. Поки підготовлявся виїзд, я поїхав пріч з Києва, знов до Полтави, і, одержавши там умовлену телеграму, виїхав уже прямо до Галичини” [447, с. 183].

Траплялося, що охоранка допускала перевищення своїх повноважень. Так сталося під час обшуку в редакції „Громадської думки” [700, с. 360]. Помічник начальника Київського охоронного відділення, не маючи у своєму розпорядженні офіційного дозволу адміністративної та судової влад, за словесною вказівкою тимчасового генерал-губернатора, „з метою успішного здійснення обшуку”, 18 серпня 1906 р. віддав наказ опечатати двері редакції та поставити городского біля дверей редакції нібито для її охорони [221, арк. 5-6].

Арештами в редакції „Громадської думки” було виявлено майже всі периферійні організації УСДРП. Нарешті жандармам вдалося схопити А. Жука, в якого зберігався партійний архів та листування ЦК партії [700, с. 374]. А під час арешту конференції членів Південних організацій РСДРП у Харкові 26 вересня 1906 р. був заарештований лідер „Спілки” Ларін і делегати від УСДРП [742, с. 42].

Постійних переслідувань і репресивних заходів зазнавали також представники поміркованих політичних кіл. Крім сказаного раніше, пошлемося на факти арешту 29 грудня 1905 р. С. Єфремова, А. Грінченко, Я. Гулака-Артемовського, Л. Юркевича та інших членів УДРП, усього 14 чоловік [742, с. 43]. Цей перелік можна доповнити арештами депутатів І Державної думи – І. Шрага, В. Шемета та ін., котрі підписали вже згадувану Виборчу відозву.

На початку січня 1907 р. київські охоронці, вивчивши вилучені ними партійні матеріали, дійшли висновку, що до організації, яку вони визначали як „Спілка”, та Української демократично-радикальної партії належить значна кількість осіб, тому необхідно здійснити труси і арешти як у них особисто, так і в редакції „Киевской Старины”, де, на їхню думку, також було відділення соціал-демократичної „Спілки”. У списку, що був ними складений, значилось 27 осіб [70,

арк. 76-77]. 17 січня 1907 р. було обшукано приміщення редакції і 16 осіб. Це були: Б. Грінченко, Л. Драгоманова, В. Дурдуковський, Г. Коваленко, Ф. Красицький, М. Машовець, К. Михальчук, М. Пахаревський, К. Стеценко, М. Синицький, Є. Чикаленко, С. Шемет, А. Яковлєв, Б. Ярошевський [70, арк. 84]. Крім того, у жандармів були відомості на Б. Мартоса та члена Комітету РУП В. Чеховського [70, арк. 81зв., 208].

18 січня 1907 р. жандарми здійснили трус та заарештували І. Калашника, М. Серебрянникова, О. Скринникова. Останній був відомий охоронному відділенню з 1903 р. як член Донського революційного комітету. Крім того, Скринников був секретарем партії „Спілка”, маючи в організації псевдонім Юрій Ларін. При обшуку в нього було знайдено та вилучено 421 найменування різноманітних брошур, статей, нотатник, листи [70, арк. 105]. Наведені жандармські свідчення підтверджує у своїх спогадах і один зі членів „Спілки” А. Риш [442, с. 127-128].

Того ж самого дня, 18 січня 1907 р., у Харкові, у зв'язку з початком ліквідації поліцією та жандармами „Спілки”, було здійснено обшук у Б. Мартоса, але нічого не було знайдено [70, арк. 404]. Воднодень з цим у Волинській губернії жандармами було заарештовано 16 спілчан [742, с. 43]. Наступного дня, 19 січня 1907 р., київськими жандармами разом з поліцією було зроблено обшук у Лесі Українки та її сестри Ольги Косач [70, арк. 85].

Навесні 1907 р. обшуки і арешти членів „Спілки” та інших українських політичних партій продовжувались. Під час арешту в Києві 25 травня 1907 р. 11 членів „Спілки” охоронцям вдалося захопити майже всі таємні явки партії та її організаційні документи. У результаті таких широкомасштабних репресій над партією нависла загроза повного розгрому [742, с. 43].

У цей час аналогічних ударів зазнавали й представники інших українських партій. До них жандарми також застосовували регулярні репресивні заходи [742, с. 43]. Наведемо лише один приклад. 24 травня 1907 р. при трусі у студента Харківського технологічного інституту В. Карпова було знайдено 79 примірників програми УНП, 9 примірників програми УДРП, 1 примірник газети „Соціал-демократ” № 1 – органу Полтавського комітету УСДРП від лютого 1907 р. та

4 різних брошури, на які була накладена заборона судових установ. 14 червня 1907 р. про арешт В. Карпова жандарми сповістили керівництво інституту та розпочали попереднє дізнання у справі [43, арк. 8, 19зв.].

Після поразки революції 1905–1907 рр. жандармсько-поліцейські репресії проти українських політичних партій значно посилились. За їх допомогою самодержавство намагалось нещадно викоринити будь-які прояви українського суспільно-політичного життя.

Здійснені в губернії київськими жандармами „ліквідаційні” заходи майже не надали їм ніяких результатів, за винятком обшуків у члена Канівської повітової управи М. Джернановського та в селянина Г. Говорухіна, що мешкав у м. Сквирі. У першого було знайдено багато соціал-демократичної літератури різноманітного змісту (39 найменувань), у Г. Говорухіна – „Проект статуту Всеросійської спілки” та листування з Джернановським. Далі у своєму донесенні начальник Київського ГЖУ зазначав: „У зв’язку з такими результатами обшуків, а також у зв’язку з тим, що всі заарештовані перебувають на службі як страхові агенти, мною було віддано розпорядження про звільнення їх з-під охорони до отримання з Охоронного відділення листування за результатами обшуку в Радіонової” [7, арк. 120-121]. Такі звільнення 12 червня 1907 р. не були якимось надзвичайним явищем, адже йшлося про звільнення жандармських агентів для їх подальшої агентурної роботи. Того самого дня жандарми звільнили свого агента в м. Богуславі та ще одного агента у м. Таращі [7, арк. 75].

Під час „ліквідації” „Спілки” лише по Чернігівській губернії було заарештовано 48 осіб. Репресії щодо спілчан надалі відбувалися постійно [742, с. 50]. За спогадами А. Риша, в серпні 1907 р. у Києві жандарми продовжували здійснювати труси в членів „Спілки”. „На четвертому поверсі на табуретці сидючи дрімав городовий, стомлений безсонною ніччю після обшуку. Я безшумно з’їхав по перилах, втікши таким чином від засідки”. Через декілька днів жандармами та городовими було затримано й очевидця згадуваних вище подій, а „на місцях ще довгий час здійснювались арешти по захопленому списку наших явок” [442, с. 132-133]. Явки спілчан у Київській губернії разом з партійним листуванням і посилками

були вилучені жандармами при обшуку в учителя Звенигородського міського училища Дмитра Верещаки [7, арк. 293-294]. Почалась чергова „ліквідація” партійних осередків „Спілки” в Київській губернії, а деякі з них зазнали репресій повторно.

Не менших переслідувань зазнавали й інші українські партії. У другій половині 1907 р. були заарештовані члени ЦК УСДРП В. Винниченко, В. Садовський [742, с. 50], якого жандарми вважали членом ЦК УСДС „Спілка” [26, арк. 221]. Партія змушена була перенести свої керівні органи і друковані видання за кордон. Коли ж 1908 р. до охоранки потрапили документи ЦК УСДРП, на ноги була поставлена вся поліція [742, с. 50].

Не легшою в цей час була доля українських представників та прихильників ліберально-демократичного спрямування. Так, наприклад, 30 жовтня 1907 р. за наказом Валківського повітового справника Харківської губернії підвідомчі йому чини поліції здійснили обшук у селянина хутора Омелянівка Люботинської волості Семена Бутенка. Знайдено було брошуру „Як люде прав собі добувають” видання Української радикальної партії, а самого С. Бутенка заарештовано [94, арк. 139зв., 141]. 1 листопада 1907 р. валківський повітовий справник надіслав розпочату ним справу за № 684 до Харківського ГЖУ для здійснення в подальшому попереднього дізнання з цього приводу [94, арк. 136]. У грудні 1907 р. Б. Грінченко, вдова М.П. Драгоманова, Леся Українка та її сестра, М. Лисенко, В. Степаненко, Є. Чикаленко та інші (всього близько 50 осіб) були заарештовані за наказом охоранки, яка остаточно вирішила покінчити з українофільством у Києві. Лише побоювання європейського скандалу та клопотання впливових осіб змусили жандармів звільнити визначних діячів, заарештованих без будь-яких підстав [742, с. 51].

У квітні 1908 р., коли хвора на туберкульоз Настя Грінченко вже була на смертному одрі, її знову прийшли арештовувати, щоб відправити на каторгу. Невдовзі настав і трагічний кінець. Н. Грінченко померла в жовтні того самого року, а вслід за нею – її крихітний син, єдиний онук Б. Грінченка. Так жандарми завдали тяжкого удару й видатному українському діячеві. Втрата дочки й онука фактично

паралізувала життєву і творчу енергію Б. Грінченка і звела його в могилу в травні 1910 р. [742, с. 44].

Після повальних арештів членів та прихильників „Спілки” в 1907 р. поліція, як згадував А. Риш, в 1908 р. продовжила ліквідацію „Спілки” [442, с. 133, 134]. Жандарми та охоронці і надалі здійснювати так звану „ліквідацію” „Спілки”. Ось що повідомляв 26 лютого 1909 р. керівник київських охоронців начальнику Київського ГЖУ: „...найближчим часом, для запобігання злочинної діяльності „Спілки”, передбачається здійснити одночасну ліквідацію по району” [6, арк. 23-23зв.].

Перед поліцейськими арештами зуміла вистояти одна з найчисленніших українських партій революційного спрямування – УСДРП. На це вказували навіть самі жандарми, котрі продовжували здійснювати обшуки та арешти її членів та прихильників. Так, наприклад, 18 липня 1908 р. начальник київської охоранки надіслав керівникові Полтавського ГЖУ листа, в якому вказував йому на необхідність частіше здійснювати арешти сходок, зібрань та конференцій, на які збирались члени УСДРП в Полтавській губернії. Інакше це „може потягнути за собою розвиток діяльності названих організацій” [25, арк. 118].

У 1909 році переслідування продовжились. Активності жандармам додало наближення урочистостей з приводу 200-річчя Полтавської битви. Не уникнули обшуків у цей час і представники українського ліберально-демократичного напрямку. Так, 12 січня 1909 р. у О.П. Косач, як редактора газети „Рідний край”, на її квартирі було проведено обшук [742, с. 51]. 24 червня 1909 р. Є. Чикаленко про обшук у своєму маєтку занотовував у щоденнику: „Недавно я був у Кононівці і довідався, що вночі у нас там був трус. Арештували садовника мого, Степана Овраменка, якого поліція мала давно на підозрінні...” [449, с. 76].

Але насамперед охоранка та місцеві жандармські управління в губерніях Малоросії були зайняті розшуком членів УСДРП. 29 травня 1909 р. у Києві було заарештовано члена Полтавської організації УСДРП Б. Юр’єва-Пековця. 6 червня начальник Полтавського ГЖУ повідомляв керівникові київської охоранки, що за розпорядженням полтавської адміністрації, строк арешту Б. Юр’єва-Пековця було продовжено до 1 місяця з дня затримання [26, арк. 66]. За наказом Департаменту

поліції до розшуку та арешту членів Полтавської організації УСДРП були залучені і дві столичні охоранки: московська та петербурзька. Так, петербурзька розшукувала С. Петлюру [93, арк. 13], а московська Є. Ласмана [93, 10-10зв.].

Після виходу в світ на початку 1910 р. циркуляра П. Столипіна „Про іноrodців та сепаратизм”, про який уже не раз згадувалось раніше, жандарми ще більше посилювали обшуки та арешти представників українських політичних партій [700, с. 415].

Репресій зазнавали не лише представники українських політичних партій, а й їх прихильники. Так, наприклад, у ніч на 16 грудня 1910 р. в Катеринославській духовній семінарії місцевою охоранкою було здійснено обшук у 15 семінаристів, котрі входили до гуртка „семінаристів-українців”. У них було вилучено значну кількість літератури українською мовою, зокрема: періодичні видання „Рада” та „Промінь”, твори М. Грушевського, статті та брошури Б. Грінченка, С. Єфремова, Лесі Українки та інші. Очолювали цю організацію П. Коробчанський та С. Федоровський [281, арк. 9-60].

Не один українець поплатився тюремним ув'язненням тільки за збереження українських видань при відсутності інших „компроматів”, а охоранка навіть конфіскувала легальні українські видання, якщо їх відсиляли тим, хто був на заслання [741, с. 197].

У січні 1911 р. харківські жандарми під час тусу у селянина Л. Панченка, за його приналежність до УСДРП, знайшли адресу А. Крат – „м. Карловка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії” [97, арк. 2]. 23 лютого в Харкові було проведено обшук у доньки надвірного радника А. Крат, слухачки медичного відділення вищих жіночих курсів у Києві; знайдено чотири числа закордонної соціалістичної газети „Червоний прапор” та листування тенденційного характеру, а також листи В. Ярошенка, що також мали партійний характер (останній, згідно з листами, мешкав у Миргороді Полтавської губернії). Листи стосувались Лубенської чоловічої гімназії [97, арк. 23-24].

У березні 1911 р. завдяки агентурі київські охоронці отримали відомості, що першим активним виступом так званого „технічного гуртка” в Києві була агітація

за скликання на початку квітня конференції українського студентства з присутністю на ній представників „українських громад” від Петербурга, Москви, Юр’єва, Харкова, Одеси [260, арк. 3]. З третього по шосте квітня київська охранка здійснила арешти [260, арк. 4]. Зазначене підтверджується свідченнями Й. Гермайзе, які він давав у НКВС 1929 р. під час свого арешту у справі так званого сумнозвісного „процесу над СВУ”. Ось ці свідчення: „У 1911 р. була спроба скликати конференцію громад у Києві, але учасники конференції, в тому числі і я, були арештовані... О.С. Попова я знаю з 1910 р., по Київському університету. Ми з ним зійшлися і приятелювали. 1911 р. ми спільно відбували арешт у Київській в’язниці, після чого він пішов на заслання” [298, арк. 61, 81].

А ось як відгукнувся на ті події А. Риш: „З-за кордону в 1912 р. я приїхав в Київ, де за вказівкою Баска познайомився з Олександром Росновським (його наступником), що підтримував зв’язки з закордоном та деякими місцевими організаціями. Публіка була дуже насторожі завдяки репресіям, котрі не припинялись, і крім того, ставилась з великим сумнівом до наших підпільних витівок” [442, с. 135].

Напередодні Першої світової війни штучно створений владою жупел української „загрози” та „мазепинства” став приводом до ескалації антиукраїнських репресій, а кількість репресивних заходів проти суспільно-політичних організацій українства зростала в геометричній прогресії [742, с. 54-55]. У цей же час, тобто в 1913–1914 рр., жандармам удалося ліквідувати майже всі організації українських соціалістів-революціонерів [700, с. 5].

Перша світова війна розв’язала жандармам та поліції руки для довершення розгрому українського визвольного руху, і в першу чергу – суспільно-політичної складової.

З початком війни на всій території Правобережної України було оголошено воєнний стан – у Волинській, Подільській, Київській, Херсонській, Таврійській губерніях. На всі ці території були поширені Правила про місцевості, що перебувають на воєнному стані. Згідно з Правилами, навіть цивільні особи „за бунт проти верховної влади” підлягали воєнному судові і покаранню за законами воєнного

часу [700, с. 3-4]. Тому жандармерія люто трощила осередки українських політичних партій, студентські українські громади тощо. Переслідувались і українські політичні діячі.

Так, наприклад, 15 вересня 1914 р. у Полтаві місцевими жандармами було обшукано, заарештовано та посаджено до губернської в'язниці Г. Коваленка. Вони вважали його „мазепинцем”, який активно здійснює „антиурядову діяльність” [351, арк. 111, 112]. Заборона видання газети „Рада” та переслідування Є. Чикаленка з боку влади на той час змусили його виїхати на лікування до санаторію у Фінляндію. Там він під доглядом лікарів прожив усю зиму 1914–1915 рр. [449, с. 457].

Щодо В. Винниченка, то було оголошено всеімперський розшук, а 29 листопада 1914 р. розпочався тотальний розшук членів „Союзу Визволення України” [742, с. 61].

Застережні дії відносно Є. Чикаленка продовжувались таємною поліцією і надалі. Навесні 1915 р. після свого приїзду в Прешори він згадував: „Через кілька днів після мого приїзду, несподівано приїхав пристав з урядниками і заявив мені, що, на свій жаль, він повинен зробити мені велику неприємність, тобто зробити в мене трус, і показав мені папір херсонської жандармерії, в якому наказано потрусити мене скрізь, але не було фрази – „арестовать несмотря на результаты обыска”, а через те я спокійно прийняв його слова” [449, с. 464].

Про те, як діяла політична поліція царизму під час війни щодо представників українських політичних партій, згадував у своїх свідченнях в НКВС у 1929 р. і В. Чеховський: „1917 рік я стрів в Одесі під доглядом поліції після ряду трусів і жандармських допитів в 1914–1916 роках” [297, арк. 27].

У червні 1915 р. відбулись арешти членів груп УСДРП у Києві (11 осіб) [742, с. 60], і повторно – у грудні того ж року. Усі особи, що підпали під „ліквідацію”, були заарештовані [384, с. 318].

Арешти харківської групи УСДРП жандарми здійснили в жовтні 1915 р. [562, с. 15] Тоді ж поліцейських репресій зазнав під час закриття газети „Слово” її редактор Фома Каталов [384, с. 331-332]. У січні 1916 р. місцевими

жандармами „...була здійснена в Харкові ліквідація Української студентської громади. Так як Петренко входив ще й до складу науково-літературного Відділу Квітчинського клубу, то крім учасників „Громади” були обшукані члени цього Відділу, в тому числі голова його інженер-технолог Хоткевич (германофіл). Всіх обшуків було здійснено 21... Стосовно ліквідованих одночасно з ними українських соціал-демократів Довбищенка, Гараха, соціалістів-революціонерів Заливчого і Глуходіда та германофіла редактора малоросійської газети „Гасло” Карячкіна було збуджено листування в порядку Положення про державну охорону” [384, с. 332-333].

Арешти українських соціал-демократів у Катеринославі почалися з 26 жовтня 1915 р. [45, арк. 65, 66, 80]. Як писали жандарми, „...Організатором місцевих українських соціал-демократів був ...Лисиченко, котрий заклав перший осередок цієї організації ще в 1911 році, що Лисиченко, Дубовий, Вирва, Герасимов та Бохонко склали з себе Комітет означеної організації” [384, с. 335]. 27 листопада 1915 р., внаслідок проведення 21 трасу та узяттям під варту 11 осіб, Катеринославська організація УСДРП була ліквідована [384, с. 336]. Того самого дня, 27 листопада 1915 р., катеринославські жандарми провели обшук і в місцевій „Просвіті”, але ніяких протиурядових прокламацій та видань не знайшли” [45, арк. 13].

У чернігівській губернії, як вказували жандарми, українських організацій не було [384, с. 340]. Разом з тим, після входження І. Шрага до Чернігівського губернського кооперативного комітету, в якому він передбачав, за даними жандармів, здійснювати українофільську пропаганду, зазначений комітет з подання охоронців 10 листопада 1915 р. було закрито, а справу про комітет передано прокурору Чернігівського окружного суду для збудження карного переслідування [384, с. 341].

У той же час директиви керівних органів царизму вимагали від місцевих жандармів та поліції планомірного посилення репресій проти будь-яких проявів „українства”. Цього вимагала й записка Департаменту поліції від 23 червня 1916 р., обсягом 75 сторінок, складена на підставі донесень з місць [384, с. 352].

У січні 1917 р. в Харкові була заснована малочисельна група українських народних соціалістів на чолі з О. Синявським. Але вже 11 лютого 1917 р. вона була заарештована царськими охоронцями [721, с. 16, 17].

Логічним завершенням здійснених жандармами та поліцією трусів і арештів серед членів українських політичних партій та їх прихильників було проведення ними так званих „попередніх дізнань”. При цьому, за спостереженням одного з учасників революційного руху того часу, жандарми керувались до певної міри своєрідною „класовою точкою зору”: селян звільняли з місць ув’язнення швидше, ніж робітників, а робітників швидше, ніж інтелігентів [704, с. 212].

Так, жандармськими слідчими були заведені справи стосовно окремих діячів та прихильників українських політичних партій, таких як: члени родини Косачів, В. Шемет, Д. Антонович, Г. Хоткевич, С. Петлюра, В. Винниченко та ін. Стосовно, наприклад, В. Винниченка, то слідча справа на нього була заведена вже в 1901 р. Нова слідча справа була заведена проти нього влітку 1903 р., після його нового арешту на кордоні з досить значною кількістю нелегальної літератури РУП. Як сказано в матеріалах слідства: „В тюрмі Винниченко намагався покінчити з собою через повішення” [742, с. 28-30].

Найбільш гучне попереднє слідство було здійснено Департаментом поліції у 1902 р. відносно масової політичної діяльності членів РУПу напередодні та під час полтавсько-харківського селянського повстання [189, арк. 31зв.]. До дізнання жандармами було притягнуто 31 особу, серед них: селян та козаків – 17 осіб, робітників – 5, студентів вищих навчальних закладів – 5, представників інтелігенції – 4 та одного армійського офіцера [189, арк. 40-50]. Саме попереднє жандармське дізнання тривало майже півроку [189, арк. 55].

Під час проведення попереднього дізнання жандарми, в разі потреби, здійснювали листування між собою або з іншими правоохоронними органами з метою більш детального встановлення фактів тих чи інших „злочинних дій”. З цього приводу можна навести такий приклад. 27 червня 1906 р. жандармське дізнання по справі членів РУПу П. Дятлова та М. Гехтера, котре було розпочате ще 5 грудня 1905 р., було направлене на ознайомлення прокурорському нагляду та

київському губернатору у зв'язку з так званим „листуванням по Охороні” [5, арк. 146].

Коли під час попереднього дізнання жандармам не вдавалося довести належність тієї чи іншої особи до „злочинного товариства” або „злочинність” її дій, вони все одно надсилали заведену ними справу на розгляд місцевій адміністрації чи до суду. Так, у постанові одного з полтавських жандармів від 23 січня 1907 р. зазначалося, що за недоведеністю доказів у протиурядовій агітації серед селян священником А. Геращенком (жандарми вважали, що така пропаганда здійснювалась ним за програмними настановами УДП.– Авт.) дізнання припинено за узгодженням з товаришем прокурора Полтавського окружного суду А.В. Суябжиковим, а саме воно надіслано прокурору цього ж суду „на залежний від нього розсуд” [81, арк. 22].

Після арешту 24 травня 1907 р. члена УНП студента В. Карпова в Харкові місцеві охоронці розпочали відносно нього попереднє дізнання, яке було ними завершене 14 вересня цього року та надано прокурору Харківського окружного суду для визначення подальшої долі підслідного [95, арк. 38].

І хоча, як пізніше згадував С. Єфремов, ніколи такого не було, щоб царські слідчі забороняли ув'язненому отримувати передачі від родини чи друзів, караючи таким чином підслідного [296, арк. 37], досить часто жандарми утримували під арештом запідозрених у політичних злочинах осіб без пред'явлення будь-яких офіційних звинувачень. Так, наприклад, мати підозрюваної у діяльності „Спілки” І. Віленчик написала листа на ім'я київського губернатора, в якому вказала, що її доньку було заарештовано 1 червня 1907 р. і вона вже 3 місяці знаходиться у Лук'янівській в'язниці без пред'явлення їй звинувачення по справі про „Спілку”. Мати просила прискорити проведення слідства, так як її донька „страждала малокров'ям та хронічним бронхітом” [7, арк. 281].

Щоб уникнути судової тяганини, жандарми досить часто надсилали проведені ними подібні дізнання не до представників судової влади, а до керівництва царської адміністрації. У зв'язку з цим можна навести такий приклад.

2 грудня 1907 р. начальник Київського ГЖУ наказав підлеглому йому жандармському ротмістру розпочати здійснення дізнання стосовно членів „Спілки” в с. Медвин та м. Богуслав Е. Антоновського, М. Балясного, В. Купцова, Е. Сметаніна та Б. Панич [243, арк. 22], і 26 січня 1908 р. він видав постанову, в якій перераховувалась „злочинна діяльність” зазначених вище осіб. Завершувалась вона такими словами: „У зв’язку з тим, що по теперішній справі подальших слідчих дій не передбачається, ухвалив: теперішнє листування провадженням припинити та надати на розпорядження Київському Губернатору” [243, арк. 3-3зв.].

Про особливий інтерес таємної поліції до українських національних партій свідчить діловодство охренок, у даному разі київської. У 1908 р. по „Спілці” було заведено 23 справи, в 1909 р. – 9. Подібні дані можна навести і стосовно іншої української політичної партії революційного спрямування. Якщо в 1908 р. київська охранка по УСДРП завела 3 справи, то в 1910 р. – 13, а в 1911 р. – 18 справ [742, с. 50]. Зокрема, в грудні 1908 р. було заведено справу спочатку жандармами, а потім і судову про переслідування О.П. Косач як редактора газети „Рідний край” [742, с. 51].

6 липня 1911 р. за результатами дізнання у справі „Українських студентських громад м. Києва” УСДРП начальник Київського ГЖУ видав постанову. У ній вказувалося: „Не вбачаючи у викладеному достатньо формальних даних для притягнення всіх перелічених осіб до судової відповідальності, але визначаючи дії цих осіб шкідливими для громадської безпеки та порядку, я вважав би... стосовно Варвари Пушкар, Олександра Попова, Валентина Галевича, Антоніни Котеленець, Сергія Веселовського, Михайла Токаревського та Костянтина Чижевського – піддати їх адміністративному засланням в порядку 33 ст. Положення про Державну охорону” [260, арк. 6зв.].

Під час Першої світової війни практично проти всіх відомих представників українського політичного руху, незалежно від їх партійної належності, було продовжено або заведено відповідні політичні справи. Так, влітку 1914 р. охоронці завели справу проти редактора місячника „Українська Хата”, внаслідок чого він був засланий до Сибіру [742, с. 61]. У зв’язку з арештом у листопаді 1914 р.

М. Грушевського, про що вже згадувалося вище, справа проти нього була доповнена жандармами. Як пригадував Є. Чикаленко, в 1915 р., під час його хвороби у Києві до нього заходив А.В. Ніковський та розказував, як одеські жандарми „допитували номінального редактора „Основи” Гаврилюка про київських українців, між іншими і про мене, та хвалились, що у них у руках є всі нитки, які приведуть нас на лаву підсудних за зраду державі” [449, с. 463]. Згадував він і про те, що „онука Т.Г. Шевченка Фотія Красицького жандарми викликали перед Новим 1916 р. на допит, розпитували, як він знайомий з Грушевським та Чикаленком, а потім сказали, щоб він готувався до висилки у В'ятку через тиждень” [449, с. 471-472].

8 серпня 1915 р. було заведено справу і на заарештованого в Харкові П. Волосенка як австрофіла, австрійського шпигуна та пропагандиста ідеї „Самостійної України”, котрого направили на Наддніпрянщину керівники Радикальної української партії з Галичини [134, арк. 65].

За спогадами Д. Дорошенка, восени 1916 р. він був викликаний до київської жандармерії за його літературні листи до В. Дорошенка та цікавились, чи не родич він йому випадково. „Усе він (малось на увазі жандарм.— Авт.) розпитав, а тоді запитав про те, де тепер В. Дорошенко і що я знаю про його діяльність?— За кордоном, а про його діяльність знаю з часописів, якщо їм вірити. На тім допит скінчився і я підписав протокол” [428, с. 63]. Надалі Д. Дорошенка жандарми вже не чіпали.

Справи заводились не тільки проти відомих українських діячів, а й проти їх прихильників. Так, наприклад, після обшуку в селянина В. Шестопада в м. Києві місцевими жандармами відразу ж була заведена справа. У ній вказувалося, що під час трусу 15 січня 1915 р. у зазначеної особи було вилучено листа від І. Валько з Полтави, де говориться про утворення українських гуртків серед учнів полтавських шкіл: духовної семінарії, ремісничого, фельдшерського та землеробського училищ [89, арк. 57зв.].

Відповідна справа була заведена після арешту на редактора харківської легальної газети УСДРП „Слово” Ф. Каталова, якого в подальшому було піддано

адміністративному покаранню [336, с. 332]. Г. Хоткевича, з подання царських охоронців, за постановою міністра внутрішніх справ було покарано в адміністративному порядку – піддано гласному нагляду поліції на 3 роки, починаючи з 11 березня 1916 р., в обраному ним місці проживання, крім 9 малоросійських губерній [384, с. 333].

У 1914–1915 рр., в порядку Положення про державну охорону, подільські жандарми здійснювали дізнання про членів подільської „Просвіти” – лікаря Костянтина Солуху, гірничого інженера Петра Гловацького та інших за їх агітацію серед місцевого населення з метою утворення в майбутньому незалежної України. Відповідне жандармське листування було завершено в адміністративному порядку [384, с. 341].

У січні 1916 р. херсонськими жандармами було розпочате дізнання про члена Херсонської групи Українців живописця Нурійцеко, котрий в с. Копани Херсонського повіту казав одному з селян, що для українців необхідна автономія, якої можна тепер досягнути [384, с. 342].

Що ж стосувалося визначення „благонадійності особи”, то це залежало від того, наскільки повними й достатніми були здобуті жандармами чи поліцією матеріали. Так, недостатня кількість знайдених жандармами доказів щодо революційної діяльності В. Шемета в 1897–1899 рр. призвела до зарахування його царськими охоронцями до числа „неблагонадійних” [181, арк. 1-1зв.]. Оскільки обшук, проведений жандармами в Лубнах у В. Шемета, не дав їм можливості притягнути його до „формального дізнання”, то за ним на загальних підставах було встановлено негласний поліцейський нагляд, а жандарми просили генерал-губернатора краю заборонити йому проживання в межах Київської губернії.

Подібні відомості про „благонадійність” членів РУПу В. Міхновського та С. Андрієвського харківські жандарми надали також на запит губернатора у квітні 1904 р. [37, арк. 281, 283]. Відносно С. Андрієвського вони зазначали, що за його революційну діяльність „...проживання Сергія Порфірійовича Андрієвського в м. Харкові вкрай небажано як члена Революційної Української партії” [37, арк. 285]. Про В. Міхновського жандарми відзивалися, що „...він революціонізу-

вав студентів у підготовці до безпорядків. Тому дозвіл студенту Володимиру Володимировичу Міхновському на проживання в м. Харкові, а отже, залишення його у Ветеринарному інституті в зв'язку з можливим виникненням студентських заворушень є вкрай небажаним” [37, арк. 286].

Для характеристики беззаконня, свавілля і всевладдя поліцейського апарату царизму, коли його представники на місцях мали право і силу без суду позбавити заробітку тих, кого вважали шкідливим для монархії, встановити за ними негласний нагляд, або вислати їх у адміністративному порядку за межі України. Наведемо лише окремі приклади.

І. Шраг, який був головою української фракції в I Державній думі, за підписання Виборчої відозви спочатку відсидів три місяці у в'язниці, про що вже згадувалося, а згодом стараннями поліції був позбавлений адвокатської практики [742, с. 49].

У липні 1907 р. пристав 3 стану Київського повіту доносив київському повітовому справнику відносно одного з простих членів „Спілки” в м. Германівці таке: „Місцевий селянин Леонтій Скоба за участь у страйку та агітацію безпорядків присуджений до в'язниці на 1,5 року. Відбуває покарання у Київській в'язниці, строк якого завершується в липні цього року. Після повернення Скоби з в'язниці за діяльністю його буде встановлено нагляд” [7, арк. 307зв.].

Під час призову на військову службу військове начальство також зверталось до жандармів з проханням про „політичну неблагонадійність” призовників. З 214 осіб, призваних на військову службу в 1909 р. по м. Києву, 10, за даними таємної поліції, були в політичному плані „неблагонадійними”. Серед них – і син купця – Петро Павлович Рябошапка. У жандармській довідці говорилось: „...24 вересня 1905 р. його було піддано трусу по спільному проживанню з своїм батьком Павлом Рябошапкою у зв'язку із знайденням у останнього частин нелегальної друкарні, що належали Українській революційній партії” [19, арк. 446].

4 листопада 1909 р. канцелярія київського губернатора надіслала запит до київської охоранки відносно дружини колезького асесора О. Русова – Софії Федорівни Русової, на який отримала таку відповідь [19, арк. 465]. „За справами Відді-

лення відома Софія Федорівна Русова, уроджена Линдфорс, котра в 1901 р. була притягнута до дізнання по групі українофілів у Полтавському Губернському Жандармському управлінні, вона ж притягувалася до дізнання за участь в революційних групах Одеси і Харкова, а в 1899 р. була притягнута в Харкові за звинуваченням у належності до Українського гуртка та була занесена до списку гласно піднаглядних до 1 січня 1904 р., а чи буде вона дружиною колезького асесора Відділенню невідомо” [19, арк. 466].

Активно сприяли жандарми недопущенню „політично неблагонадійних” осіб до проведення різноманітних державних заходів (переписів та ін.), уважно слідували за ними в земських та громадських установах, подаючи відповідні відомості до районних охоронних відділень та губернаторам тих місцевостей, де вони здійснювались [28, арк. 21].

Так, наприклад, у зв’язку з виборами до IV Державної думи в березні 1912 р., 18 січня 1912 р. начальник Волинського ГЖУ повідомляв керівникові київських охоронців, а також і до Департаменту поліції, таке: „...Якщо „Просвіта” як українське товариство створює, на легальному підґрунті, можливість об’єднання всякого роду українофілів, то водночас Губернська Земська Управа користується винятковими умовами для підбору „ідейних” службовців, котрі форсують та направляють вліво це українофільство. ...Якщо до сих пір Волинська Губернська Земська Управа під керівництвом Дверницького приманювала до себе політично скомпрометованих в інших губерніях українофілів; якщо до сих пір агрономічний та статистичний комітети цієї Управи були головним штабом українофільства тут, то нині при виборному земстві, коли склад управи поза контролем адміністрації, а діяльність земства вийшла за межі урядової установи і залишила усі фібри економічного життя народу, стан переважно погіршився” [29, арк. 29-29зв.].

Про те, як діяла охоранка на той час, згадував і Є. Чикаленко у своєму щоденнику від 12 січня 1912 р.: „Але яку тепер тактику взяла Охоранка: одною рукою пише свідоцтво „благонадійності”, а другою – донос, що людина неблагонадійна” [449, с. 261].

7 квітня 1913 р. полтавські жандарми доносили у київську охранку по району відносно діяльності членів і прихильників УСДРП: „Член партії А.І. Кохановська, яка здійснює листування з Львом Юркевичем, котрий розшукується, 12 від'їжджає у Зеньківський повіт до своєї матері погостити. Любительський музикальний гурток в Полтаві „Баян” у середовищі своєму має багато сепаратистів–українців” [33, арк. 170].

Напередодні Першої світової війни з подачі волинських жандармів губернатор цієї прикордонної губернії Росії звільнив О. Волошинова з його посади в Дубенській повітовій земській управі, який, за наслідками жандармського дізнання, був нібито одним із головних керівників неіснуючої „Української сепаратистської партії” [284, арк. 70].

З початком Першої світової війни подібна практика жандармів Наддніпрянщини набула ще більшого розмаху. Д. Дорошенка на початку війни не затвердили директором Публічної бібліотеки м. Києва через його „українофільство” та „політичну неблагонадійність” [742, с. 60-61]. Якщо, на думку Д. Дорошенка, все українство без винятку відразу ж було зараховано до сил, ворожих Росії у війні, яка почалась, і на нього посипались репресії [428, с. 14], то що вже тоді казати про представників українських політичних партій.

Місцеві жандарми проводили нагляд і за тими представниками та прихильниками українських політичних партій, котрі, за поданням начальника Тимчасового жандармського управління в Галичині [134, арк. 12, 22], мали або могли б мати хоча б якісь зв'язки з членами українських галицьких партій ще до війни чи під час її.

Так, наприклад, київські жандарми підготували довідки про 19 таких „політично неблагонадійних” осіб та 4 серпня 1915 р. надіслали їх у розпорядження начальника жандармів у Галичині [134, арк. 90-109]. У ній відносно Леонтовича Володимира Миколайовича вказувалося таке: „...дворянин, домовласник з Києва, 40 років. У 1905 р. підозрювався в зносинах з особами політично неблагонадійними (адреса його була знайдена при трусі в ніч на 19 серпня 1905 р. в учня Київської Поштово-Телеграфної контори Костянтина Лукича Хохлича, котрий підоз-

рювався в постачанні своєму батькові літератури). У 1913 р. за цілком таємними відомостями підписався в записці до редакції „Приазовського краю” про автономію України та інших областей Росії” [134, арк. 92].

У вищезгадані інстанції, а також до інших губернських жандармських управлінь надсилали подібні довідки про „неблагонадійність” і харківські жандарми. Так, 28 липня 1915 р. начальник Харківського ГЖУ направив до Департаменту поліції відносно названих в огляді членів українських галицьких партій таке повідомлення: „Австрійський підданий Волосенко, 37 років, уніатського віросповідання, інженер, був наприкінці 1912 та на початку 1913 років одним з найбільш видних представників харківських українців. На початку 1913 р. він читав у Клубі імені Квітки в м. Харкові доповідь про кооперацію в Галичині: доповідь залучила масу слухачів, яких Волосенко, будучи сам австрофілом, постарався ознайомити із станом української справи в Австрії. Мав він спілкування з українським поетом Кононенком, який для побачення з ним приїздив з Києва до Харкова в 1913 р. Наприкінці весни 1914 р. Волосенко перебував за кордоном” [134, арк. 87].

Висвітливши на окремих прикладах поліцейські репресії (обшуки, арешти тощо) стосовно представників та прихильників українських партій, слід зазначити, що вони фактично були логічним продовженням наглядової діяльності каральних органів самодержавства і завершувалися для затриманих попередніми жандармськими дізнаннями з усіма наслідками, що впливали з них. Подібні дії поліції були більш-менш ефективними, оскільки надавали їй можливість на певний час призупинити діяльність як самих партій, так і їх місцевих організацій.

3.4. Антиукраїнські дії поліцейсько-жандармського апарату царизму в Галичині в роки Першої світової війни

Говорячи про діяльність під час Першої світової війни поліцейсько-жандармського апарату самодержавства проти емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини та тих представників і прихильників українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали, необхідно зазначити, що висвітлення її заслуговує на окремий розгляд. Адже, на думку жандармів, у Галичи-

ні всі українські партії „складали одну загальну мазепинську організацію і лише розподілялись на групи під офіційними назвами партій: вони розподілялись таким чином лише ролями в роботі” [90, арк. 96зв.].

Тимчасовий штат жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини було вироблено на нараді 5 листопада 1914 р. у м. Львові під головуванням товариша міністра внутрішніх справ, командира Окремого корпусу жандармів генерал-майора В. Джунківського [105, арк. 34].

Наказом Верховного Головнокомандувача за № 143 від 5 листопада ц.р. було затверджено штат цієї жандармської установи у складі начальника управління, 5 помічників його, ад'ютанта в чині обер-офіцера, 4 вахмістрів, 85 унтер-офіцерів, 4 писарів [105, арк. 40-40зв.] 3 лютого 1915 р., в наказі Верховного головнокомандувача № 84 склад управління визначався вже в кількості 115 осіб. „Хоча потім з'явилась потреба... збільшення штату, у зв'язку із здобуттям фортеці Перемишль та створенням фортечної жандармської команди і приєднанням нових районів Західної Галичини, на 2 офіцерів та 45 унтер-офіцерів для розміщення їх в інтересах спостереження на пунктах” [130, арк. 173-173зв.]. Ці потреби також були задоволені військовою владою.

„На зазначеній нараді,– вказував згодом начальник жандармів у Галичині,– було відмічено, що великий обсяг діяльності Управління на території Галичини, поділеної в адміністративному відношенні на 4 губернії в 67 повітах, відсутність визначених західних кордонів, інтенсивна діяльність багаточисельних місцевих, ще цілком не обстежених протиурядових партій і організацій, що вільно функціонували до того часу в краї, різноплеменність населення, вороже ставлення певної його частини до росіян та ін., вимагали створення такого управління, котре б успішно виконувало свої функції” [130, арк. 172зв.].

27 листопада 1914 р. зазначені чини жандармського управління прибули до Львова та почали виконувати свої обов'язки, про що негайно було повідомлено Г. Бобринському [105, арк. 48]. Крім того, начальник Тимчасового жандармського управління та його помічники в губерніях були призначені начальниками місцевої поліції, за що їм було передбачено надбавку до їхньої платні [105, арк. 56-56зв.].

Новостворене Тимчасове жандармське управління військового генерал-губернаторства Галичини проіснувало до вересня 1915 р., коли російські війська залишили більшу частину західноукраїнських земель. У 1915 р. було створене і діяло разом з ним жандармсько-поліцейське управління залізниць Галичини [852, с. 184].

Незважаючи на подвійне підпорядкування цього жандармського підрозділу, основою його діяльності були численні циркуляри та розпорядження Департаменту поліції „загального” характеру, тобто такі, що надсилались у кожне з жандармських управлінь в Україні.

Наприклад, 22 листопада 1914 р. Департамент поліції надіслав начальникові жандармів Галичини повідомлення про власний циркуляр від 30 березня цього ж року за № 176930, в якому визначався порядок наведення довідок про політичну благонадійність [127, арк. 14].

Наступним був циркуляр Департаменту поліції на місця від 13 грудня 1914 р., в якому вказувалося, що до складу ЦК революційної організації „Спілки Визволення України” входили відомі представники української еміграції – Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Залізник та ін. Місцевим жандармам наказувалося „встановити нагляд за появою осіб, що займалися пропагандою ідей, котрі проповідуються названою революційною організацією, та у випадку з’ясування їх діяльності у вказаному напрямі піддати арешту та притягнути до листування” [127, арк. 15-16].

12 травня 1915 р. Департамент поліції вказував начальникам ГЖУ, що „Союз Визволення України”, який поставив собі за мету відторгнення України від Росії та створення самостійного українського королівства під скіпетром Габсбургів, видає у Відні свій партійний орган – „Вісник Союзу Визволення України”, і просив повідомити, „якою мірою є вірогідними викладені відомості, чи встановлено нагляд за появою друкованої літератури в межах ввіреного Вашому нагляду району від вказаної вище організації, якщо існування її підтвердиться підвідомчою Вам агентурою” [134, арк. 45-45зв.].

Поряд з розпорядчими наказами та повідомленнями „загального” характеру, від центральної жандармсько-поліцейської установи імперії надходили також і такі вказівки, що безпосередньо стосувалися саме дій жандармів у Галичині. Так, наприклад, 24 січня 1915 р. начальникові жандармів у західноукраїнських землях надійшов таємний циркуляр, у якому вказувалося, що „всі зносини зі справ політичного розшуку та дізнання повинні бути сконцентровані в районі Галичини в руках Начальника Тимчасового Жандармського управління Воєнного Генерал-Губернаторства Галичини” [122, арк. 6].

28 лютого 1915 р. з Департаменту поліції йому надійшла така вказівка: „Ознайомившись із змістом доданого до записки від 28 січня ц.р. зведення відомостей по мазепинському рухові в Галичині, Департамент Поліції просить: 1) надіслати програми та статuti діючих в Галичині українських революційних партій з перекладом російською мовою, 2) повідомити відомості та докладні установки осіб, які стоять на чолі означених партій, а також особистий склад Центральних установ цих партій (наприклад, ЦК або рівнозначних йому) із зазначенням, які друковані органи видає кожна партія, 3) з’ясувати та повідомити, до якої саме партії, з числа пойменованих у зведенні, слід відносити „Союз Визволення України”, „Січові” та „Сокольські” мазепинські організації і 4) надалі надавати агентурні відомості окремо по кожній партії” [134, арк. 82-82зв.].

У своїй діяльності керівники Тимчасового жандармського управління в Галичині, як і в інших таких установах в Росії, важливу роль відводили діям агентурних співробітників. Разом з тим, в західноукраїнських землях російські жандарми зіткнулись на перших порах, і це природно, з відсутністю достатньої кількості агентів. Ось що доповідав Департаментові поліції 17 січня 1915 р. жандармський полковник: „Внутрішньої агентури в строгому розумінні цього слова тут раніше, звісно, не було, і єдина особа, що мала можливість працювати в цьому напрямі, була заагентурована послідовно трьома різними особами (ротмістрами Белоручевим, Сушковим та чиновником Міністерства Закордонних Справ при Генерал-Губернаторі п. Олфер’євим) викликала вкрай нагальну потребу обзаведення не-

гайно ж агентурою – що потроху і досягається, нині вже заагентуровано 8 осіб” [134, арк. 12].

Відсутність на перших порах агентурних відомостей відносно діяльності емігрантських кіл українських партій Наддніпрянщини та тих, з ким вони співпрацювали, на західноукраїнських землях жандарми намагались компенсувати різними шляхами. Один із них – використання ними тих агентурних даних, що були в розпорядженні апарату воєнного генерал-губернатора Галичини. Так, наприклад, уже на 4 жовтня 1914 р. були відомості, які українські політичні партії діяли на цих землях та стислий опис їх партійних організацій, що діяли у Львові. Це були: Українські національно-демократична і радикальна партії, Українська соціал-демократична та Соціально-Християнська партії, сокольські та січові „мазепинські” організації, Головна Українська Рада [126, арк. 1]. У агентурних зведеннях, які надійшли до штабу генерал-губернатора Галичини на 18 жовтня 1914 р., зазначалось: "1) агентурним шляхом встановлено, що В. Дорошенко виїхав зі Львова перед зайняттям його російськими військами; 2) про існування листування між політичними і військовими українськими організаціями у Львові та що Кирило Трильовський також залишив Львів напередодні того, як до нього увійшли російські війська" [126, арк. 2]. А в донесенні від 2 листопада йшлося про те, що у Львові живе видатна українська діячка, вчителька жіночої „Української семінарії” Костянтина Малицька і що вона брала участь у нараді Української групи соціалістів-революціонерів [126, арк. 3]. Агентурні дані від 6 листопада 1914 р. вказували на прибуття до Львова М. Залізняка [126, арк. 3зв.].

Жандарми використовували також і агентурні відомості, котрі надходили до них з оточення генерал-губернатора Г. Бобринського. Так, наприклад, 5 грудня 1914 р. помічник воєнного генерал-губернатора надав начальнику Тимчасового жандармського управління в Галичині агентурні відомості „по мазепинській партії” від агента за прізвиськом „Брюнет” з 4 жовтня по 4 грудня 1914 р. [134, арк. 60]. Того самого дня штаб-офіцер надав начальнику жандармів у Галичині агентурні відомості від агента „Брюнета” відносно митрополита А. Шептицького.

Завершував він їх такими словами: „Подальша розробка цього питання була з відома Воєнного Генерал-Губернатора Галичини припинена в очікуванні Вашого прибуття і насамперед до отримання Вами відповідних вказівок, а також через побоювання не викликати небажаних наслідків в плані тлумачення наших дій як посягання на релігійні питання в краї” [134, арк. 64-64зв.]

Інший шлях, яким користувалися жандарми в Галичині для отримання інформації про діяльність діячів та прихильників українських політичних галицьких партій на цих землях, – це відомості від добровільних інформаторів з числа місцевого населення, чи, простіше кажучи, донощиків. Так, наприклад, восени 1914 р. начальник жандармів у Галичині отримав листа від дворянина Якова Флоренка з м. Кременця Волинської губернії, який підробляв у західноукраїнських землях роздрібною торгівлею. У листі той доносив керівникові жандармів про все те, що знав, а також просив прийняти його на службу як таємного агента жандармерії [134, арк. 59-59зв.]. Або ще такий приклад. 29 квітня 1915 р. помічникові начальника жандармського управління від „випадкового заявника” надійшли відомості про те, що „у Львові в читальнях „Просвіти” по вул. Жолкевській № 49, по вул. Св. Петра № 11 та на пл. Св. Юра № 5 (у дворі) зберігаються українські прапори. У Клепарові в будинку якоїсь Гриневецької сховано сокольчий прапор” [134, арк.40].

Інформацію жандарми отримували також з агентурних відомостей, що надходили до них від представників місцевої тимчасової російської адміністрації. Наведемо такий приклад. 21 лютого 1915 р. помічник градоначальника м. Львова доповідав начальнику Тимчасового жандармського управління про видання та поширення антиросійських прокламацій з греко-католицького монастиря Св. Базиляна [134, арк. 43-43зв.].

У разі, якщо агентурні повідомлення не відповідали дійсності або були, на думку жандармів, малоімовірні, їх завжди перевіряли. Так, наприклад, 19 квітня 1915 р. начальник Тимчасового жандармського управління Галичини наказував своєму помічникові в Тернопільській губернії „перевірити відомості, викладені... в агентурних зведеннях від 31 березня ц.р. №№ 417, 418, 420 і потім донести ме-

ні” [134, арк. 35]. Зазначені зведення стосувалися саме діяльності так званих „мазепинців” [134, арк. 36].

Поряд з цим, жандармами на місцях були заагентуровані і так звані допоміжні співробітники, які за надання інформації у більшості випадків не отримували навіть ніякої платні. Так, наприклад, 16 березня 1915 р. жандармський унтер-офіцер І. Стельников, що наглядав за Рогатинським та іншими повітами Львівської губернії, надіслав помічнику начальника жандармського управління у Львівській губернії таке донесення: „Цілком таємно. Доношу, що мною придбані безплатні допоміжні співробітники (інформатори), список яких при цьому надаю” [Див.: Додаток Ж]. 19 квітня 1915 р. той самий унтер-офіцер надіслав до жандармського управління нове донесення про придбання нових допоміжних співробітників (інформаторів) на тих же підставах по Рогатинському та Бобрському повітах Львівської губернії [Див.: Додаток З].

Загалом під час російської окупації Галичини жандармами було заагентуровано 67 осіб. З них у м. Львові – 14 осіб, решта – по всій території Галичини [130, арк. 179]. Жандармська агентура активно розшукувала членів української революційно-терористичної групи, яких, за їх даними, очолював М. Залізник, документи митрополита А. Шептицького, М. Грушевського, діячів українських емігрантських кіл та членів українських галицьких партій, у страховому товаристві „Дністр”, українському Іпотечному банку, К. Левицького та інших.

І навіть тоді, коли російські війська, відступаючи, залишили частину західноукраїнських земель разом зі Львовом, жандармська агентура продовжувала працювати та надсилати зібрані нею дані до начальника Тимчасового жандармського управління. Ось що він повідомляв начальникові Окремого корпусу жандармів 14 серпня 1915 р.: „За отриманими мною агентурними неперевіреними даними доношу, що на сьогодні у м. Львові почав функціонувати мазепинський „Народний комітет” Національно-демократичної партії, котрий злився з „Головною Українською Радою”. Головне керівництво в Комітеті належить Костю Левицькому та Д. Донцову” [134, арк. 126-126зв.].

Крім агентурних даних, інформація про діяльність діячів українських емігрантських кіл політичних партій Наддніпрянщини, представників та прихильників українських галицьких політичних партій, надходила до Тимчасового жандармського управління від військової влади, поліції та представників російської тимчасової місцевої адміністрації.

З утворенням цього жандармського підрозділу львівський градоначальник надіслав до нього три акти від 9 вересня 1914 р. про закриття за його наказом представниками від військової влади та воєнної цензури приміщень, редакцій, друкарень тощо українських політичних партій та громадських організацій [134, арк. 50].

29 грудня 1914 р. начальник Городського повіту Львівської губернії повідомив начальнику жандармського управління, що 27 грудня до нього надійшов рапорт поліцейського урядника з дільниці цього ж повіту про те, що уніатський священник с. Каменно-Броди Гнат Пляшкевич 26 грудня 1914 р. у своїй проповіді перед паствою виступив проти Росії [138, арк. 1зв.].

15 квітня 1915 р. в жандармському управлінні Галичини на підставі повідомлень, що надійшли до нього з різних місць, було складено список діячів українського руху, за якими належало здійснювати нагляд. У списку, складеному жандармами Галичини, значилось 33 особи. Серед них першими були записані В. Винниченко, М. Павлюк, Володимир Левицький, Микола Левицький, Василь та Петро Томашевські та ін. [138, арк. 7^A-7^Aзв.].

Що стосується діяльності зовнішнього жандармського нагляду, то в західноукраїнських землях жандарми також зіткнулись з недостатньою кількістю філерів і тих, хто хотів би такими бути. На цьому начальник жандармів наголошував в огляді про діяльність політичних галицьких партій від 17 січня 1915 р. [138, арк. 12]. Незважаючи на це, з їх допомогою було з'ясовано, як вказував жандарм, склад революційно-терористичної мазепинської групи, котру очолив М. Залізняк, місця, де відбувалися зібрання цієї групи, – „у приміщенні страхового товариства „Дністр”, будівлях при уніатському соборі Св. Юра, в квартирі митрофорного протоієрея-депутата Войнаровського, у священника доктора Горникевича та в па-

лаці уніатського митрополита графа Шептицького, в кімнаті його управляючого монаха-базиліанця Йосипа Грецького”. Також агенти зовнішнього нагляду брали участь у розшуку важливих документів та листування митрополита графа А. Шептицького з папським престолом та членами „мазепинських” партій [129, арк. 179зв.-180]. Для прикладу можна навести один із списків осіб, які „проходили” у жандармів по зовнішньому нагляду [Див.: Додаток И].

Зрозуміло, що подібні дії жандармів завершувалися обшуками та арештами членів і прихильників українських галицьких політичних партій та організації.

Напередодні утворення жандармського підрозділу в Галичині обшуки і арешти здійснювало командування російських військ, яке, таким чином, виконувало поліцейські функції. Так, наприклад, майже відразу після зайняття Львова російськими військами начальник Полтавського ГЖУ 3 вересня 1914 р. надіслав коменданту міста прохання видати розпорядження про термінове встановлення, чи мешкають у м. Львові відомі керівні представники Головної Української Ради – К. Левицький, М. Павлик, М. Ганкевич, С. Баран та інші її члени. Усього перелічувалося 14 прізвищ [134, арк. 63-63зв.].

Лише протягом грудня 1914 р. жандармами і поліцією було здійснено за особистим розпорядженням начальника жандармів у Галичині 50 окремих обшуків та 38 арештів [130, арк. 5-5зв.]. В огляді про діяльність правління жандармський полковник зазначав, що за час існування цього підрозділу було піддано обшукам понад 600 осіб; арештованих, які значились за управлінням, було близько 400 осіб. Крім того, здійснено було 400 обшуків у зв'язку з тим, що ці особи, котрих доставляли цілими партіями за розпорядженням військових властей, передавались у розпорядження коменданта м. Львова, і поліція з'ясовувала їх особи [130, с. 178-178зв.].

Восени 1914 р. та самому початку 1915 р. агентура і зовнішній жандармський нагляд з'ясували, що після втечі керівництва українських галицьких партій до Відня „у Львові залишилась революційно-мазепинська група, якою керував російський підданий, що мешкав у Галичині, Микола Залізник. Об'єктами замахів цієї групи мали стати перш за все граф В. Бобринський та відомий галицький русо-

фільський діяч доктор Дудикевич”. Після обстеження цієї групи вона в ніч з 4 на 5 лютого була „ліквідована” поліцією і жандармами, за два дні було заарештовано майже 40 осіб [118, арк. 160]. Серед них: Павло Демчук – секретар митрополита графа А. Шептицького; Федак Стефан – перший директор страхового товариства „Дністр”; Микола Заячковський – директор народної торгівлі; Ярослав Левицький та Теофіл Бобикевич – священники; Кость Панківський – громадський діяч та інші [134, арк. 24]. „При цьому, – як писав жандарм, – захоплений при трусі матеріал цілком установив небезпечну діяльність членів групи; крім того, у священника Горникевича було знайдено матеріал, який цілком викривав його в шпигунській діяльності на користь Австрії” [130, арк. 179зв.-180]. С. Чикаленко у своєму щоденнику, посилаючись на розмову з К. Панківським з цього приводу, писав: „Старий, хворий на серце Кость Панківський розповідав, як їх раз у раз трусили у Львові, потім випускали: нарешті арештували і повезли в Росію” [449, с. 469].

Стосовно обшуку в будинку, який належав графу А. Шептицькому, начальник жандармів у Галичині висловився так: „А оскільки, за агентурними відомостями, що були, граф Шептицький не встиг вивезти зі Львова... документи та листування, то розшук наполегливо продовжувався і нарешті був увінчаний блискучим результатом, що надав матеріали до повного висвітлення діяльності цього державного діяча як глибоко ворожого Росії політика” [130, арк. 180].

Обшук, як уже згадувалося, було здійснено і в квартирі М. Грушевського у Львові. Начальник жандармів у Галичині також не залишив його поза власною увагою: „Тоді ж, у зв’язку з арештом у Києві, було здійснено трус і в квартирі іншого, не менш головного, керівника мазепинського руху, професора М.С. Грушевського, обшуком у якого було вилучено великий матеріал, який доводив, що професор Грушевський був не тільки керівником мазепинського „культурно-національного” руху в Галичині, але й заступником російських революційних мазепинських елементів, подібних до М. Залізняка, В. Дорошенка та багатьох інших” [130, арк. 180].

Жандарми також звернули увагу на діяльність українського страхового товариства „Дністр”, яке з дозволу тимчасової російської адміністрації під виглядом

фінансових операцій, як вважали царські охоронці, безумовно, матеріально підтримувало український політичний рух у краї. На той час у „Дністрі” працювало більше 40 співробітників під керівництвом Стефана Федака та Володимира Охримовича. Останнього жандарми вважали тодішнім лідером Української націонал-демократичної партії Галичини [130, арк. 180зв.]. У лютому 1915 р. жандарми хотіли заарештувати в Станіславі представників української політичної еміграції на їх нараді, але це їм не вдалось у зв'язку з початком відступу російських військ [130, арк. 190зв.].

Там же, в приміщенні страхового товариства „Дністр”, серед документів В. Охримовича жандармами були знайдені документи М. Залізняка та листування, „що свідчили про їх спорідненість і дуже близькі політичні зносини.

У будівлі того ж „Дністра”, – вказував жандарм у звіті, – знаходився мазепинський Іпотечний банк, оглядом якого знайдено матеріал, який вказував на те, що банк цей був агентурою австро-німецького уряду, при цьому останній забезпечував грошима в закордонних центрах своїх агітаторів, як наприклад, відомих російських революціонерів-емігрантів Меленевського та Степанківського в Лондоні” [130, арк. 180зв., 190зв.]. На момент припинення діяльності жандармського управління при воєнному генерал-губернаторі Галичини було заарештовано 358 представників та прихильників українських політичних партій і громадських організацій, обшуків було здійснено 553 [130, арк. 168].

Зрозуміло, що слідом за поліцейсько-жандармськими „ліквідація ми” зазначених осіб „мазепинського напрямку”, розпочиналися жандармські дізнання. Чинами жандармського управління в Галичині було здійснено 168 так званих „листувань в порядку воєнного стану” [130, арк. 178]. Так, наприклад, з № 22 по № 30 у відомості про діяльність управління значиться листування в порядку ст. 23 воєнного стану про ліквідацію „мазепинської організації” в м. Львові, яке здійснювалося при управлінні відносно 18 з майже 40 заарештованих осіб [130, арк. 192зв.]. У цій же відомості є і реєстр проведеного жандармами листування за період з 25 листопада 1914 р. по 4 червня 1915 р. У ньому вказано, що в 1914 р. жандармами було здійснено 10 подібних листувань [130, арк. 187-190], а решта,

відповідно, припадала на 1915 р. За час існування цього жандармського підрозділу його чинами було здійснено тільки в порядку ст. 23 воєнного стану 21 листування стосовно представників та прихильників українських галицьких політичних партій та громадських організацій. Заарештовано та притягнуто до дізнання за ними 76 осіб. З них 68 заслано до Росії, 2 піддано ув'язненню строком на 2 місяці, 3 притягнуті до слідства за ст. 111 Крим. Улож., 3 звільнено (три листування по них припинені). Незавершеними залишилося 5 листувань, за ними заарештовано 4 особи; здійснено було дізнань – 91, за ними заарештовано 235 осіб, заслано до Росії – 203 особи, дві притягнуто до слідства за ст. 111 Крим. Улож.

Відносно 16 осіб, як вказував жандарм, розслідування ще не були завершені (3 розслідування). 11 розслідувань припинено і за ними звільнено з-під варті 14 осіб. Крім того, 10 розслідувань „провадженням призупинено у зв'язку з евакуацією управління. Виконано окремих вимог – 11” [130, арк. 168].

3 червня 1915 р. керівник жандармів звертався до градоначальника м. Львова, повідомляючи йому про надіслання на його ім'я „списка осіб, яких бажано взяти як заручників при можливій евакуації м. Львова, а також список осіб, перебування яких порушувало б існуючі інтереси армії”. Тобто це були неблагонадійні та ворожі російській владі особи: у списку значилось 60 прізвищ [120, арк. 9]. А осіб, „ворожих та неблагонадійних до російської влади” – 33. Серед них „мазепицями” жандарми вважали І. Бриттана, О. Кузмича, Тараса Шухевича, священика Овсія Бачинського, С. Герусинського [120, арк. 5зв.-6]. Із списку в 60 осіб, котрий був складений жандармами, заарештовано було лише 10, а інших не вдалося розшукати. Заарештованих було вивезено до Росії, і вони утримувалися в Орловській в'язниці. Відносно Овсія Бачинського градоначальник Львова доносив, що його було звільнено під час перевезення за наказом Г. Бобринського [120, арк. 8-8зв.].

Оскільки Тимчасове жандармське управління в Галичині мало подвійне підпорядкування, то його керівник обов'язково повинен був надсилати свої донесення на ім'я воєнного генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського. Подібні донесення також є одним із джерел, що розкривають дії царських охоронців у західноукраїнських землях відносно емігрантських кіл українських партій Наддніп-

рянщини та представників і прихильників українських галицьких партій та громадських організацій, з якими вони співпрацювали. Наведемо кілька прикладів.

13 грудня 1914 р. начальник Тимчасового жандармського управління в Галичині надіслав до канцелярії воєнного генерал-губернатора таємне повідомлення, що було зафіксоване в журналі для таємної кореспонденції згаданої установи за № 63, про обшук, який було здійснено жандармами в квартирі професора Львівського університету М.С. Грушевського. У цьому ж журналі за № 64 знаходилося ще одне повідомлення – з приводу затримання на квартирі професора М.С. Грушевського під час тусу українських діячів – кандидата австрійських прав М.М. Мачульського та А.К. Дермана [112, арк. 2зв.]. 30 грудня 1914 р. керівник жандармів надіслав на ім'я воєнного генерал-губернатора Галичини довідку про місцеві українські націоналістичні організації в Галичині [138, арк. 19].

14 лютого 1915 р. начальник жандармів у Галичині надіслав на ім'я Г. Бобринського подання на виселення в Росію на весь час воєнного стану в Галичині 17 з 19 членів „мазепинської” організації в Станіславові, оскільки двох з них – Володимира Глушкевича та Миколу Сабата – 12 лютого з-під арешту звільнено [130, арк. 197].

Звільняючи за браком доказів деяких, як на думку жандармів, членів українських галицьких партій, стосовно окремих з них вони наголошували на негайній висилці за межі Галичини. Так, наприклад, 19 березня 1915 р. начальник жандармського управління надіслав до канцелярії воєнного генерал-губернатора донесення відносно З.В. Рутковського, в якому клопотав про висилку його за межі Галичини в Симбірську губернію на весь час оголошеного в Галичині воєнного стану [118, арк. 102].

Подібне подання було зроблено і 17 квітня того ж року. Воно стосувалося висилки Івана Стецева, Мирона Горникевича, Івана Соболя, Йосипа Гроцького, Миколи Курцеби, Юліана Бачинського, Івана Банделя та інших членів „мазепинської організації” до Єнісейської губернії на весь час перебування Галичини на воєнному стані [130, арк. 195].

Своєрідним показником якості роботи жандармів зі знищення українського суспільно-політичного руху в Галичині було ставлення до їх діяльності з боку керівництва тимчасової російської адміністрації на західноукраїнських землях. Г. Бобринський та його заступники задовольняли практично всі донесення, клопотання, подання жандармів, які стосувалися обшуків, арештів, дізнань, заслання представників та прихильників українських галицьких політичних партій та громадських організацій [118, арк. 159].

Траплялися, однак, окремі випадки, коли керівництво воєнного генерал-губернаторства не погоджувалося з думкою жандармів. Це відбувалося лише тоді, коли царські охоронці не могли надати адміністрації навіть мінімальних підстав для заслання за межі Галичини тих чи інших осіб. Так було, наприклад, з чиновником страхового товариства „Дністр” З.В. Рутковським. На поданні жандармів від 19 березня 1915 р. про бажаність заслання названої особи до Симбірської губернії заступник воєнного генерал-губернатора Галичини написав: „24/III. Звільнити. Половцов” [118, арк. 102].

Поряд з поданням керівництву воєнного генерал-губернаторства Галичини донесень, записок, оглядів, повідомлень, різноманітної інформації подібні та інші папери надходили від жандармів і до їх керівних органів у Петрограді. Тому зазначену документацію також необхідно вважати як одне з чи не головних джерел.

Прикладом такого узагальненого матеріалу, що був надісланий 17 січня 1915 р. начальником Тимчасового жандармського управління в Галичині до Департаменту поліції, командувачеві Окремого корпусу жандармів, а поряд з цим додатково і начальникові Київського ГЖУ, є донесення про діяльність жандармів у західноукраїнських землях, що були тимчасово зайняті російськими військами в 1914 р. Умовно звіт можна поділити на дві частини. У першій стисло вказувалися завдання, поставлені перед царськими охоронцями в Галичині [134, арк. 12].

У другій частині цього досить розлогого донесення (на 17 сторінках) висвітлювався розвиток українського політичного руху в Галичині, містилась інформація про появу і діяльність головних політичних галицьких партій та „Союзу Визволення України”. Царський охоронець акцентував увагу на тісному зв'язку

представників цих партій з діячами українського політичного руху в Росії – Є. Чикаленком, М. Міхновським, А. Кримським, О. Лотоцьким, М. Лисенком, Л. Жебуньовим та іншими. Підкреслювалася роль проф. М. Грушевського в так званому „мазепинському рухові в Галичині та в Малоросії”. Завершувалось донесення такими словами: „Наступні відомості у вигляді зведень по окремих організаціях і партіях будуть надані мною додатково до теперішнього донесення, періодично по мірі збору матеріалів та зведення їх в загальні контексти” [134, арк. 12зв.-22].

Попри такі старання, зібрані жандармами матеріали не завжди були всі ними перевірені та інколи не відповідали тому, що відбувалося насправді. Ось як згодом прокоментував зазначене донесення у своєму щоденнику Є. Чикаленко: „Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірючи тим людям, післав своєму начальству таке донесення” [449, с. 475].

Подібні узагальнювальні донесення надсилались начальником Тимчасового жандармського управління в Галичині до Петрограда й надалі. Так, наприклад, 21 січня 1915 р. до Департаменту поліції була надіслана також таємна записка за № 199, у якій вказувалися особи, що очолювали українські політичні партії в Галичині. У ній жандарм поділяв їх за їхніми політичними переконаннями і вказував на центральні установи цих партій та їх партійні видання. Крім того, полковник повідомляв, що під час численних обшуків у Галичині „не було виявлено програм та статутів як мазепинських, так і інших українських революційних партій, що можна пояснити, і як не раз відмічала агентура, вивезенням, з наближенням російських військ, всіх партійних документів та листування вглиб країни” [134, арк. 79].

Відносно „Союзу визволення України” жандарм зазначав, що він є „самостійною політичною організацією, до складу якої входять особи різних політичних напрямів, що прагнуть провести в народні маси „сепаратистські ідеї об’єднання „всієї Галичини” та Малоросії в самостійну державу „Україна”, при цьому частина керівників „Союзу” на чолі з К. Левицьким мріє про відокремлення „України”

під верховним главенством Австрії: цей напрям підтримувався й уніатським митрополитом графом Шептицьким, як це видно з вилученого при обшуку в його будинку листування... Друга ж група керівників на чолі з проф. Грушевським прагне до об'єднання Галичини та Малоросії в „Самостійну Україну”, тобто самостійну державу – Республіку” [134, арк. 79зв.].

12 серпня 1915 р. на вимогу Г. Бобринського жандармський полковник надав йому огляд діяльності жандармського управління воєнного генерал-губернаторства з 25 листопада 1914 р. по 4 червня 1915 р. [130, арк. 169]. Стосовно емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини та їх прихильників у Галичині царський охоронець зазначав: „У зв'язку з тим, що, за даними агентури, майже всі активні політичні діячі Галичини згадуваних партій одночасно з наступом російських військ втекли вглиб Галичини та Австрії, встановлення їх діяльності здійснювалось відносно і уривками, в зв'язку з окремими працівниками, які залишились в Галичині” [130, арк. 179]. Крім цього, в огляді зазначалось, що найбільше матеріалу було зібрано саме з питання „українського”, тому саме цей напрям у діяльності управління було висвітлено найбільше і розробка його йшла набагато швидше, ніж інших напрямів [130, арк. 190зв.].

Нова зміна ситуації на території Галичини під час воєнних дій спричинила формування 17 серпня 1916 р. Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни [852, с. 184]. Водночас досвід діяльності попереднього жандармського управління на теренах західноукраїнських земель вніс певні зміни в діяльність цього підрозділу. Його особовий склад тепер уже не ставив собі за мету переслідування місцевих мешканців за ознаками мови та культурного життя. Звісно, що арешти й висилки українських діячів продовжувались, та масштаби їх були далеко не такі, як раніше. Їх засилали вже не як українських діячів, а як шпигунів та поплічників Австро-Угорщини й Німеччини [428, с. 55-56].

Разом з тим агентурні відомості з теренів Галичини продовжували надходити до Департаменту поліції. Стосувалися вони і „політичної пропаганди” ідей українства як серед російських військовополонених, так і серед населення зайня-

тих ними місцевостей Волинської губернії. „З цією метою ними, між іншим, відкриті школи з викладанням українською мовою у Володимиро-Волинську, Луцьку та деяких селищах Володимиро-Волинського повіту” [384, с. 348]. Активну агітаційну роботу серед російських полонених проводили члени Союзу визволення України А. Жук (скарбник Союзу), В. Дорошенко, Лев Ганкевич та ін. [384, с. 348].

Підсумовуючи наведене вище, наголосимо, що основним каральним органом виконавчої гілки влади самодержавства в боротьбі проти дій представників та прихильників українських партій була поліція — політична (жандармерія, охоронні відділення) і загальна, головним завданням якої було оберігати існуючу в країні суспільно-політичну самодержавну систему. Саме вона була покликана відслідковувати, не допускати та знешкоджувати будь-які прояви політичного невдоволення існуючим в імперії суспільно-політичним ладом. Для виконання покладених на неї обов’язків царизм наділив її майже необмеженими повноваженнями.

Розмаїття форм, методів і засобів, котрі використовували представники цих органів, менш за все цікавили самодержавство. Серед них найбільш ефективними були агентурна діяльність та перлюстрація. Завдяки їм вони отримували максимум необхідної для них інформації. Перша з них передбачала і можливість використання провокації, застосування якої прискорювало успішне здійснення поліцією „ліквідацій” підпільних організацій зазначених партій. При необхідності вона вдавалася і до неї. Зовнішньо це прикривалося ширмою законності. Головним для влади був кінцевий результат, що мав забезпечити припинення діяльності цих партій та подальше існування самодержавства. Характерною рисою роботи поліції була відсутність будь-яких компромісів з її боку щодо діяльності українських партій. Подібні дії поліції щодо них не завжди були адекватними тій загрози, яку вони створювали самодержавству, і їх не можна оцінити однозначно. З одного боку, підсумком її роботи були розгромлені осередки цих партій (і особливо революційного спрямування) на Наддніпрянщині. З іншого боку, стала очевидною нездатність каральних органів царизму повністю знищити їх. І лише Лютнева революція в Росії 1917 р. поклала край діяльності цих владних структур.

РОЗДІЛ V

МІСЦЕ І РОЛЬ СУДОВОГО ВІДОМСТВА У СПРАВІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ПОКАРАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ

5.1. Дії царського суду відносно представників українських політичних партій на початку ХХ ст. (1900–1907 рр.)

Дії судової гілки влади самодержавства стосовно діяльності опозиційних до влади політичних партій, що виникли наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії і очолили визвольний та національно-визвольний рухи в країні, були спрямовані на припинення їх діяльності і відбувалися одночасно з адміністративними репресіями над політичними супротивниками існуючого ладу. Адже чинне в імперії до жовтня 1905 р. законодавство не допускало існування і діяльності в країні будь-яких політичних партій.

Звісно, адміністративні репресії, що здійснювались адміністрацією „без зайвих формальностей”, були найбільш зручним і звичайним для уряду методом розправи з політичними опонентами. Однак в умовах проголошеної царизмом законності (навіть при всій її обмеженості) влада вимушена була вдаватися до допомоги суду. Саме обвинувальний судовий вирок був найбільш суворим засобом покарання [852, с. 197]. Разом з тим, уряд мав можливість маніпулювати засобами покарання своїх політичних супротивників, використовуючи, залежно від конкретних обставин, той чи інший засіб, а при необхідності й кілька одночасно.

За чинним у країні законодавством, найбільш важливі судові справи (а до них відносились справи про державні злочини – політичні, проти посадових осіб, найтяжчі посадові злочини) належали до розгляду, по суті, тільки в окружних судах та судових палатах [859, с. 911]. Подібний порядок був започаткований у 1864 р., в ході судової реформи, якою встановлювалася триступенева судова система. Для розгляду дрібних цивільних та кримінальних справ було створено мирові суди. Судами першої інстанції стали окружні суди. Усього в Україні було 25 окружних судів. Судами другої інстанції визначалися судові палати. В Україні

їх було три – Київська, Одеська та Харківська. Крім того, існувала система військових судів, які розглядали справи не лише військовослужбовців, а й цивільних осіб (за поданням генерал-губернаторів) [821, с. 82-83]. Але оскільки представники та прихильники українських політичних партій переважно були цивільними особами (рідко траплялися й військові, але, в основному, нижчих чинів), то головна увага при розгляді цього питання приділена висвітленню дій судових органів саме так званого „цивільного відомства” (так іменувалися загальноцивільні суди на відміну від військових або судів „військового відомства”). Це, звісно, не означає, що військові суди не засуджували членів українських політичних партій під час оголошення в тих чи інших місцевостях України різних категорій виняткового стану, коли вступало в силу відоме сумнозвісне „Положення про охорону” 1881 р.

Вищий суд з усіх справ було утворено у формі двох касаційних департаментів Сенату. Такий незалежний від адміністрації суд на практиці не задовольняв самодержавство, і перші вилучення з компетенції суду присяжних були зроблені в 1879 та 1881 рр. Надалі закон 1887 р. надав суду право слухати справи за зачине-ними дверима на випадок небезпечності процесу стосовно суспільної моралі, релігії, держави та порядку. Таке ж право було надано міністрові юстиції, а в місцевостях, де діяв стан про посилену охорону, – генерал-губернаторам та міністрові внутрішніх справ [859, с. 911-912]. У такому вигляді в кінці XIX - на початку XX ст. судова влада в цілому виконувала покладені на неї царизмом функції [183, арк. бзв.].

У 1901 р. прокурор Київської судової палати на підставі жандармського дізнання відносно членів таємної організації „Київські революціонери незалежні” тесляра Є. Щербака та слюсаря П. Петрова, які звинувачувалися в поширенні у м. Києві брошури „Как держать себя на допросе”, журналу “Свобода” та іншої нелегальної літератури, зазначив у своїх робочих паперах, що 2 серпня 1901 р. при обшуку в Києві на квартирі у Є. Щербака було знайдено значну кількість нелегальної літератури, якою користувалися члени цієї організації, в основному соціал-демократичного та народницького змісту [49, арк. 50]. Була серед них і гектографована брошура: „В. Старосольский. Кирило-Мефодиевське братство (Мо-

лода Україна, 1900 р., ч. 5)”. „Мета цієї брошури, написаної малоросійською мовою, з’ясувати значення „відродження малоросійського народу”. Зміст брошури проникнутий сепаратистським напрямом та українофільством, внаслідок чого брошура ця, на думку Київського Окремого цензора, підлягає забороні” [49, арк. 52].

Під час селянських заворушень в Полтавській та Харківській губерніях навесні 1902 р. Харківська судова палата діяла досить оперативно, караючи селян за участь у них. Згодом, вказуючи на особливості цих виступів селян, що були „досі небувалим явищем”, від якого власті панічно „втратили голову”, директор Департаменту поліції О. Лопухін, який на той час був прокурором Харківської судової палати і наглядав за слідством, у спеціальній записці зазначав стосовно агітаційної діяльності членів РУПу серед селян таке: „Одним з найхарактерніших явищ цих розрухів була революційна пропаганда. З вісімдесятих років минулого століття вона ще не була відома нашому селу. З кінця листопада чи початку грудня 1901 року вона, відчувши сприятливий ґрунт, з’явилася в Костянтиноградському й Полтавському повітах і з вражаючою швидкістю виявила свою дію. Їм роздавалися друковані в Галичині малоросійською мовою оповідання з народного побуту, які малювали і економічну нерівність, і нерівність станів перед законом, байдужість до селян і сваволю властей, тягар податків, причини зубожіння селянства... Злочинні книжки розповсюджувалися серед народу у великій кількості й читалися з величезним зацікавленням” [700, с. 281-282].

Законом 4 червня 1904 р. усувалась можливість розв’язання справ про державні злочини в адміністративному порядку. У судових палатах було встановлено спрощений порядок розгляду цих справ. Жандармське дізнання, замінюючи собою попереднє слідство, тим самим у більшості випадків звільняло все розслідування у справах про державні злочини від судового контролю. Це означало ще один серйозний крок на шляху перетворення суду в додаток жандармсько-поліцейського апарату [852, с. 199].

Закон від 7 червня 1904 р., яким надавалася чинність деяким главам нового Кримінального укладення, відніс до категорії державних злочинів справи про „бунт проти верховної влади”, про „державну зраду” і про „смуту” [852, с. 198].

У липні 1904 р. в м. Липовці на Київщині у селянина Дмитра Перебийноса знайшли брошури „Дядько Дмитро”, які він давав читати односельчанам. Київська судова палата засудила Д. Перебийноса за ст. 130 Кримін. улож. на два тижні ув'язнення [529, с. 195].

У вересні 1904 р. прокурор Ніжинського окружного суду доносив прокурові Київської судової палати, що в нього знаходиться справа селян Варфоломієва, Немировця та Маслакова за звинуваченням їх у поширенні серед хліборобського населення протиурядової газети „Селянин”. Але довести можна було лише поодинокі факти передання газети обвинуваченими селянами іншим селянам. Для доказів, що звинувачені мали намір взагалі поширювати літературу, достатніх даних не було, тому Чернігівська губерньська нарада прийняла рішення цю справу припинити. Прокурор Житомирського окружного суду 9 жовтня 1904 р. також доносив у Київську судову палату, що серед селян Заславського та Острозького повітів на Волині розповсюджуються рупівські прокламації „Селянам війни не треба” [529, с. 196].

30 жовтня 1904 р. прокурор Київської судової палати направив до неї своє подання, в якому просив прийняти на розгляд справу про сина священника Миколу Ковальського та міщанина м. Острога Павла Піотровського, звинувачених за п. 2 ст. 128 та статтями 129 та 130 Кримін. улож. В одному пакеті з поданням було направлено і обвинувальний акт, складений прокуратурою 29 жовтня 1904 р. на підставі жандармського дізнання, та речові докази [54, арк. 1, 3зв.].

У обвинувальному акті вказувалося, що зазначені особи поширювали в м. Острозі Волинської губернії брошуру Української соціалістичної партії (УСП) „Робітницька справа”, гектографоване звернення від ЦК УСП „До всіх київських робітників”, датоване „8 февраля (лютого) 1904 р.”, у якому містився заклик до боротьби із самодержавством. Під час дізнання М. Ковальський заявив, що з П. Піотровським познайомився випадково восени 1903 р., коли той висловлював-

ся з приводу важкого становища робітників [54, арк. 2зв.]. Стосовно нелегальної літератури ним було заявлено, що він її нібито отримав у Острозі від невідомого студента з Варшави. Це були журнал „Селянин”, брошура „Німецька революція” та „Добра новина”. Прочитавши їх, він разом з П. Піотровським запросив для ознайомлення з ними селян С. Зозулю та І. Костюка. С. Зозулі він дав „Робітницьку справу” і прокламацію „До всіх робітників”, а І. Костюку – „Добру новину” [54, арк. 3]. Сам же П. Піотровський під час дізнання заперечував свою участь у поширенні М. Ковальським означених злочинних видань.

Обвинувальний акт прокуратури закінчувався тим, що син священика М. Ковальський, 18 років, та міщанин м. Острога П. Піотровський, 37 років, звинувачувалися в тому, що, діючи завідомо спільно в пропагуванні революційних ідей в м. Острозі Волинської губернії, в лютому 1904 р. поширювали серед місцевих селян вчення та судження, які збуджували до повалення існуючого ладу. „За ці тяжкі злочини вони підлягають суду Київської Судової Палати в посиленому складі за участю станових представників” [54, арк. 3зв.]. Становими представниками були представники станів, що існували в Російській імперії, які за законом від 7 липня 1889 р. приєднувались до складу судової палати з метою прийняття рішення по найважливіших категоріях справ, що були пов'язані з державними злочинами – політичними, проти посадових осіб, найтяжчих посадових злочинів, якщо вони, згідно з законом, тягли за собою позбавлення підсудного всіх станових та майнових прав або всіх особливих прав та привілеїв.

14 січня 1905 р. Київська судова палата у своєму розпорядчому засіданні визначила надати справі хід та слухати її за участю станових представників згідно з п. 2 ст. 1032 Устан. кримін. судочин. та слухати її в Житомирському окружному суді у зв'язку з проживанням там свідків та підсудних [54, арк. 5зв.]. Слухання справи було передбачено за зачиненими дверима на весь час засідання – від читання обвинувального акта і до оголошення резолюції суду, з допущенням до зали засідання лише посадових осіб, службові обов'язки яких мали належні на те підстави, а також не більше однієї особи з боку кожного з підсудних [54, арк. 6зв.].

9 березня 1905 р. рішенням Київської судової палати М. Ковальського було визнано винним у цьому тяжкому злочині проти держави і засуджено до заслання на поселення у віддалені губернії імперії, але через неповноліття підсудного цей вирок було йому замінено на ув'язнення у фортеці на 2 місяці і 20 днів. Дії П. Піотровського були визнані судом як „несвідомі”, „наслідком недоумства”, а сам він – „сліпим знаряддям в руках М. Ковальського, який активності в агітації серед селян не проявив...”. Суд виправдав П. Піотровського на підставі п. 1 ст. 771 Устан. кримін. судочин. [54, арк. 41].

Навесні 1905 р. судова влада усіяло сприяла адміністративній владі на місцях у визначенні нею властивостей здійснених „злочинних дій” та у покаранні винних, відряджаючи чинів прокурорського нагляду „...для сприяння адміністративній владі у визначенні характеру здійснених під час безпорядків злочинних дій...” [196, арк. 12-12зв.].

У подальшому Міністерство юстиції видало безліч таємних циркулярів, що були спрямовані на активізацію боротьби судів з революційним рухом. Так, зокрема, циркуляр від 18 серпня 1905 р. “Про покладення провадження попередніх слідств у справах про державні злочини на дільничних судових слідчих та мирових суддів, які їх замінюють у порядку ст. 1035 та 1036 Статуту кримінального судочинства”, вказував на бажаність попереднього слідства, особливо у справах про масові злочини, а саме – у справах про політичні демонстрації, про участь в антиурядових товариствах, про усну антиурядову пропаганду [852, с. 200].

5 березня 1905 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї свої подання з проханням розглянути справу про міщан І. Диніна та І. Барановського, звинувачених за п. 2 ст. 129 Кримін. улож. разом із обвинувальним актом, що був складений його помічником у цей же день на підставі жандармського дізнання [55, арк. 1, 3]. Останнє було здійснено в Чернігівському губернському жандармському управлінні з 16 жовтня 1904 р. по 20 листопада 1904 р. та викладено на вісімдесяти аркушах [55, арк. 32].

У обвинувальному акті вказувалося, що зазначені особи 8 жовтня 1904 р. були затримані поліцією в м. Козельці. Під час їх затримання один з них викинув

пензля з клеєм, а другий – прокламації “До запасних”. Сталося це в день оголошення мобілізації у Кролевецькому повіті Чернігівської губернії. Прокламації “До запасних” являли собою звернення РУП із закликом до запасних чинів до боротьби з урядом та самодержавством з метою його повалення. Під час проведення жандармами дізнання було з’ясовано, що І. Динін був міщанином м. Орша Могилівської губернії, 23 років, а І. Барановський – міщанином м. Лохвиця Полтавської губернії, 17 років. Лише І. Динін визнав себе винним у поширенні прокламацій на парканах та біля волосного правління. Але обидва затримані підлягали суду Київської судової палати за участю станових представників [55, арк. 2-3].

11 березня 1905 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні постановила надати справі ходу та слухати її в Чернігові у зв’язку з проживанням там свідків [55, арк. 4]. Справа мала слухатись за зачиненими дверима на весь час засідання [55, арк. 5].

20 жовтня 1905 р. І. Динін на виїзне засідання судової палати в м. Чернігові не з’явився, хоча повістка про його явку на суд була вручена йому особисто 19 вересня 1905 р. У зв’язку з цим суд визнав його неявку на судові засідання зі слухання справи незаконною і виніс рішення відкласти слухання справи до отримання ним відомостей про причини неявки до суду І. Диніна [55, арк. 21-21зв.]. І якби не наказ урядового Сенату від 21 жовтня 1905 р. про часткову амністію, то не можна було б сказати, що ця справа закінчиться так, як вона закінчилась. 23 жовтня 1905 р. Київська судова палата прийняла рішення взагалі припинити справу про І. Диніна та І. Барановського, тому що злочинні дії були вчинені цими особами “без насилля” [55, арк. 29].

Завдяки згаданій амністії unikнув покарання від суду в 1905 р. і студент Київського університету, один з активних членів РУПу П. Канівець.

11 травня 1905 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї своє подання з проханням розглянути справу про студента Київського університету П. Канівця як звинуваченого за п. 2 ст. 132 Кримін. улож. за спробу доставити в межі Російської імперії з-за кордону значної кількості нелегальної літератури українських партій революційного і ліберально-демократичного спрямування, а та-

кож РСДРП. Разом із поданням було надіслано обвинувальний акт, складений помічником прокурора того ж дня на підставі жандармського дізнання [56, арк. 1-3зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що 8 лютого 1905 р. на прикордонній станції Кременець Волинської губернії жандармами та прикордонною охороною було затримано П. Канівця, дворянина, студента Київського університету, за спробу ввезти в межі імперії з-за кордону значну кількість нелегальної літератури у валізі, плетеній корзині та саквояжі. Спочатку він надав жандармам безстроковий паспорт на ім'я сина колезького радника Михайла Любарського, що був виданий 9 листопада 1901 р. Ізюмським повітовим поліцейським управлінням. І лише потім жандарми з'ясували, що це чернігівський дворянин П.П. Канівець [Див.: Додаток II].

В обвинувальному акті також вказувалося, що притягнутий до дізнання П. Канівець винним себе не визнав та від надання ним пояснень по суті справи ухилився. За подібний злочин, на думку прокурорського нагляду, він підлягав суду Київської судової палати [56, арк. 3]. Під час жандармського дізнання П. Канівець знаходився у тюремному замку м. Кременця [56, арк. 6].

24 травня 1905 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні постановила надати цій справі подальшого ходу та слухати її без участі станових представників за зачиненими дверима [56, арк. 8]. У червні 1905 р. П. Канівця переводять до Лук'янівської в'язниці в Києві, а 1 липня київський губернатор доводив до відома прокурора Луцького окружного суду, що політичного пересильного арештанта П. Канівця було звільнено 21 червня 1905 р. з-під охорони у зв'язку з призупиненням подальшої його висилки до Архангельської губернії та поселено на проживання в Києві, де за ним встановлено особливий нагляд поліції [56, арк. 17].

23 жовтня 1905 р., за визначенням Київської судової палати, справу про П. Канівця було припинено у зв'язку з наказом урядового Сенату про часткове помилування. Судом було також відмінено проти нього всі запобіжні заходи, а самого його було помилувано, "так як злочин вчинено без насилля" [56, арк. 49-49зв.].

Як згадував один з колишніх в'язнів царизму, що знаходився в 1904–1905 рр. у Лук'янівській в'язниці Києва, “за партійною ознакою значна більшість в'язнів ділилась приблизно порівну між с.-д. та с.-р., з невеликою перевагою на користь с.-р., “Революційна українська партія” (РУП-ці), “Соціалістична українська партія” СУП-ці), Бунд, ППС та Сіонисти мали тут лише окремих представників; анархістів нібито не було зовсім. Серед ув'язнених переважали інтелігенти та різночинці, хоча робітники становили вже досить значну групу” [704, с. 212].

Політична амністія 1905 р. була тактичним кроком самодержавства як тимчасово вимушений відступ перед революційними подіями, що набували загрозливих для влади форм. Оговтавшись, уряд поступово перейшов у новий наступ і ще більше посилив тиск на дії представників опозиційних до влади рухів та партій. У цих умовах судова влада повинна була виконувати і виконувала політичне замовлення царизму, відіграючи досить суттєву роль у його каральній політиці.

Наведемо такий приклад. 18 лютого 1906 р. прокурор Чернігівського окружного суду доносив прокурору Київської судової палати, що начальником Чернігівського губернського жандармського управління збуджено дізнання в порядку ст. 1035 Устан. кримін. судочин. зі звинувачення доньки священника Ольги Андрієвської в розмноженні гектографічним способом нелегальної літератури, а нагляд за проведенням дізнання покладено ним на свого помічника Гаєвського [50, арк. 1].

26 квітня 1906 р. прокурор Чернігівського окружного суду сповіщав прокурора Київської судової палати про затвердження дізнання, яке надсилав йому разом з обвинувальним актом, складеним його помічником. Ознайомившись із надісланими документами, 3 травня 1906 р. прокурор судової палати наклав на подання таку резолюцію: “Повертаю на дослідження допитом пристава Попова, що здійснював обшук у О. Андрієвської” [50, арк. 2].

30 травня 1906 р. прокурор Чернігівського окружного суду вдруге надсилає прокурору палати виправлене дізнання та новий обвинувальний акт, у якому О. Андрієвська звинувачувалася за ст. 132 Кримін. улож., складений його помічником [50, арк. 6]. У ньому зазначалося, що 8 лютого 1906 р. у м. Чернігові прис-

тавом І частини у О. Андрієвської було здійснено обшук та вилучено таку нелегальну літературу:

1) 19 прокламацій УДП;

2) 3 номери журналу “Освобождение” та 4 номери “Листка освобождения” українською мовою;

3) звернення Чернігівської групи РСДРП “К земским гласным”;

4) брошура “Дневник с.-д.” № 1 та ін.

Означена Ольга Андрієвська звинувачувалася в збереженні з метою поширення нелегальної літератури, завідомо знаючи її зміст, яка підбурювала до повалення існуючого державного ладу, тобто в діяльності, що передбачена п. 2 ст. 132 Кримін. улож., і підлягала суду Київської судової палати [50, арк. 7]. До суду О. Андрієвська знаходилася під особливим наглядом поліції [50, арк. 16].

23 жовтня 1906 р. у Чернігові відбувся суд, який визнав О. Андрієвську винною та виніс вирок ув'язнити її у фортеці на 3 місяці, а речові докази, згідно з ст. 36 Кримін. уклад., знищити [50, арк. 16-16зв.].

Апеляція О. Андрієвської до урядового Сенату була розглянута 27 лютого 1907 р. “без наслідків”. 22 березня 1907 р. Сенат підтвердив вирок судової палати [50, арк. 17]. Виконуючи покладені на нього наглядові функції, прокурор Чернігівського окружного суду наприкінці грудня 1907 р. доповідав прокурору Київської судової палати, що О. Андрієвська, за вирокком судової палати стосовно неї від 23 жовтня 1906 р., відбула назначене їй покарання в Чернігівській в'язниці з 20 вересня по 20 грудня 1907р. [50, арк. 18].

На початку 1906 р. було внесено деякі спрощення в порядок провадження справ про державні злочини в судових палатах. Відповідно до закону від 18 березня 1906 р., було вкрай обмежено гласність суду і строки розгляду справ, відмінено вимоги щодо запису показань свідків у протоколах та мотивування вироків. Таким чином, судова процедура все більшою мірою ставала схожою на ширму, що слугувала прикриттям для розправи властей над противниками царизму [852, с. 199-200].

Підтвердженням цього було чимало фактів. З їх числа наведемо такий приклад. В останні дні березня 1906 р. прокурор Київської судової палати направив до неї своє подання, в якому просив розглянути справу про вчителя 2-класного Турийського училища та селян В. Столярського й Г. Тарасюка, звинувачених за п. 2 ст. 129 Кримін. улож., разом із обвинувальним актом, який було складено його помічником 28 березня 1906 р. на підставі жандармського дізнання [58, арк. 1, 3].

В обвинувальному акті вказувалося, що в листопаді 1905 р. в м. Турийську Ковельського повіту Волинської губернії учителем 2-класного Турийського училища С. Остапенком та селянином В. Столярським у гуртожитку при школі були організовані для селян публічні читання. Під час їх проведення вони знайомили селян з газетами крайніх напрямів та коментували їх зміст. У великій кількості серед селян були поширені листівки під назвою “Постановлення делегатского съезда Всероссийского крестьянского союза”, “Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом” та “Програма Української Радикальної партії”. Те саме робив і селянин Г. Тарасюк у селах Дольське та Кустичах того ж повіту. Усе це підбурювало до повалення існуючого в державі ладу, а самі пропагандисти проголошували публічно промови, в яких закликали до злочинних діянь. Внаслідок цього та на підставі ст. 1032 Устан. кримін. судоч. названі особи підлягали суду Київської судової палати за участю станових представників [58, арк. 2зв.-3].

14 квітня 1906 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні заслухала означену справу і ухвалила слухати її за участю станових представників за зачиненими дверима. До початку суду підсудні знаходились у Луцькій в'язниці [58, арк. 7-7зв.]. На прохання звинувачених викликати на засідання суду свідків, палата на своєму розпорядчому засіданні 5 травня 1906 р. прийняла визначення відмовити їм у цьому, про що й було доведено до їх відома [58, арк. 20-20зв.].

14 червня 1906 р. відбулося слухання справи. За його наслідками селяни Ковельського повіту С. Остапенко, В. Столярський та Г. Тарасюк, на підставі п. 2 ст. 129, а також статей 17, 53 та 19 Кримін. улож. підлягали ув'язненню у фортеці на півтора року кожний. Вони також були зобов'язані сплатити судові витрати кожний рівною мірою [58, арк. 47]. При цьому, як впливає з прийнятої резолю-

ції, судова палата виходила зі станового походження підсудних, а не тих посад, які вони обіймали на момент їх притягнення до суду. Касаційні скарги, подані за-судженими до урядового Сенату, були останнім залишені “без наслідків”, підтве-рджуючи тим самим вирок судової палати відносно них [58, арк. 74-74зв.].

Закон 18 березня 1906 р. передбачав також особливий порядок розгляду тих важливих кримінальних справ, котрі раніше підлягали рішенню окружних судів (без участі присяжних), мирових суддів та земських начальників. Усі ці справи, а також справи про злочини проти порядку управління (судові палати не справля-лися з великим обсягом роботи), передавалися на розгляд окружних судів за учас-тю станових представників. До складу суду, крім трьох коронних суддів, входили: повітовий предводитель дворянства, місцевий міський голова й один з волосних старшин [852, с. 200].

17 квітня 1906 р. помічник начальника Волинського губернського жандарм-ського управління в Кременецькому, Острозькому та Заславському повітах наді-слав повідомлення прокуророві Київської судової палати про те, що ним порушено дізнання по звинуваченню селянина І. Сераковського за ст. 130 та 132 Кримін. улож [52, арк. 1]. У зв'язку з великим обсягом роботи, що мала судова палата, во-на передала справу на попередній судовий розгляд до Житомирського окружного суду. 26 липня 1906 р. помічник прокурора цього суду доповідав своєму керівни-кові про те, що на початку квітня 1906 р. серед селян с. Жемелинець з'явилися брошури нелегального змісту. Проведеним з цього приводу розслідуванням було з'ясовано, що їх поширювали серед односельців селяни Т. Фурман та І. Сераковський. При трусі в хаті І. Сераковського було знайдено спочатку 38, а згодом 1 тис. брошур Української радикальної партії (УРП), котрі були видані у Львові. У зв'язку з цим його було звинувачено в їх збереженні з метою подальшо-го поширення [52, арк. 2]. 8 грудня 1906 р. прокурор Житомирського окружного суду у своєму донесенні прокуророві Київської судової палати доповідав про про-ведений попередній судовий розгляд справи. Він виявив, що сам селянин І. Сераковський був неписьменний і тому роздавав знайдені ним випадково бро-шури іншим односельцям, бажаючи знати, що це були за книжки. В донесенні

помічник прокурора зазначав, що він пропонував жандармському ротмістру внести означене дізнання встановленим порядком у губернську нараду з метою його припинення [52, арк. 4-4зв.].

28 квітня 1907 р. прокурор Житомирського окружного суду доносив прокурору судової палати, що постановою Волинської губернської наради від 18 квітня 1907 р. дізнання про селянина І. Сераковського “подальшим виробництвом припинено за недоведеністю події злочину” [52, арк. 5].

У зв’язку зі значною кількістю політичних справ, що розглядалися в судах під час Першої російської революції, подібні процедури відбувалися зі значною затримкою в часі. Деякі з таких справ розглядалися аж через рік після здійснення того чи іншого “державного злочину”. Так, наприклад, 29 жовтня 1906 р. прокурор Полтавського окружного суду видав постанову, в якій вказувалося, що він розглянув формальне дізнання у звинуваченні дворянки К. Гулькевич, земського лікаря І. Чикіна та козака К. Кожури в здійсненому ними державному злочині. При розгляді цього дізнання з’ясувалося, що підставою для збудження справи слугувало поліцейське розслідування стосовно того, що вищеназвані особи в жовтні 1905 р. у м. Шишаки Миргородського повіту влаштували зборища селян, де займалися відкритою пропагандою злочинного характеру. Як видно зі справи, вони пропагували ідеї Української демократичної партії. Під час формального дізнання наведені обставини не підтвердились [81, арк. 139]. Далі прокурор у своїй постанові писав: “З міркувань викладеного та беручи до уваги, що розглянуті покази свідки надали в січні місяці і що зараз, 9 місяців потому, навряд чи можливо отримати від них будь-які нові пояснення, так як є очевидним, що свідки селяни не можуть тримати у пам’яті те, що вони чули рік тому від Гулькевич та інших, внаслідок чого подальше проведення дізнання буде безцільним, прокурор Полтавського окружного суду...”

Ухвалив:

1) Формальне дізнання за звинуваченням дворянки Катерини Гулькевич, земського лікаря Івана Чикіна та козака Кефалія Кожури в державному злочині за відсутністю ознак такого... провадженням припинити.

2) Сповістити про це Начальника Полтавського Губернського Жандармського управління.

3) Копію цієї постанови надати пану Прокурору Харківської Судової палати” [81, арк. 139зв.].

Один з учасників революційних подій у Полтаві, згадуючи у своїх спогадах про “роботу” царської феміди в Полтаві на той час, писав: “З 1906 р. в Полтаві почався розгляд політичних процесів, що здебільшого відбувалися за зачиненими дверима. Крім постійного округового суду, що функціонував у Полтаві, де вряди-годи розглядалися політичні справи, тут “працювали” ще виїзні суди Харківської судової палати і Тимчасові військові суди” [563, с. 17-18].

Після розгону царизмом I Державної думи в 1906 р. близько 170 її депутатів підписали так звану “Виборзьку відозву”, закликавши “громадян усієї Росії” до скликання нової Думи та “не давати ні копійки в казну, ні одного солдата в армію”. Відозва також оголошувала всі закордонні договори про позики уряду, укладені без згоди народних представників, недійсними. Серед депутатів, що підписали названу відозву, були й члени Українського Парламентського Клубу В. Шемет, П. Чижевський, А. В’язлов, Є. Шольп, І. Шраг та ін. Подібні акції депутатам царизм не міг вибачити. Кожен з тих, хто підписав відозву, мав понести покарання. Уряд Столипіна вирішив покарати всіх причетних до її появи тримісячним ув’язненням та позбавленням їх виборчих прав у подальшому, при виборах до II Думи [700, с. 367]. Але зробити це було вирішено не одразу і не в Петербурзі, а на місцях, коли колишні депутати роз’їдуться по домівках.

Українська преса зі співчуттям повідомляла, що Чернігівський окружний суд звільнив І. Шрага з посади присяжного повіреного і віддав у вересні 1906 р. до суду за ст. 129 карного статуту, а також про те, що його апеляція до Київської судової палати закінчилася безрезультатно. З травня 1908 р. йому довелося, як і іншим депутатам, хто підписав “Виборзьку відозву”, відбувати тримісячне ув’язнення [628, с. 99-100].

11 травня 1906 р. Міністерство юстиції видало судам циркуляр за № 2015, у якому вказувалося, що справи про найбільш тяжкі державні злочини мають розг-

лядатися в особливому присутстві судової палати за зачиненими дверима. До складу особливого присутствія входили губернський предводитель дворянства, міський голова та представники від станів.

Наведемо приклади. 17 червня 1906 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї своє подання з пропозицією розглянути справу про Петра Максименка з м. Чернігова, який звинувачувався у злочині, передбаченому ч. 1 ст. 126 та п. 2 ст. 129 Кримін. улож., разом із звинувачувальним актом, який було складено його помічником на підставі жандармського дізнання. Прокурор пропонував палаті згідно зі ст. 1054 Устан. кримін. судоч. та циркуляра Міністерства юстиції від 11 травня 1906 р. за № 2015 слухати справу в особливому присутстві судової палати за зачиненими дверима [59, арк. 1, 2зв.].

Дізнання у цій справі проводив помічник начальника Чернігівського жандармського управління в Ніжинському повіті, який згодом надіслав його прокуророві Ніжинського окружного суду після відповідного звернення від 17 квітня 1906 р. Останній 21 квітня надіслав своє подання прокуророві Київської судової палати, в якому доповідав, що 14 березня 1906 р. при обшуку в будинку, де мешкав П. Максименко, поліцією було знайдено 3 гектографи, на двох з яких був текст злочинних звернень малоросійською мовою [59, арк. 1-1зв.].

В обвинувальному акті прокурорського нагляду, який був надісланий до судової палати, вказувалося, що П. Максименко разом зі своїм товаришем був затриманий поліцією біля садиби одного з мешканців м. Ніжина, в якого поліція робила трус. Обидва вони намагалися таємно потрапити до цієї садиби. Після їх затримання поліція відразу ж провела обшуки в будинках, де вони мешкали. У квартирі П. Максименка було знайдено значну кількість паперу для писання, 3 гектографи, 3 форми з гектографічною масою, а на двох аркушах паперу – текст звернень злочинного змісту. Того ж вечора поліцією в садибах інших мешканців Ніжина було знайдено 15 звернень злочинного змісту малоросійською мовою, які закликали до повалення існуючого в державі суспільного ладу та закінчувалися словами: “Хай живе революція!” та “Хай живе Установче зібрання!” Прокламації були видані від імені Чернігівського комітету УСДРП та мали на собі відбиток

печатки цього Комітету червоного кольору [59, арк. 2]. При здійсненні експертизи з'ясувалось, що звернення, відібрані у П. Максименка та знайдені в місті, були тожніми [59, арк. 56-56зв.].

Притягнутий жандармами до дізнання як звинувачений, П. Максименко винним себе не визнав, але заявив, що він є членом УСДРП, друкував від імені цієї партії та поширював злочинні відозви, котрі починалися словами: “Громадяне! Вся Росія залита кров'ю...” У зв'язку із зазначеним, П. Максименко звинувачувався в тому, що як член УСДРП він свідомо поставив собі за мету повалення існуючого в країні суспільного ладу, а також 13 березня 1906 р. надрукував та поширював у м. Ніжині злочинні відозви цієї партії, за що підлягав суду Київської судової палати за участю станових представників [59, арк. 2].

23 червня 1906 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні визначила взяти цю справу до розгляду та слухати її за участю станових представників. Запобіжні заходи, що були застосовані проти звинувачуваного, вона затвердила (попереднє ув'язнення до суду) [59, арк. 5-5зв.], а прохання його батька (випустити сина під заставу з в'язниці до початку слухання справи в суді) залишила без наслідків [59, арк. 4-4зв.].

17 жовтня 1906 р. Київська судова палата в своєму особливому присутстві оголосила резолюцію, в якій визнала П. Максименка, 17 років, винним у тому, що він друкував та поширював злочинні відозви, а за що п. 1 ст. 129. Кримін. улож. було передбачено заслання на поселення без строку. Але зважаючи на крайню легковажність та нерозвиненість особи засудженого, особливе присутстві знайшло слушним зменшити покарання в межах, вказаних у ст. 53 Кримін. улож., та призначити, замість заслання на поселення, ув'язнення у фортеці протягом 1 року. Крім того, через неповноліття Максименка термін його ув'язнення у фортеці був зменшений до 8 місяців. Особливе присутстві також врахувало йому в строк покарання сім місяців попереднього ув'язнення. Судові витрати були покладені на підсудного. Речові докази суд визнав за необхідне знищити [59, арк. 22, 23-23зв.]. Вирок набрав чинності за рішенням судової палати 24 жовтня 1906 р. [59, арк. 32].

23 січня 1907 р. прокурор судової палати, в порядку нагляду, повідомляв, що вирок відносно П. Максименка виконано, а речові докази знищено [59, арк. 40].

21 серпня 1906 р. прокурор Київської судової палати надіслав палати подання з пропозицією розглянути справу про селянина Карла Бунця, який звинувачувався у злочині, передбаченому п. 2 ст. 129 Кримін. улож., разом із обвинувальним актом, складеним його помічником на підставі жандармського дізнання. Прокурор пропонував палаті, згідно зі ст. 1054 Устан. кримін. судоч. та циркуляра Міністерства юстиції від 11 травня 1906 р. за № 2015, слухати цю справу за зачиненими дверима [61, арк. 1, 3].

В обвинувальному акті вказувалося, що 2 березня 1906 р. жандармському унтер-офіцеру на ст. Казатин стало відомо, що селянин К. Бунець дав місцевому машиністу брошури нелегального змісту. Наступного дня К. Бунця було затримано і при ньому знайдено дві брошури Л. Яворенка “Якого ладу нам треба” – видання Української радикальної партії (УРП). Таким чином, селянин К. Бунець звинувачувався в тому, що з метою поширення брошури Л. Яворенка “Якого ладу нам треба”, котра збуджувала до повалення існуючого в Росії суспільного ладу, невиконання закону й законних розпоряджень влади, він, знаючи про такий зміст названої брошури, дав три примірники місцевому машиністу і два ще одному знайомому селянину. За такі дії він підлягав суду Київської судової палати [61, арк. 2-3].

24 жовтня 1906 р. Київська палата, заслухавши справу про К. Бунця, 30 років, визнала його винним у державному злочині. Під час судового засідання захисник просив виправдати підсудного, а в разі визнання його винним, зарахувати йому в строк покарання термін попереднього ув'язнення [61, арк. 17]. У резолюції суд врахував другу частину клопотання захисника, і на підставі ст. 129 Кримін. улож. підсудного було покарано ув'язненням у фортеці на 1 рік, із зарахуванням в строк покарання термін його піврічного попереднього ув'язнення. Сплата судових витрат була покладена на підсудного. Речові докази підлягали знищенню [61, арк. 21-22]. Довідка про рішення суду була направлена прокуророві

Київського окружного суду для виконання, а вирок суду вступив у законну силу 15 листопада 1906 р. [61, арк. 15].

3 листопада 1906 р. до Київської судової палати надійшло прокурорське подання стосовно справи про П. Сикору, М. Сикору, В. Приступова та С. Омецинського, звинувачених за ч. 1 ст. 126 та ч. 2 ст. 132 Кримін. улож., разом із обвинувальним актом, якого було складено на підставі поліцейсько-жандармського дізнання одним з його помічників 31 жовтня 1906 р. Справа про зазначених осіб підлягала слуханню за зачиненими дверима [69, арк. 1, 5].

У досить розлогому обвинувальному акті вказувалося, що 4 лютого 1906 р. у Києві на квартирі господині Ганни Пільчман дві молоді особи – М. Сікора та П. Демчук – найняли кімнату, занесли туди важкі речі і в подальшому хазяйку будинку туди не пускали. До них часто приходили молоді люди, і вони вели з ними таємні розмови на малоросійському наріччі. 9 лютого 1906 р. господині будинку вдалося зазирнути до кімнати, де вона побачила М. Сікору, П. Демчука та якусь молоду жінку, котрі сиділи на двох ящиках та щось перекладали. Руки в них були забруднені чимось чорним. Перелякана хазяйка будинку заявила про свої підозри в поліцію, і в ніч на 11 лютого в кімнаті М. Сікори та П. Демчука було здійснено обшук та знайдено друкарський верстат, шрифт, відозви УСДРП і багато іншого [69, арк. 2-2зв.].

На підставі викладеного вище, селяни Васильківського повіту м. Біла Церква П. Сікора, 22 років, М. Сікора, 20 років, та В. Приступов, 19 років, і дворянин Волинської губернії С. Омецинський, 28 років, звинувачувалися: 1) М. і П. Сікори та С. Омецинський у тому, що в 1905 р. та на початку 1906 р., приєднавшись у Києві до злочинного товариства, котре іменувало себе УСДРП та завідомо поставило за мету своєї діяльності повалення існуючого в державі суспільного ладу і зміну його порядком, що ґрунтується на засадах соціалізму, вони за домовленістю між собою та іншою особою, що переховувалася від слідства, облаштували в квартирі М. Сікори таємну друкарню, де друкували від імені таємного товариства прокламації “Страйкуйте”, “Чого домагатися” та ін., які завідомо для них підбурювали до повалення існуючого ладу; поширювали ці прокламації через третіх

осіб серед населення Київської губернії, мали у себе вдома для такого ж поширення різного роду злочинні видання, здійснювали витрати на потреби організації та зберігали її печатку; 2) В. Приступов у тому, що 20 квітня 1906 р. на ст. Фастів, в межах Васильківського повіту, зберігав при собі, завідомо знаючи, 5 примірників прокламацій залізничної організації Київського комітету РСДРП під назвою “Звіт”, що містили заклики до збройного повстання, “Підписний аркуш на користь агітації та пропаганди серед селян” з червоним відбитком печатки Васильківсько-Сквирського комітету УСДС “Спілки” та ін.

Означені злочинні діяння М. та П. Сікор і С. Омецинського передбачені ч. 1 ст. 126 Кримін. улож., а стосовно В. Приступова – ч. 2 ст. 132, у зв’язку з чим вони підлягають суду Київської судової палати за участю станових представників [69, арк. 5].

7 листопада 1906 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні ухвалила надати справі подальшого ходу та слухати її за зачиненими дверима за участю станових представників [69, арк. 7зв.].

Дворянина С. Омецинського до суду не було ув’язнено, і він знаходився вдома під наглядом поліції, але втік з дому, і поліція не мала змоги вручити йому особисто необхідні документи для присутності його на суді як підсудного. У зв’язку з цим 15 грудня 1906 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні визначила, що у разі затримання С. Омецинського замінити йому запобіжний захід – замість поліцейського нагляду – досудовим ув’язненням. Самого С. Омецинського за рішенням судової палати було оголошено у всеімперський розшук через публікацію [69, арк. 52-52зв., 64].

24 січня 1907 р. Київська судова палата, заслухавши справу, прийняла відповідну резолюцію, за якою затримані були визнані винними, і на підставі ч. 1 ст. 126, 17, 53, 19, п. 2 ст. 132, 19, п. 3 ст. 57 та 54 Кримін. улож. ухвалила ув’язнити селян Михайла, 20 років, і Петра, 22 років, Сікор у фортеці на 2 роки кожного, а селянина м. Фастів В. Приступова, 19 років, – на 4 місяці, зарахувавши першим двом у строк ув’язнення десять місяців, які вони провели під попереднім дізнанням. Судові витрати покладалися на засуджених рівною мірою [69,

арк. 72-73зв.]. 26 січня 1907 р. прокурор судової палати довів до її відома, що звинуваченого Семена Омецинського на проживанні в Києві не знайдено [69, арк. 76].

Касаційну скаргу М. і П. Сікор до урядового Сенату останній залишив без наслідків. Касаційна скарга В. Приступова до Сенату була розглянута, резолюція судової палати відносно нього відмінена, а справу було повернено до палати для винесення нової резолюції. Склад особливого присутствія палати також мав бути новим. Таке рішення урядовий Сенат ухвалив 30 березня 1907 р. [69, арк. 100].

Підсудні М. і П. Сікори, а також В. Приступов, подавши касаційні скарги до урядового Сенату, подали також прохання до палати звільнити їх з-під арешту під поручительство осіб та під певну суму застави. Палата задовольнила це прохання, і 9 лютого 1907 р. вони були звільнені з-під арешту під поручительство за них осіб та під заставу в 1500 крб. за кожного [69, арк. 99].

29 травня 1907 р. Київська судова палата з новим складом особливого присутствія повторно розглянула справу про В. Приступова і знову визнала його винним та винесла вирок: покарати його ув'язненням на 1 місяць у фортеці або з заміною цього утриманням при в'язниці [69, арк. 114-115зв.]. І лише 1 вересня 1908 р. прокурор Київської судової палати доводив до її відома, що вирок від 24 січня 1907 р. відносно М. і П. Сікор приведено до виконання [69, арк. 142].

26 грудня 1906 р. прокурор Київської судової палати надіслав до палати подання, в якому пропонував розглянути справу про членів Конотопської організації УСДРП, котрі згідно зі ст. 1032 Устан. кримін. судоч. звинувачувалися за ч. 1 ст. 126 Кримін. улож., разом з підготовленим його помічником на підставі жандармського дізнання обвинувальним актом та речовими доказами. При цьому справу належало слухати за зачиненими дверима за участю станових представників [66, арк. 1-1зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що 14 липня 1906 р. помічник конотопського повітового справника, отримавши відомості про те, що Степан Здрастуй, який мешкав у м. Конотопі в будинку свого батька, займається друкуванням прокламацій злочинного змісту та належить до “Конотопської організації УСДРП”,

прибув у цей будинок у супроводі двох городових, жандармського унтер-офіцера та понятих. У будинку, крім С. Здрастуй, були два його товариші – козак Д. Кірей та міщанин С. Гноєвий, які сиділи за столом та займались налаштуванням до друкування за допомогою 2 гектографів, що знаходилися у цій кімнаті, прокламацій від імені Конотопської організації УСДРП. Усі троє були заарештовані [66, арк. 2].

При обшуку в будинку поліцейськими та жандармом були знайдені: 1) прокламація від імені УСДРП “Товарищи работники! Дума разогнана” із закликом об'єднуватися для майбутньої революції; 2) один примірник подібної прокламації, написаний олівцем; 3) гектографована програма УСДРП; 4) два паспорти; 5) стоси чистого паперу для друку; 6) на підлозі шматки підготовлених для друку прокламацій того ж змісту, що були розірвані та зім'яті Гноєвим та Здрастуй у момент появи в кімнаті поліції [66, арк. 2-2зв.].

Пізніше, під час обшуку в сараї при будинку Здрастуй, а також у квартирах С. Гноєвого та Д. Кірея було знайдено: 1) в сараї С. Здрастуй під скринєю – 28 напівваркушів гектографованого малоросійсько-російського словника, який мав назву “Український словник”; 2) у квартирі С. Гноєвого в кишені його штанів у двох примірниках вірш “Українська Марсельєза”; 3) в кімнаті Д. Кірея на дивані в папці один примірник надрукованої програми УСДРП з печаткою Київського комітету цієї ж партії. Під час дізнання С. Здрастуй та С. Гноєвий зізналися, що вони належали до Конотопської організації УСДРП та при появі поліції займалися друкуванням на гектографі прокламацій від імені цієї партії. Вони також дали покази, що один з гектографів належав С. Гноєвому, а все інше – С. Здрастуй. При цьому С. Здрастуй показав на дізнанні, що Д. Кірей теж є членом цієї організації і разом з ними брав участь у друкуванні прокламацій від її імені [66, арк. 2зв.].

Під час проведення дізнання жандарми з'ясували, що С. Гноєвому хоча й було всього-на-всього 16 років, та під час друкування прокламацій він діяв цілком свідомо. Таке визнання судових експертів надавало право владі в подальшому притягнути його на суді до кримінальної відповідальності за вчинене проти неї [66, арк. 3].

Обвинувальний акт, підготовлений товаришем прокурора судової палати С. Новичковим 26 грудня 1906 р., завершувався тим, що особи, які “проходили по цій справі”, а це були: козаки м. Конотопа С. Здрастуй, 17 років, Д. Кірей, 18 років, та міщанин С. Гноєвий, 16 років, звинувачувалися в тому, що брали участь у діяльності Конотопської організації УСДРП та від її імені друкували прокламації з метою їх поширення, в яких закликали робітників до об’єднання для боротьби з урядом, підготовки революції з метою повалення існуючого в державі суспільного ладу та самодержавства. За скоєний, таким чином, злочин вони підлягали суду Київської судової палати [66, арк. 3-3зв.]. При проведенні попереднього дізнання жандармами звинувачені весь час перебували у Конотопській повітовій в’язниці [66, арк. 4].

5 січня 1907 р. Київська судова палата у своєму розпорядчому засіданні, заслухавши при цьому обвинувальний акт прокурорського нагляду, ухвалила надати справі ходу, а також підтримала пропозицію прокуратури проводити слухання справи за зачиненими дверима та за участю станових представників [66, арк. 7-7зв.].

3 лютого 1907 р. у Чернігові відбулося виїзне засідання судової палати. Захисник просив суд виправдати підсудних, а в разі визнання їх винними, застосувати до них мінімальне покарання, враховуючи їх досить юний вік, а також зарахувати в строк покарання час їхнього перебування у в’язниці під час попереднього жандармського дізнання [66, арк. 15-16].

За рішенням суду, який визнав їх винними у скоєному державному злочині, Київська судова палата за участю станових представників визначила: ув’язнити у фортеці С. Здрастуя, 17 років, та Д. Кірея, 18 років, на 2 роки кожного, або замінити це покарання утриманням їх у в’язниці у спеціально пристосованих для цього приміщеннях, а С. Гноєвого, 16 років, віддати на виправлення, але не більш як до досягнення ним повноліття, до виправно-виховної установи, а при неможливості помістити його до такої, тримати його в особливо пристосованих для неповнолітніх приміщеннях в’язниці або в арештантському будинку. Судові витрати пок-

ласти на засуджених рівною мірою, речові докази знищити, за винятком написаної олівцем прокламації, яку залишити при справі [66, арк. 20-21].

9 лютого 1907 р. дядько Д. Кірея – Мартин Кірей – подав прохання до Київської судової палати, в якому клопотав перед нею про взяття свого небожа на поруки під заставу всього свого майна, яке було оцінене експертами Чернігівської губернії в три тисячі крб. [66, арк. 27]. Лише 4 березня 1907 р. Д. Кірей був звільнений із в'язниці, про що прокурор судової палати повідомив 14 березня 1907 р. [66, арк. 38]. Але у встановлений термін визначена рішенням палати від 23 лютого 1907 р. застава у 1500 крб. М. Кіреєм не була внесена, тому 29 березня Д.Кірей знову був ув'язнений у Конотопі [66, арк. 39].

Засудженими були подані касаційні скарги до урядового Сенату відносно резолюції судової палати щодо них [66, арк. 35, 37]. Але відповідь з Сенату була невтішною для засуджених. У березні 1907 р. він сповіщав Київську судову палату про те, що в своєму розпорядчому засіданні 7 березня 1907 р. ним було прийняте таке рішення з приводу касаційних скарг Д. Кірея, С. Здрастуха та С. Гноєвого на резолюцію суду щодо них: їх касаційну скаргу, що не містила в собі вказівок на привід до відміни вироку в ст. 912 Устан. кримін. судоч. та таку, що лише містить посилання на зобов'язання справи за силою ст. 916/1 Устан. кримін. судоч., було не взято навіть до розгляду [66, арк. 40].

Прохання засудженого Д. Кірея до Київської судової палати від 16 травня 1907 р. про звільнення його на поруки дядька за вже внесені за нього гроші [66, арк. 45-45зв.] було залишено без наслідків. 22 травня 1907 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні з цього приводу прийняла рішення про те, що таке прохання не може бути задоволене, оскільки урядовий Сенат усунув цю скаргу від розгляду. Рішення судової палати було доведено до засудженого 30 травня 1907 р. начальником конотопської в'язниці [66, арк. 46-47].

Улітку 1907 р. батько засудженого Д. Кірея звернувся з проханням на “Вишочайше ім'я” (тобто до царя), і 2 вересня 1907 р. третє кримінальне відділення I Департаменту Міністерства юстиції надіслало на ім'я старшого головуєчого Київської судової палати відношення. У ньому йшлося про те, що стосовно ст. 1060

Устан. кримін. судоч., на прохання козака П. Кірея про помилування його сина за скоєний злочин, передбачений ч. 1 ст. 126 Кримін. улож., та засудженого вироком палати від 3 лютого 1907 р., належить скласти висновки по суті клопотання прохача і таки подати їх на ім'я міністра юстиції, з поверненням додатка та із супроводженням дійсного діловодства (тобто справи) щодо засудженого. До цього міністр вважав своїм обов'язком додати, що прийнятий до виконання вирок припиненню не підлягає [66, арк. 56].

У визначенні Київської судової палати від 12 жовтня 1907 р. вказувалась і думка членів особливого присутствія палати, які вважали, що клопотання П. Кірея не може підлягати задоволенню на підставі того, що його син був членом нелегальної партії, а також “його діяльність серед робітничого класу населення, безперечно, загрожувала безпеці держави, вносячи в темне середовище вкрай злочинні начала”. Внаслідок цього, судова палата визначила прохання козака П. Кірея разом з прийнятою нею ухвалою та оригіналом справи подати через міністра юстиції на розгляд цареві [66, арк. 57-57зв.]. 29 листопада 1907 р. міністр юстиції сповістив Київську судову палату про те, що 28 листопада 1907 р. цар відхилив прохання П. Кірея про помилування його сина [66, арк. 60].

Що стосувалося С. Здрастуха, то він відбував покарання в чернігівській в'язниці [66, арк. 59]. Про це прокурор палати сповіщав її, виконуючи свої наглядові функції. Як бачимо, царський суд суворо карав представників українських політичних партій, навіть якщо вони за законами Російської імперії вважалися неповнолітніми, не враховуючи при цьому навіть визнання деякими з них своєї провини. Судова машина царату починала нарощувати оберти, а сама влада заганяла себе на майбутнє в глухий кут.

Не відставали від представників Київської та Харківської судових палат і їх колеги з Одеської судової палати. 16 жовтня 1906 р. до неї надійшло прокурорське подання стосовно справи зі звинувачення селянина К. Шевчука та студентів М. Рогозинського і В. Свинцова, за п. 2 та 3 ст. 129; п. 2, 3 і 51 ст. 130 Кримін. улож. [99, арк. 7], разом із обвинувальним актом, який було складено його помічником на підставі жандармського дізнання 15 жовтня 1906 р. Справа торкалася

агітації серед селян с. Песці Ушицького повіту Подільської губернії, поширення прокламацій “До селян” та іншої нелегальної літератури. Її пропонувалося слухати за участю станових представників за зачиненими дверима [99, арк. 3-5зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що 31 липня 1906 р. помічник Ушицького повітового справника М. Єгоров, який отримав відомості, що в селянина с. Песці цього ж повіту К. Шевчука знаходяться різноманітні нелегальні видання, зробив у нього обшук, в результаті якого були знайдені:

- прокламація-звернення “Народу от народных представителей”, що було прийняте у м. Виборзі депутатами І Державної думи, розпущеної царем;
- брошура “Почему народу нужна республика”, видана Херсонським губернським Комітетом Селянських організацій РСДРП;
- брошури кадетської партії “Чего хочет конституционно-демократическая партия”, “О чиновниках и народном правлении”, “Что нам сделали евреи”;
- брошура “Постановления съездов Крестьянского союза”, видана у Петербурзі Північним Обласним Бюро Селянського союзу;
- сім прокламацій “До селян” – видання Уманського комітету “Спілки” УСДРП за підписом “Уманська організація Українських робітників. Опис РСДРП”, а також брошури українських політичних партій революційного та поміркованого спрямування: “Всенародна Установча Рада”, “Як збираються і куди повертаються народні гроші”, “8 годин праці”, “Селянська доля”, “Якої нам треба школи”, “Що таке народна воля”, “Землякам”;
- брошура “Вылеченный принц”.

Під час проведення обшуку селянин К. Шевчук зізнався, що днів за 10 до цього до нього приїздили В. Свинцов та М. Рогозинський і залишили йому знайдену нелегальну літературу для поширення серед селян [99, арк. 3-3зв.]. Обшуки були зроблені і в названих ним осіб. У квартирі В. Свинцова були знайдені брошури: “Программа партии народной свободы”, “Кому нужны национальные примирения”, “В тёмную ночь”, “Мститель”. У М. Рогозинського, який був студентом Петербурзького імператорського університету, нічого злочинного знайдено

не було [99, арк. 4]. Мешканці села, де жив К. Шевчук, та селяни двох навколишніх сіл, яких поліція та жандарми залучили до проведення попереднього дізнання як свідків, підтвердили, що саме ці молоді особи приїздили до них, агітували проти існуючого ладу та поширювали нелегальну літературу.

Однак В. Свинцов та М. Рогозинський не побажали дати пояснень щодо обвинувачення, яке їм було пред'явлено. Жандарми з'ясували, що В. Свинцов був сином місцевого ушицького повітового податкового інспектора і спільно з М. Рогозинським займався революційною роботою [99, арк. 5]. Дізнання з приводу цієї політичної справи здійснювало Подільське губернське жандармське управління, тому обвинувачені, а після того як жандарми передали цю справу на остаточне вирішення до Одеської судової палати,— підсудні К. Шевчук, В. Свинцов, М. Рогозинський увесь час знаходилися під вартою у Кам'янець-Подільській губернській в'язниці [99, арк. 6].

В обвинувальному акті вони звинувачувались у тому, що в кінці липня 1906 р. їздили по селах Ушицького повіту з метою поширення думок та злочинних творів і прокламацій, якими підбурювали громадян до повалення існуючого в країні державного ладу та до невиконання ними законів держави і у зв'язку з цим підлягали судові Одеської судової палати [99, арк. 5зв.].

23 жовтня 1906 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні після ознайомлення із обвинувальним актом прокурорського нагляду прийняла рішення надати справі подальшого ходу, а також підтримала пропозицію прокуратури проводити слухання справи за зачиненими дверима з усіма наслідками, що звідси випливали. Для вирішення справи палатою було залучено 15 свідків, з яких 5 були поліцейськими чинами на чолі з помічником справника М. Єгоровим. Слухання справи мало відбуватися в Кам'янець-Подільському [99, арк. 6-7].

11 листопада 1906 р. головуєчий Кам'янець-Подільського окружного суду сповіщав голову Одеської судової палати про виконання прийнятого нею рішення стосовно вручення копій обвинувального акта та інших документів, що були передбачені законом, двом підсудним. Подібні документи не могли бути надані лише С. Свинцову, оскільки, згідно з донесенням начальника Кам'янець-Подільсь-

кої в'язниці від 10 листопада 1906 р., він був звільнений з-під варти згідно з наказом начальника подільських жандармів [99, арк. 31].

12 листопада 1906 р. до Одеської судової палати надійшло нове подання прокурора, де було зазначено, що до палати додатково передається і сам оригінал попереднього дізнання в одному томі про підсудних [99, арк. 2].

У жовтні 1906 р., підсудні К. Шевчук та М. Рогозинський подали прохання до судової палати, аби їх звільнили з-під варти під заставу до засідання суду, оскільки попереднє жандармське дізнання у цій справі було завершене. Але судова палата у своєму розпорядчому засіданні від 23 жовтня 1906 р. залишила ці прохання підсудних без наслідків [99, арк. 39].

Кожний підсудний мав право обрати собі захисника на суді за своїм бажанням. Про це він мав подати до суду заяву. Якщо у підсудного не було коштів найняти собі захисника, то суд був зобов'язаний за письмовою заявою підсудного призначити йому державного захисника. 11 листопада 1906 р. підсудний М. Рогозинський і К. Шевчук подали до суду такі заяви. Останній, крім того, просив викликати до суду під час слухання його справи додатково ще вісім свідків [99, арк. 49, 51-52].

2 та 5 листопада 1906 р. відповідно М. Рогозинський і К. Шевчук подали до судової палати нові прохання про звільнення їх з-під варти під заставу до суду. Але й цього разу палата у своєму розпорядчому засіданні від 20 листопада 1906 р. прийняли рішення залишити їх без наслідків [99, арк. 43].

У кінці листопада 1906 р. підсудний К. Шевчук подав прохання до судової палати про виклик до нього лікаря через погіршення стану здоров'я. Він знову просив замінити перебування його під вартою звільненням до суду під заставу. 27 листопада 1906 р. судова палата втретє відповіла відмовила йому [99, арк. 54].

У березні 1907 р. прокурору Кам'янець-Подільського окружного суду надійшло подання від його помічника по I Кам'янецькій дільниці з повідомленням про те, що поведінка ув'язненого К. Шевчука вказує на його ненормальний психічний стан та що він більш за все страждає манією переслідування та сутяжництва. У своїх заявах К. Шевчук звинувачував адміністрацію в'язниці, що вона переслі-

дує його, залучаючи до цього інших в'язнів [99, арк. 141-141зв.]. З метою перевірки психічного стану К. Шевчука було запрошено трьох лікарів-експертів, котрі 26 квітня 1907 р. дійшли одногосно висновку, що політичний в'язень К. Шевчук справляв враження психічного дегенерата та має чітко виражені ознаки сутяжництва [99, арк. 142-142зв., 146].

Нарешті, 4 травня 1907 р. Одеська судова палата почала розглядати справу про вищеназваних трьох підсудних у м. Кам'янець-Подільському [99, арк. 170]. Перед початком розгляду цієї справи в суді виконувач обов'язків секретаря палати доповів, що від кам'янець-подільського поліцеймейстера отримано подання від цього ж дня, в якому той сповіщав суд, що 3 травня 1907 р. В. Свинцов покінчив своє життя самогубством. Напередодні суду він застрелився. Рішенням судової палати справу відносно В. Свинцова було припинено [99, арк. 171зв.].

Під час слухання справи М. Rogozинський та К. Шевчук винними себе не визнали. Член судової палати М. Мерзляков оголосив скаргу від підсудного К. Шевчука на ім'я прокурора Одеської судової палати від 21 травня ц.р., в якій йшлося про утиски з боку адміністрації в'язниці щодо підсудного. Після цього було оголошено акт про медичний огляд політичного в'язня К. Шевчука трьома лікарями у присутності прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду Загорського, з якого випливало, що підсудний К. Шевчук справляє враження психічного дегенерата з явними ознаками сутяжництва [99, арк. 172].

До зали, де відбувалося судове засідання, були запрошені, за рішенням судової палати від 3 травня 1907 р., два лікарі-експерти – городовий лікар та лікар-психіатр, котрі дали висновок про ненормальний стан розумових здібностей підсудного К. Шевчука [99, арк. 172].

Судова палата, виходячи з цього та враховуючи до того ж висновки помічника прокурора палати та думку захисника, прийняла таке рішення: у зв'язку зі свідченнями, що вказували на ненормальний стан розумових здібностей К. Шевчука, справу, яку вона слухала, повернути на додаткове розслідування, згідно зі ст. 353 Кримін. судоч., а самого К. Шевчука направити у Вінницький психіатричний лазарет на експертизу на предмет стану його психічного здоров'я. Судова па-

лата також розглянула питання про доцільність утримання під вартою підсудного М. Рогозинського та прийняла рішення звільнити його з в'язниці під заставу у 500 крб. до наступного слухання справи, яке було відкладено на більш пізній час, оскільки існував тісний зв'язок між звинуваченням М. Рогозинського та звинуваченням К. Шевчука [99, арк. 172зв.]. 30 травня 1907 р. справу було повернено прокурору Одеської судової палати на додаткове розслідування [99, арк. 194].

24 травня 1907 р. К. Шевчук, котрий все ще знаходився в Кам'янець-Подільській в'язниці, подав нове прохання до Одеської судової палати. Він скаржився на те, що й досі не виконана її постанова від 4 травня стосовно відправки його до психіатричного лазарету, хоча минуло вже 20 днів потому. К. Шевчук також запевняв, що почуває себе здоровим і просив звільнити його з-під варти під заставу усього свого особистого майна або майна односельців, оскільки під арештом він знаходився ще з 1 серпня 1906 р. [99, арк. 181-181зв.] У розпорядчому засіданні від 9 червня 1907 р. судова палата прийняла рішення залишити це прохання без наслідків [99, арк. 183].

У черговому проханні до судової палати від 5 жовтня 1907 р. К. Шевчук зауважував, що комісія лікарів Вінницької лікарні визнала його здоровим психічно і фізично та знову просив випустити його під заставу з в'язниці та прискорити розгляд справи [99, арк. 187]. Рішенням палати від 15 жовтня 1907 р. його прохання було залишене без наслідків [99, арк. 188].

Нове звернення К. Шевчука до судової палати з подібним проханням з'явилося 14 жовтня 1907 р., тільки тепер уже з вінницької в'язниці [99, арк. 190]. І знову йому було відмовлено вже в котрий раз [99, арк. 191].

Однак наполегливість не полишала в'язня. У проханні від 26 жовтня 1907 р. він вказував, що в разі, якщо судова палата вкотре відмовить йому, він буде писати прохання на ім'я царя [99, арк. 196-197].

9 листопада 1907 р. прокурор судової палати знову надіслав до палати подання, в якому пропонував їй слухати справу про К. Шевчука та М. Рогозинського, разом із обвинувальним актом [99, арк. 201].

Але, на жаль, справа на цьому обривається. Нема ні обвинувального акта, ні протоколу судового засідання, ні його наслідків. Більше того, кінцівка цієї досить заплутаної справи втрачена назавжди або випадково, або кимсь свідомо. В архівній справі з цього приводу є лише довідка, котра була датована 3 листопада 1909 р. У ній вказувалося на те, що питання про судові витрати по цій справі треба дивитися у справі № 53 за 1908 р. [99, арк. 207] Але й самої цієї справи на цей час не залишилось. З цього останнього документа видно, що суд усе-таки відбувся, але наслідки його і до сьогодні, на жаль, невідомі. Таким чином, можна зробити і певний невеличкий висновок, хоча й сама справа, на жаль, “залишилась без наслідків”, тільки тепер уже документальних. І хоч ми не знаємо кінця цієї справи, але очевидне інше: дії прокурорського нагляду та судової влади в особі Одеської судової палати призвели до того, що один з підсудних застрелився, другий, гідність якого як людини влада постійно принижувала своїми відмовами на його прохання, мало не збожеволів, а доля третього підсудного, мабуть, назавжди залишиться таємницею. Ці факти є переконливим свідченням репресивної діяльності царської феміди. Тактика “затягування” у вирішенні політичних справ також давала свої “результати”.

Активно “працювала” судова влада самодержавства, караючи представників та прихильників українських політичних партій, коли їх діяльність була пов’язана з виборами до II Державної думи. Наведемо з цього приводу декілька прикладів.

27 березня 1907 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про О. Кошеля, якого прокуратура звинувачувала за п. 2 ч. 1 ст. 130 та п. 2 ст. 129 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом товариша прокурора палати, складеного ним на підставі жандармського дізнання, та речовими доказами [63, арк. 1-1зв., 5].

В обвинувальному акті вказувалося, що 3 січня 1907 р. до селянина В. Мельника з с. Малого Браталова Житомирського повіту Волинської губернії зайшов переночувати молодий чоловік. У розмовах з господарем садиби та ще двома селянами, які зайшли в цей час до нього, про вибори до II Державної думи незнайомець пропонував обирати до неї представників лівих партій. Вранці на-

ступного дня цей молодий чоловік, збираючись іти далі, залишив В. Мельникові декілька прокламацій та попросив його зібрати на 6 січня для подальшої бесіди з ним на цю ж тему місцевих селян, а сам пішов, не кажучи нікому куди [63, арк. 2-2зв.]. В. Мельник про все це розповів місцевому уряднику та показав залишені прокламації, а 6 січня, коли цей чоловік знову прийшов до В. Мельника на бесіду з селянами, був заарештований поліцією. Під час арешту в нього було вилучено, крім видань РСДРП, і сім прокламацій “Спілки”, які мали назву “К селянським робочим и крестьянам” [63, арк. 3-3зв.].

Дізнання з цього приводу проводилося при Волинському губернському жандармському управлінні протягом двох місяців. Під час його проведення жандарми встановили особу цього невідомого чоловіка. Це був селянин Слободи Лизогубової Полтавської волості Пирятинського повіту Полтавської губернії О.С. Кошель [63, арк. 7]. Він не відмовлявся, що залишені у В. Мельника прокламації та знайдені поліцією при його арешті протиурядові видання належать йому. Але від подальших пояснень у справі, яку завели на нього жандарми, давати свідчення відмовився [63, арк. 4]. Під час проведення попереднього дізнання О. Кошель утримувався в Житомирській губернській в'язниці [63, арк. 6]. По завершенні попереднього дізнання справа про селянина О. Кошеля була передана жандармами до Київської судової палати на її остаточне вирішення. Обвинувальний акт, складений товаришем прокурора палати С. Новичковим, завершувався звинуваченням підозрюваного О. Кошеля в поширенні нелегальної літератури та прокламацій злочинних партій, що ставили собі за мету повалення існуючого в державі суспільного ладу. У зв'язку зі скоєним злочином О. Кошель підлягав суду Київської судової палати [63, арк. 5].

На початку квітня 1907 р. Київська судова палата на своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись з обвинувальним актом прокурорського нагляду, прийняла рішення надати справі подальшого ходу, а також підтримала пропозицію прокуратури проводити слухання справи за зачиненими дверима. При цьому судова палата прийняла рішення слухати справу про О. Кошеля за участю станових представників [63, арк. 8-8зв.].

7 червня 1907 р. судова палата в своєму виїзному засіданні в м. Житомирі слухала справу про О. Кошеля. Його було визнано винним за поширення нелегальної літератури та прокламацій, а також думок, які підбурювали громадян до повалення існуючого в державі суспільного ладу. Рішення палати передбачало: селянина О. Кошеля, 20 років, вислати на поселення в місцевості, що були для цього визначені урядом, з позбавленням його громадянських прав та наслідками від цього, про що вказувалося в ст. 23, 25, 28 – 31, 34 і 35 Кримін. улож. Судові витрати, згідно зі ст. 976–999 Кримін. улож., покладалися на засудженого [63, арк. 24-25зв.]. І хоча судова палата і не визначила О. Кошелю покарання відбуттям на каторзі протягом 8 років, як на це вказували названі статті Кримінального укладення, а змінила йому цю міру покарання засланням на довічне поселення, та й цей вирок був на той час дуже суворою мірою. Вона також була передбачена законами. При цьому засуджений на позбавлення громадянських прав до кінця днів свого життя перебував би в місцевості, куди його заслали, під гласним наглядом поліції. 3 серпня 1907 р. засудженого було направлено етапом в Єнісейську губернію [63, арк. 32].

Однією з політичних справ, яку в 1907 р. розглядала Київська судова палата, була справа про покарання колишнього депутата II Державної думи селянина І. Красилюка за поширення ним прокламацій Головного Комітету УСДС “Спілка”.

25 червня 1907 р. прокурор судової палати надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про І. Красилюка, що звинувачувався в злочині, передбаченому п. 2 ст. 129 Кримін. улож. Разом з обвинувальним актом, складеним на підставі жандармського розслідування помічником прокурора палати С. Новичковим, та речовими доказами. При цьому справу належало слухати за зачиненими дверима на весь час засідання палати [71, арк. 1-1зв., 3].

В обвинувальному акті вказувалося, що за свідченням поліції і жандармів, 11 лютого 1907 р. у м. Кам’янці Чигиринського повіту Київської губернії до новообраного члена Державної думи селянина І. Красилюка зайшов для розмови його знайомий Д. Василенко. Коли вони поговорили і останній збирався піти, І. Краси-

люк дав йому зі столу газети і сказав, щоб той їх прочитав та передав іншим селянам. Коли Д. Василенко повернувся до свого села, то передав отримані від Красилюка газети сільському старості О. Ярмоленку. Але той, через свою неписьменність, віддав їх сільському писарю. Останній, коли прочитав їх, зрозумів, що це прокламації, та віддав їх становому приставу [71, арк. 2].

Жандарми встановили, що обидві прокламації (кожна у двох примірниках) під назвами “Наказ рабочим, крестьянским и городским выборщикам”, а також “К избирателям от социал-демократов” були виданням Головного Комітету Українського Союзу РСДРП “Спілки”. На зворотному боці прокламацій було надруковано звернення до селян “О земле” [71, арк. 2зв.].

Після завершення попереднього слідства київські жандарми сповістили своїх петербурзьких колег про те, що депутат II Державної думи звинувачувався в поширенні серед населення прокламацій “Спілки” [71, арк. 17]. У Петербурзі, поки працювала II Дума, залишили це повідомлення без наслідків. Але як тільки 3 червня 1907 р. II Державна дума була розігнана за наказом царя і в країні, практично, відбувався реакційний переворот, самодержавна машина покарання почала працювати на повних обертах, а звання депутата колишньої Державної думи тепер до уваги вже не бралось.

Тому після 3 червня 1907 р. київські жандарми передають уже розроблену ними справу про селянина І. Красилюка до Київської судової палати на остаточне вирішення. Він, як вказувалося в обвинувальному акті, звинувачувався в поширенні прокламацій Українського Союзу РСДРП “Спілка”, зміст яких йому був добре відомий. Прокламації підбурювали громадян до повалення існуючого ладу в державі. За цей злочин І. Красилюк підлягав суду Київської судової палати за участю станових представників [71, арк. 3].

28 червня 1907 р. судова палата на своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись з поданням прокуратури, погодилась з ним та прийняла рішення надати справі подальшого ходу [71, арк. 5зв.].

27 вересня 1907 р. судова палата під головуванням І. Даргана розглянула вказану справу та визнала І. Красилюка винним у поширенні чотирьох проклама-

цій “Спілки”. Вона також ухвалила, що за скоєний ним державний злочин на підставі ст. 17, 19, 53 та п. 2 ч. 1 ст. 129 Кримін. улож. І. Красилюк засуджувався до ув’язнення у фортеці строком на 1 рік або із заміною подібного покарання утриманням у в’язниці [71, арк. 27].

Після суду І. Красилюк у визначений законом термін подав касаційну скаргу на ухвалу судової палати стосовно нього до урядового Сенату. 13 листопада 1907 р. Сенат прийняв рішення залишити скаргу І. Красилюка без розгляду за відсутністю “надлежащего уполномочия на принесение кассационной жалобы” [71, арк. 44]. Вирок відносно І. Красилюка було виконано, і він відбув покарання в Чигиринській повітовій в’язниці [71, арк. 55].

22 травня 1907 р. у поданні до Київської судової палати прокурор пропонував розглянути справу про козаків Г. Гартовського та М. Сердюка, які звинувачувались за ст. 51 та п. 2 ст. 132 Кримін. улож. разом з обвинувальним актом, складеним помічником прокурора на підставі жандармського дізнання, та речовими доказами. При цьому справа підлягала слуханню за зачиненими дверима [64, арк. 1-1зв., 4].

В обвинувальному акті вказувалося, що 23 грудня 1906 р. в Ніжині поліцією під час обшуку в квартирі Г. Гартовського за скринєю було знайдено п’ятнадцять примірників друкованої прокламації російською мовою від імені “Бюро предвыборной кампании при нежинских организациях РСДРП, Бунда, УСДРП” під назвою “К народу” та п’ятнадцять примірників також друкованої прокламації українською мовою від імені РСДРП та УСДРП під тією ж назвою [64, арк. 2]. У першій прокламації містився заклик обирати до II Думи представників саме від цих партій, а якщо уряд відмовиться виконувати вимоги депутатів, тоді “весь російський народ підніметься на захист своїх прав”. У другій прокламації містилась нищівна критика партії “Союз русского народа” та заклик до всіх громадян не записуватись у члени цього “Союза” і не голосувати на виборах за його представників [64, арк. 2зв.].

В той же день було проведено трус і в помешканні козака Ф. Сердюка в Ніжині. У кімнаті його сина, М. Сердюка, поліція також виявила вищеназвані про-

кламації: першої – 4 примірники, другої – 20. Жандармське дізнання тривало з грудня 1906 р. по травень 1907 р. Увесь цей час Г. Гартовський та М. Сердюк знаходилися в Ніжинській повітовій в'язниці. З'ясувалося, що за тиждень до обшуку до Гартовських приходив М. Сердюк з пачкою паперів, які показав одному зі свідків. То були прокламації під назвою “К народу”. Коли члени родини Гартовських повертались додому, то М. Сердюк, який дізнався про їх наближення від свідка, зайшов до кімнати, де жив Г. Гартовський. У ній при трусі й були знайдені прокламації.

Притягнуті під час дізнання як звинувачені Г. Гартовський та М. Сердюк винними себе не визнали. Разом з тим, М. Сердюк не зміг пояснити жандармам, яким чином до його кімнати потрапили прокламації. Під час його затримання поліцією йому було лише 16 років, тому жандарми звернулися до судових експертів окружного суду Ніжина. Останні визнали М. Сердюка дієздатним та в повному розумі на момент здійснення ним протиправного діяння. Після закінчення попереднього дізнання справа була жандармами передана до судової палати на її остаточне вирішення. Обвинувальний акт завершувався звинуваченням Г. Гартовського та М. Сердюка у зберіганні з метою поширення антиурядових прокламацій, і за такий злочин проти влади вони підлягали суду Київської судової палати [64, арк. 3-4, 17].

22 травня 1907 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні, заслухавши обвинувальний акт прокурорського нагляду, визначила за необхідне надати цій справі подальшого ходу, а також підтримала побажання прокуратури проводити слухання справи за зачиненими дверима і без участі станових представників [64, арк. 5-5зв.].

Засідання судової палати тричі відкладалося у зв'язку з неявкою свідків. Наступний розгляд справи було призначено на 3 березня 1908 р. Але ще 8 лютого 1908 р. до судової палати надійшов рапорт київського поліцмейстера, в якому він доносив суду, що М. Сердюк, котрий знаходиться в Лук'янівській в'язниці, підлягав відправці у Наримський край Тюменської губернії під гласний нагляд поліції згідно з поданням губернатора та постанови міністра внутрішніх справ на 3 роки,

починаючи з 15 жовтня 1907 р. Але оскільки справа про нього перебуває в судовій палаті, то поліцмейстер просив повідомити його про те, чи є можливим вислати М. Сердюка за призначенням до вирішення про нього справи палатою. Якщо ні, то на коли призначено остаточне слухання справи [64, арк. 75-75зв.]. Судова палата у своїй відповіді поліцмейстеру повідомляла, що наступне слухання справи призначено нею на 3 березня 1908 р., а тому висилка М. Сердюка до Наримського краю поки що не є можливою [64, арк. 76].

3 березня 1908 р. судова палата нарешті розглянула справу про козаків М. Сердюка та Г. Гартовського. Вона взяла до уваги покази свідків, зібрані під час жандармського дізнання, і винесла своє визначення по ній: козака м. Ніжина М. Сердюка, 16 років, визнати винним у скоєному ним протидержавному злочині і на підставі п. 2 ст. 132 та п. 2 ч. 1 і п. 2 ч. 2 ст. 55 Кримін. улож. помістити у виправно-виховний заклад, а в разі неможливості помістити його в такий, віддати під відповідальний нагляд батьків або осіб, на утриманні яких він був; підсудного Г. Гартовського на підставі ст. 771 Устан. кримін. судоч. визнати по суду виправданим [64, арк. 65-65зв.].

8 березня того самого року батько М. Сердюка, Ф. Сердюк, подав до судової палати прохання, в якому просив, згідно з вироком суду, залишити сина при ньому під його повну відповідальність. Але знаючи про те, що на М. Сердюка чекає висилка на заслання в Наримський край на 3 роки на підставі постанови міністра внутрішніх справ, судова палата це прохання залишила без наслідків [64, арк. 78].

Але на цьому справа про М. Сердюка не закінчилась. 5 червня 1908 р. судова палата в своєму розпорядчому засіданні знову розглянула її і не знайшла перепон до виконання другої частини свого вироку про віддання на поруки М. Сердюка в Наримському краї, куди той був висланий за розпорядженням міністра внутрішніх справ після суду, тому що цей захід, за визначенням судової палати, є лише виправничо-виховним, а не покаранням. Рішення було таким: визнати, що друга частина вироку від 3 березня 1908 р. відносно М. Сердюка може бути виконана і в місцях його адміністративної висилки, про що сповістити прокурору палати [64, арк. 95зв.-96].

Разом з тим, прокурор, виконуючи свої наглядові функції за приведенням до виконання рішень суду, був дуже “стурбований” тим, що відносно М. Сердюка не виконується частина вироку судової палати стосовно поміщення його у виправно-виховний заклад на засланні. У зв’язку з цим прокурор Ніжинського окружного суду звернувся зі своєю пропозицією до прокурора судової палати, в якій просив останнього внести на розгляд в палату нове подання про зміну вироку стосовно М. Сердюка, аби її рішення від 3 березня 1908 р. було виконано [64, арк. 121], що й було зроблено. Прокурор судової палати вніс нове подання до неї, і судова палата винесла у своєму вироку від 29 квітня 1910 р. відносно М. Сердюка певні зміни та уточнення з метою виконання попереднього свого вироку щодо нього. В ньому вказувалося, що у зв’язку з тим, що 4 серпня 1908 р. М. Сердюку виповнилося 18 років і він не може бути поміщений в колонію для малолітніх злочинців та що за відсутністю в Наримському краї, куди він відісланий в адміністративному порядку, батьків засудженого або тих, хто взяв би над ним опіку немає, ця частина вироку від 3 березня 1908 р. не може бути виконана. В цьому випадку палата ухвалила, на підставі п. 2 ст. 132, 19, п. 2 ч. 3 та ч. 4 ст. 55 Кримін. улож., козака м. Ніжина М. Сердюка, 19 років, посадити у в’язницю на 2 місяці в одиночну камеру, а при відсутності таких камер – у загальну. При цьому 4 дні відбутого ув’язнення в загальній камері з іншими в’язнями вважати рівними 3 дням одиночного ув’язнення [64, арк. 121зв.].

Вирок судової палати набув чинності 5 травня 1910 р., а 13 травня судова палата надіслала його до виконання пристапу 5 стану Томського повіту, аби останній під особистий підпис вручив його адміністративно висланому до Наримського краю Кетської волості М. Сердюку [64, арк. 122]. 10 червня 1910 р. М. Сердюк отримав копію вироку суду, а його розписка про це була переслана до судової палати [64, арк. 123].

Розглянутий конкретний приклад був показовим для судової системи самодержавства. Навіть неповнолітня особа за одне й те саме діяння була покарана двічі – в адміністративному та судовому порядку і була ув’язнена навіть на за-

сланні, хоч судом не було навіть доведено, що ця особа була членом нелегальної партії.

Крім Київської судової палати, подібні справи, що були пов'язані з виборчою кампанією до II Державної думи, розглядалися й іншими судовими палатами. Так, наприклад, 2 жовтня 1907 р. прокурор Одеської судової палати надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про С. Біблер, котра звинувачувалася за п. 2 ст. 132 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом, складеним помічником прокурора палати на підставі жандармського дізнання, та речовими доказами. На думку прокурора, справу належало слухати за зачиненими дверима без участі станових представників [100, арк. 2, 3зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що в ніч на 2 грудня 1906 р. у м. Вінниці пристав I частини після отримання ним агентурних свідчень про те, що в помешканні учителя Л. Біблера зберігається нелегальна література та зброя, разом з городовим здійснив там обшук та знайшов у кімнаті його доньок С. Біблер та А. Біблер 50 примірників прокламацій. Усі вони були видані Українським союзом РСДРП “Спілка” під назвою “Кого вибирать в Государственную Думу”. Під час тругу Софія Біблер намагалася викинути прокламації через вікно, але городовий, котрий стояв біля вікна, завадив їй це здійснити. Прокламація за своїм змістом була закликком-зверненням до мешканців сіл обирати до Державної думи членів РСДРП. С. Біблер, котра була залучена до дізнання, не визнала себе винною та пояснила, що знайшла прокламації біля воріт свого будинку і принесла до себе в кімнату без усякої мети.

Незважаючи на такі пояснення, вона була звинувачена в тому, що саме з метою поширення зберігала прокламації “Спілки”, які закликали обирати до Думи членів РСДРП та підбурювали до повалення існуючого в державі суспільного ладу і заміни його соціалістичним ладом, де все буде спільною власністю всього народу під загальним керівництвом народних виборців. Такі злочинні діяння було передбачено п. 2 ст. 132 Кримін. улож., тому на підставі ст. 1032 Устан. кримін. судоч. С. Біблер підлягала суду Одеської судової палати [100, арк. 3-3зв.].

7 жовтня 1907 р. у своєму розпорядчому засіданні судова палата прийняла рішення надати справі подальшого ходу та погодилась з пропозиціями прокурорського нагляду [100, арк. 6]. 8 жовтня 1907 р. прокурор палати повідомляв до неї, що за донесенням прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду С. Біблер 29 вересня 1907 р. виїхала з Вінниці разом з батьками на проживання в м. Рівне Волинської губернії [100, арк. 9]. Сама ж вона до засідання суду знаходилась на волі під майнову заставу в 2000 карбованців [100, арк. 1].

12 грудня 1907 р. відбулося слухання справи Одеською судовою палатою [100, арк. 29]. Палата, розглянувши обставини справи та керуючись ст. 19 Кримін. уклад., визнала справедливим та таким, що відповідає вині підсудної, призначити їй ув'язнення у фортеці на 6 місяців, а оскільки вона здійснила інкриміноване їй злочинне діяння в малолітньому віці, 18 років, суд прийняв резолюцію покарати її ув'язненням у фортеці лише на 4 місяці. Речові докази, згідно зі ст. 36 Кримін. улож., суд визнав за необхідне знищити [100, арк. 29зв.-30]. Аби засуджена не могла ухилитися від здійснення над нею вироку, палата ухвалила обрати щодо неї запобіжний захід – особливий нагляд поліції [100, арк. 35зв.].

З наведених прикладів можна побачити, що царські суди більш жорстоко карали тих, хто брав участь у передвиборчій кампанії та у виборах до II Державної думи в лавах демократичних та революційних сил. Саме в цей період царські суди, оговтавшись від переляку, викликаного революційними подіями в країні, починають суворо карати за так звані “політичні злочини”.

Цікавими є і статистичні дані стосовно політичних в'язнів, які перебували в Лук'янівській в'язниці м. Києва на початку 1907 р., наведені в публікаціях журналу “Каторга и ссылка” в середині 20-х рр. XX ст. Так, з 208 політичних в'язнів “Лук'янівки” представниками українських політичних партій були 14: 8 належали до УСДРП і по 3 особи – до “Спілки” та УДРП. Жінок серед них не було [472, с. 202]. Перш за все, впадає в око однорідність складу національних та місцевих партій. Так, з 14 представників українських політичних партій 13 були українцями та один єврей, який належав до “Спілки” [472, с.203-204]. Якщо судити про ступінь національної самосвідомості за відсотком учасників у національних пар-

тіях і не брати до уваги так званих безпартійних в'язнів та розглядати тільки партійних українців, то з них брало участь у своїх національних організаціях майже 25% [472, с. 204].

Якщо обмежитися розподілом усіх станів тодішнього суспільства на дві великі групи – привілейовану та непривілейовану, то в'язні від українських політичних партій будуть представлені так. Усі 3 представники “Спілки” були з непривілейованих станів. З восьми членів УСДРП сім – з непривілейованих станів і лише один з привілейованих. З трьох членів УДРП – два з привілейованих станів і один з непривілейованих. Що ж стосується належності до конкретних станів, то в журналі вказано, на жаль, лише на походження членів однієї партії – УСДРП: говориться, що до неї входять багато селян та козаків [472, с. 205].

Найбільш освічені в'язні, які знали рідну мову (100 із 100), також входили до названих українських партій. Порівнюючи ці показники знання рідної мови зі знанням російської мови, можна зробити висновок, що представники від українських партій були найбільш освічені. За рівнем освіти в'язні, що представляли УСДРП, були на другому місці після так званих “з'їздівців”, порівняно з в'язнями, які презентували інші партії [472, с. 206]. На нашу думку, до них можна було б віднести і представників від УДРП, хоч автор публікації в журналі “Каторга и ссылка” таких відомостей не подає.

Що стосується співвідношення між робітниками та інтелігентами у відсотковому вимірі, то в статті відповідні дані наведено лише по УСДРП, в якій відсоток робітників сягав 63, а інтелігенції – 37 [472, с. 206].

Стосовно фахових уподобань членів партій, то тут знов, на жаль, автором статті наводиться приклад лише представників від УСДРП, а про представників інших українських партій навіть не згадується. З восьми членів УСДРП усі були представниками розумової праці: 6 займались нею безпосередньо та 2 були учнями [472, с. 207].

Таким чином, як вказує автор статті, партії за принципом співвідношення їх членів, які займалися розумовою та фізичною працею, ідуть в такому порядку: УСДРП, а потім інші [472, с. 208].

Серед так званих “безпартійних в’язнів”, про яких згадує автор статті, а він їх налічив 36 осіб [472, с. 202], то 5/6 з них були українцями і 1/6 – росіянами. На його думку, саме ця категорія в’язнів була найменш політично розвинута [472, с. 204] і з найменшим рівнем освіти: з них українську мову знали лише 30%, а російську – 55% [472, с. 206]. Це були українці-“аграрники”.

Та зовсім не дивно, що навіть політично несвідома та неписьменна людина також відстоює власні інтереси. На нашу думку, ці 30 безпартійних в’язнів-українців потрапили до в’язниці саме за те, що відстоювали свої права на землю, на якій вони працювали, через що їх і назвали аграрниками. У цьому випадку власні інтереси їх відносно землі збіглися з національними інтересами. Адже ж не могли бути їхні інтереси до землі, наприклад, польськими, литовськими чи грузинськими. Тому якщо до 14 представників українських політичних партій додати ще 30 з 36 так званих безпартійних, які були українцями, то відсоток тих, хто відстоював у той час саме національні інтереси, сягав би за 20. А це, практично, кожен п’ятий.

Недоліки в діяльності цивільних судів досить негативно сприймалися місцевою адміністрацією, яка з 1905 р. активно сприяла використанню військових судів для покарання тих, хто скоював державні злочини, особливо політичні.

І хоч за загальним правилом військовим судам були підсудні особи військового звання, однак у кінці XIX – на початку XX століття цілою низкою законодавчих актів юрисдикція військових судів була поширена на досить значне коло цивільних осіб.

Крім того, 12 червня 1906 р. урядовий Сенат видав наказ, що вироки військових судів підлягали затвердженню командувачами військ [161, арк. 1], а самі військові суди за встановленими правилами відбувалися за зачиненими дверима.

Однак подібних заходів урядові видалося замало. З метою подальшого посилення репресій проти революційного руху, за царським указом від 19 серпня 1906 р., створюються військово-польові суди, хоча на практиці вони діяли вже в кінці 1905 р. – на початку 1906 р. [852, с. 209]. Таким чином, військово-польові

суди “прикрашають” собою весь період “міждум’я” – між розгоном I Державної думи (8 липня 1906 р.) та скликанням II Думи (20 лютого 1907 р.) [730, с. 11].

Як згадував один з учасників тодішніх революційних подій у Полтаві, процеси військових судів завжди проходили за зачиненими дверима і дуже часто представникам преси відмовляли в дозволі оголошувати в пресі навіть вирoki у цих справах [563, с. 18]. Так, наприклад, у вересні 1907 р. в Полтавському тимчасовому військовому суді розглядалася справа про вбивство генерала Полковникова [615, с. 103]. Серед звинувачуваних значилися й імена членів УСДРП В. Дорошенка та М. Троцького, хоч їх вина і не була доведена. А вона і не могла бути доведена судом, оскільки, за даними жандармської агентури, В. Дорошенко втік з Росії саме через вбивство генерала Полковникова в Полтаві у 1906 р. і з 1907 р. мешкав у Львові [135, арк. 13]. У Полтавському ж суді розглядалася справа і про так звану “Лубенську самооборону”. У цій справі було заарештовано А. та М. Лівницьких, Ф. Данильченка, М. Огородного, М. Сахарова, Ф. Шпака [615, с. 104]. Фігурантом по цій справі був і член Української народної партії (УНП), колишній депутат Державної думи В. Шемет, якого царська влада штучно притягла до цієї справи, знайшовши підставних свідків. Усього до суду було притягнуто 50 осіб.

Справа виявилася настільки складною, що втрутитись довелося самому П. Столипіну. Перебуваючи у в’язниці, депутат В. Шемет був доведений майже до божевілля. Про те, як це робилось, ми вже маємо уявлення з вищенаведеного. За нього вступились його товариші – колишні члени Державної думи і член Державної Ради. За наслідком справи 33 особи було засуджено до каторги і сім – до страти. Перед винесенням вироку П. Столипін телеграфував до військового суду, що його голові за “благополучный исход дела” присуджена нагорода – підвищення до посади прокурора [479, с. 248, 249]. Інші затримані у справі “Лубенської самооборони”, в тому числі і названі вище представники українських політичних партій, були звільнені [615, с. 104].

Предметом розгляду військових судів ставали і справи тих членів українських політичних партій, які, виходячи зі своїх політичних уподобань, відмовлялися служити в російській армії. 1 лютого 1907 р. командир 42 піхотного Якутського

полку (сам полк був розквартирований у м. Кременці Волинської губернії) надіслав воєнному прокуророві Київського військово-окружного суду рапорт про притягнення солдата І. Скорохода, який знаходився на військовій службі з 25 листопада 1906 р., до суду за відмову служити в царській армії. У рапорті вказувалося, що І. Скороход походив з козаків Золотоніського повіту Полтавської губернії, 1885 р. народження. 12 січня 1907 р. на заняттях солдат з навчання писемності у присутності командира роти І. Скороход при всіх солдатах заявив останньому, що він належить до Української радикальної партії і, поділяючи її політичні переконання, не визнає військової служби.

В обвинувальному акті вказувалося, що І. Скороход, будучи противником існуючого режиму, відмовляється від військової служби, яка передбачає саме захист такого режиму, і що він, І. Скороход, дав своїй партії слово відмовитися від військової служби. У зв'язку із зазначеним він підлягав покаранню Київським військово-окружним судом [48, арк. 2].

21 травня 1907 р. військово-окружний суд ухвалив позбавити І. Скорохода його станових і майнових прав, звання, виключити з військової служби та заслати на каторжні роботи на 4 роки. Вирок суду набрав законної сили 31 травня 1907 р. [47, арк. 1-2, 11зв., 13] Каторжні роботи І. Скороход відбував у Володимирському виправничому арештантському відділенні. У 1908 р. засланий каторжний І. Скороход звернувся до Київського військово-окружного суду з проханням надіслати йому копію вироку. Але суд йому відмовив, пославшись на те, що “термін прострочено”. Згодом І. Скорохода було заслано на каторжні роботи на Далекий Схід, у Приамур'я [47, арк. 27].

У фондах генерал-губернатора Південно-Західного краю знаходиться відомість про судові справи, що були передані ним військово-окружним та військово-польовим судам за законами воєнного часу (з початку 1905 р. по 1 листопада 1908 р.). У відомості вказуються покарання та їх кількість, котрі були призначені цими судами [Див.: Додаток К]. На жаль, царська статистика не визначала конкретної політично-партійної належності засуджених військовими судами, але те,

що серед них були і представники та прихильники українських партій, не підлягає ніякому сумніву.

Таким чином, на початку ХХ ст. політика царизму в сфері покарання за так звані “державні злочини” за допомогою судової влади була спрямована на використання органів суду як зручного та безвідмовного знаряддя розправи зі своїми політичними опонентами, в тому числі й з представниками та прихильниками українських політичних партій. Водночас події Першої російської революції в 1905 р. відбилися й на діях суду. Під час спаду революційного тиску на самодержавство цивільні суди поступово починають оговтуватися від переляку кінця 1905 р. і більш суворо здійснювати покарання за “політичні” злочини. У разі необхідності залучались і військові суди, які досить вправно виконували покладені на них владою функції.

5.2. Судові покарання членів та прихильників українських партій за їх діяльність у 1907–1914 рр.

Після розгону царизмом II Думи, коли до влади в країні прийшли найбільш реакційні кола суспільства, очолювані Столипіним, боротьба з усіма революційними і навіть поміркованими опонентами влади стала одним із головних напрямів у діяльності уряду, а відповідно, і судової влади самодержавства, що активно підтримувала таку політику. При цьому, в подальшому, національне забарвлення політичних супротивників влади не тільки зменшувало, а, навпаки, обтяжувало їх провину.

23 липня 1907 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї своє подання за № 3664, в якому пропонував на підставі ст. 1035 Устан. кримін. судоч. розглянути справу про 12 осіб, серед яких були Ю. Квасницький, К. Хохлич, В. Винниченко, А. Жук, В. Степанківський та ін., котрі звинувачувалися за ч. 1 ст. 126 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом, а також проханням А. Цейтліна, А. Абрамовича та заявою С. Єфремова. При цьому прокурор вказував, що справа (на підставі вищезгаданих нормативних актів та документів того часу.— Авт.) підлягала слуханню за зачиненими дверима [68, арк. 1-1зв.].

Звинувачення, підготовлене товаришем прокурора палати С. Новичковим 21 липня 1907 р. на підставі жандармського розслідування справи, було досить розлогим, більш як на 10 аркушах [68, арк. 2-12]. Усі особи, які “проходили” в цій справі, звинувачувалися в тому, “що вступивши в злочинне товариство, яке утворилося в 1906 р. у м. Києві, що іменує себе Київською організацією українського союзу (Спілки) РСДРП і яке поставило завідомо собі за мету повалення існуючого в державі суспільного ладу шляхом заміни самодержавного способу правління демократичною республікою на основі федерального устрою з автономією України та інших національностей, що входили до складу імперії, зі скликанням установчих зборів, зі знищенням постійної армії та заміною її народним ополченням, з вимогами соціалізації землі, фабрик та заводів, засобів виробництва, вони для найбільш успішного досягнення згадуваної мети... скликали засідання, на яких обговорювали це питання, і відбулося об'єднання Української демократичної та Української радикальної партії в одну партію для більш успішної революційної боротьби за основи права і права українського народу та про вступ цієї об'єднаної партії в РСДРП, брали участь у зборах членів товариства, на яких були ухвалені постанови вести агітацію серед робітників і селян з метою підготувати збройне повстання, мали таємну друкарню, в якій друкувалися відозви товариства, та грошову касу...” [68, арк. 10-10зв.].

4 серпня 1907 р. Київська судова палата на своєму розпорядчому засіданні ухвалила надати справі подальшого ходу, а також підтримала побажання прокурорського нагляду проводити судові слухання за зачиненими дверима, додавши до цього – “за участю станових представників” [68, арк. 15-15зв.].

Маючи право на обрання захисника на суді за особистим бажанням, Ю. Квасницький, мабуть, не випадково обрав собі адвокатом саме М. Міхновського, якого знав як захисника “українських позицій” [68, арк. 49].

Як у людини винятково ознайомленої з нелегальною діяльністю українських політичних партій на той час та суперечками, які існували між ними, подібне змішування позицій, напрямів та завдань діяльності різних партій в одне ціле в обвинувальному акті, підготовленому прокурорським наглядом Київської судової

палати, викликало у нього, як у досвідченого практика, необхідність вказати судові на необізнаність державного обвинувачувача в цьому питанні. М. Міхновський розумів, що від змісту обвинувального акта, який мав бути проголошеним на судовому процесі, залежала майбутня доля як його підзахисного, так і доля ще 11 членів українських партій. Тому він, склавши клопотання, 27 вересня 1907 р. відсилає його до судової палати по кримінальному департаменту [68, арк. 78], яке було нею отримане 29 вересня 1907 р. [Див.: Додаток Л].

9 жовтня 1907 р., напередодні суду, Київська судова палата на своєму засіданні розглянула клопотання М. Міхновського. Але представники суду, виконуючи політичне замовлення влади, якій вони слугували, були свідомо “об’єктивними” щодо справи, яку розглядали. Судова палата визнала: клопотання захисника Ю. Квасницького залишити без задовільнення, про що й оголосити [68, арк. 81]. Свою відмову вона мотивувала, по-перше, простроченням встановленого терміну подачі клопотання, по-друге, відсутністю законних підстав для продовження цього строку, по-третє, простроченням законом встановленого терміну виклику експертів і, по-четверте, а це, як на нашу думку, було головним тим, що „експертиза у даному випадку по суті звинувачення не може мати ніякого для справи значення, так як вказані в клопотанні питання щодо програм, цілей, тактики та взаємних відносин Українських партій можуть бути вирішені лише на підставі письмових доказів, а запрошення з цього приводу знаючих осіб не може мати значення для пояснення справи, згідно з висновками Товариша Прокурора...” [68, арк. 80-80зв.]. Звичайно, судді добре розуміли, що партії, які існували нелегально, за членами яких ганялися каральні органи влади, не підуть на самогубство і не зможуть надати судові необхідних письмових доказів.

Повідомлення Київської судової палати М. Міхновському, в якому він запрошувався прибути на суд у визначеній справі як захисник, йому вручили під розпис лише 5 жовтня 1907 р., хоча саме повідомлення було виписане 25 вересня 1907 р. [69, арк. 192]. Як бачимо, і тут влада усіяко зтягувала час, щоб завадити діям адвоката. Повідомлення про відмову у його клопотанні було надіслано до

Харкова 9 жовтня, а чи отримав його М. Міхновський і як швидко – невідомо [68, арк. 156].

Засідання судової палати відбулося 12 жовтня 1907 р. і, незважаючи на явку до суду більшості підсудних та їх захисників, було дуже коротким. На суд не з'явилися В. Винниченко, А. Жук, В. Степанківський та Г. Кирнес [68, арк. 130]. Тому на цьому засіданні судом було прийнято рішення відкласти слухання справи на пізніший строк. Про таке ж рішення просили судову палату і захисники підсудних, так як, на їхню думку, існував тісний зв'язок між звинуваченнями та тими ж підсудних, що не з'явилися. Суд виніс рішення взяти під варту тих, хто не з'явився, а застави, що були за них внесені, направити на обладнання місць ув'язнення [68, арк. 130-131зв.].

Наступне засідання суду, на якому слухалася ця справа, відбулося 31 січня 1908 р. Як і раніше, слухання відбувалося за зачиненими дверима. А. Скринников, С. Завадський, І. Сорокер, З. Зингаренко, А. Цейтлін були визнані судом винними за п. 1 ст. 126 Кримін. улож. [68, арк. 285-285зв.], який визначив їм покарання за-сланням на поселення в місцевості для того встановлені з усіма наслідками (втра-та громадянських прав, гласний нагляд поліції тощо), крім З. Зингаренка. Йому, як і К. Хохличу, якого було визнано винним за п. 2 ст. 132 Кримін. улож., призначено було покарання ув'язненням у фортеці. Тільки якщо З. Зингаренка суд прийняв рішення ув'язнити на 2 роки, то К. Хохлича – на 1,5 року. С. Шац була виправдана судом за недоведеністю звинувачення. Судові витрати, згідно з відпо-відними статтями, покладалися на всіх засуджених рівною мірою [68, арк. 288зв.]. Ю. Квасницького не було серед підсудних, так як він у цей час хворів на грип та запалення легенів, що було підтверджено довідкою від лікаря [68, арк. 258, 259].

Оскільки С. Завадський був дворянином, то треба було мати дозвіл царя, який би позбавляв його відповідних прав. 8 травня 1908 р. Міністерство юстиції сповіщало в судову палату, що цар дав згоду на позбавлення С. Завадського всіх його станових та майнових прав, згідно з вироком особого присутствія Київської судової палати [68, арк. 330].

3 жовтня 1908 р. У Києві відбувся суд над Ю. Квасницьким. Захисником його на суді вже був не М. Міхновський, а Д. Григорович-Барський [68, арк. 339]. Рішенням суду Ю. Квасницького було визнано винним у зберіганні нелегальних відозв та літератури (2413 примірників) з метою їх подальшого поширення та засуджено за п. 2 ст. 132 Кримін. улож. ув'язненням у фортеці на 2 роки [68, арк. 346-347зв.].

Касаційна скарга Ю. Квасницького на ім'я царя була направлена на розгляд кримінального касаційного департаменту урядового Сенату, який своїм рішенням від 15 грудня 1908 р. залишив її “без наслідків” [68, арк. 361-361зв.].

У грудні 1908 р. Київська судова палата у зв'язку з неможливістю поліції та жандармів знайти А. Жука, В. Винниченка, В. Степанківського, Г. Кирнес, згідно з її рішенням від 12 жовтня 1907 р., оголосила їх у всеімперський розшук [68, арк. 363]. Як відомо, В. Винниченко, А. Жук, В. Степанівський та інші у вересні-жовтні 1907 р. емігрували до Львова [615, с. 104].

Наведемо ще приклад, як царський суд досить жорстоко карав за державний злочин. 8 листопада 1907 р. прокурор Київської судової палати направив до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про Д. Августиновича, якого звинувачували за ч. 1 ст. 126 Кримін. улож. разом з обвинувальним актом товариша прокурора та речовими доказами. При цьому, згідно з відповідними статтями чинного законодавства, справу пропонувалося слухати за зачиненими дверима [65, арк. 1-1зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що в серпні поліцією Острога, що на Волині, були отримані агентурні відомості, що міщанин Д. Августинович, який мешкав у цьому місті та займався виробленням на продаж гіпсових фігур, друкував на гектографі прокламації заборонених партій, збирав у себе на квартирі та інших місцях робітників і роздавав їм нелегальну літературу. З метою перевірки цих відомостей в ніч на 20 серпня 1907 р. у його квартирі поліцією було зроблено обшук, внаслідок якого у майстерні Д. Августиновича було знайдено захований під дошками гектограф зі слідами друку на ньому [65, арк. 2], а в наповнених

смолою діжках від гіпсу – значну кількість антиурядової літератури, в числі якої були такі видання:

1) сто чотири примірники гектографованого аркуша під назвою “Устав Острожской организации УСДРП”, яким було передбачено поширення ідей УСДРП та об’єднання робітничих мас під прапором цієї ж партії;

2) один примірник гектографованої брошури під назвою “Резолюция о выборах во II Государственную Думу и план организации выборной кампании, принятой на конференции УСДРП, бывшей 6-8 июля 1907 г.”, в якій йшлося про необхідність виборів до Думи депутатів від соціал-демократії у зв’язку з тим, що зараз нема можливості виступити негайно на шлях боротьби з урядом;

3) 50 примірників газети “Социал-демократ” № 5 за травень 1907 р., органу Полтавського крайового комітету УСДРП, де в статті “Что дают рабочим забастовки” селяни закликалися не тільки до страйків, а й до боротьби з урядом за встановлення в майбутньому соціалістичного ладу;

4) 25 примірників брошури малоросійською мовою під назвою “Добра порада в тяжку годину”, видання УСДРП;

5) 14 примірників брошури під назвою “Солдатики”, в якій солдати закликалися не виконувати вказівки та накази начальства, не стріляти в селян, а перейти на їх бік;

6) 3 примірники брошури малоросійською мовою “Автономія України в світлі соціал-демократичної критики”, в якій доводиться можливість для України досягнення нею автономії та встановлення в ній соціал-демократичного ладу.

У кишенях одягу Д. Августиновича була знайдена замітка, що була написана олівцем на папері, про збори з ковалями, а також про не входження в спілку з сіоністами-соціалістами та конституційними демократами, про профспілки та про діяльність партійного комітету. Також було вилучено шмат паперу з написаним на ньому повідомленням про необхідність обрання депутатів, які б слідкували за життям робітників у майстерні, про збір грошей та про проведення зборів серед ковалів [65, арк. 2-3зв.].

Дізнання з цього приводу проводилося жандармським ротмістром Ергардтом у порядку ст. 1035 Устан. кримін. судоч. з 15 вересня 1907 р. по 12 жовтня 1907 р. Притягнений як звинувачений до цього дізнання, Д. Августинович винним себе не визнав, а з приводу знайденого у нього заявив, що все це він знайшов напередодні обшуку в нього на околиці Острога під мостом та приніс додому [65, арк. 3зв., 48^A]. Після закінчення попереднього дізнання справа про Д. Августиновича була передана жандармами до Київської судової палати на її остаточне вирішення.

У кінці обвинувального акта вказувалося, що на підставі попереднього розслідування Д. Августинович звинувачувався в тому, що, будучи членом злочинної організації, яка поставила собі за мету повалення існуючого в державі самодержавного ладу, друкував на гектографі прокламації цієї партії з метою їх подальшого поширення, а також поширював їх серед робітників, організовував збори робітників, збирав гроші на потреби партії, мав стосунки з іншими злочинними партіями та організаціями, тобто робив усе це з метою повалення існуючого в країні суспільного ладу та встановлення в майбутній автономній Україні соціал-демократичного ладу. Покарання за таку злочинну діяльність передбачалося ч. 1 ст. 126 Кримін. улож., і на підставі цього він підлягав суду Київської судової палати [65, арк. 3зв.-4].

20 листопада 1907 р. судова палата на своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись з обвинувальним актом, прийняла рішення надати справі подальшого ходу і проводити слухання справи за зачиненими дверима в присутності станових представників [65, арк. 6-6зв.].

17 грудня 1907 р. прокурор судової палати надіслав до неї, мабуть, за її вимогою для більш детального вивчення справи додатково до речових доказів, програму, статут та резолюції УСДРП, що були прийняті на II з'їзді УСДРП у грудні 1905 р. [65, арк. 8, 9-16]

16 січня 1908 р. Київська судова палата у своєму виїзному засіданні в м. Житомирі слухала справу і визнала Д. Августиновича винним у проведенні ним нелегальної роботи проти існуючого в державі суспільного ладу та ухвалила: на

підставі ч. I ст. 126, 17 та 36 Кримін. улож. міщанина Д. Августиновича, 34 років, вислати на поселення в місцевості, що були для цього визначені урядом, з позбавленням його громадянських прав та наслідками від цього, про що вказувалося в ст. 23, 26, 28–31, 34 та 35 Кримін. улож. Судові витрати, згідно з відповідними статтями, покладалися на засудженого [65, арк. 20-27]. Його було направлено етапом на поселення в Іркутську губернію [65, арк. 46].

Подібні справи розглядалися судовими палатами і в інших містах. 17 листопада 1907 р. виїзна сесія Харківської судової палати розглядала в Полтаві справу Н. Криницької, Склярівської та А. Янка, у котрих ще в грудні 1905 р. поліція виявила друкарню і набрану відозву від імені РУП.

4 грудня 1907 р. Київська судова палата розглядала справу В. Садовського, у якого під час обшуку навесні було вилучено 550 примірників газети “Соціал-Демократ”. Проте завдяки добре налагодженій конспірації та твердій поведінці під час слідства, заарештовані отримали відносно невеликі терміни ув’язнення (наприклад, А. Янок – 2 роки, В. Садовський – 4 місяці) [615, с. 104].

Поряд з цим, члени українських політичних партій вміло використовували на свою користь усі недоліки царської системи судочинства з метою уникнення покарання та продовження своєї революційної діяльності. Наведемо такий приклад. У ніч на 5 червня 1907 р. за вказівкою начальника київських жандармів та на підставі агентурних даних, у Києві околоточний наглядч І. Осиповський-Григор’єв провів обшук у квартирі, де мешкали студент Київського університету М. Залізняка та згадуваний раніше член ЦК УДРП Ю. Квасницький. Під час трусу у спільній спальній кімнаті Ю. Квасницького та М. Залізняка та в іншій, суміжній з нею, поліцією були знайдені у трьох тюках друковані видання, в тому числі українських партій [Див.: Додаток М].

Крім того, в кімнаті, що межувала зі спальнею М. Залізняка та Ю. Квасницького, було знайдено ще один тюк, в якому знаходився розмножувальний апарат “Мімеограф” та все, що необхідно для справи розмноження видань [74, арк. 2-3зв.].

Жандармське дізнання по цій справі, так зване “листування”, тривало півроку. У грудні 1907 р. “дослідження” було завершено, і жандармами матеріали було передано на остаточний розгляд до Київської судової палати. Постановою жандармського підполковника від 5 жовтня 1907 р., а саме він проводив попереднє дізнання по цій справі, Ю. Квасницький, крім звинувачення за п. 2 ст. 132 Кримінального улож., залучався також до справи як звинувачений ще й за п. 1 цієї ж статті, а саме – “за складання злочинного твору на малоросійському нарідччї під заголовком “Про народні права”, на тій підставі, що при трусі в нього були знайдені зшиті частини номерів газети “Рідний край”, які разом склали названий вище твір зі вставками та приписками, зробленими нібито власноручно Ю. Квасницьким, а також дві коректури того ж твору з виправленнями Ю. Квасницького [74, арк. 6].

У зв'язку з цим прокуратурою було проведене власне розслідування висунутого проти Ю. Квасницького жандармами звинувачення. Свідком у цій справі виступав С. Єфремов, який, крім усього, засвідчив, що стаття “Про народні права” була надрукована в журналі “Рідний край”, і її при цьому ніхто не переслідував [74, арк. 6зв.]. Сам же Ю. Квасницький, як вказують документи прокуратури, не визнав себе винним і пояснив на розслідуванні, що твір “Про народні права” написано не ним, а Григорієм Коваленком. Він був віддрукований у трьох перших номерах журналу “Рідний край”, що видавався 1906 р. в Полтаві, що саме Г. Коваленком були зроблені всі виправлення та вставки до цього твору. Він же, Ю. Квасницький, на прохання С. Єфремова, який хотів видати твір окремою брошурою та не зробив цього у зв'язку з проведенням обшуку та конфіскацією оригіналу твору, робив лише коректуру цього видання. Пояснення звинуваченого Ю. Квасницького були підтвержені в даних експертизи почерку та у показах допитуваного [74, арк. 6].

Висновки цього прокурорського розслідування були на користь звинуваченого. У них вказувалося, що Квасницький може підлягати відповідальності лише за коректуру видання, що було задумане іншою особою без участі Ю. Квасницького. У таких діях Ю. Квасницького не містилося ознак будь-якого злочину, і в силу чинних каральних законів про друк він як коректор, що не брав ніякої участі

в самому виданні брошури, не підлягав би кримінальній відповідальності навіть у тому випадку, якби видання це справді було надруковане. При цьому помічник прокурора палати вказував: “Внаслідок цього я вважав би, не входячи в обговорення змісту інкримінованого твору, що вийшов у світ та не викликав проти себе ніякого переслідування, кримінальне переслідування Ю.Квасницького в частині, яка стосувалася звинувачення за п. 1 ст. 132 Кримін. улож. по цій справі, припинити за відсутністю складу злочину.

Цей висновок на підставі ст. 1035³³ Устан. кримін. судоч. підлягає розгляду Київської Судової Палати одночасно з обвинувальним актом” [74, арк. 6зв.].

В обвинувальному акті, який було складено на підставі жандармського дізнання тим же помічником прокурора, що здійснював прокурорське розслідування незалежно від жандармів, вказувалося, що особи, які “проходили по цій справі”, не визнали себе винними. Але вони звинувачувалися в тому, що зберігали в себе з метою поширення знайдену в них при трусі літературу. Означений злочин було передбачено п. 2 та 51 ст. 132 Кримін. улож. Внаслідок цього і на підставі п. 1 ст. 1032 Устан. кримін. судоч. названі М. Залізник та Ю. Квасницький підлягали суду Київської судової палати [74, арк. 4зв.].

31 грудня 1907 р. прокурор судової палати надіслав своє подання до неї, в якому пропонував заслухати справу про М. Залізника та Ю. Квасницького судовою палатою за зачиненими дверима [74, арк. 1].

8 січня 1908 р. судова палата в своєму розпорядчому засіданні у справі М. Залізника та Ю. Квасницького визначила надати справі подальшого ходу та заслухати її без участі станових представників за зачиненими дверима. На цьому засіданні судовою палатою були також затверджені висновки окремого розслідування прокурорського нагляду [74, арк. 6-8зв.].

Засідання суду було призначено на 3 березня 1908 р. 14 січня 1908 р. М. Залізник, а 23 січня 1908 р. Ю. Квасницький отримали як підсудні необхідні за законом документи [74, арк. 10, 11, 15]. Разом з тим, Ю. Квасницький, знаючи, що двірники помешкань є агентурою жандармів та поліції, 24 січня 1908 р. подав клопотання до судової палати, в якому просив викликати до суду як свідка двір-

ника будинку, де він спільно мешкав з М. Залізняка не більше 5 діб [74, арк. 16зв.].

Але напередодні суду, 9 лютого 1908 р., М. Залізняка було звільнено з-під арешту, і він отримав прохідне свідоцтво до Харкова, оскільки, за рішенням київської адміністрації, мешкати в межах Південно-Західного краю йому було заборонено. Про це пристав у своєму донесенні ставив до відома судову палату [74, арк. 21зв.].

Природно, що на суд 3 березня 1908 р. М. Залізник не з'явився, а суд визнав причину його неявки законною, оскільки йому було заборонено знаходитися в межах Південно-Західного краю, і слухання справи судом було відкладено [74, арк. 22, 23].

Спроби поліції за рішенням суду знайти М. Залізняка в Харкові не дали результатів. 8 квітня 1908 р. харківський поліцмейстер сповіщав своїм донесенням Київську судову палату, "що зазначений М.К. Залізник на проживанні в м. Харкові не значиться" [74, арк. 25].

Розшуки М. Залізняка привели поліцію до м. Мелітополя, де йому особисто 26 квітня 1908 р. було вручено виклик до суду на 8 травня 1908 р., в отриманні якого він розписався, але на суд не з'явився [74, арк. 31-33].

8 травня 1908 р. судова палата в своєму остаточному рішенні вказала, що М. Залізник до відкриття судового засідання зник, тому справу було розглянуто лише стосовно Ю. Квасницького. На судовому засіданні двірник підтвердив, що підсудний прожив у цьому будинку не більше тижня. Суд погодився з висновками прокурорського розслідування, що у змісті коректурних сторінок, належність яких за собою визнав Ю. Квасницький під час цього розслідування, нічого злочинного не було, а на причетність Ю. Квасницького до речей та літератури в квартирі, де він мешкав кілька днів, нічого не вказувало. Тому при наявності таких даних палата визнала недоведеним звинувачення проти Ю. Квасницького та визнала його виправданим по суду. І оскільки з боку прокурорського нагляду протесту на рішення суду не було подано, то 24 червня 1908 р. вирок набрав чинності [74, арк. 43-44зв.].

Що ж стосується М. Залізняка, то за рішенням суду від 8 травня 1908 р. його через публікацію було оголошено у всеімперський розшук [74, арк. 49].

З посиленням і розширенням реакційної політики уряду П. Столипіна в країні судові покарання членів українських політичних партій почастишали. Наведемо декілька прикладів. 29 березня 1908 р. прокурор Київської судової палати надіслав до палати подання, в якому пропонував на підставі ст. 1035³² Устан. кримін. судоч. розглянути справу в одному томі про В. Дудича, І. Садовського, В. Цюру та інших (усього 12 осіб), котрі звинувачувалися за п. 1 ст. 125 та ч. 1 ст. 126 Кримін. улож. разом з обвинувальним актом, складеним його помічником за результатами жандармського дізнання з цього приводу, та трьома висновками. При цьому, на підставі статей чинного законодавства, справу пропонувалося слухати за зачиненими дверима на весь час засідання палати [73, арк. 1-1зв.].

У досить розлогому обвинувальному акті вказувалося, що 13 вересня 1907 р. у м. Радомислі Київської губернії поліцейський наглядач провів у квартирі сина псаломщика І. Садовського, згідно з отриманими агентурними свідченнями, а також в іконостасній майстерні, де той працював, обшуки [Див.: Додаток Н].

У ході розпочатого дізнання поліція та жандарми провели також труси і в інших членів “Спілки Сільських Учителів Радомисського повіту” [73, арк. 5], прізвища яких були ними встановлені за “Видчітом про Установчі збори Спілки” [73, арк. 3-3зв.]. Поліцією було знайдено подібну нелегальну літературу, як і в І. Садовського, тільки в меншій кількості. Не вдалося зробити обшуку лише в студента Київського університету О. Мізерницького, квартира якого в Києві не була ними встановлена [73, арк. 5].

Притягнуті до справи свідки надали поліції та жандармам відомості, що найбільш активну участь в організації та діяльності названої “Спілки Сільських Учителів Радомисського повіту” брали вчителі цього повіту В. Дудич, В. Цюра, Ф. Федоренко, М. Марченко, Ф. Зорницький та студенти Київського університету О. Мізерницький і М. Залізник, а сама вона була створена протягом серпня 1907 р. саме завдяки діяльності студентів. Секретарем Спілки на її установчих зборах було обрано О. Мізерницького, а касиром та бібліотекарем – І. Садовського. Спілка

мала стати у майбутньому складовою частиною Всеросійської учительської спілки [73, арк. 5зв.-6].

Жандарми також встановили, ким були видані нелегальні прокламації, знайдені поліцією під час обшуків у членів цієї повітової учительської Спілки, які вони мали намір поширювати серед селянства. Так, прокламація “Народу от народных представителей” була видана Київським комітетом РСДРП, а прокламації “Народу від народних послів” та “Маніфест до армії та флоту від трудової групи та соціал-демократичної фракції Державної Думи” – Київським комітетом УСДРП. Гектографована листівка “В найближчому часу...” була виданням Організаційного Бюро Радомисльського відділу Всеукраїнської Учительської Спілки, у ній члени Спілки повідомлялися про конференцію всіх трудящих “на ниві національно-культурного життя широких мас українського суспільства” і наводилися питання, що передбачалося розглянути на конференції. Про час і місце проведення конференції можна було дізнатися в Організаційному бюро Всеукраїнської Селянської Спілки. Брошури “Хто з чого живе”, “Новий закон”, “Всенародна Установча Рада” та “Солдатики!”, “Військо і народ”, на думку жандармів, також були виданням УСДРП [73, арк. 4].

Усього в цій справі жандарми заарештували 12 осіб. 10 підсудних знаходились у Радомисльській повітій в’язниці, учитель М. Таргоній – у Липовецькій повітій в’язниці, а вчитель В. Дудич – у Лук’янівській в’язниці в Києві [73, арк. 8]. Жандармське дізнання у справі тривало сім місяців, у березні 1908 р. воно було завершене та передане на остаточний розгляд та його розв’язання до Київської судової палати [73, арк. 7].

У обвинувальному акті прокуратури підкреслювалось, що при проведенні жандармами дізнання ніхто з підсудних себе винними не визнав, а також заявили, що вони ніде не були і членами ніякої Спілки себе не вважали. Притягнуті до дізнання О. Мізерницький та М. Залізник втекли [73, арк. 6]. Документ містив також сформульований склад злочину: всі особи, які “проходили у цій справі”, звинувачувалися в тому, “що в серпні 1907 р. у м. Радомисль утворили товариство, якому присвоїли найменування “Спілка Сільських Учителів Радомисського повіту”, ме-

тою якого було підбурювання до непокори або протидія закону. Товариство вважало, що стан сільських учителів через політику “попівсько-поліцейського” уряду є дуже тяжким. Ця політика шкодить справі національного та культурно-політичного розвитку українського селянства. Товариство поставило своїм головним завданням з метою покращення шкільної справи, що є “часткою великої справи звільнення усього народу з-під іга російського самодержавства”, боротьбу із шкільною та адміністративною владами”. Разом з тим, у звинуваченні вказувалося на те, що “...у членів цього товариства була вилучена також нелегальна література та прокламації, які вони зберігали з метою поширення, знаючи завідомо про те, що вона спонукає до повалення існуючого в державі суспільного ладу та до вчинення бунтівних діянь і до непокори або протидії закону... та встановлення в Росії нових порядків, при цьому селяни та робітники закликалися до рішучої боротьби з урядом за землю і волю та за установчі збори... а також до збройного повстання за батьківщину, народ, землю і волю” [73, арк. 6зв.-7зв.].

4 квітня 1908 р. судова палата на своєму розпорядчому засіданні прийняла рішення про надання справі подальшого ходу, заслухати при цьому обвинувальний акт прокурорського нагляду, а також підтримати пропозицію прокурора і проводити слухання справи за зачиненими дверима, додавши до цього – за участю станових представників [73, арк. 10]. Судова палата також ухвалила виділити в окреме діловодство слухання справи про студентів Київського університету О. Мізерницького та М. Залізняка, які звинувачувалися в злочині, передбаченому ч. 1 ст. 126 Кримін. улож. [73, арк. 12-12зв.].

Один з підсудних, що знаходився в Лук'янівській в'язниці, – В. Дудич, не випадково, мабуть, обрав собі захисником на цьому процесі М. Міхновського, а також помічника присяжного повіреного І. Скловського з Києва [73, арк. 36]. Своїм захисником на суді, крім присяжного повіреного Ю. Ляща, М. Міхновського обрали ще 7 підсудних – О. Савченко, Я. Силинський, М. Марченко, В. Цюра, С. Козлюк, І. Садовський та Ф. Федоренко [73, арк. 57]

24 травня 1908 р. відбулося перше засідання судової палати [73, арк. 70]. У зв'язку з неявкою до суду двох свідків та одного з експертів представник проку-

рорського нагляду вважав, що слухання справи треба відкласти [73, арк. 71зв.], однак представники захисту з цим не погодилися.

Так, М. Міхновський, як подає “сухий” протокол судового засідання, за уповноваженням усіх представників захисту підсудних (6 осіб) заявив, що захист, вважаючи свідчення свідків, що не з’явилися на суд, не дуже суттєвими для справи, запропонував розпочати слухання справи без них та попросив суд про виклик на судове засідання замість відсутнього експерта іншого. Він також пояснив суду, що як експерта було б доцільним викликати відповідального редактора газети “Рада”, що виходила в Києві на малоросійському наріччі, М. Павловського або ж видавця цієї газети Є. Чикаленка [73, арк. 71зв.-72].

На такі пропозиції товариш прокурора С. Новичков відповів, що суд не повинен задовольняти це клопотання захисту. Для обговорення суті заяв обох сторін представники суду відправилися до дорадчої кімнати, а після повернення з неї головуючий заявив, що суд підтримує позицію представника прокурорського нагляду [73, арк. 72].

Далі присяжний повірений М. Міхновський та помічник присяжного повіреного І. Скловський заявили клопотання щодо заміни запобіжного заходу стосовно підсудних В. Цюри, Я. Силинського, О. Савченка, Ф. Козлюка, М. Марченка, Ф. Федоренка, І. Садовського, які утримувалися під вартою, а саме: обрати відносно названих підсудних запобіжний захід, не пов’язаний з утриманням їх під вартою та зменшити суму застави [73, арк. 72зв.].

Представник прокуратури і на цей раз вніс протест на це клопотання захисників підсудних. Суд, після відповідної наради, знову підтримав думку прокуратури [73, арк. 73]. Крім того, суд прийняв рішення: слухання справи відкласти на більш пізній термін. Тим самим він втретє підтримав пропозицію представника прокурорського нагляду [73, арк. 73зв.].

Наступне судове засідання по слуханню справи про “Спілку Сільських Учителів Радомисського повіту” відбулося лише 6 вересня 1908 р. також за участю станових представників. На ньому захисники підсудних (5 осіб), у тому числі і М. Міхновський, заявили суду, що вони будуть захищати всіх підсудних солідар-

но [73, арк. 162]. Скупі слова судового протоколу на цей раз зафіксували, на жаль, лише таку фразу: “Захист просив про виправдання підсудних” – і не більше [73, арк. 165].

Суд, що відбувся над представниками української інтелігенції, які зробили спробу боротися за свої та народні права, 6 вересня 1908 р. засудив до покарання 10 учителів, виправдавши по суду лише двох, одного з яких, Я. Силинського, захищав М. Міхновський [73, арк. 57, 170зв.]. За визначенням судової палати, В. Дудича, 22 роки, та І. Садовського, 23 роки, на підставі ч. 1 ст. 125, 18 та 54 Кримін. улож., присудили ув’язнити у виправний будинок на 1,5 року, вилучаючи з цього строку лише 6 місяців з усього попереднього утримання у в’язниці та позбавляючи обох громадянських прав після відбуття ними покарання на 4 роки, згідно зі статтями 23, 26, 28, 30, 31, 34 та 35 Кримін. улож. [73, арк. 170, 280-282]. 7 підсудних було засуджено на підставі ч. 1 ст. 125, 18, 53, 20 та 27 Кримін. улож. на 6 місяців одиночного ув’язнення кожного. І лише одного підсудного, якого теж захищав М. Міхновський, О. Савченка, було ув’язнено не на 6, а на 4 місяці і теж в одиночку і при умовах, вказаних ст. 20 Кримін. улож. При цьому судові витрати на підставі ст. 976–999 Кримін. улож. поклалися на всіх засуджених рівною мірою з круговою порукою один за одного, а речові докази суд зобов’язав зберігати при справі до її остаточного вирішення [73, арк. 170-170зв.].

Хоча більшість підсудних, що “проходили” по справі “Спілки Сільських Учителів Радомисського повіту” і були засуджені на різні терміни покарання, М. Міхновському все ж таки вдалося, захищаючи 8 учасників справи, добитися виправдання одного з них, а іншому зменшити термін покарання до мінімального. І це було значною перемогою над царським судом, який був налаштований суворо покарати всіх підсудних за спробу виступити проти існуючого в країні ладу. При цьому М. Міхновський використав максимум легальних можливостей і своїх професійних умінь, аби досягти позитивного результату. В гіршому випадку – зменшити термін їх покарання до мінімуму. Він також зумів згуртувати навколо себе інших захисників, які заявили суду про солідарний захист усіх підсудних, що

було на той час дуже рідкісним явищем. Як бачимо, він скрізь, де можливо, відстоював українські інтереси, а також тих, хто за них боровся.

У справі є також довідка, в якій вказується, що визначенням судової палати від 4 квітня 1908 р. затверджено висновок прокурорського нагляду про призупинення провадження справи про О. Мізерницького по звинуваченню його за ч. 1 ст. 126 Кримін. улож. до явки його або затримання [73, арк. 288]. 9 грудня 1913 р. прокурор судової палати надіслав до неї своє подання з грифом: “Таємно, арештантське, дуже спішно”. У поданні вказувалося: “У зв’язку з затриманням у м. Харкові О. Мізерницького, звинуваченого за ч. 1 ст. 126 Кримін. улож., котрий переховувався до допиту його в 1908 р., прошу надіслати мені дізнання про нього, що було запропоновано Палаті 29 березня 1908 р. [73, арк. 287]. Інших документів стосовно дій судової палати щодо О. Мізерницького у справі, на жаль, немає.

28 квітня 1908 р. прокурор Одеської судової палати надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про А. Слободянюка та А. Шнейдера, котрі на підставі п. 2 ст. 1032 Устан. кримін. судоч. звинувачувалися за п. 2 ч. 1 ст. 129 та п. 2 ст. 132 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом, складеним на підставі жандармського дізнання, та речовими доказами. При цьому справу пропонувалося слухати за зачиненими дверима [101, арк. 1-3зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що 14 серпня 1907 р. поліцейський урядник Гайсинського повіту Подільської губернії Д. Продан, отримавши агентурні відомості, що в с. Бджільне цього ж повіту, у хаті А. Слободянюка, сходяться односельці та до них приходять якісь “панки” і збираються збори, з двома стражниками прибув у це село для з’ясування характеру і мети таких зібрань. На той час у хаті А. Слободянюка були 6 односельців та двоє невідомих молодих осіб, мешканців міста Теплик Гайсинського повіту М. Рабинович та А. Шнейдер, у яких було знайдено збірник революційних пісень під назвою “Вперёд”. При обшуку у хаті А. Слободянюка під подушкою було знайдено 2 прокламації УС “Спілки” РСДРП та одне видання Головного Комітету того ж Союзу – “Аграрное письмо от с.-д. Фракции Государственной Думы”. Прокламація закликала обирати в Думу представників РСДРП [101, арк. 3-3зв.].

Залучений до дізнання як звинувачений, А. Слободянюк визнав себе винним у збереженні з метою поширення творів, що підбурювали до повалення існуючого в державі суспільного ладу, та пояснив, що знайдені у нього при трусі видання отримані ним від А. Шнейдера, котрий просив його після ознайомлення з ними передати для читання іншим селянам. А. Шнейдер, як звинувачений по цій справі, під час допиту винним себе не визнав та заявив, що він нічого А. Слободянюку не давав, а прийшов до нього, аби найняти підводу та поїхати в Теплик. Обвинувачення щодо названих осіб закінчувалося тим, що злочин, який вони вчинили, передбачений відповідними статтями Кримінального укладення, а тому вони підлягають суду Одеської судової палати за участю станових представників [101, арк. 5].

28 квітня 1908 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись з обвинувальним актом прокуратури, прийняла рішення надати справі подальшого ходу, а також погодилась із пропозицією прокурорського нагляду проводити слухання за зачиненими дверима. Справа мала слухатися за участю станових представників [101, арк. 7-7зв.].

Виїзне засідання Одеської судової палати відбулося у м. Вінниці 25 листопада 1908 р. На початку засідання судовий пристав доповів, що А. Слободянюк на суд не з'явився і що, за повідомленням Гайсинського повітового поліцейського управління, повістка про явку його на суд від 12 листопада 1908 р. йому не була вручена, оскільки знайти його не вдалося. Суд прийняв рішення оголосити А. Слободянюка в розшук через публікацію, а справу про нього виділити в окреме виробництво [101, арк. 89-89зв.].

Відносно другого підсудного, А. Шнейдера, 19 років, то суд ухвалив визнати його винним у злочині, передбаченому п. 2 ч. 1 ст. 129 Кримін. улож. та ув'язнити його у фортеці на 8 місяців із зарахуванням часу попереднього ув'язнення (6 місяців), а речові докази, згідно зі ст. 36 Кримін. улож., знищити [101, арк. 91-91зв.].

Зазначимо, що при виявленні в будь-якої особи нелегальної літератури будь-яких партій, звісно, й українських, незалежно від їх спрямування і дати ви-

дання такої літератури, це ставало підставою для влади притягнути цю особу до кримінальної відповідальності за скоєння державного злочину, такого як зберігання злочинних видань з метою їх подальшого поширення. Наведемо приклади.

27 листопада 1909 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про З. Солнцева, котра, на підставі ст. 1035³² Устан. кримін. судоч., звинувачувалася за п. 2 ст. 132 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом, що був складений на підставі жандармського дізнання, та речовими доказами. Справу пропонувалося слухати за зачиненими дверима на весь час засідання палати [75, арк. 1-1зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що за агентурними відомостями та за розпорядженням начальника київських жандармів приставом 4-го стану Васильківського повіту 13 жовтня 1909 р. у с. Пінчуки названого повіту було проведено обшук у будинку місцевого священика М. Солнцева. У кімнаті його дочки З. Солнцевої було знайдено 6 примірників брошури на малоросійському наріччі “Який буває державний лад”, видання книжкового магазину “Київської Старовини” за 1906 р. [75, арк. 2]. Дізнання проводилося губернським жандармським управлінням у Києві. Під час його проведення З. Солнцева заявила, що книги вона придбала навесні 1909 р. у Києві в магазині, що раніш належав редакції “Київської Старовини” і торгував літературою для продажу її селянам. Вона також заявила, що не підозрювала про злочинний зміст цієї книги, бо її вона обирала за каталогом, а сама книга вільно продавалася в магазині. Під час проведення попереднього слідства жандарми з’ясували, що З. Солнцева, як вчителька місцевої початкової школи, давала читати брошуру дітям та місцевим селянам.

У листопаді 1909 р., після закінчення жандармами дізнання, справа про З. Солнцева була передана до Київської судової палати на її остаточне вирішення [75, арк. 2зв.]. Товариш прокурора судової палати С. Новичков, який складав обвинувальний акт, завершив його тим, що дочка священика М. Солнцева З. Солнцева, 26 років, звинувачувалася в тому, що зберігала в себе брошуру “Який буває державний лад” з метою її поширення серед населення, знаючи при цьому, що ця брошура підбурює до повалення існуючого в Росії, на підставі законів, суспільно-

го ладу, тобто в злочині, який передбачений п. 2 ст. 132 Устан. кримін. судоч. Тому на підставі п. 1 ст. 132 Устан. кримін. судоч. названа особа підлягала суду Київської судової палати [75, арк. 3].

1 грудня 1909 р. судова палата у своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись з обвинувальним актом прокурорського нагляду, прийняла рішення надати справі подальшого ходу, а також погодилася з пропозицією прокуратури слухання справи проводити за зачиненими дверима і без участі станових представників [75, арк. 4зв.].

Тому не випадково, мабуть, З. Солнцева обрала собі захисником на суді Ф. Матушевського, на той час помічника присяжного повіреного, якого київська громадськість знала як захисника українських інтересів [75, арк. 53зв.]. Найімовірніше, що саме за його пропозицією Тимчасовий цензурний комітет у Києві 22 грудня 1909 р. за підписом його голови – запеклого російського націоналіста, заслуженого професора університету ім. Св. Володимира Т. Флоринського видав З. Солнцевій довідку про те, що брошура під назвою “Видавництво “Вік” № 55 Який буває державний лад. Переказала М.З. у Києві, 1906 р., стр. 71 “инкриминированию не подвергалась” [75, арк. 18]. Мабуть, не без сприяння Ф. Матушевського видавець видавництва “Вік” у Києві С. Єфремов погодився виступити на суді як свідок [75, арк. 37зв.].

18 січня 1910 р. Київська судова палата під головуванням П. Терновського розглянула справу З. Солнцевої [75, арк. 37]. Суд не взяв до уваги ні виступ свідка С. Єфремова про те, що брошура “Який буває державний лад” була дозволена до друку та поширення Тимчасовим комітетом у справах друку в м. Києві, ні виступ експерта Рев’якіна, який перекладав цю брошуру на російську мову і що вона була дозволена до друку, ні довідку з київської цензури за підписом Ф. Флоринського. Суд визнав З. Солнцеву винною та засудив до ув’язнення у фортеці на 3 місяці, на підставі п. 2 ст. 19, 36, 132 Кримін. улож. Суд також вирішив покласти судові витрати на підсудну, а речові докази, згідно зі ст. 36 Кримін. улож., знищити. У своєму визначенні суд вказав на причину, яка спонукала його прийняти таке рішення: “...пояснення звинуваченої З.М. Солнцевої, що брошури ці не

були заборонені до продажу і тому вона не може підлягати відповідальності за їх збереження з метою поширення, не може заслуговувати на увагу, бо в цьому випадку питання вирішується не тільки тією обставиною, чи заборонені брошури до продажу чи ні, а винятково тим чи іншим змістом їх” [75, арк. 43, 44].

Визначення судової палати у справі З. Солнцевої не було підтримане одним з її членів, А. Шалімовим, що було на той час дуже рідкісним явищем у суді. Свою незгоду з рішенням суду та думку про те, що З. Солнцева мала бути виправдана судовою палатою, він виклав у записці на ім'я головуєчого палати [75, арк. 45-45зв.].

Захисник З. Солнцевої Ф. Матушевський, не погоджуючись з визначенням судової палати, оскаржив його в урядовий Сенат [75, арк. 53зв.]. Однак той, беручи, мабуть, до уваги сумнозвісний столипінський циркуляр про іногородців, у своєму рішенні від 28 травня 1910 р. залишив скаргу захисника З. Солнцевої без наслідків та затвердив вирок судової палати. При цьому мотивація і прийняття рішення урядовим Сенатом повністю збігалася з мотивацією прийняття рішення судовою палатою [75, арк. 54-54зв.]. З. Солнцева утримувалася під вартою з 25 жовтня 1910 р. по 23 січня 1911 р. [75, арк. 66].

Не залишала судова влада самодержавства без уваги і студентські виступи в Україні наприкінці 1910 р. Так, за даними прокурора Одеського окружного суду лише 8 грудня 1910 р. у приміщенні Новоросійського університету поліцією було затримано 251 особу. Це були страйкуючі студенти університету та курсистки вищих навчальних закладів. Нема сумніву в тому, що серед затриманих осіб були і прихильники українських політичних партій [324, арк. 54-57].

Поряд з цим, влада не залишала без покарання політичні злочини, якщо вони були здійснені під час революційних подій 1905–1907 рр. і пізніше. І коли вона знаходила винних, то карала їх з усією суворістю не тільки за те, що вони здійснили, а й за те, що переховувалися від влади. Наведемо такий приклад.

17 січня 1914 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї подання, в якому пропонував розглянути справу про колишнього студента Київського університету Г. Войташевського, котрий на підставі ст. 1035ст. Устан. кримін. судоч.

звинувачувався за ч. 1 ст. 102 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом, який було складено його помічником Г. Чеботарьовим, та речовими доказами. На підставі статей чинного законодавства справа підлягала слуханню за зачиненими дверима [78, арк. 1-1зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що 30 липня 1906 р. в лісі поблизу м. Борзни Чернігівської губернії місцевою поліцією було припинено протизаконне зібрання селян, якими керували революційні агітатори. Один з учасників зібрання під час його затримання поліцією вбив борзненського повітового справника та поранив його помічника [78, арк. 2]. У зв'язку з цими подіями поліцією та жандармами було розпочато слідство. На місці події поліцією було знайдено два листи до жінок, причому один з них вказував на революційну діяльність їх автора. Під час проведення дізнання одна з жінок, а саме М. Романенко, на ім'я якої був написаний один з листів, зізналася, що листи ці були написані студентом Київського університету ім. Св. Володимира Г. Войташевським. Останній схилив її попрацювати на справу революції. Але вона не погодилася, посилаючись на свою молодість [75, арк. 3зв.-4]. З так званого "листування" поліції і жандармам стало відомо, що названий Г. Войташевський агітував селян до збройного виступу проти влади, брав активну участь у повітових та губернських з'їздах революційних діячів, гектографував та поширював прокламації і відозви соціал-демократичного напрямку. Із матеріалів справи видно, що сам Г. Войташевський під час проведення попереднього дізнання втік за кордон, де і перебував декілька років, розшукувався поліцією, а після повернення в межі Російської імперії був затриманий аж у жовтні 1913 р. Будучи притягнений жандармами як звинувачений у приналежності до УСДРП та у скоєних ним державних злочинах, він не визнавав себе членом цієї партії та відкидав усі висунуті проти нього звинувачення [78, арк. 4-5].

Вищезазначений акт прокуратури завершувався тим, що колишній студент Київського університету ім. Св. Володимира Г. Войташевський звинувачувався у тому, що він вступив у революційну партію під назвою УСДРП, агітував селян до збройних виступів у 1906 р., брав участь у повітових та губернських з'їздах революційних діячів, займався гектографуванням та поширенням злочинних відозв та

прокламацій, що пропагували соціал-демократичну доктрину, тобто у злочині, що передбачений уже названою статтею кримінального укладення та підлягав за все це суду Київської судової палати [78, арк. 5-5зв.].

21 січня 1914 р. судова палата на своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись з обвинувальним актом прокурорського нагляду, прийняла рішення надати справі подальшого ходу, а також погодилась з пропозицією прокуратури проводити слухання справи за зачиненими дверима за участю станових представників [78, арк. 7-7зв.].

Перше судове засідання, призначене на 15 березня 1914 р., не відбулося, так як свідок М. Романенко не з'явилася на слухання справи. Другий раз судова палата слухала справу про Г. Войташевського 19 травня 1914 р. і визнала його винним у здійсненні ним державних злочинів. Станові представники разом з членами судової палати визначили стосовно нього: на підставі ч. 1 ст. 102, 16, 17, 53 та ч. 4 ст. 57 Кримін. улож. Г. Войташевського, якому на момент скоєння злочинів було 20 років, позбавити громадянських прав та вислати на поселення в місцевості, що були для цього визначені урядом (східні губернії Сибіру – Іркутська, Томська, Єнісейська), та наслідками від цього, які визначалися ст. 23, 25, 28–31, 35 Кримін. улож. Судові витрати, згідно із ст. 976–999 Кримін. улож., покладалися на засудженого, а речові докази підлягали знищенню [78, арк. 28-28зв.]. 8 грудня 1914 р. прокурор Київської судової палати доповів палаті про те, що вирок, який був нею визначений відносно Г. Войташевського від 19 травня 1914 р., виконано [78, арк. 22].

Отже, прихід до влади в Російській імперії реакційних кіл суспільства влітку 1907р. не міг не позначитися на їх ставленні до тих, хто очолював український національно-визвольний рух в країні та їх прихильників. Більша частина з того, що було дозволено царизмом в роки Першої російської революції, досить швидко стало вважатися крамолою і злочином проти існуючого ладу, а царська феміда почала карати навіть тих, хто лише опосередковано був причетний до так званих “політичних” злочинів. Місцева виконавча влада в особі її керівника мала можливість безпосередньо впливати на владу судову, якій у такому випадку відводилася

підлегла роль. За один і той самий “державний злочин” особу могли судити різні суди (цивільний, військово-окружний або військово-польовий), а відповідно, й покарання було різним. Саме на період 1907–1908 рр. припадає найбільша кількість справ, котрі розглядалися царськими судами відносно представників українських політичних партій як революційного, так і поміркованого спрямування. Суди засуджували навіть тих “політичних злочинців” з числа членів та прихильників зазначених партій, які за чинним законодавством вважалися на час скоєння ними такого “злочину” неповнолітніми. Траплялися випадки, коли особу за “злочин” проти влади карали двічі – в адміністративному та судовому порядку.

5.3. Діяльність судової влади самодержавства стосовно представників українських політичних партій під час Першої світової війни

Однією з політичних справ, яка надійшла на розгляд до Київської судової палати на початку Першої світової війни, була справа про студента Київського університету ім. Св. Володимира О. Власенка, якого звинувачували у збереженні з метою поширення прокламацій та літератури УСДРП під час заборони царським урядом святкувати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. 15 листопада 1914 р. прокурор судової палати надіслав до неї подання, в якому пропонував розглянути справу про О. Власенка на підставі ст. 1035³² Устан. кримін. судоч., який звинувачувався за ч. 2 ст. 104 Кримін. улож., разом з обвинувальним актом, котрий було складено на підставі жандармського дізнання його помічником Н. Володковичем, та речовими доказами у цій справі. При цьому справу пропонувалося слухати за зачиненими дверима [79, арк. 1-1зв.].

В обвинувальному акті вказувалося, що за розпорядженням начальника київських жандармів було проведено трус у студента університету Св. Володимира О. Власенка, який мешкав по вулиці Жилянській, 138. Під час огляду кімнати, де мешкав студент, околоточним наглядачем під ліжком О. Власенка було знайдено 58 примірників звернень Київської організації УСДРП, а на етажерці – декілька заборонених для читання книжок, журналів та газет.

У знайдених прокламаціях революційне студентство всіх націй закликалося до одноденного політичного страйку на знак протесту проти заборони владою святкування 100-ї річниці від дня народження Т. Шевченка – “співця демократії”. Подібне, на думку жандармів, становило загрозу особі імператора. Заклик цей було надруковано російською та українською мовами, і на кожній прокламації був відбиток печатки Київської організації УСДРП [79, арк. 2].

Жандармське дізнання з цієї справи тривало майже півроку. На початку листопада 1914 р. вона була передана жандармами до судової палати на її остаточне вирішення. Обвинувальний акт свідчив, що О. Власенко зберігав з метою поширення прокламації Київської організації УСДРП, в яких вбачалася загроза особі імператора та містився заклик до повалення існуючого в країні суспільного ладу, тобто звинувачувався у злочині, що був передбачений ч. 2 ст. 104 Кримін. улож., та підлягав за це суду Київської судової палати [79, арк. 2зв.].

18 листопада 1914 р. судова палата на своєму розпорядчому засіданні прийняла рішення надати справі подальшого ходу, а також підтримала пропозицію прокурора проводити слухання справи за зачиненими дверима, про що й винесла особливе рішення [79, арк. 4зв.].

Перше судове засідання у цій справі було призначене палатою на 4 лютого 1915 р., але проведене воно не було, бо на нього не з'явився свідок. Другий раз судова палата справу про О. Власенка слухала 22 квітня 1915 р. і визнала його винним у скоєнні “державного злочину” і визначила козакові хутора Макарів Чубенського повіту Полтавської губернії (зауважимо, що не як студентів університету ім. Св. Володимира.– Авт.), 20 років, на підставі п. 2 ст. 104, 19 та п. 3 ст. 57 Кримін. улож. покарання у вигляді ув'язнення його на 2 місяці у фортеці. Судові витрати, згідно зі ст. 976–999 Кримін. улож., покладалися на засудженого, а речові докази підлягали знищенню [79, арк. 51].

У встановлений законом термін О. Власенко оскаржив визначення судової палати стосовно нього в урядовий Сенат. Розглянувши апеляцію О. Власенка та керуючись ст. 892 Устан. кримін. судоч., Сенат ухвалив вирок судової палати затвердити, а касаційну скаргу О.Власенка залишити без наслідків [79, арк. 72-76].

12 травня 1916 р. прокурор Київської судової палати доводив до її відома, що вирок відносно О. Власенка виконано [79, арк. 98].

З початком Першої світової війни на Правобережній Україні, включно з Києвом, а також у південних губерніях у зв'язку із запровадженням військового стану почали функціонувати військові суди. За спогадами М. Ковалевського, будь-яка політична діяльність членів та прихильників українських політичних партій містила багато небезпек, бо підлягала приписам військового кодексу і була кваліфікована військовими трибуналами як зрада Російській імперії. Засуджували за все, що було пов'язано з українством, на різні тяжкі кари. Так, один з представників ліворадикальної течії Київського комітету українських с.-р. Лашкевич під час війни був засуджений військовим судом на кілька років каторги [431, с. 182, 184, 194].

22 квітня 1916 р. в Одесі відбувся суд над представниками Катеринославської організації УСДРП М. Гороховським, М. Чубатим, А. Самарцем та В. Маловичком, котрі 17 жовтня 1915 р. в селищі Амур-Нижньодніпровську, що межував з Катеринославом, поширювали злочинні відозви УСДРП на згадку про 17 жовтня 1905 р. У відозвах містилися заклики до революції: “Геть війну та самодержавство”, “Хай живе демократична республіка і автономія України” [98, арк. 2, 41, 68]. Судове засідання відбувалося у військово-окружному суді Одеського військового округу [98, арк. 49].

Суду, як завжди, передувало жандармське дізнання по цій справі, що здійснювалося під керівництвом начальника Катеринославського губерньського жандармського управління з 19 жовтня 1915 р. по 7 січня 1916 р. [98, арк. 68-204]. Після його завершення воно було подано до Одеського військово-окружного суду на остаточне вирішення справи та долі звинувачених.

Під час жандармського розслідування підслідні утримувалися в Катеринославі в губерньській в'язниці [98, арк. 69, 77]. Як речові докази, судові було надано такі матеріали:

- 1) 40 примірників відозв злочинного змісту, що починалися словами: “Українська соціал-демократична робітничка партія” та завершувалися словами: “Хай живе демократична республіка! Хай живе автономія України!”;
- 2) Два примірники прокламації УСДРП українською мовою під назвою: “Війна і Українська соціал-демократія”;
- 3) Один примірник збірника пісень українською мовою з нотами під назвою “Червоний прапор”;
- 4) Одна прокламація УСДРП [98, арк. 70].

Обвинувальний акт було складено помічником військового прокурора Одеського військово-окружного суду 26 лютого 1916 р. в Одесі на підставі жандармського дізнання. Акт свідчив, що всі чотири особи “в другій половині жовтня 1915 р. за попередньою між собою змовою в селі Кам’янці і в економії Ігрені, поблизу Нижньодніпровських залізничних майстерень та приватних заводів, у межах Новомосковського повіту, у якому з 26 червня 1915 р. було оголошено воєнний стан, навмисно поширювали, шляхом розкидування по вулицях та розклеювання на парканах і стінах будівель відозв УСДРП, котрі були звернені до робітничих мас із закликом до повалення існуючого в Російській імперії суспільного ладу шляхом революції, до встановлення демократичної республіки, автономії України та до припинення війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною. При цьому вони, всі четверо: М. Гороховський, М. Чубатий, В. Маловичко та А. Самарець – не тільки самі усвідомлювали всю злочинність означених відозв, але й хотіли через поширення цих прокламацій впливати на робітниче населення місцевої округи задля досягнення цілей УСДРП, що передбачено ст. 51, пп. 1 та 2 ч. 1 ст. 129 Кримінального улож. І в силу ряду статей, і на підставі наказу по Одеському військово-окружному округу 1914 р. № 72, вони віддані Одеському Військово-Окружному суду Головного начальника Одеського Військового округу” [98, арк. 5зв.].

Вирок суду відносно них був досить суворим. Усі вони були засуджені за-сланням на поселення на підставі ст. 17, 25, 28–31, 51 та пп. 1 і 2 ч. 1 ст. 129 Кри-мін. улож. 1903 р., ст. 3, 910 та 915 XXIV вк. СвВП69 г. суд. Ч. Речові докази

(38 прокламацій) знищити, а все останнє надати в Департамент поліції. Судові витрати покласти на засуджених та поділити між ними рівною мірою [98, арк. 49].

Зайнявши території Галичини і Буковини та прагнучи і в тактичному, і в стратегічному плані залишитися тут назавжди, приєднавши захоплені землі до Російської імперії, самодержавство подбало про створення в окупованих регіонах відповідної кількості судових установ. Про необхідність здійснення подібних заходів з боку уряду наголошували як тимчасовий воєнний генерал-губернатор Галичини, так і підлеглі йому губернатори, про що вже згадувалося вище.

Поряд з існуючими при арміях Південно-Західного фронту військовими судами і Тимчасовим військово-окружним судом при воєнному генерал-губернаторстві Галичини уряд, спираючись на прохання Г. Бобринського, почав одночасно створювати систему судів так званого “цивільного відомства”. 9 грудня 1914 р. на його ім’я зі штабу Верховного головнокомандувача за підписом начальника штабу надійшла телеграма такого змісту: „Зважаючи на особисті переговори В.С. сповіщаю Міністром Юстиції відряджені генерал-губернаторство ознайомлення судовою практикою прокурор Варшавської палати Гессе, товариш прокурора Варшавського суду Євдокимов, секретар прокурора Теплов. Янушкевич” [106, арк. 2]. З цією метою на початку грудня 1914 р. до Галичини за відрядженням Міністерства юстиції для ознайомлення з ситуацією на місці прибули відповідні особи на чолі з прокурором Варшавської судової палати, які раніше у ній працювали [106, арк. 3]. Кого в першу чергу повинні були карати ці суди не так уже й важко здогадатися.

Після ознайомлення зі станом судової справи в Галичині 24 лютого 1915 р. було підготовлено проект наказу про спостерігача за виконанням правосуддя в Галичині та про призначення йому на допомогу чинів прокурорського нагляду. Наказ було затверджено Верховним головнокомандувачем та його начальником штабу [106, арк. 17].

Відповідно до наказу, було визначено такий порядок. З дозволу Верховного головнокомандувача Міністерство юстиції відряджало спостерігача за виконанням правосуддя в Галичині і на допомогу йому призначало чинів прокурорського

нагляду по одному на кожну губернію Галичини, а також інших чинів судового відомства з канцелярій судових місць або Центрального управління Міністерства юстиції для виконання обов'язків секретарів. Місцем перебування спостерігача за виконанням правосуддя в Галичині було визначено м. Львів, а його помічників – у губернських містах. Спостерігач за виконанням правосуддя в Галичині мав право безпосередніх зносин з міністром юстиції Щегловітовим, начальником штабу Верховного головнокомандувача та з тимчасовим воєнним генерал-губернатором Галичини. Помічники спостерігача повинні були діяти згідно з його вказівками і мати безпосередні зносини з губернаторами та іншими представниками російської адміністрації і судової влади на місцях. Спостерігач за виконанням правосуддя в Галичині та його підлеглі мали потурбуватися про збір відомостей відносно того кола осіб, котрі, задовольняючи встановлені місцевими умовами зайняття посад у судовому відомстві Галичини, за своєю відданістю ідеї об'єднання слов'ян Галичини під російським пануванням, були б гідними зайняти посади суддів, нотаріусів та чинів прокурорського нагляду. У наказі особливо наголошувалося, що на заміщення вільних вакансій на посади голів та прокурорів судових палат належить пропонувати винятково осіб російського походження, а на решту посад – представників місцевого населення [106, арк. 17-20].

26 лютого 1915 р. у доповіді по штабу Верховного головнокомандувача висвітлювалася мета створення подібної судової інституції, а саме: “Для вжиття заходів до відновлення повсюдно в зайнятих російськими військами частинах Галичини порушеного військовими подіями здійснення правосуддя та для спостереження за тим, щоб усі народності, які населяють означену місцевість, знаходили в судах однаково справедливий захист, Міністерство Юстиції вбачає відрядити йому осіб, котрі пойменовані в списку, який при цьому додається” [106, арк. 13]. В цьому списку значилися вісім осіб, яких очолював прокурор Варшавської судової палати [106, арк. 24–24зв.]. 27 лютого 1915 р. Верховний головнокомандувач підписав усі фінансові та інші документи [106, арк. 13-14зв.].

8 березня 1915 р. Г. Бобринський надіслав до Верховного головнокомандувача подання, в якому повідомляв, що 6 березня 1915 р. до нього прийшов проку-

пор Варшавської судової палати та повідомив йому, що його призначено спостерігачем за всіма судовими установами Галичини (як Східної, так і Західної) з досить широкими повноваженнями, і що він підпорядкований безпосередньо Верховному головнокомандувачу та має право усувати з посад усіх чинів судового відомства Галичини і призначати на їх місця інших (в останньому випадку – за узгодженням з генерал-губернатором). На підтвердження своїх слів він надіслав генерал-губернатору копію отриманого ним наказу, затвердженого Верховним головнокомандувачем.

Для виконання покладених на нього обов'язків спостерігач за всіма судовими установами Галичини передбачав видати обов'язкову постанову, надіслати в різні міста Галичини чинів прокурорського нагляду, котрі прибули з ним, та наказати всім чинам судового відомства Галичини з'явитися до них для отримання належних інструкцій. Далі воєнний генерал-губернатор Галичини доводив до відома Верховного головнокомандувача про його обопільну з попереднім домовленість, що до отримання офіційного розпорядження про призначення останній не буде вступати на посаду спостерігача за всіма судовими установами в Галичині [106, арк. 4-4зв.].

13 березня 1915 р. головний начальник постачань армій Південно-Західного фронту сповістив телеграмою Г. Бобринського про офіційне призначення прокурора Варшавської судової палати спостерігачем за судовими установами Галичини. При цьому Верховний головнокомандувач підпорядкував його собі, не взявши до уваги прохання Г. Бобринського [106, арк. 8].

У проекті обов'язкової постанови, яка була підготовлена спостерігачем та його помічниками для місцевих судових установ Галичини, зайнятих російськими військами, вказувалося, що вищий нагляд за здійсненням правосуддя покладался на спостерігача за відправлення правосуддя та його помічників. Відправлення правосуддя місцевими судовими установами Галичини мало здійснюватися на підставі австрійських матеріальних та процесуальних законів, однак не від імені австрійської верхньої влади, а “від імені закону”. Судові закони Галичини не підпорядковувалися більше Міністерству юстиції Австрії та Вищому касаційному

суду у Відні. Судовою мовою визначалася російська та її місцеві наріччя. Тимчасово дозволялося використання польської мови. Представники Міністерства юстиції Росії могли позбавляти місцевих суддів права входити до складу судового присутствія у тій чи іншій справі. Особи, які звільнялися з-під арешту за наказом спостерігача (або призначених йому на допомогу осіб), не могли бути без їх згоди знову заарештованими у тій самій справі. Суди та посадові особи судового відомства Галичини за вимогою спостерігача (або його помічників) повинні були:

- а) надавати останнім для огляду судові та слідчі справи;
- б) доставляти довідки, які стосувалися здійснення правосуддя;
- в) призупиняти виконання вироків, рішень та визначень, що набрали чинності;
- г) залишати без виконання рішення австрійської влади по судовому відомству.

Чини прокурорського нагляду Галичини повинні були виконувати всі письмові та особисті вказівки спостерігача та його помічників. Вимоги спостерігача про особисту явку у справах служби всіх посадових осіб судового відомства Галичини були обов'язковими, а звільнені з посад особи не мали права на отримання грошей з російської казни [106, арк. 15-16].

У своїх службових записках до воєнного генерал-губернатора графа Г. Бобринського спостерігач за здійсненням правосуддя у Галичині повідомляв і клопотав про необхідність відкриття судових установ, насамперед у таких містах Галичини, як Угнів Львівської губернії (клопотання від 1 квітня 1915 р.), в Мостах Великих (клопотання від 11 квітня 1915 р.), в Соколі (клопотання від 14 квітня 1915 р.), у Зборові (клопотання від 29 квітня 1915 р.), у Радехові (клопотання від 11 травня 1915 р.), в Немирові (клопотання від 23 квітня 1915 р.), у м. Ярославлі Перемишлянської губернії (клопотання від 23 квітня 1915 р.), у м. Раві-Руській Львівської губернії (клопотання від 23 квітня 1915 р.), у м. Бродах Львівської губернії (клопотання від 14 квітня 1915 р.). У м. Злочеві передбачалося відкрити окружний суд [114, арк. 44-89].

16 квітня 1915 р. начальник штабу Верховного головнокомандувача надіслав Г. Бобринському депешу, в якій вказувалося: “За точним змістом § 6 та 8, наданим Спостерігачеві за здійсненням правосуддя наказу, означені посади Голови та Прокурора Вищого Крайового суду у Львові підлягають зайняттю особами російського походження” [107, арк. 59]. Генерал-губернатор також мав дати вказівку своїм підлеглим обстежити, представники яких національностей обіймали посади в судах Галичини, євреїв усунути від судових посад та замінити їх на осіб інших національностей з місцевого населення. Здійснити означене належало негайно і донести про все царю, так як це особистий наказ царя [107, арк. 59].

Бажаючих обійняти судові та адміністративні посади в Галичині було достатньо і серед російського дворянства. Вибір бажаючих був досить великий для влади. Це, наприклад, князь І. Куракін з Ярославля, князь В. Трубецький з Москви, дворянин П. Лопухін з м. Богородицька Тульської губернії, мировий суддя М. Поліванов з м. Євпаторії, надвірний радник О. Поліванов з м. Тамбова, Л. Охременко, відставний статський радник та статський радник В. Татаринів – обидва з м. Кашири Тульської губернії (останній хотів би бути губернатором), П. Давидовський з м. Опочна Радомської губернії (претендував на посаду начальника повіту в Галичині). На таку ж посаду претендував і начальник четвертої дільниці Дмитрівського повіту Московської губернії О. Гоббе та ін. [106, арк. 40-40зв.].

Але у зв'язку з відступом російської армії навесні–влітку 1915 р. з Галичини під тиском наступаючих австро-німецьких військ судові установи “цивільного відомства” Росії практично і не починали працювати. 7 травня 1915 р. спостерігач за відправленням правосуддя у Галичині повідомляв генерал-губернатору Г. Бобринському, що у зв'язку з його тимчасовим від'їздом він поклав виконання своїх обов'язків на свого помічника статського радника А. Чеховського [106, арк. 41]. Насправді ж він просто втік з Галичини з початком відступу російської армії. 14 серпня 1915 р. виконувач обов'язків спостерігача за відправленням правосуддя в Галичині А. Чеховський доповідав Г. Бобринському, що за погодженням з Верховним головнокомандувачем та згідно з ордером Міністерства юстиції від

4 серпня 1915 р., діяльність Управління зі спостереження за відправленням правосуддя в Галичині була ним припинена [106, арк. 42].

Розглянувши дії самодержавного судочинства стосовно представників та прихильників українських політичних партій в роки Першої світової війни зазначимо, що його діяльність у цей період набуває найбільшої сили у справі їх покарання за такі “державні злочини”, якими були “сепаратизм” та “мазепинство”. У більшості випадків здійснювали це військові суди, які вправно виконували покладені на них царизмом функції. Спроба ж влади запровадити на окупованих російською армією західноукраїнських землях діючу в імперії систему цивільних судів зазнала повного краху.

5.4. Судові утиски видань українських політичних партій у 1905–1917 рр.

Однією із складових політики царського суду стосовно діяльності представників та прихильників українських політичних партій різного спрямування було переслідування судом їх легальних видань, у зв'язку з прийняттям 27 листопада 1905 р. так званих “Тимчасових правил про періодичні видання”. Місцева адміністрація блискавично відреагувала на введення цих правил. 30 листопада 1905 р. відповідне повідомлення генерал-губернатор Південно-Західного краю В. Сухоминов надіслав прокурорам Київської судової палати та Київського окружного суду [206, арк. 2-3]. Подібне відбувалося і в інших губерніях України. З позовом до суду мала звертатися і цензура, коли вона накладала тимчасовий арешт на видання до остаточного вирішення цього питання в суді. Суд міг або визнати правильним арешт, накладений цензурою, або скасувати його своїм рішенням. Наведемо обидва такі приклади.

У липні 1906 р. Київська судова палата розглядала позов з боку голови Тимчасового цензурного комітету в м. Києві О. Сидорова на статтю № 147 в газеті “Громадська думка” під назвою “Події в Юзівці Катеринославської губернії” з підписом “Дід”, що вийшла з друку 28 червня 1906 р. Редактором газети на той час був Ф. Матушевський [62, арк. 2]. З одного боку свідком виступив цензор

О. Сидоров, а з іншого – Є. Чикаленко, М. Синицький, М. Павловський [62, арк. 26-26зв.]. Судова палата задовольнила позов цензурного комітету Києва і присудила сплатити 100 крб. штрафу, а в разі його несплати – утримання редактора газети протягом 1 місяця на воєнній гауптвахті [62, арк. 33].

6 липня 1907 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї подання, в якому пропонував розглянути висновок, складений його помічником С. Новичковим, про відсутність підстав для порушення кримінального переслідування проти відповідального редактора газети “Слово”, що видавалася в Києві на малоросійському наріччі, О.О. Корольової (легальний орган УСДРП.– Авт.) за надрукування в № 5 названої газети від 9 червня 1907 р. статті під назвою “Братства сільських робітників по чужих сторонах” за ознаками злочину, передбаченого п. 6 ст. 129 Кримін. улож., разом з поданням Тимчасового комітету у справах друку в м. Києві від 15 червня 1907 р. за № 371 [72, арк. 1-1зв.].

13 липня 1907 р. Київська судова палата на своєму розпорядчому засіданні під головуванням П. Каменцова, поділяючи міркування, викладені в письмовому висновку товариша прокурора палати, визначила: письмовий висновок товариша прокурора затвердити та передати його разом з поданням Тимчасового комітету у справах друку в м. Києві від 15.06.1907 р. за № 371 і № 5 газети “Слово”, а також копією самого визначення прокурору палати [72, арк. 2].

Випадки, подібні останньому, однак, були винятками. Царські суди в Петербурзі, Києві, Харкові переважно затверджували арешти цензурою українських партійних видань. Так, у циркулярі Головного управління у справах друку від 14 серпня 1908 р. повідомлялося, що вироками судових установ ухвалено знищити брошуру на малоросійському наріччі „П.І. “Як збираються і куди повертаються народні гроші”. Вид-во “Праця” [250, арк. 29]. Це видавництво належало українському соціалістичному робітничому клубу “Праця” української громади в Петербурзі [619, с. 150]. У січні 1909 р. Є. Чикаленко записав у своєму щоденнику: “Сьогодні прийшла від секретаря цензурного комітету цидулка про те, що “Раду” збираються тягти до суду за карикатуру В. Різниченка № 8” [449, с. 121]. У циркулярі Головного управління від 16 грудня 1909 р. повідомлялося, що за визна-

ченням Київського окружного суду затверджено арешт за розпорядженням Тимчасового комітету у справах друку в м. Києві на книги V, VI, та IX за травень, червень, липень і вересень ц.р. журналу “Літературно-науковий вісник”, що виходив у Києві [250, арк. 84зв.].

На початку 1910 р. судова влада отримала додаткові можливості для здійснення своїх каральних функцій. 22 березня 1910 р. Є. Чикаленко занотував у своєму щоденнику: “Вчора М.І. Павловський, наш редактор, сів у тюрму на 2 місяці по приговору суду за статті С.О. Єфремова про вище духовенство. То редагувати газету тим часом, спасибі, згодився Ф.П. Матушевський, а підписувати буде наш співробітник В.А. Галевич” [449, с. 121].

Циркуляр Головного управління у справах друку від 10 червня 1910 р. повідомляв, що за визначенням Київської судової палати від 10 травня 1910 р. затверджено арешт, накладений Тимчасовим комітетом у справах друку в Києві на брошуру на малоросійському наріччі під назвою “Ще не вмерла Україна.”— К.1910, с.— 4 Укр. Видавництво “Ранок” [250, арк. 103зв.]. А циркуляр головної цензури країни від 18 листопада 1910 р. повідомляв, що, за рішенням цієї ж судової палати від 20 жовтня 1910 р., затверджено арешт київською цензурою № 2 за 1910 р. журналу “Світло”, який виходив у Києві на малоросійському наріччі [250, арк. 120зв.].

Постановою Петербурзької судової палати від 7 березня 1911 р., про що повідомлялося у циркулярі Головного управління у справах друку від 1 квітня 1911 р., було затверджено арешт, накладений Петербурзьким комітетом у справах друку на такі книги українською мовою: 1) “Шевченко Т. Твори в двох томах. Том перший. Кобзарь, під редак. В. Доманицького з життєписом, портретом і 53 малюнками СПб. 1911; 2) Шевченко Т. Кобзарь, под. Ред. В.М. Доманицького з портретом і життєписом. СПб. 1910, а також видання Кобзаря за 1908 р. у Петербурзі. Цензура добивалася вилучення з означених книг поем і віршів Т. Шевченка: “Сон”, “Марія”, “Молитви”, “Великий льох”, “Кавказ”, “Холодний яр”, “Царі”, “Неофіти” та ін. з конкретним переліком сторінок [250, арк. 149-149зв.]. Як згадувала С. Русова, мова йшла про Добродійне товариство, що було створене у Петер-

бурзі членами Петербурзької громади УДРП, котрі після революції 1905 р. випустили “Кобзаря” Т.Шевченка, в якому редактором на той час працював Василь Доманицький. З цього приводу вона писала: “Але найголовніша й найтяжча праця – це було добитися у адміністрації дозволу на “повне” видання. Майже кожний вірш із так званих “нецензурних” творів Шевченка доводилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною впертістю, і ця праця найбільш належала П.Я. Стебницькому” [443, с. 162].

З приводу заборони вже виданих творів Т. Шевченка в Петербурзі Є. Чикаленко у своєму щоденнику згадував навесні 1911 р. наступне: “Старі члени української Громади в Петербурзі прибиті тепер конфіскацією “Кобзаря” і тим судовим процесом, що має бути за видання і розповсюдження його. Я, сміючись, заспокоював декого з них, кажучи, що коли посадять їх у кріпость, а потім повигонять з посад, то в “Раді” для них раз-у-раз знайдеться місце відділоводів рублів на 30 на місяць.

Але напевне справа з Кобзарем обмежиться тільки конфіскацією, а до відсидки діло не дійде, бо перше видання “Кобзаря” дозволила цензура ще в 1905”р. на прохання сенатора Марковича, який, напевне, не читав “Кобзаря, бо інакше не рішився б за нього клопотатись” [449, с. 216]. Новий запис з цього приводу датовано Є. Чикаленком у своєму щоденнику кінцем січня 1912 р.: “Почалося слідство. Сконфіскували “Кобзаря” видання Яковенка, а він показав, що передрукував його з попереднього видання, виданого двома товариствами – Добродійним і Шевченківським (Петербурзьким). В друкарні дали відомості, що виданням керував В.М. Доманицький, а гроші платив П.Я. Стебницький, як скарбник “Добродійного товариства”. Почалася тяганина до слідчого, яка тягнеться й досі.

Тепер земляки бояться, що їх засудять, повиганяють з посад і таким робом позбавлять сімейних людей заробітку. Крім страху перед майбутньою карою дратує нерви ота тяганина до слідчого...” [449, с. 277-278].

Крім справи з виданнями “Кобзаря” Т. Шевченка, столична судова палата продовжувала приймати рішення про знищення видань, підготовлених членами українських політичних партій або під їх керівництвом. Так, вироком палати від

7 липня 1911 р. ухвалено було знищити брошури під назвою “Б. Грінченко “Як жив український народ (коротка історія України). Видання третє. СПб., 1911” [250, арк. 201].

Не відставала від своїх столичних колег і Київська судова палата. У циркулярі Головного управління у справах друку від 17 грудня 1911 р. сповіщалося, що за постановою означеної палати від 20 липня 1911 р., ухвалено: “У книзі на малоросійському нарiччi під назвою “Український декламатор “Досвітні огні” упорядкував Б. Грінченко. Київ. 1908 р. Друге видання”... вилучити вірші “Сон”, “Заповіт”, “Стяг” та знищити разом з їх стереотипами й іншими засобами тиснення, котрі підготовлені для їх друкування, після чого арешт з даної книги зняти” [250, арк. 251]. А також визначенням цієї ж палати від 18 липня 1911 р. було затверджено арешти, накладені Київським комітетом у справах друку на такі брошури на малоросійському нарiччi під назвами: “1) Український декламатор. “Розвага” уложив Олекса Коваленко. Видання друге, доповнене. Київ. 1906; 2) Український декламатор “Розвага”. Том другий. Уложив Олекса Коваленко. Київ. 1908” [250, арк. 252]. У циркулярі Головного управління у справах друку сповіщалося і про постанову судової палати в Києві затвердити арешт місцевою цензурою книг журналу “Літературно-наукового вісника” – VII та VIII за липень та серпень 1911 р., котрий видавався в Києві [250, арк. 250].

У подальшому судова влада не збавляла темпів у переслідуванні прогресивних українських партійних видань. Циркуляр Головного управління у справах друку від 4 серпня 1912 р. інформував, що за вироком Київської судової палати від 24 вересня 1911 р., ухвалено: знищити № 2 журналу на малоросійському нарiччi “Світло” за 1910 р., котрий видавався в Києві [250, арк. 375]. У такому ж документі від 20 листопада 1912 р. повідомлялося, що визначенням Харківської судової палати від 24 жовтня 1912 р. відмінено арешт, накладений харківським інспектором у справах друку на № 41 журналу на малоросійському нарiччi під назвою “Сніп” за 1912 р., котрий видавався в Харкові [250, арк. 447]. Однак уже в наступному циркулярі від 24 листопада 1912 р. говорилося, що визначенням Харківського окружного суду від 7 листопада 1912 р. затверджено арешт, накладений

харківським інспектором у справах друку на № 43 журналу на малоросійському наріччі під назвою “Сніп” за 1912 р., котрий видавався в Харкові [250, арк. 452]. Циркуляром від 5 лютого 1913 р. головна цензура повідомляла, що за вироком урядового Сенату по II Кримінальному касаційному департаменту, який було ви-несено 27 листопада 1912 р., ухвалено: знищити повість під назвою “Скарб”, уміщену у випусках VII–VIII (за липень–серпень) журналу на малоросійському наріччі під назвою „Літературно-науковий вісник” за 1911 р., котрий видавався в Києві [250, арк. 496-496зв.]. Відповідна касаційна скарга М. Грушевського до Сенату на попереднє рішення Київської судової палати щодо цього питання виявилася марною.

У циркулярі від 27 лютого 1913 р. за № 3015 повідомлялося на місця, що за постановою Київської судової палати від 8 лютого 1913 р. було затверджено арешт, накладений Тимчасовим комітетом у справах друку в м. Києві на брошуру на малоросійському наріччі під назвою: “Луї де Брукуер. Партія та професіональні спілки”. Переклад з французької мови і передмова Левка Юркевича. Видавництво «Шлях». Київ. 1908. стр. 128” [250, арк. 511]. Циркуляр від цього ж дня, але за № 3016 інформував, що за вироком Київського окружного суду від 18 жовтня 1912 р. ухвалено знищити оповідання Анатолія Франса під назвою “Острів пінгвінів”, уміщене в книгах V, VI, VII, IX за травень, червень, липень, вересень 1909 р. журналу на малоросійському наріччі “Літературно-науковий вісник”, котрий видавався в Києві [250, арк. 512].

Циркуляром головної цензури країни від 11 травня 1913 р. сповіщалося, що за визначенням Київської судової палати від 26 квітня 1913 р., було затверджено арешт, накладений київською цензурою на № 3 україномовного журналу “Дзвін” (орган УСДРП.– Авт.), котрий видавався в Києві [250, арк. 560].

Справа з арештом та вилученням творів Т. Шевченка, виданих у 1908–1911 рр. представниками УДРП в Петербурзі, завершилась так, як і передбачав Є. Чикаленко. У циркулярі Головного управління у справах друку від 19 червня 1913 р. говорилося, що за вироком Петербурзької судової палати від 23–28 травня 1912 р., названі книги на малоросійському наріччі могли бути допущені до обігу

(назва яких уже була подана вище), але лише за умови певних вилучень. Далі у циркулярі майже на двох сторінках містився перелік творів Т. Шевченка зі скрупульозним переліком сторінок, які підлягали вилученню [250, арк. 585-585зв.].

У циркулярі від 19 червня 1913 р. повідомлялося, що за визначенням Київської судової палати від 15 травня 1913 р., було ухвалено: знищити заарештовану раніше брошуру на малоросійському наріччі під назвою “Луї де Брукуер. Партія та професіональні спілки”. Переклад з французької мови і передмова Левка Юркевича. Видавництво “Шлях”. Київ. 1908. стр. 128” [250, арк. 586]. Ми бачимо, що якщо своїм попереднім рішенням судова палата підтверджувала арешт цензури на цю брошуру, то своїм новим рішенням вона наказувала взагалі знищити її. Наступний циркуляр від 6 липня 1913 р. інформував, що за вироком Київського окружного суду від 30 листопада 1912 р., ухвалено знищити брошуру під назвою “А.М. Богдан-Сокольський. Под маской. Сборник. Киев. 1911” [250, арк. 597]. У циркулярі від 26 серпня 1913 р. йшлося про затвердження постановою Київського окружного суду від 3 серпня 1913 р. арешту, накладеного київською цензурою на № 27 журналу на малоросійському наріччі “Маяк” за 1913 р., котрий виходив у Києві і який київська цензура, а особливо цензор С. Щоголев, також вважав виданням української партії [250, арк. 629].

Суд з подання цензури переслідував не лише україномовні видання, а й публікації російською мовою, котрі так чи інакше стосувалися українського національно-визвольного руху та тих, хто його очолював. Рішення суду передбачали не лише арешт, а й знищення таких видань. Наведемо приклад. Так, у циркулярі головної цензури імперії від 9 вересня 1913 р. повідомлялося, що вироком Петербурзької судової палати від 26 червня 1913 р. ухвалено знищити статтю, котра була вміщена в № 6 журналу “Русское богатство” за 1911 р. під назвою “Кирилло-Мефодиевское общество” (1846–1847) стр. 39–67” [250, арк. 643зв.].

Представники українських політичних партій при будь-якій нагоді робили все можливе з їх боку, аби відстояти своїх товаришів по партії в суді за публікацію ними забороненого владою матеріалу. Так, 1913 р. член УДРП І. Шраг виграв досить складну і не зовсім звичайну справу, захищаючи в Київському окружному

суді завідувача редакції “Літературно-наукового вісника” П. Лаврова. Останньому інкримінували те, що він надрукував на сторінках вісника поему Лесі Українки “На полі крові”. В описаному поетесою діалозі Іуди Іскаріота та дідка-прочанина під стінами Єрусалима прокурорський нагляд вгледів блюзнірство щодо Ісуса Христа та ганьблення святого письма. Але суд присяжних виправдав П. Лаврова, і в цьому була чимала заслуга І. Шрага [628, с. 95-96].

І хоча під час Першої світової війни владою взагалі було заборонено видання друкованої продукції з української громадсько-політичної тематики, суди так званого “цивільного відомства” продовжували розглядати позови цензури з приводу українських видань. Наведемо такий приклад.

31 жовтня 1916 р. прокурор Київської судової палати надіслав до неї подання, в якому пропонував на підставі ст.1042 Устан. кримін. судоч. розглянути справу про почесного громадянина А. Новоселицького, звинуваченого київською цензурою в державному злочині, разом з речовими доказами та висновком прокурорського нагляду, складеного 29 жовтня 1916р. на підставі позову київської цензури [80, арк. 2]. У висновку про припинення кримінального переслідування вказаної особи до відома суду доводилося, що постановою Київського тимчасового комітету у справах друку від 11 квітня 1914 р. було накладено арешт на книгу М. Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм”, котра була видана українською мовою в Києві видавничим товариством “Криниця” цього року [80, арк. 4]. Прокурор вказував, що беручи до уваги те, що видана в Києві 1914 р. товариством “Криниця” книга Драгоманова є передруком з видання, що вийшло у Львові 1906 р. і було дозволено центральним комітетом іноземної цензури до ввезення та поширення в Росії, кримінальне переслідування А. Новоселицького в цій справі, за відсутністю складу злочину, подальшим виробництвом слід припинити, застосований відносно нього запобіжний засіб – особливий нагляд військового начальства – відмінити, арешт, накладений на книгу М. Драгоманова, зняти, знищивши в ній, згідно зі ст. 1213¹⁶ Устан. кримін. судоч., уривки, котрі визначені постановою Київського тимчасового комітету у справах друку від 11 квітня 1914 р. [80, арк. 6-бзв.]. 25 січня 1917 р. Київська судова палата на своєму публічному судо-

вому засіданні під головуванням Ф. Шмідта слухала справу про знищення деяких місць у брошурі М. Драгоманова, арешт на яку був затверджений 4 листопада 1916 р. Вона підтвердила висновок прокурорського нагляду відносно Л. Новоселицького та праці М. Драгоманова і ухвалила частково знищити ті сторінки книги, котрі були визначені в ній цензурним комітетом [80, арк. 11-12].

З усього наведеного можна зробити певні висновки. Перш за все, треба відзначити, що царизм продовжив започатковану ним ще у другій половині XIX ст. політику використання судового апарату як у центрі, так і на місцях з метою розправи над тими, хто представляв український національно-визвольний рух. З іншого боку, події кінця 1905 р. спричинили застосування надалі владою надзвичайних заходів у вигляді військових судів, котрі діяли одночасно з судами так званого “цивільного відомства”. Необхідність використання владою таких заходів у певних критичних для неї обставинах зумовлювалась також тим, що події революції показали млявість і нездатність цивільної системи судочинства оперативно і якісно вирішувати покладені на неї завдання, застарілість законодавства та неспроможність його швидко перебудуватись відповідно до запитів часу.

В умовах, коли революція почала відступати, царські цивільні суди починають посилювати свою репресивну діяльність і більш суворо карати за політичні злочини, хоч, може, і не так жорстоко, як того хотілося б владі.

Державний переворот 3 червня 1907 р. відкрив реакційним силам країни “зелене світло” для їх діяльності проти всіх революційних, демократичних та національно-визвольних сил, у тому числі і в українських губерніях. Судова машина самодержавства, що набирала обертів під час спаду революційного тиску на нього, в умовах так званої “столипінської реакції” почала працювати швидше і оперативніше, майже на повну потужність, а серед підсудних усе частіше стали з’являтися прізвища діячів українських політичних партій.

Разом з тим, розгляд справ у суді та покарання винного за здійснений ним “злочин” проти влади відбувалися при наявності діючих, згідно з судовою реформою в країні, прийнятою на початку 60-х рр., хоча й обмежених надалі, елементів демократії у порівнянні з адміністративними. Обвинувач повинен був довести

провину обвинуваченого, якого, як правило, захищав адвокат, а рішення про наявність чи відсутність вини підсудного визначали присяжні засідателі. Тому судові покарання в більшості випадків до певної міри було "м'якшим" ніж при застосуванні адміністративних покарань. Поряд з цим, суд міг враховувати при оголошенні вироку підсудному його вік, сімейний стан, тривалість ув'язнення під час попереднього дізнання тощо у строк покарання, а останній міг оскаржити вирок суду. Інколи суд приймав рішення або взагалі про припинення справи стосовно підсудного, або виправдовував його. Розгляд справ та покарання винних військовими судами здійснювалися ними значно суворіше.

В роки Першої світової війни покарання представників та прихильників українських політичних партій судовою владою самодержавства набуває найбільшої сили. У цей період судові процеси були швидкоплинними. І треба сказати, що вона в цілому виконувала покладені на неї каральні функції відносно зазначених вище осіб.

Що ж стосується дій суду стосовно легальних видань українських політичних партій, то слід відзначити, що вони були безкомпромісними з самого початку їх появи, завжди відповідали чинному в Росії законодавству і залишилися такими аж до повалення самодержавства. Розглядаючи позов з боку цензури з приводу того чи іншого українського видання, суд, як правило, задовольняв його, приймаючи відповідні рішення (затвердження арешту видання, вилучення з нього певних сторінок, знищення його тощо), і лише в окремих випадках відхиляв його.

РОЗДІЛ IV

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ СТОСОВНО ЛЕГАЛЬНИХ ВИДАНЬ
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ****4.1. Утиски царською цензурою видань українських партій напередодні та під час Першої російської революції 1905–1907 рр.**

Розглядаючи питання про ставлення царської цензури до легальних видань українських політичних партій (періодичних та неперіодичних), а також до членів цих партій, які працювали на літературній ниві на початку ХХ століття, що було одним із виявів активності національно-визвольного руху в Україні, необхідно зазначити, що діяльність цієї установи була досить цілеспрямованою. Такі дії зумовлювались необхідністю подальшого захисту та збереження існуючого в країні суспільно-політичного ладу, а також потребою для самодержавної влади у справі русифікації населення так званих малоросійських губерній, яке було переважно українським за своїм походженням, та придушення українського національного руху, що почав активно зростати саме наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Активізація українського національного руху на початку 60-х років ХІХ ст. прискорила появу циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва 1863 р. про „призупинення” видань на „малоросійском наречии”. Він став тим своєрідним лакмусовим папірцем, який виявив ставлення офіційного Петербурга до національного руху в Україні, що набирив сили.

Того ж, 1863 р., існуючі в державі цензурні установи були перепідпорядковані Міністерству внутрішніх справ, а в 1865 р., після введення в дію Тимчасових правил про цензуру та друк, їх очолило Головне управління у справах друку в системі того ж міністерства. Правила не були повним цензурним статутом, а лише передбачали реорганізацію головного управління, встановлювали інститут каральної цензури поряд з цензурою попередньою та ще деякі менш важливі нововведення. Головні завдання цензури залишались незмінними, такими, як їх було сформульовано в цензурному статуті 1828 р.

Головні принципи, що встановлювалися цензурним статутом та Тимчасовими правилами 1865 р., були такими. Забороні підлягали друковані твори, якщо вони:

- 1) призводили до зневіри у вчення православної церкви;
- 2) підривали повагу до верховної самодержавної влади;
- 3) ганьбили добрі звичаї та благопристойність, честь будь-якої особи непристойними виразами, її особисте життя тощо.

Слідом за Тимчасовими правилами 1865 р. було прийнято низку законоположень стосовно діяльності цензури, які в більшості своїй, за винятком деяких, суттєво розширювали обсяг її прав. Найважливішими з них були такі:

1) у 1868 р. міністрові внутрішніх справ було надано право забороняти на невизначений строк роздрібний продаж періодичних видань;

2) у 1872 р. Комітет міністрів дозволив знищення без судового переслідування книг, що були вилучені попередньою цензурою;

3) у 1873 р. міністрові внутрішніх справ було надано право забороняти періодичним виданням торкатися протягом певного часу (однак без визначення строку, тобто – безстроково) будь-яких питань державної ваги, якщо їх обговорення буде визнано незручним, та карати за порушення цієї заборони призупиненням їх видання на строк до 3 місяців [859, с. 952-953].

На додаток до зазначеного в 1876 р., поряд з циркуляром міністра П. Валусєва, з'являється ще більш одіозний Емський указ. Цензурні утиски українського друкованого слова після введення його в дію стають ще більш жорстокими та систематичними і повинні були, на думку реакційних кіл імперії, остаточно ліквідувати в Росії все українське аж до його повного „обрусення”. У тому ж 1876 році більша частина статей Тимчасових правил була внесена в нове видання цензурного статуту, а інші статті увійшли до документації установ міністерств.

У 1881–1884 рр. до Статуту були внесені доповнення. У місцевостях, що були оголошені в стані надзвичайної охорони, генерал-губернаторам надавалось право закривати періодичні видання на весь час дії охорони (тобто без визначення строку). А оскільки видання, яке не виходило протягом року, вважалось таким,

що припинило своє існування, то, відповідно, його забороняли навіть без пояснення мотивів.

Усі ці та інші нововведення були включені в нові видання цензурного статуту, що з'явилися в 1886 та 1890 рр.

Але й після цього до цензурного статуту вносились нові доповнення. У 1897 р. перехід періодичних видань від одного продавця до іншого був поставлений у залежність від дозволу міністра внутрішніх справ, як і перехід редакції у нові руки. В 1901 р. встановлювався річний строк давності для застережень, після якого застереження втрачало силу, а наступне мало вважатися першим. Це було єдиним у своєму роді доповненням, прийнятим на початку ХХ ст., що розширювало деякою мірою права друку [859, с. 954-955]. Таким чином, у кінці ХІХ та на початку ХХ ст. цензурні установи імперії по суті справи користувалися Статутом 1828 р. із змінами, які були викликані законом 1865 р. та наступними узаконеннями, про які згадувалося вище.

Разом з тим, на місцях, на прохання керівництва місцевої адміністрації, могли бути дозволені й певні винятки з установлених правил. Так, завдяки клопотанню генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова, наприкінці ХІХ ст. (1898 р.) київській цензурі було надано право дозволяти друкування статей українською мовою без попереднього дозволу Головного управління у справах друку [710, с. 102].

У цілому ж позиція головної царської цензури відносно всього українського на рубежі століть залишалась незмінною. І факти це підтверджують. Так, 4 травня 1899 р. Міністерство внутрішніх справ надіслало свій черговий цензурний циркуляр київському, подільському та волинському генерал-губернатору про небажаність читання доповідей на ХІ Археологічному з'їзді, що мав відбутися в Києві, українською мовою, не кажучи вже про український варіант їх публікацій у матеріалах з'їзду. Це була відповідь влади на порушене М. Грушевським питання про допущення читання рефератів на з'їзді українською мовою. Однак, побоюючись європейського розголосу, Міністерство внутрішніх справ новим циркуляром у

липні цього ж року дозволило вживання української мови лише для іноземних громадян і на приватних засіданнях з'їзду [741, с. 179].

В останній рік XIX ст., а саме в липні 1900 р., Головне управління у справах друку не забуло нагадати губернаторам про необхідність видання ними розпорядження для цензури на місцях, аби вона не дозволяла до друку портрети, а також всілякі відомості та біографічні дані про осіб і діячів, що посягали на життя осіб царствующих домів та глав урядів [182, арк. 15]. У цьому приписі містився дуже широкий зміст, адже під заборону, таким чином, могли потрапити і декабристи, і Т. Шевченко з його „громадою обух сталить та добре вигострить сокиру”, і революціонери-народники та інші.

Саме в таких жорстких умовах з'явилося в XIX ст. прогресивне українське суспільно-політичне слово, якому значно важче було вижити, ніж російському. А оскільки українські політичні партії в Російській імперії, поява яких бере початок з 1900 р., існували неофіційно, тобто нелегально, то, на нашу думку, до легального друку цих партій можна також віднести і ті видання, в яких друкувались і видавні діячі та лідери таких партій, а також і твори, що вони видавали.

Так, наприклад, цензурою було заборонено значну частину історичних праць М. Грушевського, написаних ним у Галичині [741, с. 179].

Початок XX ст. у Російській імперії був ознаменований подальшою активізацією діяльності головної цензури країни. Пункт 3 конфіденційного циркуляру Головного управління у справах друку від 24 червня 1902 р. за № 6441 забороняв місцевим періодичним виданням друкувати циркулярні розпорядження урядових установ та вищих сановників без офіційного на те дозволу цих установ або осіб, від яких ці розпорядження виходили. Пункт 7 цього самого розпорядження забороняв місцевій пресі друкувати відомості про заворушення в навчальних закладах та новини з їх внутрішнього життя без попереднього дозволу на те керівництва цих навчальних закладів [191, арк. 4].

24 січня 1903 р. новий конфіденційний циркуляр зобов'язував осіб, що займалися цензурою місцевих видань, неухильно виконувати всі попередні розпо-

рядження, а тим, хто цього не виконував, загрожували адміністративні стягнення [191, арк. 4зв.].

Царська цензура аж до революції 1905–1907 рр. всіляко стримувала появу легальної української преси, в тому числі й партійної. На численні прохання про видання українських часописів, хоч би літературних, не кажучи вже про суспільно-політичні, цензура відповідала категоричною відмовою. І лише на короткий час (на зламі ХІХ–ХХ ст.) мав можливість дійти до читачів Наддніпрянщини „Літературно-науковий вісник”, що виходив у Львові, активну участь у виданні якого брав М. Грушевський. Але в 1901 р., побачивши, що кількість його передплатників зростає, цензура заборонила передплату. Так само заборонені були в Росії й інші численні галицькі та буковинські видання і навіть видання Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка [741, с. 181].

Що стосується неперіодичних українських видань, то й тут позиція цензури була послідовною. Так, 2 квітня 1903 р. на додатковий цензурний огляд були направлені книги письменника В. Винниченка (тоді члена Революційної української партії) „Біля машини” та „Краса і сила”, що вийшли незначним тиражем у 1902 р. Цей захід цензури надовго зупинив перевидання названих творів. Заборонено було також до ввезення в Росію книги В. Винниченка „Повісті й оповідання”, виданої у Львові в 1903 р., та інші його твори [741, с. 180].

Показові факти про діяльність київської цензури за 1903 р. містяться у звіті київського окремого цензора О. Сидорова начальникові Південно-Західного краю від 4 червня 1904 р. На жаль, у цьому звіті не можна виокремити дані про кількість заборонених прогресивних суспільно-політичних українських видань, але поза сумнівом, вони становили більшість серед загальної кількості забороненої літератури. Так, у 1903 р. на розгляд цензури надійшов 2501 твір, з них було розглянуто 2488 та 30 заборонено [198, арк. 6]. Із-за кордону цензура отримала в 1903 р. 538494 примірники друку різних розмірів, періодики та книг, у тому числі: „...б) з виключенням – 1171; в) заборонених – 292; г) невідомих – 2436” [198, арк. 11]. У 1903 р. цензурою було відіслано назад за кордон книг, журналів та інших друкованих творів, які були забороненими – 4512. При цензурному розгляді

невдомих книг в одному примірнику було 189. Видано було заборонених книг – 127, з них: а) під розписку з дозволу цензора – 95; б) на законній підставі – 32 [198, арк. 11зв.].

У звіті зазначалося, що журнал „Київська старовина” має на собі відбиток українофільства та робить спроби пропагувати ідеї малоросійського сепаратизму. У „чорному списку” місцевих видань цензор указав і газету „Киевские отклики”, яку редагував М. Василенко за активної участі в ній І. Стешенка. Про неї цензор стверджував, що це видання досить близько стоїть до українства і робить спробу проводити протидержавні ідеї, часто маскуючи їх шляхом своєрідних слів та речень [198, арк. 1зв.-2]. Заради справедливості необхідно сказати, що в недалекому майбутньому саме ця російськомовна газета надала свої шпальти для українського друкованого слова. Коли в листопаді 1905 р. цензурні заборони трохи послабили, С. Єфремов надрукував у ній статтю українською мовою „Чи буде суд, чи буде кара”. Це була перша українська суспільно-політична стаття в щоденному часописі [429, с. 70].

Перші роки ХХ ст., майже до кінця 1905 р., не внесли істотних змін у цензурну політику уряду. Як і раніше, ставлення царизму до легальних суспільно-політичних українських видань продовжував визначати Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., що практично забороняли їх видавати.

Крім урядових цензурних документів, що діяли на всій території Російської імперії, місцева влада мала право видавати і свої адміністративні розпорядження, які діяли в межах території, що підлягала її владі, що були обов’язковими для виконання їх цензурою. Так, 14 листопада 1905 р. інспектор друкарень та інших установ і книжної торгівлі при київському, подільському та волинському генерал-губернаторі видав циркуляр для Південно-Західного краю, що охоплював названі губернії, в якому роз’яснювалися попередньо прийняті урядові документи, про які вже йшлося вище, та наголошувалось на їх обов’язковому виконанні [208, арк. 16].

Лише події Першої російської революції призвели на деякий час до послаблення цензурної політики. „Одеський інспектор у справах преси Фром згадував у

одній зі своїх доповідей про той час: „...Всі газети, що не отримали безцензурності, здійснювали її незаконно, подаючи на цензурний огляд лише те, що вважали за потрібне, і рахувалися із вказівками цензури лише настільки, наскільки їм було зручно... Адміністративна боротьба в цей проміжний час безвладдя була неможливою” [852, с. 49]. Ці ж події змушували уряд також розпочати перегляд цензурного статуту на майбутнє. Згадуючи про цей час, Є. Чикаленко, який у кінці 1905 р. отримав дозвіл і почав видавати один з найбільш відомих партійних часописів УДРП „Громадська думка”, пізніше занотував: „Коли у 1905 р. настав, так званий, визвольний рух, то з’явилася надія і на нашу пресу. Депутації, яка їздила до Вітте (В. Науменко, О. Пчілка. І. Шраг, М. Дмитрієв), сказано було, що в нових правилах про пресу не зроблять винятків про „інородчеську” пресу, і тоді нам вільно буде на загальних підставах видавати газети, журнали та ін.” [448, с. 74].

17 жовтня 1905 р. царським Маніфестом було проголошено різні громадянські свободи, в тому числі і свобода друку. А 24 листопада вийшов новий указ про друк, у якому жодних винятків для видань, що виходили не російською мовою, зроблено не було [208, арк. 1]. Якщо до його прийняття виданням свідоцтв стосовно виходу в світ нових періодичних видань та відкриттям установ для друку переважно займалося Головне управління у справах друку при Міністерстві внутрішніх справ [204, арк. 1, 3зв.], то згідно з новим указом, право на видання подібних документів отримували і представники царської адміністрації на місцях [212, арк. 47], тобто генерал-губернатори, губернатори, градоначальники, мова про розширення прав яких уже йшла вище [626, с. 27].

Наступний указ, від 25 листопада 1905 р., про відміну попередньої цензури (тобто обов’язок видавців отримувати дозвіл адміністративної влади на публікацію за коректурою, тобто за друком тиражу) для періодичних видань надав можливість українській періодичній пресі вперше виходити вільно. Хоча будь-яке періодичне видання було дозволено друкувати вільно, але при цьому як мінімум один його примірник необхідно було надавати до цензурного бюро (комітету у справах друку) одночасно з поширенням цього видання [626, с. 27].

Що ж стосувалося виходу у світ неперіодичних видань, то тут позитивних змін у 1905 р. не відбувалось. Лише після 18 березня 1906 р., а остаточно після 26 квітня 1906 р., для них було скасовано попередню цензуру разом з відміною адміністративних покарань за літературні твори [626, с. 27].

З цього приводу М. Грушевський писав: „Хоч і в вузьких межах і з вічним ризиком кар, відкрито українському слову якусь дорогу” [539, с. 518]. Але слушно зауважував поряд з цим і Є. Чикаленко: „...уряд, не забороняючи видавати українські газети, заборонив їх передплачувати. Нікому, залежному від уряду невільно було одержувати українські газети” [448, с. 68].

Зовсім з інших позицій трактували це явище в протилежному таборі. Через кілька років потому київський цензор С. Щоголев, насміхаючись над короткочасним існуванням української тогочасної партійної преси, писав, що закон про свободу друку від 24 листопада 1905 р. „создал в России десятки мыльных пузырей – органов украинской прессы (не только на юге, но и в столицах)... Большинство этих органов не дожило до наших дней и погибло от худосочия и безденежья” [843, с. 54].

Щоб поновити контроль над періодичними виданнями та привести законодавство щодо них у відповідність з обіцянками Маніфесту 17 жовтня, 27 листопада 1905 р. царська влада затвердила „Тимчасові правила про періодичні видання”. Вони продовжили традицію щорічного публікування переліку періодичних видань (часописів, журналів, брошур), а згодом – окремих брошур і книг, що зазнавали переслідувань з боку влади, але тепер уже через суд. При цьому, як і раніше, у контролі за періодичними, а потім і неперіодичними виданнями, головна роль відводилася цензурі. Цензори мали право тимчасово призупинити поширення будь-якої публікації, але знищити тираж, закрити орган друку, оштрафувати видавця або редактора можна було тільки за рішенням суду [626, с. 28]. Виконуючи Тимчасові правила, цензори, коли вони знаходили крамолу, накладали арешт на періодичне видання згідно з певною статтею карного законодавства або статуту про цензуру, подавали позов на нього до суду, а також сповіщали про це своє керівництво. Одночасно з початком судових переслідувань вони повинні були доно-

сити про це і в Головне управління у справах друку [206, арк. 1]. При цьому, виконуючи свої обов'язки, цензура користувалася як циркулярами головної цензури імперії, так і обов'язковими постановами керівників місцевої влади.

Правила передбачали і різноманітні покарання для осіб, котрі займалися літературною і видавничою діяльністю (до 5 років), навіть ув'язнення на певні терміни тощо, які стосувались редакторів, видавців та авторів статей періодичних видань. Тобто не минуло і двох місяців після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня, як знову почалися переслідування видань [741, с. 182]. Саме такі дії уряду викликали в Є. Чикаленка сумну самоіронію: „А коли вийшли „Временные правила” (Тимчасові) про пресу, Громади ДРП почали видавати українські тижневі газети, які, правда, виникали і зчезали, як бульки на воді, то за браком передплатників, то за браком коштів, то по часті й за відсутністю літературних сил, а найбільше через утиски уряду” [448, с. 68].

Таким чином, у зв'язку з очікуваною царизмом появою легальних періодичних видань різного політичного спрямування, у тому числі й опозиційних, а до того ще й у національних окраїнах, ним після 24 листопада 1905 р. було започатковано і нові форми цензурного нагляду. Останній, крім заборони, тепер передбачав ще й звернення до судових інстанцій.

Про те, як відреагували керівники місцевої влади на прийняття урядом „Тимчасових правил про пресу”, було вже згадано вище [206, арк. 2-3]. Таким чином, цензурні утиски стосовно легальних видань опозиційного напрямку почали здійснюватися як безпосередньо цензурними установами (бюро, комітетами та ін.) і за допомогою суду, так і керівництвом місцевої адміністрації через підвладних їй чиновників.

З метою посилення контролю за легальними виданнями інспектор друкарень та інших установ і книжкової торгівлі при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові статський радник А. Нікольський 7 грудня 1905 р. видав циркуляр, у якому наголошував на обов'язковому виконанні попереднього, від 19 листопада 1905 р., а також роз'яснював особам, які утримували установи

друку, що вони мають право друкувати без попереднього цензурного дозволу всі періодичні видання лише при дотриманні ними таких правил:

1) жодна друкарня не мала права приступати до набору та друкування газети або журналу без відповідного свідоцтва, що видавалося губернатором (або Головним управлінням у справах друку) і передбачало право друку конкретного видання. Таке свідоцтво повинно було зберігатися в друкарні;

2) про всяке нове періодичне видання, що готувалося до друку, належало повідомляти інспектора ще до виходу в світ першого числа;

3) на кожному числі періодичного видання, яке мало друкуватись у друкарні, повинні бути надруковані прізвища відповідального редактора та видавця, адреса редакції та фірма друкарні, де друкується це число;

4) кожний номер газети чи журналу з усіма додатками одночасно з виходом його з друкарні негайно мав бути представлений цензурі в кількості примірників, визначених законом;

5) у випадку, коли будь-яке число за розпорядженням цензури підлягає конфіскації (арешту), друкарня зобов'язана у той же час припинити його друкування, розібрати набір і всі примірники, що знаходилися в друкарні, подати в цензуру.

Порядок друкування книг, брошур, звітів та тому подібних творів, а також оголошень, що випускаються окремими аркушами в періодичних виданнях, залишався попереднім, тобто вони мали бути представлені для отримання дозволу в загальну або поліцейську цензуру, виходячи із змісту твору.

Порушники цього розпорядження, крім відповідальності по суду, могли бути піддані додатковому покаранню за розпорядженням начальника краю [207, арк. 16-16зв.]. Як бачимо, означені правила майже повністю перекреслювали декларовану урядом свободу друку.

Нагадаємо, що цензурні функції по контролю за повітовими періодичними виданнями в Південно-Західному краї, згідно з обов'язковою постановою генерал-губернатора від 14 грудня 1905 р., покладалися на повітових начальників по-

ліції [209, арк. 2]. Це стосувалося також і попереднього циркуляру канцелярії генерал-губернатора від 7 грудня 1905 р.

Одним із виявів політичної активності національно-визвольного руху в Україні наприкінці 1905 р. став початок видання легальних партійних органів українських політичних партій, що відбувалося паралельно з виходом у світ неперіодичних видань цих же партій. Разом з тим, необхідно відзначити спільну особливість легальної преси українських партій. Оскільки всі українські партії на той час діяли нелегально, то, починаючи видання своїх, по суті, легальних партійних видань, вони ніде і ніколи не вказували, що ці видання є їх партійними органами.

У листопаді 1905 р. в Лубнах, на Полтавщині, молодший з братів Шеметів, Микола, при діяльній співпраці з М. Міхновським починає видавати перший на Наддніпрянщині писаний українською мовою часопис „Хлібороб”, який фактично був легальним органом Української народної партії (УНП), хоча, зрозуміло, про це не писалося [524, с. 12]. Д. Дорошенко у своїх спогадах так описує появу в продажу в Києві цього першого українського часопису: „Тим часом у Києві явився губернський „Хлібороб”, що розпочав видавати молодший з братів Шеметів Микола в Лубнах на Полтавщині. Але він зробив сенсацію, і це було перше українське видання і хлопчаки-продавці вигукували на вулицях: „Малоросійська соціал-демократична газета!” Публіка розкупувала геть чисто весь наклад. Мені казали, що розходилося 8000 в самому лише Києві. Але соціал-демократичним „Хлібороб” не був, видавано його в самостійницькому дусі, але все соціал-демократичне було в тих часах модне і тому публіка розхоплювала” [429, с. 76].

За таких умов царська влада почала штучно ускладнювати доставку цієї газети на місця, а коли вона все-таки потрапляла до передплатника, то починали діяти поліція та стражники, виконуючи циркуляри місцевої влади та покладені на них функції цензури, і відбирали насильницьки її у читачів [741, с. 182]. Ось як доносив про такі свої дії пристав 3 стану Липовецького повіту Київської губернії своєму повітовому начальнику поліції: „Селянам Л. Лисинчуку і П. Мельнику в Монастирище наприкінці 1905 р. на їх ім'я безкоштовно та без передплати з їх боку надходила газета „Хлібороб”, що видавалася в Лубнах, здається, Шеметом

спільно з Ізкевичем. Але хто повідомив їх адресу в редакцію, невідомо... Надіслані номери „Хлібороба” мною затримані для конфіскації” [7, арк. 213].

Разом з тим, влада із задоволенням прислухалася до настроїв реакційної частини суспільства, якій не до вподоби було таке видання, як „Хлібороб”. Один з її представників, секретар київського товариства взаємного кредиту, що був товаришем голови Київської руської монархічної партії О.Д. Ертель [222, арк. 16], на своїй візитній картці „настрочив” донос генерал-губернатору Південно-Західного краю щодо № 4 часопису „Хлібороб”. Та при цьому дуже своєрідно його назвав: „Этот гнусный листок – одна сплошная мерзость. Продаётся он в Киеве на улицах совершенно свободно! Неужели обществу придётся прибегнуть к самопомощи” [207, арк. 51-51зв.]. Але „самодопомога” суспільству не знадобилась. Влада чуйно відреагувала на подібні українофобські настрої. З п’ятого номера часопис „Хлібороб” був заборонений цензурою, і його видання в Лубнах довелося припинити [741, с. 182].

Наприкінці 1905 р. планували видавати в Києві свої партійні органи і представники ліберально-демократичної течії українського національно-визвольного руху. Питання про злиття Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП) неодноразово порушувалося на з’їздах обох партій упродовж другої половини 1905 р. Маніфест 17 жовтня істотним чином вплинув на рішення УРП повернутися в ряди своїх колишніх однодумців, оскільки відкривав можливості для спільної легальної роботи. Збори представників УДП і УРП, які відбувалися наприкінці листопада 1905 р., постановили об’єднатися в одну партію [803, с. 17, 18].

Відразу після об’єднавчих зборів керівництво новоствореної УДРП енергійно взялося за організацію в Києві щоденної української газети. Видання часопису на Наддніпрянщині чекали і за кордоном. В. Винниченко в листопаді 1905 р. повідомляв Є. Чикаленку зі Львова, що галицька громадськість обурюється зволіканням у виданні радикал-демократами своєї газети, хоча, як бачимо, на той час єдиної УДРП ще не існувало [803, с. 17]. На численних нарадах з цього приводу, в яких брали участь В. Смиренко, В. Леонтович, С. Єфремов, Б. Грінченко, Є. Чи-

каленко, С. Дурдуковський, Ф. Матушевський, М. Левицький та ін., було вирішено, ґрунтуючись на ідейних засадах програми УДРП, видавати для народу щоденну популярну газету „Громадське слово”, а для української інтелігенції – літературно-науковий журнал „Нове життя”. Кошторис взявся скласти С. Єфремов, бо він найбільше знався на видавничій справі як голова видавництва „Вік” [448, с. 81]. Як згадував Д. Дорошенко, успіх „Хлібороба” заохочував і видавців майбутнього „Громадського слова”. Видавці планували видавати не менше 60 тис. примірників [429, с. 76].

Та не все так складалось, як бажалось. Напередодні виходу газети влада заборонила її видання. І лише 7 грудня 1905 р. генерал-губернатор В. Сухомлинов дав дозвіл на видання нової за назвою газети „Громадська думка” [208, арк. 1-1зв.]. 31 грудня 1905 р. вийшло її перше число. У ньому були надруковані статті М. Грушевського „Дорогою віків”, Богдана Ярошевського „За кордоном” та дотепний фейлетон Володимира Самійленка „Як від слова перейшов до думки”. Нова газета відразу привернула увагу цензорів, котрі шукали будь-яких зачіпок, щоб оштрафувати редакцію чи заарештувати, намагаючись, таким чином, змусити її через матеріальні труднощі припинити видання газети. Є. Чикаленко зауважував, що видавці стали для цензорів „дійною коровою” і мусили їм щомісяця платити хабара. С. Єфремов 2 січня 1926 року зробив у своєму щоденнику такий запис: „Колись і ми платили царським цензорам. Опатовському або Сидорову без 25 крб. сумнівної книжки, бувало й не посилай” [295, арк. 2]. „Очевидна річ, – писав Д. Дорошенко, – що „Громадську думку” довелося друкувати вже не в числі 60000 примірників, а всього 10000, і це число внаслідок систематичних урядових репресій зменшувалося помалу, аж поки не дійшло до кілька тисяч. Уряд відразу зарахував „Громадську думку” не лише до опозиційних, але й до ворожих собі органів і тому всіма способами її поборював” [429, с. 77].

Про те, що газета „тенденційна”, але закрити її не було підстав, вказувала і царська цензура. Тон подання матеріалів у газеті ставив у глухий кут навіть досвідчених цензорів. Так, у січні 1906 р. київський окремий цензор доповідав київському генерал-губернаторові: „...Газета „Громадська думка”... відзначається тен-

денційністю і систематично пропагує ідею автономії Малоросії. Ця пропаганда має такі форми і тенденційність газети має такий характер, що статті та замітки її не містять у собі складу злочинів, тому не дають підстав для порушення судових переслідувань, але тим не менш не можна не визнати, що за своїм напрямом газета “Громадська думка” йде врозріз з намірами уряду” [803, с. 22].

У грудні 1905 р., ще до злиття УДП з УРП, Полтавська громада УДП почала видавати тижневик „Рідний край”. О. Пчілка, П. Мирний та Д. Дмитрієв, які очолили редакцію тижневика, бачили його призначення в тому, щоб допомогти українському народові „розгорнути свої природні національні сили, виробити його самосвідомість, допомогти виявитись справжній українській інтелігенції і стати в обороні всіх трудящих людей, і допомогти здобути добро і волю у всьому нашому краєві, усій Україні” [803, с. 34]. Статті у цьому тижневику були написані так, що „вхопити” за якийсь склад злочину цензура його також не могла [803, с. 22]. На жаль, „Рідному краєві” так і не вдалося в подальшому стати впливовим партійним виданням, оскільки політичним питанням редакція приділяла надто мало уваги. Усе ж, за визначенням навіть російської преси, протягом 1906 р. „Рідний край” залишався єдиним ліберальним виданням на Полтавщині [803, с. 34-35].

Що ж стосується „Громадської думки”, то владі все ж таки вдалося протягом перших 20 днів 1906 р. кілька разів накласти арешт на редактора часопису за публікацію „антиурядових матеріалів”. Протягом усього часу функціонування газети цензура порушила проти редактора 11 судових справ. У № 9 газети увагу цензорів привернула стаття Б. Грінченка „9 січня”. Побачивши в цій статті ознаки злочину, вони просили притягнути редактора В. Леонтовича до кримінальної відповідальності. Такими ж небезпечними цензори вважали передові статті в номерах 10 і 11, статті: „Збори українців” (№ 17), „Союзи союзів” (№ 18), „Загальні збори партії „Народної свободи” (№ 55), за що вимагали притягнути до кримінальної відповідальності В. Леонтовича. Так, 8 червня 1906 р. за статтю „Відозва солдатів артилерійської бригади” Комітет зі справ друку просив притягнути до кримінальної відповідальності Ф. Матушевського. Як бачимо, спочатку окремий цензор, а пізніше Комітет у справах друку, мова про який піде трохи нижче, мит-

тево реагували на публікацію подібних „антиурядових” матеріалів. Відразу ж відповідні постанови надходили до Київського окружного суду, київського поліцейського майстера, начальника поштової контори. Робилося все можливе, аби газета не потрапила до рук читачів. Тільки за наказом начальника київської поштової контори 9 червня 1906 р. було вилучено 500 примірників газети [578, с. 138].

Після припинення видання часопису „Хлібороб” представники УНП (М. Міхновський, М. Шемет) на початку 1906 р. за допомогою українського патріота В. Хренникова переносять своє легальне видання до Катеринослава [524, с. 12]. 26 лютого 1906 р. вийшов № 1 тижневика „Запоріжжя” за редакцією проф. Д. Яворницького. „Завдяки” цензурі, номер відразу ж було конфісковано, а видання часопису було припинено [741, с. 183].

Наприкінці 1905 р. представники ЦК УСДРП відразу ж після установчого з'їзду партії почали енергійно шукати можливості для видання свого теоретичного органу. Однак в Україні це зробити не вдалося. Тоді партійне видавництво було перенесено до Петербурга, де з січня 1906 р. почав виходити журнал „Вільна Україна” [700, с. 354], видавцем-редактором якого був А.Я. Шабленко [214, арк. 5]. З цензурних міркувань у ньому не вказувалося, що він є органом УСДРП. У його редакції в Петербурзі працювали С. Петлюра, П. Понятенко, М. Порш [615, с. 175]. За короткий час у журналі було надруковано кілька статей М. Порша з національного питання, зокрема „Національні організації пролетаріату” (в № 3), „Автономія України в світлі соціал-демократичної критики” (в № 4), „Останній з'їзд РСДРП” (в № 5–6).

Одночасно з виданням журналу в Петербурзі розпочалося видання агітаційних брошур цієї ж партії під фірмою „Боротьба” [700, с. 354]. Фінансував це видавництво один з активних діячів петербурзького осередку УСДРП Л. Мацієвич, який саме закінчив Військово-Морську академію і служив у Адміралтействі. Протягом кількох місяців 1906 р. було випущено 8 агітаційно-пропагандистських брошур (про Установчі збори, про 8-годинний робочий день тощо) загальним накладом 90 тисяч примірників [615, с. 87].

Однак і в Петербурзі уникнути цензурних переслідувань не вдалося. 12 травня 1906 р. начальник Південно-Західного краю отримав повідомлення „для відома та залежних з його боку розпоряджень”, що за поданням Петербурзького комітету у справах друку до суду останнім було накладено арешт на № 3 „Вільної України” [212, арк. 44]. У наступному повідомленні, від 11 серпня, його було сповіщено про те, що цим же Комітетом накладено арешт на № 5–6 цього ж журналу (за травень–червень) [212, арк. 196]. Поліція відразу ж конфіскувала і брошури, що вийшли у світ під фірмою „Боротьба”. Після цього журнал „Вільна Україна” з цензурних міркувань був закритий [700, с. 354]. Його редакція на сторінках „Громадської думки” звернулася до читачів з характерним для того часу повідомленням, що вона сподівається при першій нагоді озватися зі своїм словом до читачів. Але то були марні сподівання [741, с.187-188]. Цей факт красномовно прокоментував С. Щоголев такими словами: „Революционные органы, как „Вільна Україна” в Петербурге, „Хлібороб” в Лубнах (на Полтавщині) умерли насильственной смертью” [843, с. 54].

У тому випадку, коли царська влада забороняла вихід у світ видання, редакція могла перенести його в інше місце або ж розпочати видання нового органу там само, де й попереднє (фактично відновивши його), але в обох випадках під іншою назвою.

Так, через місяць після припинення на першому числі видання в Катеринославі часопису „Запоріжжя”, 27 березня 1906 р. представниками УНП було розпочато видання нової щоденної громадсько-політичної, економічної та літературної газети „Слобожанщина” в Харкові, видавцем і редактором якої був М. Міхновський. Але й цього разу вже перший номер газети був конфіскований поліцією, оскільки добірка статей („Вибори до Думи Державної”, „Націоналізм і космополітизм”, „Запросили”, „Харківські вистави картин”) та їхній зміст дали можливість харківському інспектору у справах друку небезпідставно зробити у своєму звіті висновок, що напрям газети „Слобожанщина” – націоналістичний [286, арк. 3, 16-16зв.]. Тому не дивно, що випуск газети було припинено назавжди [287,

арк. 19]. Про що 15 квітня редакція „Слобожанщини” вимушена була повідомити своїх читачів [741, с. 183].

Як бачимо, головна роль у боротьбі проти українських партійних видань (періодичних та неперіодичних) належала цензурі. В умовах, коли революційна хвиля почала спадати, уряд робив усе можливе, аби швидше придушити революцію. Подальші обмеження для друку були введені законом від 13 лютого 1906 р., яким заборонялося поширення брехливих пліток про урядові установи, військо або державних службовців, а законом від 22 квітня того самого року – брехливих пліток відносно кредитоспроможності державних та кредитних установ [626, с. 28]. Головне управління у справах друку теж активізувало свою діяльність. 6 квітня 1906 р. воно видало новий циркуляр губернаторам, у якому вказувалося, що у зв'язку зі значними змінами умов книговидавництва і книгодрукування та з метою впорядкування реєстрації творів друку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне зосередити в Головному управлінні у справах друку отримання всіх нових щойно виданих кліше, журналів і газет з метою їх розсилання в установи та наказав особам, що стежать за місцевим друком, усі друковані видання, які надходять до них на підставі ст. 72 Статуту про цензуру та друк, за винятком лише одного цензорського примірника, з 15 квітня направляти негайно та без затримки до Головного управління у справах друку [212, арк. 26]. Тим самим головна цензура імперії зосередила контроль за всією друкованою продукцією в країні у своїх руках.

Не минуло й тижня, як місцеві власті отримали новий циркуляр. Головне управління у справах друку просило в повідомленнях до нього про нові періодичні видання, які будуть ними дозволені до друку, вказувати, кому саме на місцях надається право спостерігати за ними [212, арк. 30]. Як згадувалося вище, у Південно-Західному краї слідкувати за повітовими виданнями повинна була поліція. Подібну ситуацію можна було спостерігати і в інших губерніях України.

26 квітня 1906 р. було оприлюднено указ царя „Про тимчасові правила для неперіодичного друку”, який відміняв попередню цензуру для неперіодичних видань [152, арк. 12зв., 13]. Тепер будь-яке видання можна було друкувати без до-

зволу цензури, але при цьому один примірник його треба було обов'язково надавати в комітет у справах друку або одночасно з поширенням, або протягом 1–7 діб [626, с. 27]. Крім цього, згідно з указом, відбувалась і певна реорганізація цензурного відомства, хоч воно і продовжувало залишатися підрозділом Міністерства внутрішніх справ. Цензурні комітети перейменовувалися в Комітети у справах друку, посади цензорів перейменовувались на посади членів Комітетів та інспекторів у справах друку, вносилися відповідні зміни та доповнення до статутів про цензуру та друк, Міністерству внутрішніх справ дозволялося утворювати Тимчасові комітети у справах друку там, де в цьому була необхідність [152, арк. 12зв., 13].

Аби уявити, що являли собою цензурні органи на місцях у кінці XIX та на початку XX ст., необхідно звернутися до одного з найбільш повних і авторитетних тогочасних довідкових джерел – Словника Брокгауза та Ефрона. У ньому вказується, що Головному управлінню у справах друку, як одному з підрозділів Міністерства внутрішніх справ, „були підпорядковані комітети внутрішньої цензури у Петербурзі, Москві, Варшаві та Тифлісі, комітети цензури іноземної в Петербурзі, Ризі й Одесі та окремі цензури для внутрішньої та іноземної цензури в Москві, Ризі, Києві та деяких інших великих містах. Цензурні комітети складаються з голови та цензорів. У містах, де нема ні цензурних комітетів, ні окремих цензорів, цензура покладається на віце-губернаторів” [859, с. 953].

Події, які відбувалися в губерніях Малоросії під час Першої російської революції, вказували, за свідченням самої влади, що м. Київ та Південно-Західний край були місцем, де український національно-визвольний рух та партії, які його очолювали, діяли найактивніше. Отже, й реорганізацію та посилення діяльності такої вкрай необхідної для влади державної установи, як цензура, треба було в цьому регіоні України починати саме звідси. 12 травня 1906 р. на підставі п. 1 ст. V указу царя від 26 квітня 1906 р. про неперіодичні видання постановою Міністерства внутрішніх справ у Києві було створено Комітет у справах друку, який очолив статський радник О. Сидоров. До функцій Комітету входив нагляд за друком та порушення проти останнього судових переслідувань за недотримання чин-

них законоположень. Що стосувалося залежності Комітету від генерал-губернатора Південно-Західного краю, то вона визначалася лише загальними положеннями про права влади генерал-губернатора. Особи судового відомства, згідно з цим же указом, до складу Комітету у справах друку входити не мали права [218, арк. 5зв.-7].

10 травня 1906 р. місцева влада отримала черговий циркуляр Головного управління у справах друку за підписом міністра внутрішніх справ П. Столипіна. У ньому йшлося про негайне надання головній цензурі імперії інформації про те, на кого з редакторів, видавців періодичних видань, а також власників друкарень, літографій, металографій заведені судові переслідування або хто з них засуджений судовою владою до певних обмежень за злочини, які вони скоїли, порушуючи вимоги друку видань [212, арк. 47].

27 травня з Петербурга надійшов новий циркуляр про недопущення пересилання видань, які переслідувалися, поштою. Місцеві цензурні органи повинні були забезпечити надсилання судових витягів про переслідування подібних видань начальникам поштово-телеграфного відомства на місцях [212, арк. 57].

Як бачимо, в умовах спаду революції царська влада посилювала адміністративно-цензурний пресинг, видавши лише протягом квітня–травня 1906 р. п'ять реакційних циркулярів, та створила в Києві Тимчасовий комітет у справах друку з метою концентрації й централізації дій уряду на цій ділянці боротьби з опозиційною пресою.

У травні 1906 р. ЦК УСДРП зробив спробу видавати в Києві двотижневу популярну газету „Боротьба”, в редакції якої працювали В. Винниченко, А. Жук та ін. [615, с. 175]. Але вже на перший її номер Тимчасовим комітетом у справах друку було накладено арешт [212, арк. 82]. Така сама доля чекала і четверте число газети [212, арк. 100], після чого вона була закрита, а її видавця заарештували і віддали до суду [700, с. 354]. В подальшому ця політика цензурного тиску продовжувала посилюватися.

3 липня 1906 р. на місця з Петербурга надійшов новий циркуляр особам та установам, що займалися наглядом за друком. Їм наказувалось ставитись до спра-

ви „про передрук” з особливою обережністю, а в тих випадках, коли немає необхідності заарештовувати номер, звертатися за вказівками до Головного управління у справах друку. В цьому циркулярі їм знову нагадували, що при кожному арешті номера, якщо він супроводжувався заведенням кримінального переслідування, належало негайно доносити про це в управління у справах друку [212, арк. 107].

17 липня 1906 р. новий циркуляр Головного управління роз'яснював, що під поняттям „посадова особа у справах друку” закон від 24 листопада 1905 р. мав на увазі не спеціальних посадових осіб, які мали б бути освічені в силу закону, а всіх тих посадових осіб, котрі до видання цього закону виконували обов'язки з цензури періодичних органів друку, а отже, у тому числі і віце-губернаторів. Якщо в губернських містах не існувало спеціальних установ або осіб, які б відповідали за друк, то, відповідно до закону від 24 листопада 1905 р., такий обов'язок покладався на віце-губернатора [212, арк. 133].

Крім періодичних видань українських політичних партій, що виходили в Петербурзі, цензура заарештовувала і неперіодичні видання. Так, у липні 1906 р. Петербурзьким комітетом у справах друку було заарештовано брошуру на малоросійському наріччі під назвою: „П.У. Як збираються і куди повертаються народні гроші”. Видавництво „Праця”. Це видавництво належало представникам української соціал-демократії в Петербурзі [642, с. 150]. Брошура була надрукована на Фонтанці, 96 в електродрукарні товариства „Дело” [212, арк. 142]. У жовтні того ж року петербурзька цензура заарештувала ще одну брошуру цього ж видавництва і також на малоросійському наріччі під назвою „Що таке народна воля”, що була надрукована в друкарні О. Пастора (Ливарний пр., 60) [212, арк. 394].

Не відставала від своїх петербурзьких колег і київська цензура. У липні 1906 р. стало відомо, що Київським комітетом у справах друку було накладено арешт на брошуру „Про державний лад у всяких народів”. Переказала М.З. Видавництво „Вік”. Очолював видавництво член УДРП С. Єфремов [212, арк. 145].

У липні 1906 р. Тимчасовий комітет у справах друку в Києві наклав арешт на № 147 „Громадської думки” за статтю „Події у Юзівці Катеринославської гу-

бернії”, а Ф. Матушевського, як відповідального редактора, знову було притягнуто до суду [212, арк. 154]. Але остаточного удару найпопулярнішій українській газеті було завдано 18 серпня 1906 р. Про намагання властей знайти „компрокат” свідчить той факт, що обшук тривав протягом 12 годин. Це була ретельно спланована акція цензури та каральних органів самодержавства, які, заручившись підтримкою місцевої адміністрації, хотіли знищити все, що було пов’язано з українством [741, с. 186]. У цих діях цензура грала далеко не останню скрипку. Поліція помилково вважала, що проводить обшуки в осіб, які належали до Української соціал-демократичної партії „Спілка”. У секретному доповненні до рапорту київського поліцмейстера на ім’я генерал-губернатора вказувалося, що обшук був проведений і в редакції газети „Громадська думка” [221, арк. 1]. На думку представників каральних органів і цензури, означена редакція мала напрям Української соціал-демократичної робітничої партії, була головним розсадником революційної пропаганди в селянстві та центром, що об’єднував революційну роботу всіх членів Української партії. Поліцмейстер також доносив, що редакція газети опечатана, а всього по цій справі заарештовано 11 осіб. Таким чином, саме з подання поліції та цензури видання газети було припинено [221, арк. 1].

Клопотання Є. Чикаленка перед представниками цензури з метою відновлення випуску забороненої газети були безрезультатними. Про те, як цензура впливала на рішення, що приймалися владою, він пізніше згадував так: „Першого ж прийомного дня ми з Матушевським пішли до генерал-губернатора Сухомлинова... за відсутністю якого тоді заступав генерал Шміт. Увійшли ми, вклонилися Шмітові, що стояв посеред кабінету, а по обидва боки його, як архангели, цензори – Сидоров та Нікольський. І коли в кінці розмови генерал Шміт сказав, що він дозволить видавати українську газету Є. Чикаленку, але під іншою назвою, то цензор Сидоров зауважив наступне: „Це не комерцеське підприємство, ваше превосходительство, – обзивається Сидоров, – вони хочуть відновити малоросійський язик... А... а... помімаю: це значить сепаратизм” [448, с. 103, 104].

Згадував Є. Чикаленко і про дії поліції, яка на місцях виконувала цензурні функції: „А тут ще після заборони „Громадської думки” по всій Україні, мало не у

всіх її передплатників зробила поліція труси, багатьох заарештувала і тим стероризувала, залякала їх” [448, с. 107].

Після закриття „Громадської думки”, скориставшись раніше наданим Б. Грінченку правом видавати газету, Є. Чикаленко з вересня 1906 р. почав, за підтримки М. Грушевського, видавати щоденну газету „Рада” [700, с. 361]. Але вже перший її номер було конфісковано. Доводилося знову платити цензорам „данину” за мову і правду [448, с. 125].

Восени 1906 р. Головне управління у справах друку продовжувало свій тиск. 28 листопада 1906 р. воно видало новий циркуляр, в якому вказувалося, що особи, котрі знаходилися під слідством або судом за звинуваченням у злочинних діях, що тягло за собою позбавлення або обмеження прав стану, або вигнанні зі служби не можуть залишатися відповідальними редакторами періодичних видань з моменту притягнення їх судовою владою до слідства [212, арк. 423].

Уряд прагнув заборонити співчутливо-публіцистичне зображення в легальних виданнях тих осіб, які під час Першої російської революції брали активну участь у бойових виступах проти царських військ. 24 грудня 1906 р. за ст. 87 Основних законів імперії було встановлено карну відповідальність за надмірне вихваляння будь-яких незаконних дій проти влади в друкованих та усних виступах. 18 квітня 1907 р. Рада міністрів підтвердила цей закон [626, с. 28].

29 грудня 1906 р. голова Тимчасового комітету у справах друку в м. Києві О. Сидоров звернувся до начальника Південно-Західного краю з листом, у якому йшлося про те, що газета „Рада”, яка видавалася в Києві, виходить у тенденційному дусі. Це особливо яскраво, на думку цензури, знайшло своє відображення в передовій статті № 90 газети під назвою „Про судову реформу”. До листа було додано сам номер. Комітет пропонував закрити газету „Рада” на час військового стану. Але генерал-губернатор не дав на це дозволу [224, арк. 1-1зв.].

У березні 1907 р. ЦК УСДРП зробив чергову спробу легального видання в Петербурзі свого друкованого органу. Силами місцевої партійної групи – К. Арабажина, О. Бича, Д. Донцова, І. Лачка, В. Мазуренка, Л. Мацієвича та ін. – почала виходити легальна популярна газета „Наша дума” за редакцією Д. Донцова, що

відстоювала інтереси українців. Кожне її число, а їх вийшло, на жаль, лише два, мало наклад 5 тис. примірників [615, с. 87]. До співпраці в газеті залучалися найкращі партійні сили. Так, Л. Мацієвич запропонував співпрацювати в ній Д. Дорошенку [429, с. 95-96]. Але після виходу в світ її другого числа за поданням петербурзької цензури видання було закрито [700, с. 354]. Загроза арешту нависла і над членами редакції [615, с. 87]. Ось як писав про це С. Петлюра, який працював у 1907 р. в журналі „Україна”: „Українська преса почала останніми часами звертати на себе увагу російського уряду. Так, заборонена була часопис „Наша Дума”, що виходила в апрілі двічі на тиждень. Вийшло тільки 2 числа. „Наша Дума” мала соціал-демократичний напрямок і видавалась за участю деяких українських послів другої Державної Думи, що поділяли програму української соціал-демократичної партії” [508, с. 92].

На початку травня 1907 р. представниками УСДРП почав видаватися тижневик „Слово”, що його започаткував у Києві С. Петлюра як неофіційний орган партії [429, с. 96]. За даними цензури, крім діячів цієї партії, тут друкували свої матеріали і представники українського ліберально-демократичного напрямку [230, арк. 5, 6]. Про це згадує у своїх спогадах і Д. Дорошенко, якого С. Петлюра запросив до участі в поданні матеріалів до цього тижневика, але, щоправда, на нейтральні теми [429, с. 96]. Виникнення самого „Слова” було досить своєрідним і абсолютно несхожим на заснування інших періодичних видань української соціал-демократії. Ще на хвилі конституційних ілюзій, одразу після виборів до I Думи, 12 травня 1906 р. О. Корольова (дружина В. Корольова, до речі – семінарського однокласника С. Петлюри) отримала свідоцтво-дозвіл на видання щотижневої газети українською мовою різнопланового змісту [615, с. 106]. Але „Слово” вийшло лише через рік, коли керівництво УСДРП, виконуючи рішення третього з’їзду партії про налагодження випуску популярного пропагандистського органу, взяло на себе фінансування видання через одного з керівників Петербурзького комітету, члена ЦК УСДРП М. Шадлуна. Редакційна колегія „Слова” складалася з Ф. Міхури, М. Порша, С. Петлюри і В. Садовського, а офіційним редактором-видавцем стала О. Корольова [615, с. 106]. Вже з першого номера тижневик звернув на себе

увагу цензури. Цензор С. Щоголев пізніше, глузуючи з жіночої статі його офіційного видавця-редактора, написав, що з 1907 р. „в Кіеве издавалась еженедельная социал–демократическая гусеница „Слово” [843, с. 57]. Тижневик „Слово” протримався трохи довше, ніж попереднє видання українських соціал-демократів, але в часи політичної реакції теж був заборонений.

Крім „Ради”, цензурних репресій з самого початку їх існування зазнавали й інші періодичні видання українського ліберально-демократичного напрямку. Це стосувалося і тижневого часопису „Рідний край”, що видавався в Полтаві. Даючи досить вичерпну характеристику ставленню владних структур до українських легальних суспільно-політичних видань, С. Петлюра писав з цього приводу: „Ще більшого лиха зазнавав „Рідний край” – щотижневий часопис, що ось уже другий рік виходить у Полтаві... Під впливом таких утисків редакція примушена була частково припинити видання і повідомити своїх передплатників та прихильників, що видавати надалі часопис в Полтаві немає ніякої змоги, а через те видавництво переноситься в Київ” [508, с. 93]. До зазначеного треба додати, що з початком 1907 р., у зв'язку з трагічною смертю колишнього його редактора-видавця М. Дмитрієва, видання „Рідного краю” перебрала на себе Олена Пчілка, яка почала його видавати в Києві разом з дитячим часописом „Молода Україна” [429, с. 96]. Переведення цього видання в інше місце потребувало від редакції багато клопотів і коштів. Тому вона вимушена була повідомити своїм передплатникам через газету „Рада”, щоб вони вихід у світ наступного числа цього тижневика швидко не чекали [429, с. 97].

З початком 1906 р., в умовах підготовки до виборів у I Державну думу, влада посилила утиски не тільки відносно українських видань, а й російськомовних, які співчували українському національно-визвольному рухові, що почав зростати в цей час. Ось що доносила Департаментові поліції київська охоранка: „У січні 1906 р. була закрита газета „Киевские отклики” за шкідливий напрям. Тоді ж був обшуканий редактор газети Микола Прокопійович Василенко, заарештований та переданий жандармам. Тоді ж був обшуканий і Іван Матвійович Стешенко, відо-

мий Відділенню з 1903 р. як співробітник журналу „Записки Українського наукового товариства у Києві” [276, арк. 27-27зв.].

У період спаду революції, поряд з виданнями УСДРП, у Петербурзі також з’являється легальна преса УДРП. Члени Української думської громади в I Державній думі, ідейним натхненником якої був безпартійний на той час М. Грушевський, для пропаганди своїх поглядів створили журнал „Украинский вестник”, який видавався 1906 р. зусиллями членів Петербурзької громади УДРП. В одному з його номерів була надрукована стаття М. Грушевського під назвою „Наші вимоги”, погляди якого на майбутній політичний устрій України повністю збігався з позицією УДРП [803, с. 24]. З припиненням діяльності I Думи влада „подбала” й про те, аби припинив свій вихід у світ і „Украинский вестник”.

Особливо посилилися цензурні репресії щодо української преси напередодні та в період виборів до II Державної думи. За спогадами Є. Чикаленка, „перше число „Ради” 1907 року цензура сконфіскувала, так само як і перше число 1906 року” [448, с. 125]. При організації виборів до II Думи самодержавні структури прагнули максимально нейтралізувати дію негативних, з їхньої точки зору, факторів. Зокрема, це стосувалося преси, навіть російськомовної. Наприклад, у Чернігові ще влітку була заборонена газета „Десна”, що завдало відчутного удару по позиціях місцевих ліберал-поступовців. Почасти цю проблему вдалося вирішити, дякуючи київській пресі. Привертають увагу спостереження С. Єфремова, який у розмові з одним селянином із Чернігівщини дійшов висновку, що інтерес до II Думи „безмірно вищий”, ніж це було рік тому [629, с.120]. На шпальтах найпопулярнішої на той час української газети „Рада” можна було знайти чимало матеріалів і про виборчу кампанію на Чернігівщині. Так, газета „Рада” від 20 січня 1907 р. писала, що місцева влада особливо люто переслідувала депутатів розпущеної I Думи, тим більше, що довіра до них була великою. Відтак, коли одного з них, І. Тарасенка, у м. Вороніж Глухівського повіту обрали навіть під наглядом поліції уповноваженим виборцем, то ці вибори було негайно скасовано [629, с. 120]. Тому, мабуть, недаремно з подання цензури циркуляр Головного управ-

ління пошт та телеграфів від 22 січня 1907 р. до видань „антиурядового спрямування” зарахував і п’ять українських, у тому числі й „Раду” [741, с. 187].

Під час існування II Державної думи Українська думська громада, створена в ній, мала також свій орган – популярну серед українства столиці газету „Рідна справа (Вісті з Думи)”, що виходила двічі на тиждень [803, с. 35]. Її видавала за свій кошт Петербурзька громада УДРП спільно з членами думської громади. Редагував її В. Доманицький [700, с. 367], який до цього довгий час працював у редакції „Київської старовини”, а в 1906 р. виїхав з Києва [429, с. 95].

За допомогою вміло редагованої В. Доманицьким газети, причепитись до якої столична цензура так і не змогла, Українська фракція в II Державній думі була тісно пов’язана з Україною. В газеті була опублікована складена П. Стебницьким, Ф. Вовком, П. Чижевським, В. Доманицьким та іншими членами Петербурзької громади на основі програми УДРП декларація Української думської громади про вихід її членів з усіх партійних фракцій, до яких вони раніше належали, і створення в Думі національної фракції для захисту інтересів українського народу [700, с. 368]. Ця газета також існувала доти, доки існувала II Дума. Останній, дванадцятий номер „Рідної справи”, вийшов 12 червня 1907 р. з прощальним словом до читачів, в якому редакція висловлювала надію на майбутню роботу після виборів III Думи. Ось як писав про це С. Петлюра в одній зі своїх статей, роблячи спробу висвітлити широкому українському загалу хроніку національного суспільно-політичного життя. „Через розпуск II Державної Думи мусила на міждумські часи” спинитися і „Рідна справа” (Думські вісті) – орган Української Парламентської Громади, що виходив в Петербурзі. В останньому числі редакція „Рідної справи” (ч. 12) повідомляє, що з початком 1 листопада с.р. вона має надію знову приступити до видання „Рідної справи”, або якоїсь іншої газети, що буде обстоювати такі ж самі думки, що проводились у „Рідній справі”. За весь час своєї видавничої діяльності редакція випустила тільки 12 чисел. Але, не дивлячись на це, „Рідна справа” відіграла досить велике значення в справі організації української трудової громади” [508, с. 93-94]. Однак, на жаль, політична реакція, що запану-

вала на довгі роки, перекреслила всі надії на існування вільної української преси [741, с. 188].

Отже, висвітлення діяльності царської цензури до легальних видань українських політичних партій напередодні та під час Першої російської революції свідчить про те, що її ставлення до них не завжди було однаковим і мало певні особливості. До 1905 р. воно визначалося переважно з позицій заборони, в основі якої були покладені положення Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського акта 1876 р., і головне місце, як відомо, при цьому займав мовний чинник. Після виходу під час революції 1905–1907 рр. нового указу про друк, цензура майже не зважала на мову, якою друкувалися ті чи інші видання, що було в минулому визначальним. Вона почала переслідувати ті з них, які, на її думку, були найбільш опозиційними до існуючого ладу та могли загрожували його існуванню. Але зміни на краще для видань зазначених партій все ж таки відбулись.

4.2. Діяльність цензури щодо видань українських партій у 1907–1914 рр.

3 червня 1907 р. цар розпустив II Державну думу. В країні практично відбувся державний переворот і запанувала реакція. Усе це безпосередньо негативним чином вплинуло на видання і розповсюдження легальних партійних видань: цензурні лещата стиснулися ще дужче.

Після 3 червня 1907 р. цензурні органи, поряд з настановами Головного управління у справах друку, у своїй практичній діяльності продовжували вдаватися і до використання, як і раніше, адміністративних обмежень у вигляді обов'язкових постанов місцевої адміністрації щодо покарання опозиційних до влади видань демократичного, національного, радикально-революційного характеру, оскільки вжиття таких заходів нерідко було більш ефективним, ніж прийняті під час революції закони про друк.

5 червня 1907 р. генерал-губернатором Південно-Західного краю була видана обов'язкова постанова про друк, яка негайно почала використовуватися цензурою [256, арк. 17зв.], а згодом подібні постанови мали бути видані й у губерніях краю [230, арк. 5].

Про те, як ця постанова застосовувалася цензурою та чиновниками місцевої адміністрації та які це мало наслідки для видань українських політичних партій у краї після виходу її у світ, С. Петлюра писав: „Після розпуску Думи урядову кару заслужила „Рада”, на редактора якої накладено штраф у 300 крб. або 1 місяць тюрми за статтю, уміщену в газеті. Редактора нового українського щотижневого органу „Слово” притягнуто до суду на підставі 206 ст. Загальн. Уст. Губ. за „передрук фельєтону Д. Меншикова з „Нового Времени” в числі 3-му під заголовком „В Думі”. Характерно зазначити, що за цей самий фельєтон ні автора фельєтону, ні редактора „Нового Времени” до суду не потягнуто” [508, с. 93].

24 жовтня 1907 р. Міністерство внутрішніх справ видало секретний циркуляр, який надавав право цензурі затримувати, вилучати, а потім передавати місцевому губернському начальству безкоштовні екземпляри „неблагонадійних” періодичних видань у тому випадку, якщо вони пересилалися волосним, станичним та іншим сільським управлінням та посадовим особам сільського самоврядування [279, арк. 52]. Циркуляр став офіційним підґрунтям для наступних подібних вказівок як з боку центральної влади, так і місцевих чиновників по цензурі губернського рівня для їх подальших вказівок земським діячам та поліції повітового та інших рівнів.

Крім „Ради”, в часи реакції продовжував існувати й орган УСДРП – тижневик „Слово”. З моменту свого виходу і протягом наступних півтора року він, незважаючи на утиски, був, по суті, єдиною ознакою українського соціал-демократичного руху в Росії: виходив у Києві під редакцією В. Садовського, С. Петлюри, Я. Міхури (Федора Кучерявого) і М. Порша. Але через важкі цензурні умови та серйозні конфлікти в самій редакційній колегії і він на початку червня 1909 р. припинив існування [700, с. 375]. Одним з постійних дописувачів цієї газети був також і Д. Дорошенко. Царська цензура устами С. Щоголева трохи пізніше (в 1912 р.) давала таку „характеристику” цьому часопису: „В 1907–1908 гг. в Киеве выходила на украинском языке еженедельная газета „Слово”, предназначенная для городского пролетариата и ведшая проповедь классовой борьбы; не говоря о

других причинах, газета была недолговечна уже вследствие своего худосочия” [842, с. 175].

Цензура знайшла місце і для більш розгорнутої „характеристики” й для „Ради”. На думку С. Щоголева, „Рада” заняла середину между социал-демократическим и левым конституционно-демократическим направлениями”. Далі цензор, який цитує написане в одному з номерів самого часопису про те, чим він займається, з сарказмом додає своє: „Добавим к этой автобиографии газеты, что „Рада” пропитана систематическим юдофильством и очень склонна к политическому блоку с русскими поляками; к южнорусскому православному духовенству, поскольку оно не входит в ряды „сознательных украинцев”, газета немилостива; и к вопросам религиозным она вполне индифферентна, но не прочь, ради красного слова, поугагать церковь римским папой” [842, с. 174].

Як бачимо, говіркий цензор у своєму творі висловив те, що думала про цей часопис цензура під час усього його існування. Тому не треба було дивуватися, що поліцейські чини різних рангів, виконуючи свої цензурні функції, продовжували, як і раніше, збирати відомості про передплатників „Ради” та буквально видирати газету з рук останніх [741, с. 191], а їх „добровільні помічники” забороняли їй передплачувати та погрожували розправою за непослух [448, с. 109]. У такі цензурно-поліцейські умови поставлені всі ті, хто передплачував українські видання. Переважно це були представники української інтелігенції на місцях.

Восени 1907 р., з ініціативи М. Міхновського, була зроблена спроба розпочати випуск нового партійного органу УНП під назвою „Початок”. У листопаді 1907 р. затверджена харківським губернатором програма цього періодичного видання була направлена місцевому інспектору у справах друку [288, арк. 2]. Але реалізувати почату справу, на жаль, не вдалося [694, с. 89].

Зміни, які відбувалися в українській пресі в 1907 р., характеризував у своїх спогадах Д. Дорошенко. Він писав, що в той час у Києві було троє людей, з яких кожен був лідером окремої групи, кожен мав свою особливу парафію і кожен хотів мати коли не свій власний орган, то хоч би стояти на чолі осібної установи. Це були М. Грушевський, Б. Грінченко і В. Науменко. „У Грушевського в руках були

„Рада” і „Літературно-науковий вісник”, в яких він мав найбільшу владу. Науменко мав „Україну” і гурт її близьких співробітників. Грінченко мав тепер „Просвіту” [429, с. 91-92]. Сам Д. Дорошенко активно співпрацював у цей час у „Київській старовині”. За його проханням, а це було навесні 1907 р. після приїзду до Києва з Петербурга С. Петлюри, члени редакції запросили останнього також до співпраці в часописі. У цьому ж році журнал був переведений повністю на українську мову і прийняв назву „Україна” [429, с. 94-96]. Але, на жаль, з кінцем 1907 р., за згадкою Д. Дорошенка, „Україна” перестала виходити [429, с. 102].

Що ж стосується одного з легальних органів УДРП – тижневика „Рідна справа”, про переведення якого з Полтави в Київ на початку 1907 р. вже згадувалося, то цей орган українських ліберал-демократів поступово відходив від висвітлення політичних подій і, на думку С. Щоголева, став „превращаться в интересный анахронизм, приобретающий привкус доброго старого украинофильства (докулишовской эпохи)” [842, с. 177]. Тому вона й не хотіла дуже його утискати, хоча й постійно контролювала те, що в ньому друкувалось.

Зовсім іншим було ставлення цензури до „Літературно-наукового вісника”, видання якого на початку 1907 р. було перенесено М. Грушевським зі Львова до Києва [429, с. 91-92]. „Вісник” виходив накладом 2000 примірників [842, с. 179]. Цікаву характеристику цьому періодичному виданню надає цензор С. Щоголев у своїй праці, „забуваючи” при цьому нагадати про утиски, які цей журнал постійно мав від цензури, а інколи мав і з боку його ж самого. „Левиафан украинской журналистики, месячник „Літературно-науковий вісник”... в 1907 г. перенесён в Киев.

Перенос издания близок по времени к тому периоду, когда редактор издания надеялся получить кафедру украинской истории в Киеве и вообще делил своё время между Россией (Петербург, Киев) и Галицией, с ущербом для последней.

По отзыву „Рады”, довольно меткому, „Вісник” – это второй (после неё) главный орган общественной („громадської”) украинской мысли и, вместе с тем, самый важный центр литературного украинского движения „по обох боках кордону” (панукраїнського). „Рада” причисляет этот журнал к главным политическим

украинским органам, потому что „хотя он не является выразителем какого-либо отдельного направления (в смысле политической фракции С.Щ.), но он издаётся под редакторством и при главном участии проф. М. Грушевского – деятеля такого масштаба, который сам имеет значение и влияние не меньше чем целая партия”. В этой характеристике надлежит лишь заменить выражение „общественная мысль” словом „партийная” [842, с. 177-178].

Лише протягом другої половини 1907 р. цензурні чиновники, виконуючи обов'язкові постанови адміністрації, тричі накладали арешти проти органу УСДРП тижневика „Слово” і шість разів проти легального органу УДРП щоденної газети „Рада” [230]. Цензурні утиски проти них не припинялися й надалі. Подібні переслідування, які додатково загострювали національне питання, значною мірою обтяжували видання легальної прогресивної преси саме в національних окраїнах. І разом з тим репресій зазнавали прогресивні національні видання, де б вони не були видані [626, с. 30]. Навіть на брошури непартійних прогресивних українських видавництв у столиці, а тим більш у Києві, також накладалися цензурою арешти. Так, у 1907 р. київська цензура наклала арешт на брошуру під назвою: „Лев Толстой. Хіба ж так треба. Переклав Олекса Коваленко. Видавництво „Ранок”. № 2. Киев. 1907” [250, арк. 28]. На початку 1908 р. петербурзька цензура наклала арешт на брошуру, видану українською мовою: „Николай Стасюк. Автономія і розвиток продукційних сил на Вкраїне.” № 1. Видавництво „Рух” [250, арк. 3].

Починаючи з 1909 р., більшість легальних українських видань, а особливо партійної преси, знаходилась під впливом нелегального Товариства українських поступовців (ТУПу), що утворилося в 1908 р. в Києві з представників різних політичних партій. Виникнення його було обумовлено потребою поміркованих українських політичних кіл у найбільш тісному об'єднанні своїх сил, аби спільно відбивати натиск реакції [429, с. 100]. Це значною мірою визначало і ставлення влади до них на той час.

Незважаючи на утиски з боку влади, редакція газети „Рада” в березні 1909 р. провела соціологічне опитування своїх передплатників через анкету, яку вона ро-

зіслала разом з нею. Жандарми, до рук яких у березні 1912 р. (тобто три роки потому) потрапила чернетка цієї анкети, констатували: „1909 р. редакція „Ради”, бажаючи ознайомитися з розумовим кругозором своїх читачів, розіслала їм анкету...” [265, арк. 5зв.] Мабуть, їх саме це цікавило, бо ні на що інше в ній вони не звернули уваги. Як згадує видавець газети Є. Чикаленко, „всіх анонімних відповідей прийшло більше п’ятисот і робити з них висновки взявся М. Порш, але нічого не зробив. Після нього заходився обробляти відповіді В. Малевич, але його арештовано і відповіді невідомо де ділися” [449, с. 210]. В той же час архівні джерела надають нам можливість ознайомитись з одним із примірників цієї анкети, під яким стоїть підпис „В. Каменецкий”. Тому, на нашу думку, доцільно подати цю анкету повністю, щоб читач мав змогу побачити і оцінити, заради чого це робила редакція газети „Рада”. Мова анкети, яку надіслала редакція часопису своїм передплатникам, була українською, але, на жаль, самого оригіналу анкети не збереглося. Тому вона надається мовою документа, що знайдений в архіві [Див.: Додаток 3].

З третього квітня 1909 р. в Києві за участю М. Грушевського почав виходити ілюстрований тижневик „Село” [741, с. 189]. До нього перейшла працювати більша частина співробітників газети „Слово” [842, с. 175], і організуючу силу цього друкованого органу не могла не оцінити царська цензура [741, с. 189]. За уїдлигим висловом того ж цензора С. Щоголева, „из неё (він мав на увазі соціал-демократичну газету „Слово”. – Авт.) вышла, под опекой М. Грушевского, куколка „Село” [843, с. 57]. А сам напрям часопису він визначив як соборно-український, „но с резким социал-демократическим душком, доходящим иногда до восхваления анархии” [842, с. 175]. Якщо, за підрахунками цензури, газета „Слово” виходила в світ тиражем 1500 примірників, то часопис „Село” мав наклад 2500 примірників. Частину їх, за спостереженням цензури, отримували в селах безкоштовно, і, на думку тієї ж знову цензури, робилося це з метою реклами та пропаганди цього часопису [842, с. 176].

Восени 1909 р. Тимчасовий комітет у справах друку в Києві наклав арешт на книги V, VI, VII та IX „Літературно-наукового вісника” за травень, червень,

липень та вересень ц.р. [250, арк. 84зв.]. І в подальшому цензурні утиски щодо цього періодичного видання продовжувалися. Зазначав також київський цензор і кількість примірників цього журналу: „В 1907г. „Літер. Науков. Вістник” печатался в 2000 экз...” [842, с. 179], нібито натякаючи, що було б краще їх видання скоротити, а то й зовсім припинити.

У лютому 1909 р. відбулася зміна керівника Київського тимчасового комітету в справах друку, що аж ніяк не повернуло на краще ситуацію для українських видань. Наказом Головного управління у справах друку новим головою цього Комітету було призначено заслуженого професора університету Св. Володимира, дійсного статського радника Т. Флоринського, відомого громадськості своїми українофобськими поглядами. Колишній голова Комітету О. Сидоров передав йому, згідно з наказом, усі свої повноваження та справи, про що 16 лютого 1909 р. повідомляв своїм рапортом генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф. Трепова [160, арк. 6].

Проте цензура не тільки надавала характеристики українським легальним виданням, натякала на припинення їх виходу в світ, арештовувала їх та збуджувала справи проти них у суді, а ще разом з російськими націоналістами робила все для того, аби придушити існування всього українського взагалі в Україні, у тому числі й культурно-просвітніх товариств. „Кажуть, що націоналісти, на чолі з цензором проф. Флоринським збирають матеріали і хочуть подати, а може вже й подали начальству „докладну” записку про те, що ці інституції (Є. Чикаленко мав на увазі українські культурно-просвітні товариства, які існували на той час в Росії. – Авт.) сіють ідеї сепаратизму серед „руссаго” населення. Нема нічого дивного, що записка ця може мати успіх...” [449, с. 105].

І дійсно, така доповідна записка з'явилася і була написана на ім'я київського, подільського і волинського генерал-губернатора в 1909 р. [258, арк. 1]. У ній писалося, „що керівники українського руху з'єднались у товариства – наукове, „Просвіта”, „Товариство для підмоги нації і літературі” і ведуть свою сепаратистську політику” [449, с. 108]. Автор цієї записки вказував, що всі українські товариства разом з пресою можуть внести „раздвоение в русское население”, загаль-

мувати розвиток народу і наробити Російській державі більше лиха, ніж усі інші крамоли та „інородчеські” рухи разом узяті [258, арк. 1].

На думку Є. Чикаленка, автором цієї доповідної записки був цензор С. Щоголев [449, с. 107]. На початку січня 1910 р. він занотував у своєму щоденнику, що „...Флоринський склав записку про шкоду від української преси і післав безпосередньо своєму начальству, себто в „Главное управление по делам печати” [449, с. 108].

20 січня 1910 р. голова уряду Російської імперії П.А. Столипін видав свій реакційний циркуляр „Про інородців та сепаратизм”, який забороняв існування товариств „инородческих, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей”, а також розв’язував руки цензурі у переслідуванні нею будь-яких українських видань, що були пов’язані з українофільством [598, с. 1003].

Такі дії уряду дали можливість одному з тогочасних українських діячів, членові УДРП П. Стебницькому, так зауважити у зв’язку з цим: „Коли були в кого надії на припинення націоналістичного курсу в нашій внутрішній політиці, то вони пішли димом... „А люди зникають – ідеї застаються”: вдержалась в урядових сферах і ідея націоналізму. Правда, трохи наче зблід націоналістичний колір урядового прапору, але хвиля, яку підняв націоналістичний вітер, настільки розгойдалась, що підхопила за собою й нового керманіча російської політики, якому тільки й зосталось пуститися берега... „Що ж, мовляв, нічого не поробиш” було провідною ниткою хиткої промови прем’єра, котрий мусив оперти свою позицію на непорушні підвалини високої ініціативи” [561, с. 114].

Свою точку зору на цей циркуляр висловив у своєму щоденнику і видавець „Ради” Є. Чикаленко 19 лютого 1910 р.: „Вже коли культурно-просвітницька „діяльність” вважається крамольною, то вже далі йти нікуди!

Навіть за часів Сіпягіна і Плеве така діяльність вважалася „громоотводом” від усякої революційної діяльності і нікому не ставилась у вину; тепер за часів конституції міркують інакше” [449, с. 114].

Розглядаючи далі питання про утиски цензурою українських легальних видань, більшість з яких були політично забарвлені, треба мати на увазі й те, що загальне становище їх поступово погіршувалось з самого моменту їх появи (тобто з кінця 1905 р.). А після виходу в світ столипінського циркуляра про „іногородців” становище українських легальних видань ще більше погіршилося, а проти видань українських політичних партій у першу чергу, і особливо матеріальне. Так, наприклад, саме в 1910 р. на скрутне матеріальне становище з виданням газети „Рада” вказували як ті, хто її видавав, так і відомі представники цензури в м. Києві. „В конце 1910 года „Рада” испытывала денежный кризис и циркулярным письмом (навіть тут цензори вдавалися до своєї професійної термінології. – Авт.) „к подписчикам и лицам сочувствующим” просила о материальной поддержке, между прочим, путём бенефиций...” [842, с. 175].

Вихід у світ сумнозвісного циркуляра початку 1910 р. практично відразу ж сприяв посиленню цензурних утисків проти існуючих на той час українських легальних видань, як періодичних, так і неперіодичних.

Ось як згадував у своєму щоденнику про цей час Є. Чикаленко: „Особливо лютує проти українства головний цензор проф. Т. Флоринський, давній принципіальний наш ворог. Він не тільки допікає нам судовими процесами, а ще й підмовляє губернатора, через свого помічника Щоголева, що разом з тим служить і чиновником особливих доручень при губернаторі, і той штрафує нас за всяку дрібницю”. Очевидно, Т. Флоринський зводив і особисті рахунки з М. Грушевським, використовуючи для цього своє службове становище. Так, головну причину свого необрання в члени Російської академії наук у Петербурзі він вбачав у агітації проти нього з боку М. Грушевського „і намагається, – писав Є. Чикаленко, – помститись на ЛНВістнику, на „Селі” – конфіскує числа, притягає до суду, але так безпідставно, що прокуратура не знаходить „состава преступления” і знімає конфіскату” [449, с. 116].

Київський тимчасовий комітет по цензурі вів у той час власну статистику штрафів та судових процесів, „якими „обуздывалась” київська преса, і на основі їх Флоринський складатиме записку для Головного „Управления по делам печати” і

тоді вже не помилує української преси... Від Столипіна можна всього сподіватися,— писав у своєму щоденнику Є. Чикаленко.— Тепер очевидно, що Сіп'ягін та Плеве — „мальчишки” і „щенки” в порівнянні з Столипіним, це справжній російський „Метерніх, як не Бірон...” [449, с. 118].

На місцях, де за наказом губернської адміністрації цензурні функції виконувала поліція, становище було ще гіршим. „З усіх кутків України пишуть нам, що пристави або й урядники забороняють передплачувати українські газети; роблять труси і конфіскують українські книжки; навіть по книгарнях в невеликих городах та містечках, як от недавно в м. Баришполі; навіть начальники поштових контор по глухих кутках не хотять приймати від селян грошей, адресованих на редакцію української газети.

Все це робиться по власній ініціативі, але знаючи, що від вищого начальства за це кари не буде” [449, с. 137].

Що з стосувалося одного з видань ТУПу — часопису „Село”, видавництво якого очолював М. Грушевський, то до утисків та репресій цензури додалися ще й матеріальні труднощі — великий дефіцит. Тому Є. Чикаленко, як видавець „Ради”, радив М. Грушевському змінити назву цього видання, „бо воно вже намозолило начальству очі. Певне, Грушевський так і зробить” [449, с. 137].

Тому не випадково, що саме на півторарічному існуванні „Села” на його сторінках з’явилися прощальні слова М. Грушевського до читачів. Він констатував жахливі умови, в яких доводилося діяти редакції: „Жодне українське видавництво не було так високо отасковане: крім явних репресій і кар, часом заборонювало „секретно” всяким начальством та відомствами наріжні і всякі способи, включно до наказу з волостей не видавати його адресатам, а відсилати до канцелярії губернатора... Тяжко видавати тепер справедливий часопис взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірш — селянську українську. Не знають люди, як тяжко. Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій. І тому припиняємо її — може на час тільки, може й навсіді — як полегшає” [741, с. 190]. Однак „легше” не стало, і „Село” поповнило список заборонених царизмом видань.

31 березня 1911 р. щотижневий часопис „Село” було перейменовано в „Засів” [842, с. 175]. Цензура не прогавила й цього моменту, а цензор С. Щоголев також надав цій події свою досить „цікаву” характеристику. При цьому напрям подібних цензурних „перлів” був чомусь у нього зоологічним: „Куколка „Село”, переіменовавшаяся в „Засів” [843, с. 57]. Зауважувала цензура і на найближчу участь у новому виданні проф. М. Грушевського, а також називає наклад цього часопису – від 1500 до 2000 примірників. Не забув цензор-українофоб вказати на скрутне матеріальне становище цього тижневика та на прохання редакції до можливих громадян надати йому допомогу [842, с. 195-196]. „Забув” він, правда, тільки вказати, що саме „завдяки” цензурі та іншим владним структурам часопис цей опинився саме в такому стані.

3 вересня 1910 р. в Києві почав видаватися щомісячний український педагогічний журнал „Світло” накладом у 800 примірників. Фактичним редактором його був, за інформацією цензури, секретар газети „Рада”, колишній народний вчитель Г.П. Шерстюк, який, на думку тієї ж цензури, юридично не мав законного для редактора цензу „в виду его политического прошлого”. Цензор С. Щоголев також підкреслював, що своє завдання слугувати винятково педагогічним цілям журнал поєднував з друком на своїх сторінках статей і на інші теми українського культурно-національного життя. Тому він вважав, що „статті „Світла” по партійно-національним вопросам не хуже и не лучше статей „Рады” и „Засива”. Тем не менее мы склонны считать журнал „Світло” наиболее вредным из всех органов украинской печати в России... Отнимая у учителя веру в святость выполняемого долга, он толкает его на путь подпольного служения антигосударственной культуре” [842, с. 182].

Негативне ставлення влади та її органів до цього видання знаходило своє відповідне відображення і в циркулярах Головного управління у справах друку. Так, уже другий номер „Світла” було заарештовано Київським тимчасовим комітетом у справах друку за публікацію на його сторінках статті „Приватна власність”. Про це сповіщалось у циркулярі з Петербурга на місця в листопаді 1910 р.

[250, арк. 120зв.]. А наступного року було прийнято рішення про повне знищення цього числа журналу [250, арк. 375].

Досить негативно ставилася царська цензура ще до одного легального органу ТУПу, а саме – до дитячого часопису „Молода Україна”, який почав видаватися при газеті „Рідний край” з 1908 року [842, с. 182]. І якщо до самої газети її ставлення було як до видання, що „вимре” в недалекому майбутньому [842, с. 177], то в журналі „Молода Україна” вона вбачала загрозу майбутньому існуванню держави. „Детский журнал „Молода Україна”... исходит из того же преступного положения, что и журнал „Світло”; целью обоих изданий является желание отстранить юное малорусское поколение от русской книги” [842, с. 183].

Не забувала царська цензура і про „Літературно-Науковий Вістник”. Так, циркуляр Головного управління у справах друку від 10 серпня 1911 р. сповіщав губернаторів усієї Російської імперії, що Київським тимчасовим комітетом у справах друку від 30 липня та 2 серпня було накладено арешти на книги VII та VIII цього журналу за липень–серпень ц.р., що видавався в Києві „на малорусском наречии”, та ще й з позовом до судового переслідування за публікацію на його сторінках повісті „Скарб” [250, арк. 189зв.].

Інколи царська цензура у разі потреби практикувала прийняття рішення про заборону або знищення того чи іншого опозиційного періодичного видання набагато пізніше його виходу в світ, тобто, як кажуть, „заднім числом”. Так, циркуляром від 27 лютого 1913 р. вказувалось на необхідність знищення твору Анатолія Франса „Острів пінгвінів”, який був надрукований у VI–VII та IX числах „Літературно-Наукового Вістника” за 1909 р. [250, арк. 512].

Цензура ретельно слідкувала за всіма українськими легальними виданнями, а устами цензора С. Щоголева, в більшості випадків, надавала їм відповідні характеристики. Ось що писав останній про літературно-науковий журнал „Українська хата”: „Литературно-научный журнал „Українська хата” выходит с 1909 года тоненькими месячными книжками в 3 1/2–4 печатных листа. Соборную Украину журнал исповедует, именует себя национально-прогрессивно-демократическим, но политикой мало занимается, а увлекается литературным модернизмом” [842,

с. 179]. Далі цензор вказував на те, що наклад часопису не перевищував 500–600 примірників, а також що він переживав хронічну грошову кризу, а співробітники працювали, видаючи його, без гонорара [842, с. 182].

Не проминув він дати свою характеристику ще одному легальному українському виданню – щотижневій народній газеті „Рілля” для селян, що почала виходити з осені 1910 р.: „Рілля” половину статей посвящає агрономії, а остальні боевому українському націоналізму со злобними виступленнями против общерусской культуры и общерусского слова. Издание печатается пока в 1200 экз., но по своему публицистическому задору обещает занять почетное место в ряду местных органов украинской партии” [842, с. 176-177].

Цензура не випускала з поля зору жодне видання, навіть ті, котрі, за її ж спостереженнями, й не займалися політикою. Так, циркуляром Головного управління у справах друку від 29 вересня 1911 р. сповіщалося, що Київським тимчасовим комітетом у справах друку 19 вересня 1911 р. накладено арешт на книжку журналу „Українська хата”, який видавався в Києві на малоруському нарiччi, за липень і серпень 1911 р. із порушенням позову до судового переслідування за п. 1 ст. 74 та п. 6 ст. 129 Крим. укл. [250, арк. 210]. У подальшому утиски проти цього видання також продовжувалися [250, арк. 285, 290].

Під впливом циркуляра П. Столипіна генерал-губернатором Південно-Західного краю 5 листопада 1910 р. була видана чергова обов’язкова постанова стосовно друку, якою теж користувалася місцева цензура [171, арк. 5].

Не обійшла своєю увагою цензура і вихід українських видань у Катеринославі: „Кроме перечисленных 10-ти изданий, выходящих в Киеве, украинская пресса недавно сделала ещё два приобретения.

С декабря 1910 г. выходит в Екатеринославе двухнедельная газета „Дніпро-ві хвилі” [842, с. 184]. Одним із засновників цієї газети, а потім активним співробітником у ній був член ТУПу Д. Дорошенко, який тимчасово мешкав разом із сім’єю в Катеринославі, а працював на державній службі. Разом з тим, він активно співпрацював у катеринославській „Просвіті” [429, с. 102]. С. Щоголев вважав, що ця газета „плаче” за минулим Україною, і назвав її песимістичною [842, с. 184].

Іншим придбанням української преси, на його думку, був харківський щотижневий часопис „Сніп”. Справа в тому, що на початку грудня 1911 р. представники УНП на чолі з М. Міхновським отримали нарешті дозвіл на видання у Харкові цієї газети, яка почала виходити за фінансової допомоги М. Біленького. Вихід у світ першого номера цього тижневика було прокоментовано і цензурою: „Насколько „Дніпрові хвилі” в Екатеринославе проникнуты пессимизмом, настолько бодр и оптимистичен новый украинский еженедельник „Сніп”, выходящий с 14 января 1912 г. в Харькове и предназначенный „для интеллигенции” [842, с. 184].

Висвітлюючи ставлення цензурних органів до тих українських партійних періодичних видань, які все-таки, незважаючи на утиски, певний час продовжували виходити, необхідно зазначити, що ілюстрований тижневик „Засів” все-таки зумів проіснувати трохи довше року. Його редакція зверталася до своїх читачів: „...Нелегко було нам проводити діло своє. Шлях до народу поріс тернами та бур'янами, перепони та заборони стоять на ньому. Багато митарств проходить друковане слово, поки дійде в руки читача... Штрафи, кари цензурні та адміністративні завжди висять над головою редакторів та співробітників” [741, с. 192].

Фактів утисків прогресивної легальної преси, і особливо партійної, було дуже багато. Не unikнула санкцій і газета „Рада”, в якій активно співпрацювали члени УДРП С. Єфремов, Ф. Матушевський та інші. Є. Чикаленко, згадуючи про цей час (травень 1910 р.), писав у своєму щоденнику: „Сьогодні нас оштрафували на 200 крб. за незначну статтю С. Єфремова про знищення автономії Фінляндії. „Село” та копієшну російську газету „Огни” теж оштрафували за „тенденційну подобрану хроніку” про Фінляндію. Просто біда. Та ще дали знати з цензурного комітету, що будуть штрафувати за всяке негативне відношення до діяльності уряду. Виходить, що про уряд, як і про покійника, можна говорити тільки добре, або зовсім нічого не говорити” [449, с. 135-136].

При цьому необхідно відзначити, що саме після циркуляра П. Столипіна прискорилося „повзуче” повернення до тієї цензури, яка існувала до 1905 р. У березні 1911 р. видавець „Ради” записав у своєму щоденнику: „С.О. Єфремов сам

признається, що він ніяк не розуміє меж цензурних, а через те газету під його керуванням раз-у-раз будуть штрафувати і можуть зовсім закрити. Найбільше нас штрафують і позивають за статті Єфремова, а через його полемічний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння. Скільки разів я казав Сергію Олександровичу, щоб він уявив собі, що пише не в 1911 р., а в 1901-му і щоб писав відповідно до тих умов” [449, с. 221, 229].

13 липня 1912 р. Головне управління у справах друку видало черговий циркуляр для спостерігачів за творами друку та чином поліції на місцях з питань про передрук у недержавних приватних виданнях (періодичних та неперіодичних) звітів про засідання Державної думи. Без попереднього дозволу можна було друкувати лише повний стенографічний звіт Державної думи. У тому випадку, коли хотіли друкувати уривки з повного звіту, то необхідно було отримати на це попередній дозвіл цензури. Уривки зі звіту, які були надруковані без подібного дозволу, вважалися такими, що несли в собі склад кримінального злочину. Будь-які зміни цих звітів у кількісному та якісному відношенні також несли в собі склад кримінального злочину, а винуватці (автори публікацій та редактори видань) підлягали притягненню до кримінальної відповідальності, якщо в їх змісті мали місце ознаки порушення кримінального законодавства в обох випадках [268, арк. 3-3зв.].

21 вересня 1912 р. Міністерство внутрішніх справ видало ще один секретний циркуляр, який практично повторював циркуляр від 24 жовтня 1907 р. про затримання на пошті прогресивних періодичних видань, що надходили в сільську місцевість безкоштовно або без передплати, та передання їх місцевому губернському начальству [279, арк. 52]. Тому в 1912 р. газета „Рада” небезпідставно писала: „...Нас не пускають до нашого кращого читача – сільського інтелігента, з яким поводяться вже зовсім рішуче...” [741, с. 193] Ці циркуляри стали підґрунтям для подальших дій представників цензури та поліції, що виконували цензурні функції на місцях.

Посилення цензурних утисків легальних періодичних українських видань, а особливо партійних, на той час торкнулося також повною мірою й українських неперіодичних видань. Вони зазнавали заборони, насамперед, у двох напрямках –

як стосовно популярних брошур, що видавалися українським товариством „Просвіта”, так і стосовно видання творів Т. Шевченка.

Ось як характеризував тогочасну українську літературу цензор С. Щоголев: „Произведения современной украинской литературы, будучи все тенденциозны уже по языку и правописанию, часто не свободные от вредной для тёмного люда социально-политической тенденции; национальный партикуляризм, проходящий, как известно, красной нитью через каждое произведение украинской печати, бывает часто туда втиснут удивительными способами” [842, с. 196]. При цьому, не відмовляючись від того, що частина таких українських видань з подання цензури вже була конфіскована через суд за соціально-політичну пропаганду, цензора С. Щоголева дуже „цікавили” популярні брошури, що поширювалися товариством „Просвіта” значним тиражем і з метою, як він вважав, „политического развращения народа, но неуязвимые для уголовного кодекса, благодаря особому умению их авторов обходит закон” [842, с. 196].

Наводячи приклади, він обмежився, і, мабуть, не випадково, лише київською „Просвітою”, яка у своїй видавничій діяльності „вовсе не придерживалась узких рамок ошибочно понимаемого просветительства и... давала много брошюр на социально-политические темы, и брошюры этой последней категории резко преобладали над первой категорией” [842, с. 197], тобто лише просвітницькою. С. Щоголев вказував, що за майже 4 роки існування її видавничої комісії, яку очолював Б. Грінченко [429, с. 97], видала 34 народні брошури в кількості 164 тис. примірників, з яких до 1 січня 1910 р. було поширено продажем та іншими засобами близько 60 тис. прим. (у тому числі продано 45 тис. та розіслано безкоштовно 12864 примірники) [842, с. 197]. Яка філігранна цензурна статистика! Крім того, він також відкрито називає і авторів, що вміли обходити карне законодавство. „Из издателей принимали в ней участие: В. Винниченко, С. Ефремов, П. Житецкий, Н. Зализняк, О. Косач, „Леся–Українка”, В. Науменко, а также дочь и сын покойного проф. Драгоманова и композитор Н. Лысенко: из журналистов – г. Веселовский и Гехтер (субредактора Лит. Наук. Вістника) и г. Яновский (редактор „Рады”); научные силы были представлены московским профессором А. Крымс-

ким, прив.-доц. киевського комерційного інституту А.А. Русовим і г. И. Огиенко (проф.-стипендіатом киевського університету по кафедрі російського мови); нарешті, можна згадати про відомого земського діяча К. Таранова” [842, с. 196-197]. І що не прізвище, то все в ціль. Недаремно В. Ленін підкреслював, що в книзі цензора С. Щоголева наведена „маса імен, з прямою метою доносу” [502, с. 10].

Після закриття владою в квітні 1910 р. київського Товариства „Просвіта” її видання перейшли у власність петербурзького „Благодійного Товариства по виданню дешевої та загальнополітичної книги”, про що не проминує сказати цензор С. Щоголев у своєму „творі”, назвавши його найстарішим народним книговидавництвом української партії в Росії. Він також вказав на кількість виданих цим товариством книжок та на партійний напрям деяких з них: „Общество это издало уже 60 брошюр... Социал-демократическая тенденция замечается, преимущественно, в брошюрах Сегобочного, Доманицкого и отчасти Загирной, но выражена она с достаточной осторожностью” [842, с. 198].

Навесні 1910 р. Київський комітет у справах друку „наклав арешт на брошуру на малоросійському нарідччї під назвою „Ще не вмерла Україна” – К., 1910. – С. – 4 Укр. вид–во „Ранок” з подальшим позовом на неї та її видавців до суду [250, арк. 103зв.]. Наступним циркуляром Головного управління у справах друку від 17 лютого 1911 р. сповіщалося, що постановою Петербурзького комітету у справах друку від 10 лютого цього ж року „накладено арешт на брошуру на малоруському нарідччї „Як жив український народ (коротка історія України)”. Видання третє.– СПб; 1911”, яку написав Б. Грінченко, з порушенням судового переслідування за п. 1 ст. 129 Крим. улож. [250, арк. 135]. Циркуляр від 11 березня 1911 р. доводив до відома цензури на місцях, що Тимчасовим комітетом у справах друку м. Києва „накладено арешт на брошуру видавництва „Вік”, № 66 „Про кріпацьку неволю, як вона настала і як зникла. Написав Грицько Коваленко. Селянська бібліотека. – К. 1911 р.”, так як вона містить ознаки злочину, що передбачені п. 6 ст. 126 Крим. укл., з наступним позовом справи до суду згідно зі ст. 1213¹⁶ Уст. крим. судоч. [250, арк. 143]. 22 березня 1911 р. Головне управління у справах друку повідомляло про рішення харківського інспектора у справах друку накласти

„арешт на брошуру на малоросійському наріччі під заголовком „Христя Алчевська. Тогочасне й наше”, Вид-во „Надія” з наступним порушенням позову до суду за ст. 51 та п. 6 ст. 126 Крим. улож. [250, арк. 145].

Усього ж органи царської цензури, починаючи з 1910 р. і майже до початку Першої світової війни, 13 разів заарештовували і подавали позови до суду стосовно брошур та інших неперіодичних видань, не рахуючи при цьому видань творів Т. Шевченка, мова про які піде нижче, що вийшли у світ зусиллями членів товариства „Просвіта” [250, арк. 145-145зв.]. Найбільше арештів було застосовано Київським тимчасовим комітетом у справах друку – 8 разів [250, арк. 103зв.-511], харківським інспектором у справах друку – двічі [250, арк. 145-145зв., 522], Петербурзьким та Московським комітетами у справах друку, а також Одеським тимчасовим комітетом у справах друку, який було створено на самому початку 1911 р. [250, арк. 131зв.], – по одному разу кожним [250, арк. 135, 148, 299зв.].

Саме в цей період, 20 квітня 1912 р., була заборонена брошура М. Грушевського „Про українську мову і українську школу”, а 25 червня 1914 р. – книга В. Винниченка „Честность с собой” [741, с. 196].

Крім того, царська цензура дуже часто практикувала відносно неперіодичних видань, як уже було зазначено, прийняття рішень про заборону або знищення того чи іншого опозиційного до влади видання набагато пізніше його виходу в світ. Так, наприклад, Київський тимчасовий комітет у справах друку влітку 1911 р. наклав „арешт на видання із серії „Український декламатор” під назвою „Досвітні вогні”. Друге видання. Київ. 1908 р.”, яке упорядкував Б. Грінченко, так як в означеній брошурі, на думку цензури, мали місце ознаки злочину, передбачені п. 2 ст. 73 та пп. 1; 6 ст. 129 Крим. улож. При цьому позову до судового переслідування стосовно автора не було порушено у зв’язку зі смертю „составителя указанной брошюры” [250, арк. 180зв.]. На початку 1913 р. цим же цензурним комітетом було „накладено арешт на брошуру на малоросійському наріччі під заголовком „Луї де Брукер. Партія та професіональні спілки”, переклад з французької мови Левка Юркевича. „Вид-во „Шлях”, Київ, 1908 р.” [250, арк. 511]

Даючи оцінку подібним діям цензурних установ щодо легальних українських видань, С. Єфремов згодом написав такі слова, які характеризували саме ці роки: „І цього року ми перейшли довгу низку тих митарств, якими характеризується тернистий шлях українства вже здавна... Бачили ми побільшений інтерес до українських видань, що виявлялися штрафами, конфіскаціями та заборонами читати й передплачувати наші часописи; чули про те, що міністерство внутрішніх справ виявило раптом зацікавлення до тих товариств, що держать українські бібліотеки, та вживають української мови в своєму хатньому житті” [489, с. 77-78].

Що ж стосується видання творів Т. Шевченка в Росії, особливу увагу на які влада звернула саме чомусь після 1910 р., то дозвіл на їх публікацію було отримано ще в 1905 р., що можна пояснити поступкою перед революційними подіями або тим, що влада дозволяла до друку те, що й сама не дуже знала [449, с. 216]. В інтерпретації С. Щоголева цей крок влади виглядав як акт благородства та шляхетності з її боку. „Органы, наблюдающие в России за прессой (учреждения по делам печати) и прокуратура относились к выпуску в свет полного „Кобзаря”, спустя 46 лет после смерти его автора, с академическим хладнокровием, как к изданию, представляющему исторически-бытовой и библиографический интерес” [842, с. 200-201]. Однак цензор вкотре „забував” сказати про те, що для видавців творів Т. Шевченка „...найголовніша і найтяжча праця – це було добитися в адміністрації дозволу на „повне” видання”. Найбільше зусиль до цього доклав П.Я. Стебницький [443, с. 162]. Виданням першого повного „Кобзаря” в Росії після 1905 р. займалися переважно члени Української громади в Петербурзі, а редакція його була покладена на В. Доманицького, який з честю виконав свою справу. У 1907 р. вийшло перше повне видання „Кобзаря” в Росії, а наступного року – друге повне видання „Кобзаря”.

Однак цензура і тут вбачала ознаки антиурядової діяльності. Вона звинувачувала укладачів у свідомому внесенні до „Кобзаря” заборонених творів великого поета, що передбачало можливість кримінального переслідування книги. С. Щоголев робив такий висновок: „Перепечатка стихотворений Т. Шевченка играет ныне важную (количественную и, ещё более, качественную) роль в книжной про-

дукции украинской партии в России. Шевченка народ любит и ценит только, как лирика, но это обстоятельство мало интересует украинскую партию; она умышленно и настойчиво вводит во все издания его произведений стихи „нецензурные” в политическом и религиозном отношении, чем создаёт для себя опасность и возможность коллизий с уголовными законами” [842, с. 198]. І тут же київський цензор висловлював своє бачення того, для чого це робить „так звана „українська партія”. Ось що він пише далі: „Для своих целей украинская партия ценит в Шевченке – пасквилянта и грязного циника... Шевченко нужен украинской партии как картонный политический паяц... К соловью Малороссии украинская партия может подходить только с партийным искривлённым аршином” [842, с. 199-200].

Мабуть, для того, аби „вберегти” Т. Шевченка від подібного „аршину”, утиски цензури та репресії проти виданих творів Т. Шевченка розпочалися вже на початку 1911 р. та в подальшому. С. Щоголев, виправдовуючи подібні дії влади, мотивував це так: „При таком положении дела, продолжавшемся 4 года, русский суд и администрация не могли оставаться в роли „спящих красавиц” и обязаны были подвергнуть публикуемый текст „Кобзаря” некоторым (минимальным) купюрам” [842, с. 201]. Циркуляром Головного управління у справах друку від 11 березня 1911 р. повідомлялося, що 24 лютого ц.р. Київський тимчасовий комітет у справах друку „наклав арешт на брошури на малоросійському нарiччi під назвою „Малий кобзар для дітей. Т. Шевченко” з малюнками, № 33. Київ. 1911 р. Видавництво „Український учитель” та „Тарас Шевченко. Іван Підкова. До Основ’яненка. 26/11:1861-1911. Видано на спомин про 50-літні роковини зо смерті Т. Шевченка. К., 1911”, оскільки в означених брошурах мали місце злочини, передбачені п. 6 ст. 129 Крим. улож., та з направленням справи до суду в порядку ст. 1213¹⁶ Уст. крим. судоч. [250, арк. 143]. Наступний циркуляр головної цензури імперії від 1 квітня 1911 р. вказував, що Петербурзький комітет у справах друку „наклав арешт на книги, видані малоросійською мовою: „1) Шевченко Т. Твори в двох томах. Том перший. Кобзарь під редак. В. Доманицького, з життєписом, портретом і 53 малюнками СПб. 1911. Изд. 3-е В.П. Яковенка.; 2) Шевченко Т. Коб-

зарь під ред. В. Доманицького, з портретом і життєписом СПб. 1910.; 3) Шевченко Т. Кобзарь під ред. В. Доманицького, з портретом. СПб. 1908” – за публікацію в них поезій „Сон”, „Великий льох”, „Кавказ”, „Холодний яр”, „Царі”, „Неофіти” та інших з вказівкою навіть сторінок, а також поем „Марія” та „Молитви” [250, арк. 149–149зв.]. Усього було „заарештовано” 21 твір Т. Шевченка [250, арк. 585–585зв.].

Крім того, у своїй „праці” цензор С. Щоголев навіть пропонував і певні умови тим, хто очолював український національно-визвольний рух, певний компроміс, а на випадок несприйняття його, погрожував подальшими утисками і репресіями з боку владних структур до шевченківських видань. „Мы уверены, что текст „Кобзаря”, если украинская партия перестала бы им пользоваться в качестве орудия политической пропаганды, был бы снова восстановлен „в границах 1905–8 гг.”, и, наоборот, пока партия „Кобзарём” злоупотребляет, весьма вероятно серия дальнейших купюр в социально-политических стихотворениях Шевченка. При известных обстоятельствах это может стать долгом суда и администрации по отношению к обслуживаемому ими населению” [842, с. 201].

Надалі арешти творів Т. Шевченка царською цензурою продовжувалися. Циркуляр Головного управління у справах друку від 29 липня 1913 р. вказував, що рішенням Петербурзького комітету у справах друку від 20 липня ц.р. було накладено „арешт на книгу на малоросійському наріччі „Т. Шевченко „Кобзар”. СПб. 1906 – 634 с.” з подальшим позовом до судової влади [250, арк. 612].

Про те, як почували себе члени Петербурзької громади УДРП, що мешкали на той час у столиці, читачеві не важко здогадатися. Про те, що вони почували себе не досить приємно, занотував у своїх спогадах Є. Чикаленко [449, с. 216].

Царська цензура, поряд з цим, намагалася протистояти проникненню українських видань в Україну із-за кордону. Ось деякі факти лише за 1909 рік: 11 лютого цензура подає резолюцію, що заборонила ввезення до Росії видання львівської „Просвіти” – „Русь-Україна і Московщина”; 27 лютого заборонено книгу В. Винниченка „Повісті і оповідання” [683, с. 322]; 5 червня 1909 р. С. Щоголев склав свої зауваження на книжку М.П. Драгоманова „Пропаций час.

Українці під Московським царством (1654–1876)”, що була видана у Львові з передмовою М. Павлика. Цензор писав з цього приводу: „Сепаратистская тенденция брошюры видна уже из названия; статье Драгоманова предшествует введение, написанное известным галицийским анархистом Павликом.

В брошюре усматриваются возбуждение малороссов к борьбе с законной властью в России (стр. 3, 7, 34, 35 и 38), к отделению от России (стр. 4, 7–8) и при том, либо путём ниспровержения государственного строя (стр. 9), либо путём изменнических деяний (стр. 18); кроме того, в сочинении содержатся выражения дерзостного неуважения к русской верховной власти (стр. 12, 18 и 33), а также выражения, оскорбляющие память императоров Павла I и Николая I (стр. 19). Полагаю, что применительно к ч. 4 ст. 107, ст. 128 и пп. 1, 2 и 6 ст. 129 Уголовного уложения брошюра подлежит безусловному запрещению. С. Щёголев” [413, с. 19]. Зрозуміло, що після такого висновку офіційне надходження цієї брошури в межі Російської імперії було заборонено. 18 листопада цензура заборонила збірку „Громада” й книги М.П. Драгоманова „Народні школи на Україні”, твори А. Лисенка „Заспокоїлись”, М. Лозинського „Українство та москофільство в Галичині” та ін. [683, с. 322]. 28 листопада 1911 р. була заборонена до ввезення на територію імперії книга О. Барвінського „Історія України-Русі” [741, с. 196].

Головне управління у справах друку пильно стежило і за комплектацією книжкових фондів публічних бібліотек іноземними виданнями. 8 жовтня 1912 р. на місце було надіслано циркуляр з приводу надходження та поширення через публічні бібліотеки книг, які не були представлені на розгляд в іноземну цензуру, а також книг, що були цензурою заборонені. В ньому вказувалося, що в разі, якщо подібні книги знаходяться в бібліотеках у обігу, то особи, котрі дали на це дозвіл, мають бути притягнені до кримінальної відповідальності. Справи ж про порушення, що віднесені до порушення постанов про друк, повинні розглядатися в загальному порядку з деякими вилученнями, передбаченими для таких випадків. Справи про подібні порушення повинні були збуджуватися інспекторами друкарень та книжкової торгівлі, а в інших місцях – чиновниками, які призначені наглядати за друком та книжковою торгівлею, губернаторами, градоначальниками або повіто-

вими справниками та поліцейстерами. Збудження ж карного переслідування у справах подібного роду, що підсудні окружному суду, повинне було здійснюватися або за постановами посадових осіб у справах друку, або за безпосереднім розсудом прокурорського нагляду [266, арк. 25зв.-26].

Якщо Головне управління у справах друку посилило утиски стосовно іноземних видань у фондах публічних та народних бібліотек у жовтні 1912 р., то стосовно українських видань, які були видані в межах Російської імперії, утиски почалися вже в першій половині цього ж року. Здійснювали ці утиски також представники місцевої цензури за наказами губернаторів. Саме вони збирали і подавали відомості про число всіх бібліотек з українськими книгами, про українські народні часописи та громадські, просвітні, кооперативні й інші організації, в яких головною є українська мова. Після цього розпочалась справжня кампанія з вилучення і без того нечисленних українських книжок. Лише в 30 бібліотеках Київського повіту інспектори забрали 2 тис. книжок, які становили близько 20 відсотків загального книжкового фонду, хоча всі вони пройшли попередню цензуру тих же інспекторів ще до їх надходження до бібліотек [683, с. 322]. Після такої „чистки” кількість української літератури в народних бібліотеках в Україні не перевищувала 3–6% їхніх фондів [657, с. 281]. Нема сумнівів, що були вилучені петербурзькі повні видання „Кобзаря”, „Кобзаря для дітей”, збірника віршів „Досвітні вогні” та інші видання, згадані вище [657, с. 280].

Подібні дії влади надали С. Єфремову повне моральне право написати такі рядки стосовно цензурних утисків та репресій: „Самі ці репресії показують, що занадто вже увійшло в життя українство, коли заходи проти нього з кожним роком збільшуються, і проте не тільки не меншає число людей до його причетних, а навпаки, можна сказати, з кожним роком зростає. Інтенсивність репресій і разом зростання свідомості дає добру ознаку тому, що українство міцно вже закоренилось в житті. Це може найцікавіша й найкоштовніша риса з тих, що характеризують сучасне становище українства в Росії” [489, с. 78].

Таке „повзуче” повернення до тієї цензури, яка існувала до Тимчасових правил 1905 та 1906 рр., та широке застосування подібних методів на місцях до ле-

гальної української прогресивної преси, а особливо стосовно партійної, успішно скеровувала головна цензура Російської імперії по всій державі. 12 лютого 1913 р. на місця надійшов її черговий циркуляр, у якому особам, які займалися цензуруванням періодичних видань, пояснювалося, що „обов’язковому попередньому розгляду місцевого поліцейського начальства на підставі ст. 41 Статуту про цензуру та друк підлягають усі (підкреслено в циркулярі.– Авт.) об’яви та реклама, які будуть вміщені в періодичних виданнях, незалежно від того, на якій сторінці і де вони будуть надруковані. В такому ж порядку повинні були розглянуті оголошення та реклама, і в тих випадках, коли вони були виконані у формі невеличких оповідань, віршів, нотатків” [250, арк. 501]. Під цей циркуляр, як ми бачимо, цензура могла „підвести” все що завгодно в тому чи іншому періодичному виданні.

Не забувала влада в Харкові і про існування щотижневого часопису „Сніп”, цензурні утиски проти якого не припинялись. Циркуляр Головного управління у справах друку від 31 жовтня 1912 р. повідомляв, що харківським інспектором у справах друку було накладено 16 жовтня того ж року „арешт на № 41 журналу на малоросійському наріччі „Сніп”, що видавався в Харкові, з позовом до судового переслідування за розміщення в ньому передової статті „Харків 14 жовтня (27 жовтня) 1912 р.” [250, арк. 435]. Подібним же циркуляром головної цензури від 14 листопада 1912 р. доводилось до відома місцевої влади про арешт № 43 цього ж тижневика і також з позовом до судового переслідування за публікацію на його сторінках статті „Мандровані дяки” [250, арк. 445]. Останні номери цього тижневика за 1912 р. також відчули на собі цензурні утиски і були заборонені до розповсюдження [271, арк. 2зв.]. У 1913 р. „Сніп” припинив своє існування.

Подією, яку, на нашу думку, можна було б назвати особливою для урядового табору в його боротьбі проти легальних українських видань, а особливо партійних, став вихід у світ в 1912 р. „праці” чиновника канцелярії генерал-губернатора, київського цензора С. Щоголева „Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма”. Антиукраїнська спрямованість цієї інформаційно насиченої книги була настільки очевидна, що навіть відомий українофоб А. Яблоновський у своєму фейлетоні в „Киевской мысли” влучно назвав її „під-

ручником для жандармів” [449, с. 386]. В. Ленін, ознайомившись із наклепницькою працею С. Щоголева, також зазначив, що автор – „чорносотенець скажений: лає українців мерзенними словами”, а сама книга являє собою „мішок цитат сищика!” [502, с. 10]. В подальшому ці вищенаведені характеристики книги С. Щоголева цілком підтвердилися. У роки Першої світової війни уряд використав „дослідження” С. Щоголева як певне „фактологічне” підґрунтя для своєї боротьби проти національно-визвольного українського руху [657, с. 280]. У значно скороченому, переробленому і доповненому варіанті, книга С. Щоголева, яка спочатку налічувала майже 600 сторінок, була перевидана під назвою „Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи” двома виданнями (в 1913 р. та в 1914 р.), у яких її автор вдавався до зоологічних характеристик легальних українських видань, приклади яких уже наводилися вище, чітко виокремлюючи при цьому їх партійну направленість. С. Єфремов так прокоментував цю „теоретичну базу” антиукраїнських репресій та утисків з боку уряду: „Од газетних „дум и настроений” того чи іншого Савенка до солідного тому на 600 сторінок друку (Украинское движение... Щёголева) дистанція таки величенька. І цю дистанцію минулого року переступлено” [489, с. 78].

Саме в цей період, коли на українство, за словами С. Петлюри, знову впало ярмо „невиправданих репресій і „попереджувальних” заходів, нечесні вигадки, безглузді інсинуації та злі доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства... байдужість, суспільне ігнорування нас, наявність обмовок і обмежень у визначенні законами прав”, серед представників поступового напрямку українського національно-визвольного руху виникла ідея видавати в центрі Росії український журнал російською мовою [683, с. 316].

З початком виходу в світ у 1912 р. в Москві часопису „Украинская жизнь” у ньому активно співпрацював протягом усього його існування і М. Грушевський. До редакції журналу входили С. Петлюра, О. Саліковський та інші члени ТУПу. За часописом уважно почала стежити не тільки московська цензура, але й київська. Член Київського комітету у справах друку С. Щоголев не міг утриматися, щоб не дати цьому російськомовному українському журналу своєї чергової характери-

стики, в якій вказує, що останній „страждає” „свого рода национальним партикуляризмом и притом, по-видимому, в неизлечимой форме...Славянство, заявляет „Украинская жизнь” с апломбом, никаких общих задач не имеет. Полагаем, что одной этой фразой очерчивается и физиономия журнала, и его партийно-эгоистическая платформа” [843, с. 19].

Після публікації в березневому номері цього часопису за 1912 р. статті Д. Донцова „Модерне москвофільство” голова Московського цензурного комітету О. Сидоров став вимагати його негайного закриття. Такі самі думки висловлював і цензор С. Щоголев у кількох своїх статтях в „Киевлянині” під заголовком „Южно-русский сепаратизм”. Про це С. Петлюра інформував Д. Донцова в листі до нього від 11 квітня 1912 р. [577, с. 1429].

Цензурні утиски проти „Украинской жизни” продовжувалися. Так, циркуляром Головного комітету у справах друку від 11 грудня 1913 р. було накладено арешт на № 11 цього журналу з наступним позовом до судового переслідування за розміщення на його сторінках статті С. Єфремова „Волчья стая” [250, арк. 731].

З початком 1913 р. представники УСДРП у Києві почали легально видавати часопис „Дзвін” – громадський літературно-науковий щомісячник. Цензура була добре проінформована про його видавців. Ініціаторами заснування „Дзвону” були Л. Юркевич, член УСДП Галичини Є. Косевич, а Д. Антонович мав здійснювати нагляд за випуском часопису і співпрацювати в науковому відділі. Крім того, до участі в його виданні був залучений один з найкращих літераторів галицької соціал-демократії В. Левинський, а також В. Винниченко, К. Голіцинська, Д. Донцов, М. Троцький, В. Садовський та російські соціал-демократи – Г. Алексинський і А. Луначарський [615, с. 123-124]. Цензор С. Щоголев і тут вдався до своєї українофобської характеристики цього періодичного видання: „В нынешнем году из куколки вылетел мотылёк „Дзвін” – орган сознательных украинских марксистов, отличающийся от своих прочих украинских собратьев сравнительной чистоплотностью и прямодушием” [843, с. 57]. В той же час ці „прямодушие” і „чистоплотность” не завадили цензурі придушувати його. Так, наприклад, циркуляром від 11 травня 1913 р. головна цензура імперії повідомляла, що за визначенням Київ-

ського тимчасового комітету у справах друку, ним було накладено арешт на № 3 цього часопису за 1913 р., що видавався в Києві [250, арк. 560]. І в подальшому цей щомісячник постійно знаходився під пильним наглядом цензури. У списку видань, складеному Головним управлінням у справах друку в січні 1914 р. та розісланому по всіх губерніях, що підлягали затриманню на пошті при пересиланні їх безкоштовно в сільську місцевість, значився й часопис „Дзвін” [279, арк. 52зв.], а в червні 1914 р. його видання було взагалі припинено [615, с. 175-176].

Крім „Дзвону”, в 1913 р. в так званих „малоросійських губерніях” почали виходити ще три видання українською мовою. Це були: народний медичний журнал „Життя і знання”, що видавався в Полтаві, та щомісячник „Сяйво” і тижневик „Маяк”, що виходили в Києві. Вони теж не були „обділені” увагою цензури. Особливо привернув її увагу часопис „Маяк”, з приводу якого цензор С. Щоголев також надав йому таку характеристику: „Малорусское слово „Маяк” соответствует не реальному сооружению..., а понятию – призрак. Призрачны действительно задачи журнала, публикующего „Украинский катехизис”, призрачны и его обещания „звертать увагу”, т.е. обращать внимание „на мову” [843, с. 60]. І хоча цензура прямо не визначала „політичного” обличчя „Маяка”, її увага до нього знайшла своє реальне втілення в життя у вигляді утисків та репресій. Так, циркуляром Головного управління у справах друку від 29 липня 1913 р. повідомлялось, що Київський тимчасовий комітет у справах друку 18 липня ц.р. „наклав арешт на № 27 журналу на малоруському нарiччi „Маяк” iз збудженням проти нього судового переслiдування за публiкацiю на його шпальтах статтi „3 робiтничого життя” [250, арк. 612].

Подібний розвиток українського національно-визвольного руху та видання в цьому регіоні Російської імперії близько двадцяти періодичних видань, більшість з яких мали чітке політичне забарвлення, занепокоював у цей час цензуру, яка була на сполох перед урядовими структурами в столиці, з одного боку, а з іншого – посилювала як могла антиукраїнські утиски та репресії. 19 липня 1913 р. Є. Чикаленко занотував у своєму щоденнику: „Кажуть, що в Міністерство Внутрішніх справ прислану з Києва пам’ятну записку, написану на підставі книжки

Щоголева, про небезпеку українського руху для держави. Можливо, що сам Щоголів зробив витяг із свого „підручника для жандармів”... Кажуть, що цю записку, разом із давнішньою запискою Кулябка, міністерство передало на обміркування Сенатові” [449, с. 385-386]. Із цим записом перегукується і вислів С. Єфремова: „Отже, про репресії насамперед, бо вони скрізь і завжди нам нагадують, стоять на першому плані нашого національного життя” [489, с. 77].

Наприкінці 1913 р. та на початку 1914 р. цензурні органи на місцях за наказом Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ взяли безпосередню і активну участь у підготовці нового законопроекту про друк. Це було необхідно для отримання нових статистичних даних стосовно стану розвитку видавничої справи на місцях з метою, як визначалося в циркулярі, „...сприяння... розробленню проекту нових штатів установ Головного управління у справах друку” [269, арк. 1]. До звітів з місць мали бути додані заповнені форми відомостей, що їх спеціально розробило і надіслало на місця Міністерство. У своєму циркулярі Міністерство саме визнавало, що визначене тодішніми штатами число посадових осіб, які наглядали за друком на той час, було „абсолютно недостатнім для здійснення правильного нагляду” [269, арк. 1-1зв.].

Йшлося й про інші причини, що призводили до послаблення контролю над виданнями з боку влади. Серед них називалися низька заробітна платня чинів цензурного відомства, проведення на недостатньому рівні нагляду за видавничою справою з боку посадових осіб, значне збільшення друкарень та видань різного плану, розширення їх кількості не тільки в губернських містах, а й поява їх у повітових та невеличких містечках, нагляд за якими здійснювати було дуже важко при обмеженій кількості штатних працівників цензури.

Керуючись цими та іншими обставинами, міністр наказував місцевій владі повідомити точні дані про чисельність періодичних та неперіодичних видань, що виходили на місцях, кількість друкарень, бібліотек, книжкових лавок тощо, „аби за допомогою цих даних з’ясувати, в якій місцевості є необхідним запровадження тієї чи іншої посади для нагляду за творами друку або установами для видрукування”. Крім того, в циркулярі Міністерства внутрішніх справ особливо наголо-

шувалося, що новий статут про друк, який уже був внесений до обговорення у Державну думу, вимагав значно більш енергійного нагляду за всіма друкованими творами, видавництвами та друкарнями [269, арк. 1зв.].

Така доповідь-довідка для Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ була підготовлена наприкінці січня 1914 р. інспектором друкарень та книжкової торгівлі у м. Києві дійсним статським радником А. Нікольським [269, арк. 9-12зв.], який служив у канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф. Трепова, та тоді ж і відіслана до Петербурга [269, арк. 15–17]. В ній надавалися всі відомості про стан розвитку друку у визначеному регіоні.

Так, А. Нікольський зазначав, що в Київській губернії найбільший розвиток видавничої діяльності та установ друку простежується в містах Бердичеві, Умані та Черкасах. У м. Бердичеві число періодичних видань у 1913 р. досягло – 4; книг та брошур віддруковано з 1 січня по 1 жовтня 1913 р. – 29; друкарень й т.п. установ було з 1913 р. – 25; книжкових лавок та місць торгівлі календарями і бланками відкритих листів – 35; бібліотек – 10; у м. Умані періодичних видань було – 2; друкарень й т.п. установ – 9; книжкових лавок і т.п. – 16; бібліотек – 14; у м. Черкасах періодичних видань – 1, видано книг і брошур – 28; друкарень і т.п. установ – 13, книжкових лавок та ін. – 49, бібліотек – 33; у м. Радомислі – 1 періодичне видання, яке не стосується політичних питань [269, арк. 10зв.].

Стосовно Подільської губернії, то вказувалося, що найбільший розвиток видавничої справи простежувався в містах Кам'янці, Вінниці, Могилеві, Проскуріві та Жмеринці. У 1913 р. в Кам'янці виходило у світ періодичних видань – 8, книг та брошур – 72, друкарень і т.п. установ було 10, книжкових магазинів та лавок – 28, бібліотек – 6; у м. Вінниці періодичних видань – 4, книг і брошур – 1854, друкарень – 8, книжкових магазинів та лавок – 12, бібліотек – 5, у Могилеві періодичних видань не було, книг і брошур – 167, друкарень – 6, книжкових магазинів та лавок – 14, бібліотек – 3; у м. Жмеринці періодичних видань не було, книг і брошур – 5, друкарень – 3, книжкових магазинів та лавок – 7, бібліотек – 1 [269, арк. 10зв.].

По Волинській губернії періодичних видань виходило: у м. Житомирі – 8, у містах Дубно, Рівному, Ковелі (по 1), а також у Почаєві – 3; друкарень було: у Житомирі – 15, Дубенському повіті – 3, Рівненському – 9, Ковельському – 3 та Кременецькому – 6; книжкових лавок та магазинів: у Житомирі – 21, у Дубенському повіті – 4, Рівненському – 15, в Ковельському – 16 та Кременецькому – 11; бібліотек було: у м. Житомирі – 4, у Дубенському повіті – 7, Рівненському – 7, Ковельському – 1 та Кременецькому – 26 [269, арк. 11].

Стосовно Києва цензор А. Нікольський вказував, що з моменту введення у місті посади інспектора друкарень (тобто з 1887 р.) [269, арк. 63в.] кількість друкарень у Києві збільшилась у 8 разів і в 1913 р. досягла 168, книжкових магазинів і т.п. установ – 234, бібліотек – 49, видавалося газет – 23, журналів – 39, видруковано було в 1913 р. книг та брошур – 3543 [269, арк. 12].

Разом з тим він вказував, що ревізії, які проводилися цензурою відносно нагляду за друком в усіх містах краю, висвітлили, що подібна справа здійснюється „вкрай незадовільно, якщо не сказати більше”, чиновники з особливих доручень у Кам'янці та Житомирі часто змінюються, мають інші обов'язки і взагалі не підготовлені до такої важливої та особливої роботи. А в повітах усіх губерній краю ще з меншим успіхом цю справу виконують місцеві повітові справники та інші чини поліції. Доповідь-довідку київського цензора завершувала думка, що питання, підняте Міністерством внутрішніх справ, має велике значення, а серйозне його вирішення обов'язково принесе користь уряду, суспільству та державі, котрі повинні об'єднатися в боротьбі „зі злочинним друком, що розбещує добрі звичаї” [269, арк. 11зв.].

На початку 1914 р. тиск з боку цензури на місцеві легальні опозиційні видання, а серед них були і українські, продовжував збільшуватися. Підґрунтям для нього став черговий секретний циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 22 січня 1914 р., про що вже зазначалося [279, арк. 52].

Циркуляр Головного управління у справах друку від 18 лютого 1914 р. повідомляв на місця, що існуюче при Раді міністрів столичне телеграфне агентство дало дозвіл деяким особам видавати та продавати бюлетені агентства з телегра-

мами в тих місцях, де періодична преса не видавалася [279, арк. 40]. Але при цьому наголошувалося, що коли у зазначених бюлетенях будуть вміщені оголошення та реклама, то перед їх друкуванням вони підлягали попередньому цензурному розгляду поліцейського начальства згідно зі ст. 41 Статуту про цензуру та друк. Навіть оголошення про продаж ліків мали підлягати попередньому розгляду місцевого губернського лікувального управління [279, арк. 41].

31 березня 1914 р. на місця був надісланий циркуляр Головного управління у справах друку з додатком про видання загального каталогу заборонених видань, у тому числі й періодичних. На ті вітчизняні та закордонні періодичні видання, що потрапляли в цей список, передплата не повинна була прийматися. У циркулярі також наголошувалося на необхідності направлення на місця вказівки про обов'язковий нагляд чинів поліції та осіб, які займалися наглядом за книжковою торгівлею, за обов'язковим виконанням вказаного циркуляра як у торгівлі, так і по бібліотеках. Винних за його порушення слід було притягати до кримінальної відповідальності за ст. 109 Укладення про покарання [279, арк. 131, 133зв.].

Про те, як на місцях виконувалися циркуляри головної цензури імперії від 8 травня 1912 р. та від 31 березня 1914 р. для боротьби з представниками українського національно-визвольного руху та стосовно фондів бібліотек київською цензурою навесні 1914 р., можна навести такий приклад. У квітні 1914 р. підлеглий начальника Південно-Західного краю, згадуваний вище інспектор друкарень та книжкової торгівлі, дійсний статський радник А. Нікольський, за наказом генерал-губернатора провів прискіпливу перевірку діяльності міської Публічної бібліотеки Києва [271, арк. 1зв.].

7 травня 1914 р. він подав рапорт про виконання ним цього доручення [266, арк. 1]. У рапорті йшлося про те, що відбувалося в київській міській Публічній бібліотеці, яка знаходилася під патронатом начальника Південно-Західного краю та егідою київського губернатора. Під час перевірки бібліотеки А. Нікольський, не маючи свідчень про затвердження керівників бібліотеки на посадах, просив київського губернатора йому їх надати. У відповідь на його прохання виконувач обов'язків губернатора повідомив інспектора, що відповідальний бібліотекар за-

тверджений на цій посаді губернатором, а голова комітету бібліотеки на посаді губернатором не затверджується, а обирається міською думою, і губернатор це дозволив [271, арк. 1]. Однак цензор доповів начальникові краю, що губернатор не виконав своїх службових обов'язків, тим самим порушивши § 32 Статуту бібліотеки відносно голови комітету, в якому вказувалось на право губернатора затверджувати відповідальних посадових осіб у публічних бібліотеках [271, арк. 1зв.].

Інспектор також доводив до відома генерал-губернатора, що посадові особи бібліотеки не виконували § 6 Статуту бібліотеки, в якому було записано: „Придбання книг і періодичних видань та взагалі ведення справ бібліотеки повинно відбуватися під контролем уряду відповідно до мети створення російських публічних бібліотек у Південно-Західному краї і в такому напрямі, щоб бібліотека мала слугувати осередком освіти в російському дусі” [271, арк. 1зв.]. Інспектор запопадливо доносив і про таке: „В очевидне порушення цієї вказівки бібліотека останнім часом стала поповнюватися книгами антиурядового напрямку (тут і далі підкреслено в джерелі. – Авт.), як, наприклад, „Общественное движение в России в начале XX века” под ред. Мартова, Маслова и Потресова. СПб тип. общ. польза 1909–1911 г.” та багато ін..., що мною і було виявлено при ревізії бібліотеки 1 травня”. Під час перевірки завзятий цензор запропонував бібліотекарю негайно надати йому ці заборонені видання та пояснити, чому бібліотека стала відхилятися від покладених на неї „завдань”. На ці питання він отримав відповідь, що „напряму справ бібліотеки надає одноосібно її голова, гласний М.С. Ярошевський, людина, що дотримується лівого напрямку, через що між ними на цьому ґрунті і виникали неприємності. Тому він, Сафронєєв, подав заяву про звільнення його від виконання обов'язків бібліотекаря”. Поряд з цим у своєму рапорті А. Нікольський також підкреслював, що комітет бібліотеки недоцільно „витрачає кошти на випуску книг антиурядового напрямку, котрі потім будуть вилучені з бібліотеки” [271, арк. 1зв.]. До рапорту інспектор додав список книг та періодичних видань, які були заборонені Головним управлінням у справах друку і постановами місцевої адміністрації та вилучені ним з бібліотечного фонду. Серед них були і українські

видання: журнал „Українська хата” № 1 за 1912 р., газета „Сніп”, № 47, 48, 49, 50, 51, 52 за 1912 р. та книжка Пісняченка-Ярового Б. „Весняні хвили”, що була видана у Києві в 1907 р., а також значна кількість революційної російськомовної літератури, у тому числі й журнал „Былое” за 1906 і 1907 роки тощо [271, арк. 2].

Свій рапорт цензор закінчував так: „З цього можна зробити висновок, що дійсно майже одноосібним розпорядником прав у бібліотеці є голова її комітету М.С. Ярошевський, і належало б надати йому відповідні вказівки” [271, арк. 18].

Навіть передрук видань, пов’язаних з українською громадсько-політичною тематикою, що раніше були дозволені цензурою, напередодні війни розглядалися як державний злочин. Та ж сама цензура тепер їх заарештовувала і подавала на ці видання та їх видавців позов до суду за відповідними статтями Кримінального укладення або Укладення про покарання. Так, наприклад, постановою Київського тимчасового комітету у справах друку від 11 квітня 1914 р. було накладено арешт на книгу М. Драгоманова „Шевченко, українофіли і соціалізм”, котра вийшла українською мовою в Києві у видавничому товаристві „Криниця”, а на її видавця А. Новоселицького було подано позов до суду [80, арк. 4]. Сама книга була передруком з львівського видання 1906 р., стосовно якого іноземний відділ цензури на той час дав дозвіл на його ввезення і поширення в Росії [80, арк. 6].

Таким чином, після 3 червня 1907 р. уряд у своїх діях відносно легальних опозиційних українських видань, насамперед партійних, продовжував втілювати в життя агресивно-шовіністичні спрямування щодо них, які були започатковані ним ще в період спаду революційного руху, використовуючи при цьому і адміністративні важелі, поряд з цензурно-судовими, що часто були більш жорсткими, ніж останні. Вихід у світ у січні 1910 р. циркуляру „Про іногородців і сепаратизм” відкрив новий етап у діях цензури стосовно зазначених видань. Спрямованість її дій в 1910–1914 рр. як з боку центральних органів, так і місцевих набуває характеру все більш відвертого реакційного наступу на легальні видання українських політичних партій.

4.3. Дії цензурних органів з винищення українських видань у роки Першої світової війни

Початок Першої світової війни значно погіршив становище усіх українських видань, насамперед партійних. З 20 липня 1914 р. в країні почав діяти закон про військову цензуру, за дотриманням якого пильнував Департамент поліції. Законом було передбачено встановлення жорсткого контролю за друком та поштово-телеграфними зносинами на театрі воєнних дій; значно посилювався контроль за всім, що друкувалось у інших місцевостях імперії. Закон надавав додаткових прав цензурі, зокрема у перегляді особистого листування громадян. Крім дії цього закону, Департамент поліції видав розпорядження, яке забороняло описувати жахи війни [626, с. 37]. Отже, царизм ще більше „розв’язував руки” цензурі у боротьбі з опозиційним друком, і в першу чергу національно-забарвленим.

Так, уже 22 липня 1914 р. з подання цензури вихід у світ газети „Рада” було „призупинено на весь час оголошення урядом воєнного стану в краї”, фактично ж видання закрили назавжди [272, арк. 7-9]. З цього приводу Є. Чикаленко писав: „...закриття „Ради” сталося під впливом наших давніх і завзятих ворогів, цензорів-чорносотенців Флоринського та Щоголева, які завзялися знищити всю українську літературу” [449, с. 452].

25 липня 1914 р. в українському часописі „Маяк”, що видавався в Києві, у № 27–28, на його шпальтах була розміщена стаття „Квітки на морозі”. Це стало приводом для цензури звинуватити його редактора в друкуванні на сторінках часопису статті українофільського змісту і надіслати відповідне подання до губернатора з проханням припинити видання „Маяка”, що невдовзі й було зроблено [274, арк. 3]. Як уже зазначалося, саме за поданням цензури в перші дні війни було заборонено до видання більшість українських видань.

На початку січня 1915 р. за участю цензури було припинено видання всіх періодичних видань „на малоросійському наріччі” у межах Київського військового округу [741, с. 199]. Мав рацію Є. Чикаленко, коли писав у своєму щоденнику: „Українське життя в Києві під час війни майже зовсім затихло: видавнича діяльність припинилась через цензурні умови...” [449, с. 496].

У вересні 1915 р. члени Одеської громади ТУПу під керівництвом А. Ніковського [880, с. 53] здійснили спробу налагодити випуск вісника письменства, науки та громадського життя „Основа” під редакцією селянина Волинської губернії І. Гаврилюка [140, арк. 193]. У № 3 „Основи” було розміщено ряд статей з різкими осудом заходів Росії відносно України та Галичини. Наслідком цих публікацій стало те, що 16 січня 1916 р. Одеський тимчасовий комітет у справах друку наклав на „Основу” арешт та порушив справу про притягнення редактора журналу І. Гаврилюка до судової відповідальності за п. 3 ст. 1034 Улож. про покарання. Крім того, цензура подала документи цивільній та військовій владі на закриття цього видання [140, арк. 193-193зв.].

У жовтні 1915 р. в Харкові відновлена місцева організація УСДРП випустила перше число легальної соціал-демократичної газети „Слово”, що за умовами того часу було надто сміливо. Адже за допомогою цензури були закриті всі газети та часописи навіть більш поміркованого напрямку. „А тут на тобі! Український та ще й соціал-демократичний орган”. Дійсно, вже другий номер цієї партійної газети зазнав арешту цензури, а незабаром і все видання було заборонено [562, с. 15].

Така ж доля спіткала і щотижневик „Гасло”, що почав виходити в Харкові з 19 листопада 1915 р. Після виходу в світ кількох номерів його за поданням цензури було закрито [741, с. 199-200].

З початком війни українські видання могли виходити лише за межами України, і то не дуже довгий час. Так, у Москві з 15 березня 1915 р. силами місцевої української Громади ТУПу почав виходити журнал „Тёплая роса”. Та вже з другого номера за статтю „Галичина” його було заборонено місцевою цензурою. Журнал „Промінь”, що почав виходити також у Москві з 20 листопада 1916 р., протримався трохи довше [741, с. 200]. Редагував його член УСДРП В. Винниченко, який мешкав тоді у Москві нелегально. Участь у виданні брав і М. Грушевський [880, с. 53]. З приводу цього Є. Чикаленко записав у своєму щоденнику в 1916 р. такі рядки: „В Києві під час війни, через цензурні умови не можна було нічогосінько видавати по українському; так само і в Одесі, і взагалі на українській території. Тільки в Москві цензура ще якось терпіла українські видання книжок і

тижневик „Промінь”. Редагував його В. Винниченко, що проживав у Москві на фальшивий паспорт і був тоді дуже знервований і роздражнений причіпками цензури” [449, с. 492].

Через вищезазначене редакція звернулася до передплатників з проханням не дивуватися, коли часопис буде виходити із запізненням. „Нинішні обставини, – писала вона, – творять кожної хвилини несподіванки, котрих не потрапить улагодити і запобігти їм і найбільш досвідчений журналіст” [741, с. 200]. Таким чином, у часи Першої світової війни легальна преса українських політичних партій в Росії практично була винищена царизмом.

Крім переслідування небажаної для влади преси українських політичних партій в Росії, цензура не забувала і про утиски діячів цих партій. Разом з тим, архівні джерела дають можливість встановити, яку роль тоді могла відіграти думка цензури у прийнятті владою того чи іншого рішення. Так, стосовно одного з активних діячів ГУПу на той час, а саме Д. Дорошенка, можна навести такий маловідомий на загал приклад.

Коли влітку 1914 р. Київська міська дума запропонувала кандидатуру Д. Дорошенка на посаду відповідального бібліотекаря міської Публічної бібліотеки, то у справу втрутилася місцева цензура.

23 серпня цензор А. Нікольський, відповідаючи на запит генерал-губернатора, стверджував, що Д. Дорошенко за своїми політичними переконаннями „українофіл”, тобто прихильник партії, яка вороже ставиться до російського уряду та до російського державного ладу [271, арк. 12]. Ознакою приналежності Д. Дорошенка до означеної партії є також те, писав цензор, що він співробітничав з політичним журналом, який видається у Відні німецькою мовою під назвою „Ukrainische Rundschau”, який має своєю прямою метою пропаганду цього шкідливого для Росії руху серед малоросійської народності.

У зв’язку з означеним цензор не рекомендував ставити Д. Дорошенка на чолі київської міської Публічної бібліотеки, яка мала певні завдання, визначені § 6 її статуту [271, арк. 12зв.]. „Вибір цієї особи, мені здається, – зазначав А. Нікольський, – багато в чому залежав від Голови комітету бібліотеки, гласного Київської

міської Думи М.С. Ярошевського, який поділяє принципи цієї партії, або такого, що не знає вчителя Дорошенка” [271, арк. 12зв.]. Наприкінці свого, по суті, анти-українського доносу, догідливий цензор прозоро натякав начальникові Південно-Західного краю про те, що в Києві дуже багато серйозних та ще не старих відставних педагогів та навіть директорів гімназій, які більш за все не відмовились би зайняти це місце [271, арк. 13].

Ознайомившись з характеристикою цензури щодо особи Д. Дорошенка, генерал-губернатор погодився з нею [134, арк. 12зв.]. І хоча відомості, які були надані цензурою генерал-губернатору Південно-Західного краю Ф. Трепову про Д. Дорошенка і не встигли тоді вплинути на відмову йому в призначенні на посаду директора київської міської Публічної бібліотеки, але вони в черговий раз підтвердили реакційну сутність цензури стосовно тих, хто, на їх думку, були так чи інакше пов’язані з „мазепинством” та „українським сепаратизмом”, та ще особливо в умовах Першої світової війни, яка на той час тільки-но розпочалась.

Що ж стосувалося легальних видань українських політичних партій, що існували в Галичині, то доля їх складалася ще трагічніше. За даними жандармів, на той час в Галичині існували три українські партії, головною метою яких було створення самостійної України. Це були: Українська соціал-демократична партія, рік заснування – 1876-й, Українська радикальна партія, рік заснування – 1893-й, Українська національно-демократична партія, рік заснування – 1900-й. Усі вони мали легальні партійні органи, які видавалися у Львові [90, арк. 96зв.].

ЦК Української соціал-демократичної партії видавав у Львові партійну літературу і свій орган-щотижневик „Земля і Воля”, який очолював видатний діяч цієї партії М. Ганкевич, а його редактором був П. Будняк. „Крім того, партія видавала щомісячник „Наш голос” і так званий „Теоретичний орган Української соціал-демократії в Росії та Австрії”. Редактором журналу був Дмитро Донцов, кореспондентом в Росії був Михайло Меленевський” [90, арк. 97].

Українська радикальна партія видавала свій легальний орган – щотижневу газету „Громадський голос”, головним редактором якої був В. Заклинський, а редакція містилася у Львові по вулиці Коперніка, № 22 [90, арк. 98зв.].

Українська національно-демократична партія видавала у Львові три свої друковані органи. Це були щотижневики: для інтелігенції – „Діло”, для простих громадян – „Нове слово”, а для селянства – „Свобода” [90, арк. 98зв.]. Крім того, УНДП була власницею великої друкарні, котра була розташована в приміщенні львівської „Просвіти” по вул. Бляхарській [135, арк. 2зв.]. Головним редактором щотижневика „Діло” був В. Панейко (за одними агентурними даними жандармів, він був соціаліст-революціонер [135, арк. 2зв.], за іншими – соціал-демократ) [90, арк. 98зв.], функції заступника виконував М. Лозинський (за даними жандармів, був прибічником анархізму), секретарські – член Української радикальної партії Я. Веселовський [90, арк. 98зв.]. Одним із співробітників цього органу, за даними жандармської агентури, був український соціаліст-революціонер, емігрант з Росії А. Жук [135, арк. 2зв.]. Редактором щотижневика „Свобода” був С. Баран, а „Нового слова” – Л. Цегельський. Штаб-квартира цієї партії знаходилась у приміщенні львівської “Просвіти” по вул. Руській, № 10, тут же розташувались і редакції часописів „Діло” та „Свобода”. Редакція щотижневика „Нове слово” знаходилась в одному приміщенні з органом Української радикальної партії „Громадський голос” по вул. Коперніка, № 22 [90, арк. 98зв.-99].

Разом з російськими військовими, які зайняли за дуже короткий час українські землі на заході, тут розпочала свою діяльність і воєнна цензура, котра керувалася тими характеристиками, які надали галицьким партіям, а відповідно, і їх друкованим органам жандарми. Останні ж указували: „...члени всіх цих партій, незалежно від назви, були одними й тими ж мазепинцями” [90, арк. 69зв.]. Тому самодержавна влада почала здійснювати тут винищення всього українського вже з перших своїх кроків.

Із вступом російської армії до Львова, 9 вересня 1914 р. представники російської армії, очолювані представником воєнної цензури, закрили в місті всі легальні періодичні видання та друкарні, де вони видавалися [131, арк. 49-51]. Зрозуміло, що в першу чергу гонінь зазнали друковані органи галицьких українських політичних партій, з якими плідно співпрацювали емігрантські діячі українських політичних партій Наддніпрянщини.

Особливе значення в діяльності воєнної цензури в Галичині належало секретній брошурі „Современная Галиция”, що була заздалегідь видана воєнно-цензурним відділом штабу Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту в липні 1914 р. Брошуру видавали кожному російському офіцеру, який їхав на галицький фронт. Крім своїх армійських обов'язків, офіцери мали дбати про те, аби „...закрити видання українських органів та встановити нагляд за українцями” [741, с. 200].

У своїх діях на цих землях воєнна цензура, крім наказів Департаменту поліції, дотримувалася і обов'язкових постанов губернаторів новостворених губерній, які стосувалися друку, а також постанови Тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського від 19 вересня 1914 р., про зміст якої вже згадувалось [108, арк. 25-25зв.]. Їх виконання повинно було практично завершити погром царизмом українських видань на цих землях.

Наприкінці листопада – на початку грудня 1914 р. окремо від армійської цензури, яка співпрацювала з представниками російської цивільної та поліцейської адміністрації, почалося створення цензури і при Тимчасовому генерал-губернаторстві Галичини [129, арк. 80]. Вже 7 грудня 1914 р. начальник Тимчасового жандармського управління при Галицькому генерал-губернаторстві надіслав у штаб воєнного генерал-губернаторства Галичини листа з проханням, в якому заявляв про необхідність призначення його та його помічників у новостворених губерніях воєнними цензорами [129, арк. 80]. Обґрунтовуючи необхідність такого кроку, він писав, що робота по воєнній цензурі чинів, підвладних його управлінню, пояснюється обставинами часу і є дуже цінним фактором у розшуковій роботі взагалі, а також у зв'язку з повною її інтенсивністю по воєнній цензурі [129, арк. 79].

Г. Бобринський підтримав пропозицію жандармського полковника. 1 січня 1915 р. в межах Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини почала діяти новостворена жандармська цензура разом з органами армійської воєнної цензури та російської цивільної і поліцейської адміністрації. Керівництво новою

структурою очолив, зрозуміло, керівник жандармів, а на місцях цензурні функції також були поділені між жандармськими чинами різних рангів [129, арк. 2].

Протягом першого тижня січня 1915 р. жандармські офіцери в штабі воєнного генерал-губернаторства вже як новопризначені цензори отримали відповідні інструкції, що і як вони мали робити як цензори на місцях [129, арк. 1]. Невдовзі кількість жандармів-цензорів була збільшена, зважаючи на неодноразові прохання начальника жандармського управління в Галичині. У повітах цензорами були призначені навіть унтер-офіцерські жандармські чини, які відповідали за свою роботу не тільки перед своїм безпосереднім керівником, а і як перед головним цензором Галичини. У Львові додатково був призначений воєнним цензором, крім тих, що вже були, ще один жандармський офіцер [129, арк. 79]. Таким чином, жандармсько-цензурною павутиною були обплетені всі західноукраїнські землі, що на початку 1915 р. знаходились під окупацією російських військ.

Після виходу в світ 12 січня 1915 р. розроблених воєнною цензурою при штабі воєнного генерал-губернатора обов'язкових правил про нагляд та контроль за друкарнями, виданнями, продажем газет і журналів та іншої друкованої продукції в межах воєнного генерал-губернаторства Галичини, головний обов'язок їх виконання покладался на новостворену воєнно-жандармську цензуру [123, арк. 2зв.].

З появою цієї цензури в Галичині в особі чинів жандармського відомства, вона, разом з тимчасовою цивільною та поліцейською адміністрацією на місцях, але маючи в питаннях цензури право пріоритету над останньою, взялася активно ліквідувати спроби друкування та поширення українських видань у Галичині.

Так, наприклад, 10 січня 1915 р. начальник Львівського повіту надіслав донесення помічнику начальника жандармського управління у Львівській губернії про те, що, завдяки агентурним даним, стало відомо про існування в монастирі о.о. Василіанів мазепинської друкарні, яка була перевезена до Львова. Брошури, що були в ній надруковані, в певній кількості зберігалися в Замарстинові у директора школи та у Великих Голосках у чиновника колишнього австрійського уряду. Названі особи, за повідомленнями агентури адміністрації, самі ж і поширювали ці

брошури. Надаючи цю інформацію до відома жандармерії, начальник повіту також запитував у цензора губернії, чи не буде він заперечувати проти проведення обшуку у зазначених осіб [129, арк. 379]. Жандарм-цензор у своїй відповіді начальнику повіту від 14 січня 1915 р. писав, що ніяких заперечень щодо обшуку він не має, але подібну акцію треба проводити лише у присутності підвідомчого йому жандармського унтер-офіцера [139, арк. 1-1зв.].

Жандарми-цензори займалися і перлюстрацією кореспонденції. Якщо в мирний час перлюстрація приватної кореспонденції здійснювалася цілком таємно, то під час війни це відбувалося на „цілком законних підставах”.

У зв'язку з цим можна навести такий приклад. 22 квітня 1915 р. начальник жандармів у Галичині надіслав начальнику Київського ГЖУ повідомлення, що „отримано від видатного мазепинського діяча Н. Савицького на ім'я однієї особи листа, зміст якого в перекладі такий: „Криворівня 18.4.1915. Многоуважаемый Господин. Не знаю, что Вы думаете... здесь я поправляюсь после болезни в Галиче и Крилосе. Проживаю у священника О. Волянского вместе с Гнатюком. Сейчас возвратился из Киева В. Дорошенко; он навещал Лопуха и др. товарищей. Если всё пойдет благополучно и будет возможность, так и мы вдвоём отправимся во Львов. Он (Дорошенко), Ф. Корольков, Бачинский и др. товарищи живут в доме Грушевского. Здесь лежат несколько раненых наших стрелцов. Иногда получаем из Вены газеты. Передаю Вам те числа „Діла”, из которых узнаете, что Украинцы пользуются в Вене большим уважением. Они дальше убеждают венское правительство в том, что в России, Украине и Польше вспыхнет восстание, а тогда легко можно справиться с Россией. Мы ожидаем, когда придут русские и займут нашу местность, так как теперь нет возможности достаться ни в Австрию, ни в Галицию. С искренними поздравлениями Н.С.” В дополнение к моей телеграмме от 23 марта 1915 г.” [134, арк. 39-39зв.].

Однак жандарми не завжди ретельно виконували покладені на них функції воєнних цензорів. Так, 27 лютого 1915 р. зі штабу воєнного генерал-губернаторства Галичини керівнику жандармів було направлено листа, де йшлося про недоліки в роботі підвідомчої йому воєнної цензури. Про все це йому сповіщалося „для ві-

дома і керівництва” цензорами [129, арк. 29]. 10 березня 1915 р. він отримав ще одне подібне повідомлення також зі штабу генерал-губернатора. В ньому вказувалося, що діяльність багатьох воєнно-цензурних органів все ще не досягла належного рівня. Цензори не знали багатьох постанов уряду та Сенату стосовно роботи цензури, не відстежували появу різноманітних і невідомо ким написаних звернень та не мали уяви про самі дозволи на друкування та процедуру їх видання [129, арк. 39]. Усе це свідчило про низький рівень підготовки тих, хто був призначений на такі „відповідальні” посади в Галичині.

Після ліквідації наприкінці 1915 р. воєнного генерал-губернаторства Галичини ставлення цензури до українських легальних видань залишалося незмінним. Так, на запит канцелярії новоствореного воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, від 12 жовтня 1916 р. про здійснення нагляду і контролю за періодичними виданнями та їх поширенням серед населення [123, арк. 1], цензурні чиновники, що були підлеглі тернопільському губернатору, надіслали 18 жовтня 1916 р. своєму керівництву відповідну довідку про свою діяльність [123, арк. 2-2зв.]. Подібна відповідь 22 жовтня 1916 р. надійшла від представників воєнної цензури з Чернівецької губернії [123, арк. 3-3зв.]. Але в надісланих довідках навіть жодним словом не згадувалося про будь-які легальні українські видання, оскільки тоді у названих губерніях вони взагалі не виходили.

Що ж стосувалося Наддніпрянської України, то там, за згадкою Д. Дорошенка, „з другої половини 1916 р. в житті українського громадянства в Росії почав відбуватися якийсь перелом. Помалу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло своїх осередків, головно коло ТУПа”. Тоді ж були спроби відновлення української преси. Всі спроби відновити видання журналів українською мовою (про щоденні газети не було що й думати) кінчилися заборонаю видання на першому або другому числі [428, с. 62-63]. Цензура в Києві в особі Т. Флоринського і С. Щоголева „почала вимагати, щоб у виданнях Українського наукового Товариства уживано „ярижного” правопису. У Москві виходив „Промінь”, хоча й виблискував білими сторінками (що їх викреслювала цензура), але якось тримався і до-

тримався до самої революції. Разом з „Украинской жизнью” він був тим вогником, що присвічував пригніченій і заслуженій українській громаді, розкиданій на широких просторах російської держави”[428, с. 64].

Розглянута діяльність царської цензури під час Першої світової війни відносно легальних видань українських політичних партій як на Наддніпрянщині, так і в Галичині свідчить про те, що вона безпосередньо і цілеспрямовано була зосереджена на повному і остаточному знищенні українського друкованого слова. При цьому застосовувалися найрізноманітніші форми, методи та засоби, аби назавжди покінчити з так званим „українським питанням”, використовуючи при цьому, як на її думку, таку „слухну” нагоду, як війна. Викладені факти вказують, що бажана для царської цензури мета на певний час була нею досягнута, і війна значно сприяла цьому. Але розвиток подій у недалекому майбутньому призвів до кардинальної зміни ситуації у зв'язку з падінням царизму.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити певні висновки. Перш за все треба зазначити, що зміст урядових документів та обов'язкових постанов місцевих адміністрацій, якими користувалася цензура, а також її безпосередня діяльність вказували на те, що її ставлення до легальних видань українських політичних партій в кінці XIX й на початку XX ст. не завжди було однаковим і мало певні особливості. Якщо до 1905 р. заборона їх видання визначалася в більшості випадків мовним чинником, то надалі вона залежала від ступеню їх опозиційності до існуючого в країні суспільно-політичного ладу. У період спаду революційного руху урядом були започатковані агресивно-шовіністичні спрямування у діях цензури стосовно видань українських політичних партій. Особливо це стало помітним після 3 червня 1907 р., коли активно були нею задіяні адміністративні утиски поряд з цензурно-судовими.

Після виходу в світ на початку 1910 р. сумнозвісного столипінського циркуляру цензура посилює тиск на національно-політичні видання, що було логічним продовженням політики, започаткованої реакційним переворотом 3 червня 1907 р. При цьому, репресії з боку влади стосувалися не лише самих видань, а й тих, хто їх читав. У цей час цензурні утиски до всіх без винятку україномовних

видань, а до партійних тим більше, набирають універсального характеру. Влада поступово поверталася до цензурної практики, що існувала до 1905 р.,– тобто до обов'язкової попередньої цензури друку.

Під час Першої світової війни дії цензури, а особливо воєнної, були спрямовані на припинення існування українських видань. Саме остання покликана була стати одним з головних засобів для досягнення владою поставленої мети. Це значною мірою на той час вдалося зробити уряду, але, як відомо, не надовго.

ВИСНОВКИ

У досліджуваній період російське самодержавство перебувало в стані загальної політичної кризи, що була зумовлена, в тому числі, виникненням і розвитком масового визвольного і національно-визвольного рухів на теренах імперії. Царизм вимушений був реагувати на таку ситуацію, адже вона загрожувала самому його існуванню. Наприкінці XIX – початку XX ст. відбулись істотні кількісні і якісні зміни у тих сферах суспільного життя, які намагалася контролювати влада. Якщо в 60–80-х рр. XIX ст. український рух у Російській імперії в цілому виступав у вигляді напівлегального громадівського руху, головним завданням якого керівники вважали культурно-освітницьку діяльність, за що від представників влади він отримав назву „українофільства”, то на межі століть він стрімко вийшов за межі вузької українофільської діяльності. Ним опановують політичні ідеї, відбувається його організаційна перебудова на партійній основі. На Наддніпрянщині виникають українські політичні партії лівого та центристського гатунку, які й очолили цей рух.

Самодержавство з декількох шляхів виходу зі становища, в якому воно опинилося, та з метою збереження свого панівного статусу в державі обрало для себе найбільш простий і швидкий, але, як виявилось надалі, найменш перспективний з них – шлях на подальше розширення масштабів власної каральної політики. Не дивно, що члени та прихильники цих партій за свою діяльність зазнавали різноманітних репресій з боку самодержавної влади.

Каральні заходи стосовно представників українських політичних партій та їх прихильників здійснювали головним чином представники адміністрації, поліції, цензури, в тому числі й військової, а також органи судового відомства (прокуратура, загальноцивільні та військові суди), які досить тісно співпрацювали з виконавчими органами влади. На місцях репресивні дії царської влади переважно координувалися керівниками губернської адміністрації у відповідності з наданими царем та чинним законодавством повноваженнями.

Викладений на сторінках дисертації матеріал дає підстави для таких висновків.

1. У зв'язку з тим, що „українське питання” в суспільно-політичному житті Росії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. займало одне з чільних місць, воно постійно було в центрі уваги адміністративного апарату царизму. Його центральні та місцеві органи, незважаючи на слабкість адміністративної системи, яку вони представляли, та відсутність єдності в рядах російської бюрократії у підході до нього, координували свої дії щодо українського руху та його очільників, які мали чітко визначену репресивну державоохоронну направленість.

Одним із головних завдань, що були поставлені центральними владними структурами перед місцевою адміністрацією та її керівництвом в українських губерніях наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., було здійснення ними постійної боротьби з українським національно-визвольним рухом, який невпинно продовжував розвиватись. А з появою на початку ХХ ст. українських політичних партій, які очолили та активізували його діяльність, означена протидія йому з боку адміністрації на місцях була в першу чергу спрямована саме проти них.

Губернатори, спираючись на досить розгалужений місцевий адміністративний апарат та надані їм царизмом карально-поліцейські функції, активно використовували всі чинники для боротьби з супротивниками існуючого ладу, серед яких зазначені представники українського національно-визвольного руху займали чи не одне з чільних місць. Дуже широко губернатори застосовували надане їм право законодавчої ініціативи у підлеглих їм губерніях, видаючи свої обов'язкові постанови „з метою правильного та успішного виконання, відповідно до місцевих умов, узаконень про громадське благочиння, порядок та безпеку”. Одним із головних засобів, які використовувалися царською адміністрацією на місцях для покарання представників та прихильників українських політичних партій за їх діяльність, були так звані „адміністративні заходи”, широке і безконтрольне використання яких адміністрацією передбачало введення нею надзвичайних станів згідно з чинним „Положенням про охорону”. В її руках при цьому концентрувалася вся повнота виконавчої (у тому числі й військової) та судової влади. І губернатори активно користувалися наданим їм правом.

Найбільша кількість застосування губернаторами адміністративних покарань стосовно представників та прихильників українських політичних партій за скоєні ними „державні злочини” з моменту їх появи і до початку Першої світової війни припадала саме на періоди Першої російської революції та столипінської реакції (тобто на 1905–1908 рр.). Надалі кількість їх поступово зменшувалась у зв'язку з загальним спадом партійного життя через масові погроми цих партій каральними органами самодержавства, але така практика зберігалася.

До нової хвилі репресій проти членів українських політичних партій царська влада вдалася в роки Першої світової війни. При цьому поряд з уже випробуваними засобами протидії своїм політичним опонентам не тільки в Наддніпрянській Україні, а й у західноукраїнських землях, де перебували емігрантські кола цих партій та представники українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали, уряд в особі тимчасової самодержавної адміністрації в Галичині застосував і такий засіб, як взяття заручників. Вона з успіхом для себе використовувала його протягом усієї війни. Тих галичан, які, на її думку, підтримували діяльність українських політичних партій Наддніпрянщини та Галичини, було заслано нею в адміністративному порядку у внутрішні та віддалені губернії імперії, в тому числі і до Сибіру. Щоб хоч якось пом'якшити сприйняття європейською громадськістю та внутрішньою думською опозицією суворих дій щодо українства в західноукраїнських землях під час війни, самодержавство пішло на створення Особливої комісії відносно заручників та адміністративно засланих із цих земель. Це мало засвідчити „щирість” його намірів у вирішенні цієї проблеми.

2. Головною силою репресивного апарату самодержавства, що була спрямована проти діяльності представників та прихильників українських політичних партій, була поліція (політична та загальна). Її місцеві підрозділи активно використовували у своїй діяльності циркулярні вказівки та настанови Департаменту поліції як їх керівного органу, генерал-губернатора та місцевих губернаторів, власну агентуру і зовнішній нагляд, перлюстрацію кореспонденції, насамперед приватної, так зване жандармське „листування”, котре в більшості випадків завершувалося обшуками, арештами та попереднім дізнанням членів і прихильників зазна-

чених партій. Вони ж визначали і загальну благонадійність будь-якої особи. Тому співпраця між адміністрацією та жандармсько-поліцейськими органами була якнайтіснішою.

У своїй діяльності проти них вони використовували ті ж самі форми, методи та засоби, що були розроблені царським охоронцем С. Зубатовим для боротьби проти загальноросійського визвольного руху наприкінці XIX – початку XX ст.

При цьому необхідно також зазначити, що для діяльності жандармів та поліції протягом періоду, який розглядається, характерною була відсутність практично будь-яких компромісів та послаблень стосовно членів та прихильників українських політичних партій незалежно від складності громадсько-політичної ситуації в країні (наприклад, під час Першої російської революції 1905–1907 рр.). Ще більше посилення дії цих органів царизму відносно діяльності українських політичних партій та їх прихильників чітко простежується після реакційного перевороту в червні 1907 р., з січня 1910 р., а також напередодні та під час Першої світової війни. Палітра їх діяльності зовнішньо прикривалася ширмою законності подібних дій. Головним для царизму був її кінцевий результат, який повинен був забезпечити подальше існування самодержавного ладу в Росії.

3. Ставлення царської цензури до легальних видань українських політичних партій наприкінці XIX та на початку XX ст. не завжди було однаковим і мало певні особливості. До 1905 р. українське друковане слово сприймалося в більшості випадків з позицій заборони, започаткованої ще Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. Мовний фактор при цьому відігравав практично головну роль. Після виходу в світ 24 листопада 1905 р. нового указу про друк цензура вже не так звертала увагу на мову, якою було написано те чи інше видання. Вона почала забороняти ті з них, які, на її думку, були найбільш небезпечними для існуючого ладу та загрожували його існуванню. З початком спаду Першої російської революції уряд знову почав реанімувати свої колишні агресивно-шовіністичні спрямування відносно легальних українських видань, і в першу чергу видань нелегальних українських партій. У різноманітній системі утисків видань влада, як і раніше, головну роль відводила цензурі.

Після 3 червня 1907 р. легальні видання українських політичних партій ще більше стають об'єктом заборонних заходів. Проти них у більшості випадків використовуються адміністративні покарання, а після появи в січні 1910 р. циркуляра П. Столипіна починає значно швидше відбуватися „повзуче” повернення владою тієї цензури, що була до 1905 р. Спрямованість дій цензури як у центрі, так і на місцях набуває все більше характеру поступової реакційно-шовіністичної навали стосовно легальних видань зазначених партій. Владою вони активно починають звинувачуватися в поширенні так званого „мазепинства” або „українського сепаратизму”.

Під час Першої світової війни дії цензури цілеспрямовано були підпорядковані повному і остаточному знищенню легальних видань українських політичних партій як у Наддніпрянській Україні, так і в західноукраїнських землях, на яких тимчасово знаходилася російська влада і війська, щоб назавжди покінчити з так званим „українським питанням” та всім, що з ним було пов'язане, використовуючи для цього таку слушну нагоду, як війна. Стосовно легальних видань українських політичних партій це значною мірою вдалося зробити царській цензурі, але, як відомо, не надовго.

4. Наприкінці XIX і на початку XX століть судова гілка самодержавної влади покликана була стати головною у покаранні за порушення чинного на той час законодавства в Російській імперії. Разом з тим, характерною рисою царської системи покарання було й те, що виконавча влада мала можливість маніпуляції засобами покарання в залежності від конкретних обставин. Особливо це знаходило свій прояв під час застосування нею надзвичайних заходів. Таким чином, виконавча влада в особі її керівника на місцях (генерал-губернатор, губернатор) мала прямий та безпосередній вплив на владу судову, яка в такому випадку була підлеглою їй.

Що ж стосується дій судової влади самодержавства відносно покарання представників та прихильників українських політичних партій за їх діяльність, то в період, який розглядається, вони досить активно відбувалися в Україні. Особлива суворість з боку суду була до тих, хто брав участь у революційних та інших

політичних виступах проти існуючого самодержавного ладу в країні, виборах до Державної думи в лавах революційних, демократичних та національно-визвольних сил тощо. Після розпуску царизмом I та II Державних дум подібне стосувалося і тих колишніх депутатів цього законодавчого органу самодержавства, які з них або напередодні виборів, або в самій Думі перебували в таборі опонентів політики уряду.

Реакція в країні, що настала на початку червня 1907 р., не обійшла і представників та прихильників зазначених партій, яких засуджував на той час царський суд за учинені ними „державні злочини”. Саме на період 1907-1908 рр. припадає найбільша кількість справ, що розглядалися царськими судами відносно членів українських партій як поміркованого, так і революційного спрямування. Траплялися випадки, коли за здійснений проти влади певний „злочин” особа каралася двічі – в адміністративному та судовому порядку. Головним критерієм при цьому був учинений особою злочин проти влади, а не приналежність до партії того чи іншого спрямування, хоч і це враховувалося царським судом у більшості випадків. Поряд з цим, більша частина з того, що було дозволено переляканою самодержавною владою в роки російської революції, тепер вважалось крамолою і злочином проти існуючого ладу, а царська феміда почала карати навіть тих, хто лише опосередковано був причетний до так званих „політичних” злочинів.

При цьому судами каралися навіть ті „політичні злочинці” з числа представників та прихильників українських політичних партій, котрі за чинним законодавством вважалися неповнолітніми на час скоєння ними злочину проти існуючого ладу.

Разом з тим, розгляд справ у суді та покарання винного за здійснений ним “злочин” проти влади відбувалися при наявності діючих, згідно з судовою реформою в країні, прийнятою на початку 60-х рр., хоча й обмежених надалі, елементів демократії порівняно з адміністративними. Обвинувач повинен був довести провину обвинуваченого, якого, як правило, захищав адвокат, а рішення про наявність чи відсутність вини підсудного визначали присяжні засідателі. Тому судові покарання в більшості випадків до певної міри було ”м’якшим”, ніж при за-

стосуванні адміністративних покарань. Розгляд справ та покарання винних військовими судами здійснювалися ними значно суворіше.

Під час Першої світової війни діяльність судової влади самодержавства досягає свого апогею у справі покарання представників та прихильників українських політичних партій за такі „державні злочини” проти існуючого самодержавного ладу, якими були „сепаратизм” та „мазепинство”. Переважно діяли військові суди, які вправно виконували покладені на них царизмом каральні функції.

Рішення ж судів, які приймалися ними відносно видань українських політичних партій, завжди відповідали чинному в Росії законодавству.

Якщо в цілому внутрішня політика самодержавства в кінці XIX – на початку XX ст. була непослідовною, то його заходи відносно діяльності українських політичних партій в зазначений період були досить продуманими, методичними і спрямованими на припинення їх діяльності та існування. Серед них, як правило, переважали репресивно-каральні. Це було навіть у роки Першої російської революції, коли царизм змушений був заговорити про необхідність незначних конституційних реформ, що були в основному половинчастими й украй поміркованими.

Разом з тим, досягнутий рівень теоретичних та конкретно-історичних досліджень, а також наведений у дисертації фактичний матеріал з різноманітних джерел, що висвітлює діяльність царського апарату влади стосовно названих партій, надає можливість автору дисертації, базуючись на них, запропонувати власну концепцію політики самодержавства щодо українства та його політичних очільників, яка мала дуалістичний характер.

Її перший напрям ґрунтувався на формальній відсутності у російському законодавстві правових обмежень за національною ознакою для малоросів, які до того ще й офіційно вважалися частиною загальноросійської нації, мали єдину православну конфесію з росіянами тощо, а також положень, що проголошували б принципи національної політики самодержавства. Вони в Російській імперії ніколи не піддавались на офіційному рівні утискам за ознакою етнічної приналежності на індивідуальному рівні. Положенням Комітету міністрів від 21 січня 1905 р. керівництву державних органів, у тому числі й на місцях, доручалося переглянути

чинне законодавство про українську мову. До цього треба додати визнання Російською Академією Наук української мови самостійно розвинутою, а не наріччям російської, як офіційно вважалося на той момент, та її рекомендації, яку вона висловила 1905 р., скасувати заборони українського друкованого слова. Демократичні свободи, оголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., надали можливість прихильникам українства проявити їх певну здатність до дій, що й було негайно використано. Ними було офіційно започатковано українську пресу в державі, засновано національні культурно-просвітницькі установи, утворено українські думські фракції в I та II Державних думах тощо. Але це не змінило засад політики щодо українства.

Що ж стосується другого напрямку цієї політики, то слід зазначити, що українські партії Наддніпрянщини з моменту їх появи і до повалення самодержавства ніколи не існували легально, оскільки їх програмні положення містили в собі вимоги припинення існування абсолютної монархії в Росії. У деяких з них обґрунтовувалася необхідність революції. Тому коли їх представники заявляли про свою українську ідентичність, що виключала загальноросійську, або якимось іншим чином у своїй діяльності (літературній, культурно-просвітницькій, громадсько-політичній та ін.) виходили за межі чинного в Росії законодавства, тоді їх починали вважати відступниками і злочинцями.

Аналогічний виклик з боку інших національностей, що проживали в країні, сприймався російською верхівкою як виклик ззовні. У той же час подібна позиція діячів українського руху сприймалася російською державною верхівкою як внутрішньополітична диверсія та загроза цілісності всієї Російської імперії. Це передбачало встановлення досить ретельного нагляду за ними та їх діяльністю з боку відповідних структур виконавчої та судової гілок самодержавної влади. При подальших її проявах вони відразу ж починали вдаватися до адміністративно-заборонних та репресивних заходів стосовно них. Вироблена концепція є теоретичною складовою проблеми, що досліджується.

Ці напрями органічно впливали з традиційної національної політики самодержавства, яка давала змогу національним меншинам поєднувати їх мову та ку-

льтуру з відданістю цареві та імперській державі. При цьому етнічні категорії, як правило, ігнорувалися на користь станових та конфесійних принципів. Зрештою, така політика самодержавства не мала перспектив. Вона повинна була еволюціонувати або в напрямі надання українцям більших можливостей для їх національного самовираження, або в бік посилення її репресивної складової.

Революція 1905 р. надала значний імпульс усім національним рухам в імперії, в тому числі й українському, а вищезгаданий Маніфест створив відповідні умови для цього. Це головним чином сприяло активізації політичного етапу в їх розвитку. Перспектива такого розвитку українського руху та діяльність тих, хто його очолював, загрожували б надалі як самодержавству, так і самому існуванню єдиної Російської імперії. Тому дії самодержавного апарату проти них були відповідними. А надалі, починаючи від часу прем'єрства П. Столипіна, стала домінувати репресивна складова.

Хоча сама політика царизму в національному питанні після державного перевороту в червні 1907 р. була непослідовною, суперечливою, а також двоїстою, вирішальну роль в імперській політиці на той час почали відігравати російські національні інтереси, що не могло не позначитися і на репресивних діях самодержавного апарату стосовно тих, хто очолював українські політичні партії. Напередодні та під час Першої світової війни відбувається подальше швидке зміщення пріоритетів імперської політики в бік щойно зазначених інтересів, а також їх зміцнення, що призвело до посилення репресій відносно діяльності представників цих партій. Окупувавши доволі швидко на початку війни західноукраїнські землі та бажаючи назавжди покінчити з так званим „українським питанням”, царська влада розпочала здійснювати відповідну репресивну політику в першу чергу як проти емігрантських діячів українських партій Наддніпрянщини, що перебували на них, так і тих представників та прихильників українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали.

У той же час результати діяльності самодержавного апарату влади стосовно українських політичних партій на початку ХХ ст. не можна оцінити однозначно. З одного боку, підсумком їхньої роботи були розгромлені організації цих партій (і

особливо революційного спрямування) на Наддніпрянщині, а їх члени та прихильники суворо покарані. Багато представників та прихильників українських партій під час Першої світової війни, а особливо з Галичини, було заслано в центральні та віддалені губернії імперії. З іншого боку, стала очевидною нездатність влади повністю знищити їх. Дії царизму з метою самозбереження, утримання політичного контролю над суспільством та реалізації завдань своєї внутрішньої політики за допомогою в основному силових заходів, переважання використання керівниками органів місцевої адміністрації каральних функцій над іншими дозволяє характеризувати самодержавну владу як таку, більшість представників якої не бажали її еволюції в бік конституційної монархії з тими чи іншими елементами демократії.

Разом з тим, викладене в дисертації дає можливість висловити деякі рекомендації:

1. Щоб мати більш повне уявлення про стан і розвиток визвольного руху на Наддніпрянщині проти царизму на початку ХХ ст., було б цілком доцільно продовжити подальші дослідження про ставлення і дії самодержавного апарату стосовно діяльності інших його складових в Україні, які, поряд із загальноросійськими партіями, очолювали також національні партії різних спрямувань (польські, єврейські, вірменські тощо), що існували на її теренах.

2. Вивчення цих питань дасть змогу в подальшому звернутися до створення узагальнювальних праць про політику царизму стосовно всіх національних партій, які діяли в Україні на початку ХХ ст., показати рівень його підходу до них, визначити загальне і особливе в такій діяльності тощо.

3. Важливе значення для подальшого вивчення проблеми могла б мати підготовка і видання аналогічних тематичних збірників документів та матеріалів, хрестоматій, які б стосувалися політики самодержавної влади щодо українських політичних партій Наддніпрянщини, а також інших національних партій в Україні на початку ХХ ст.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть стати певною мірою підґрунтям для подальшого розроблення і написання виваженої та більш повної віт-

чизняної історії. Результати дослідження можуть бути використані для створення узагальнювальних праць з історії України, висвітлення політики російського самодержавства на Наддніпрянщині протягом понад двох з половиною століть та її наслідків для України, в процесі викладання історії України та загальної історії, написання підручників та навчальних посібників для нормативних і спеціальних курсів у системі вітчизняної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи та матеріали

Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДАУК)

Фонд 268 (Південне районне охоронне відділення, м. Одеса).

1. Ф.268. – Оп.1. – Спр.81. Листування з Департаментом поліції, Московським охоронним відділенням, Бессарабським ГЖУ та іншими установами про політичну перевірку, розшук та арешти осіб, які належали до РСДРП, партії есерів й інших партій та організацій (1907 р.). – 70 арк.
2. Ф.268. – Оп.1. – Спр.226. Листування з Департаментом поліції, Катеринославським охоронним відділенням, жандармським управлінням м. Одеси та іншими установами про діяльність, розшук та арешт осіб, які належали до Одеської організації РСДРП (1908 р. – 1909 р.). – 291 арк.
3. Ф.268. – Оп.1. – Спр.281. Агентурні відомості про різні партії, що надходили від полковника Іванова з Дніпровська. Агентурні відомості з Дніпровського повіту Таврійської губернії (1908 р.). – 20 арк.
4. Ф.268. – Оп.1. – Спр.379. Листування з Департаментом поліції, Бессарабським ГЖУ, Миколаївським охоронним відділенням та іншими установами про підготовку організацій РСДРП до створення Південної обласної соціал-демократичної організації та іншим питанням (1909 р. – 1910 р.). – 155 арк.

Фонд 274 (Київське губернське жандармське управління).

5. Ф.274 – Оп.1. – Т.1. – Спр.1117. Обвинувальний акт Київського військово-окружного суду в справі про повстання 4 та 5 понтонних батальйонів та військово-телеграфної роти 14 саперного батальйону в м. Києві 18 листопада 1905 р. (1906 р.). – 146 арк.
6. Ф.274 – Оп.1. – Т.1. – Спр.2033. Справа про діяльність української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка". (1907 р. – 1912 р.). – 64 арк.

7. Ф.274 – Оп.1. – Т.1. – Спр.2053. Справа про арешт Головного комітету української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка". (1907 р. – 1909 р.). – 323 арк.
8. Ф.274 – Оп.1. – Т.1. – Спр.2057. Справа про діяльність Київської організації української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка". (1907 р. – 1908 р.). – 165 арк.
9. Ф.274 – Оп.1. – Т.2. – Спр.2082. Огляд Департаменту поліції про діяльність соціал-демократичної партії Королівства Польського та Литви. (1908 р.). – 20 арк.
10. Ф.274 – Оп.1. – Т.2. – Спр.2882. Список осіб, які були під негласним наглядом поліції в м. Каневі та Канівському повіті. (1911 р.). – 16 арк.
11. Ф.274 – Оп.4. – Спр.217. Листування з Департаментом поліції, київським поліцмейстером та іншими установами про установаження спостереження за діяльністю Всеросійського сільськогосподарського з'їзду, що відбувався в м. Києві у вересні 1913 р. та про політичну перевірку делегатів, які прибули на з'їзд. (1913 р.). – 212 арк.
12. Ф.274 – Оп.4. – Спр.342. Доповіді командирів Окремого корпусу жандармів про діяльність організацій РСДРП, партії есерів, УСДРП, партії "Бунд", груп анархістів-комуністів та інших партійних організацій в м. Києві та в Київській губернії. (1914 р. – 1915 р.). – 27 арк.
13. Ф.274 – Оп.5. – Спр.7. Копії документів, що були здобуті агентурним шляхом начальниками губернських жандармських управлінь, котрі адресовані особам, які підозрювалися в належності до української буржуазно-націоналістичної партії УСДРП. (1912 р. – 1914 р.). – 568 арк.
14. Ф.274 – Оп.5. – Спр.27. Циркуляри Департаменту поліції про обшуки та арешти осіб, які належали до української буржуазно-націоналістичної партії "мазепинців". (1914 р. – 1916 р.). – 29 арк.
15. Ф.274 – Оп.5. – Спр.68. Наряди філерів Київського губернського жандармського управління за 1916 р. (1916 р.). – 310 арк.

Фонд 275 (Київське охоронне відділення).

16. Ф.275. – Оп.1. – Т.1. – Спр.2. Зведення відомостей Департаменту поліції про

революційний рух у Росії за 1903 р. (1903 р.). – 423 арк.

17. Ф.275. – Оп.1. – Т.1. – Спр.9. Агентурні відомості про діяльність Київського комітету РСДРП, партії есерів та партії "Бунд". (1902 р.). – 3 арк.

18. Ф.275. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1108. Справа про арешт 10 лютого 1906 р. в м. Києві друкарні Української радикальної партії. (1906 р.). – 67 арк.

19. Ф.275. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1962. Листування з київським губернатором, Тифліським ГЖУ та іншими установами про політичну перевірку різних осіб. (1909 р.). – 582 арк.

20. Ф.275. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1988. Листування з Київським, Подільським і Волинським ГЖУ та іншими установами про політичну перевірку осіб, які підозрювалися в належності до партії есерів, вірменської партії "ГНЧАК" та інших партій і організацій. (1910 р.). – 517 арк.

21. Ф.275. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2223. Листування з київським губернатором, Київським ГЖУ, Донським та Читинським охоронними відділеннями та іншими установами про політичну перевірку різних осіб. (1910 р.). – 422 арк.

Фонд 276 (Південно-Західне районне охоронне відділення, м. Київ).

22. Ф.276. – Оп.1. – Спр.103. Зведення агентурних відомостей по Подільській губернії про діяльність партій РСДРП, "Бунда", української партії "Спілка". (1907 р. – 1909 р.). – 336 арк.

23. Ф.276. – Оп.1. – Спр.105. Зведення агентурних відомостей по Подільській губернії про діяльність партій РСДРП, есерів, української партії "Спілка". (1907 р. – 1909 р.). – 285 арк.

24. Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. Зведення агентурних відомостей про діяльність партії есерів, членів української партії "Спілка". (1907 р. – 1909 р.). – 306 арк.

25. Ф.276. – Оп.1. – Спр.107. Зведення агентурних відомостей про діяльність партії РСДРП, членів української партії "Спілка" та ін. (1907 р. – 1909 р.). – 410 арк.

26. Ф.276. – Оп.1. – Спр.227. Листування з начальниками губернських жандармських управлінь стосовно осіб, які належали до української партії УСДРП та ін-

ших партій, про політичну перевірку осіб. (1909 р. – 1910 р.). – 357 арк.

27. Ф.276. – Оп.1. – Спр.277. Листування з Подільським ГЖУ, помічником начальника Подільського ГЖУ в Балтському та Вінницькому повітах про розшук осіб, які належали до групи анархістів у Подільській губернії. (1910 р.). – 16 арк.

28. Ф.276. – Оп.1. – Спр.298. Зведення агентурних відомостей по м. Полтаві про діяльність РСДРП, есерів, української партії "Спілка", УСДРП та ін. (1910 р. – 1911 р.). – 200 арк.

29. Ф.276. – Оп.1. – Спр.414. Листування з Департаментом поліції та губернськими жандармськими управліннями про діяльність українських прогресистів та української партії "Спілка". (1911 р. – 1912 р.). – 38 арк.

30. Ф.276. – Оп.1. – Спр.420. Зведення агентурних відомостей по м. Полтаві про діяльність УСДРП та єврейської партії "СС" та ін. (1912 р. – 1913 р.). – 84 арк.

31. Ф.276. – Оп.1. – Спр.427. Листування з губернськими жандармськими управліннями та агентурні відомості про діяльність УСДРП та єврейської партії "СС". (1912 р.). – 452 арк.

32. Ф.276. – Оп.1. – Спр.428. Листування з губернськими жандармськими управліннями та агентурні відомості про діяльність есерів та єврейських партій "Бунд" і "СС". (1912 р.). – 464 арк.

33. Ф.276. – Оп.1. – Спр.471. Агентурні відомості про діяльність УСДРП та єврейської партії "СС" та ін. (1913 р. – 1914 р.). – 548 арк.

Фонд 304 (Харківське охоронне відділення).

34. Ф.304. – Оп.1. – Спр.1. Листування з Департаментом поліції та приставами поліцейських дільниць м. Харкова про поширення в м. Харкові та Харківській губернії листівок Харківського та Донського комітетів РСДРП. (1902 р. – 1903 р.). – 263 арк.

35. Ф.304. – Оп.1. – Спр.116. Справа про арешт Харківського комітету партії есерів. (1906 р.). – 260 арк.

36. Ф.304. – Оп.1. – Спр.120. Відомості про діяльність в м. Харкові організацій РСДРП, партії есерів, групи анархістів-комуністів та інших, щоденники агентур-

них спостережень за особами, які належали до Харківського комітету партії есерів; списки осіб, які підлягали адміністративному висланню за межі Харківської губернії. (1906 р.). – 284 арк.

37. Ф.304. – Оп.2. – Спр.11. Донесення в Департамент поліції та листування з Харківським ГЖУ стосовно осіб, які належали до українських буржуазно-націоналістичних партій "РУП", "НУП" та ін. Про відкриття пам'ятника поету Котляревському в м. Полтаві. (1903 р. – 1904 р.). – 310 арк.

38. Ф.304. – Оп.2. – Спр.17. Листування з Департаментом поліції та Харківським ГЖУ відносно арешту тюремного наглядача Гетьмана К. за передачу ним листів від ув'язнених у тюрмі членів "Харківської вільної громади" української буржуазно-націоналістичної партії "РУП". (1904 р.). – 19 арк.

39. Ф.304. – Оп.2. – Спр.18. Донесення та листування з Департаментом поліції про діяльність Харківського комітету РСДРП і про зростання впливу більшовиків серед робітників; про політичні демонстрації та страйки робітників паровозобудівельного заводу та інших заводів у Харкові в 1905 р. Відомості про особистий склад Харківського охоронного відділення. (1905 р. – 1906 р.). – 236 арк.

40. Ф.304. – Оп.2. – Спр.22. Листування з Департаментом поліції про перлюстрацію листів осіб, які належали до української буржуазно-націоналістичної партії УСДРП. Копія програми, плани та інструкції ЦК УСДРП. (1906 р.). – 54 арк.

Фонд 313 (Катеринославське губернське жандармське управління).

41. Ф.313. – Оп.2. – Т.1. – Спр.1131. Донесення та листування з Департаментом поліції, Київським ГЖУ та іншими про нагляд за різними особами, протоколи допиту осіб, які були заарештовані поліцією, брошури Української радикальної партії під назвою "Як люде прав собі добувають" і прокламації соціалістів-революціонерів. (1905 р.). – 725 арк.

42. Ф.313. – Оп.2. – Т.1. – Спр.1870. Справа про діяльність професійних союзів у м. Катеринославі та Катеринославській губернії. (1914 р.). – 316 арк.

43. Ф.313. – Оп.2. – Т.2. – Спр.2805. Запити, донесення та листування з помічником начальника Катеринославського ГЖУ в Олександрівському та Павлоградсь-

кому повітах Катеринославської губернії повітовим справником та іншими відносно осіб, які брали участь у революційному русі та інших, котрі знаходилися під наглядом поліції. (1913 р.). – 826 арк.

44. Ф.313. – Оп.2. – Т.2. – Спр.3146. Агентурні відомості про діяльність УСДРП. (1915 р.). – 36 арк.

45. Ф.313. – Оп.2. – Т.2. – Спр.3308. Донесення Департаменту поліції та листування з Київським ГЖУ, Московським охоронним відділенням та іншими про нагляд і розшук членів УСДРП, які поширювали революційні звернення в м. Катеринославі й Катеринославській губернії та про закриття Катеринославського літературного товариства "Просвіта". (1916 р.). – 220 арк.

46. Ф.313. – Оп.2. – Т.2. – Спр.3309. Справа про діяльність членів Катеринославської організації УСДРП. (1916 р. – 1917 р.). – 185 арк.

Фонд 315 (Канцелярія воєнного прокурора військово-окружного суду Київського військового округу).

47. Ф.315. – Оп.2. – Спр.141. Справа про молодого солдата 42ГО піхотного Якутського полку Ісидора Скорохода. (1907 р. – 1908 р.). – 32 арк.

Фонд 316 (Військово-окружний суд Київського військового округу).

48. Ф.316. – Оп.1. – Спр.539. Про обвинувачення солдата 42ГО піхотного Якутського полку Скорохода І., який належав до буржуазно-націоналістичної "Української радикальної партії" та відмовився нести військову службу. (1907 р. – 1910 р.). – 50 арк.

Фонд 317 (Прокурор Київської судової палати).

49. Ф.317. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1899. Справа про обвинувачення тесляра Щербакка Є.Є., слюсаря Петрова П.І. та інших у належності до організації "Киевские революционеры – независимые" і поширення в м. Києві брошури "Как держать себя на допросе", журналу "Свобода" та іншої нелегальної літератури. (1901 р. – 1904 р.). – 132 арк.

50. Ф.317. – Оп.1. – Т.3. – Спр.3545. Справа про обвинувачення доньки священни-

ка Андрієвської О., яка проживає в м. Чернігові, в збереженні з метою поширення звернення "К земским гласным", видання Чернігівської групи РСДРП, прокламацій "Української демократичної партії" та ін. (1906 р. – 1908 р.). – 20 арк.

51. Ф.317. – Оп.1. – Т.2. – Спр.4292. Справа про обвинувачення селянина Бунеця К.А. в поширенні ним серед робітників ст. Козятин Південно-Західної залізниці брошур видання "Української радикальної партії". (1906 р. – 1914 р.). – 20 арк.

52. Ф.317. – Оп.1. – Т.2. – Спр.4293. Справа про обвинувачення селянина Сераковського І.К. у збереженні та поширенні ним брошур Української націоналістичної партії серед селян с. Жемелинці Острозького повіту Волинської губернії. (1906 р. – 1907 р.). – 5 арк.

53. Ф.317. – Оп.1. – Т.2. – Спр.4847. Справа про обвинувачення селянина Лельчука М. у поширенні ним брошур Української радикальної партії серед робітників Денгорського цукрового заводу в Таращанському повіті Київської губернії. (1907 р.). – 4 арк.

Фонд 318 (Київська судова палата).

54. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.260. Справа про обвинувачення коваля Піотровського П.І. та Ковальського М.М. у поширенні в м. Острозі Волинської губернії брошур і прокламації РУП та іншої нелегальної літератури. (1904 р.). – 57 арк.

55. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.467. Справа про обвинувачення тесляра Диніна І.А. та аптекарського учня Барановського І. в поширенні відозв РУП серед мешканців м. Кролевець Чернігівської губернії. (1905 р.). – 13 арк.

56. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.473. Справа про обвинувачення студента Київського університету Канівця П.П. в доставці з-за кордону в м. Кременець Волинської губернії брошур РСДРП, РУП та іншої нелегальної літератури. (1905 р.). – 58 арк.

57. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.787. Справа про обвинувачення учня Київської духовної семінарії Сікори П.І. в належності до РУП, організації нелегальної друкарні та збереження рупівської та іншої нелегальної літератури. (1906 р. –

1908 р.). – 142 арк.

58. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.951. Справа про обвинувачення учителя 2-х класного Турійського училища Остапенка С.С. та селянина Столярського В.А. у поширенні звітів та інших видань Всеросійського селянського союзу й програми УРП серед селян м. Турії Волинської губернії. (1906 р. – 1907 р.). – 83 арк.

59. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.1055. Справа про обвинувачення бувшого учня технічного училища в м. Ніжині Максименка П.С. за належність до УСДРП. (1906 р. – 1908 р.). – 74 арк.

60. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.1060. Справа про обвинувачення Дятлова П.Г. та міщанина Гехта М.Г., які належали до РУП, зберігали партійну літературу і виступали на мітингу в м. Фастові. (1906 р.). – 130 арк.

61. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.1066. Справа про обвинувачення селянина Бунця К.А. у поширенні брошур УРП серед селян Бердичівського повіту Київської губернії. (1906 р.). – 29 арк.

62. Ф.318. – Оп.1. – Т.1. – Спр.1091. Справа про обвинувачення редактора газети "Громадська думка" Матушевського Ф. в опублікуванні статті "Події в Юзівці Катеринославської губернії", що описувала робочі мітинги на шахтах і заводах Донецького басейну. (1907 р.). – 35 арк.

63. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1185. Справа про обвинувачення селянина Кошеля А.С. у поширенні звернень РСДРП і прокламацій "Спілки" та іншої нелегальної літератури серед селян с. Малого Браталова Волинської губернії. (1907 р. – 1908 р.). – 36 арк.

64. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1251. Справа про обвинувачення тесляра Г. Гартовського та козака Сердюка І.Ф., які проживали в м. Ніжині Чернігівської губернії, у збереженні звернень УСДРП та іншої нелегальної літератури. (1907 р. – 1910 р.). – 125 арк.

65. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1710. Справа про обвинувачення міщанина Августиновича Д.І. у належності до Острозької організації УСДРП, гектографуванні газет і брошур УСДРП. (1907 р. – 1908 р.). – 47 арк.

66. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1711. Справа про обвинувачення козаків Здрас-

туя С.Я., Кірея Д.П. та інших у належності до Конотопської організації УСДРП і складання гектографованих звернень УСДРП. (1907 р. – 1909 р.). – 63 арк.

67. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1714. Справа про обвинувачення студента Празької політехніки Кривенюка М.В., який проживав у с. Гнойниці Острозького повіту Волинської губернії, в збереженні літератури УДП. (1907 р. – 1908 р.). – 67 арк.

68. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1717. Справа про обвинувачення Жука А., Скрипникова Г., Винниченка В., студентів Київського університету Завадського С., Сорочера І. та інших у належності до української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка", проведенні зборів, на яких обговорювалося питання стосовно вступу "Спілки" до РСДРП, збереженні партійної документації та нелегальної літератури. (1907 р. – 1911 р.). – Т.1. – 366 арк.

69. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1718. Справа про обвинувачення Жука А., Скрипникова Г., Винниченка В., студентів Київського університету Завадського С., Сорочера І. та інших у належності до української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка", проведенні зборів, на яких обговорювалося питання стосовно вступу "Спілки" до РСДРП, збереженні партійної документації та нелегальної літератури. (1907 р. – 1908 р.). – Т.ІІ. – 206 арк.

70. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1720. Справа про обвинувачення Жука А., Скрипникова Г., Винниченка В., студентів Київського університету Завадського С., Сорочера І. та інших у належності до української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка", проведенні зборів, на яких обговорювалося питання стосовно вступу "Спілки" до РСДРП, збереженні партійної документації та нелегальної літератури. (1906 р. – 1907 р.). – Т.ІV. – 436 арк.

71. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1729. Справа про обвинувачення депутата ІІ Державної думи селянина Красилюка І.М. у поширенні прокламацій Головного комітету "Спілки" серед селян с. Томашівки Чернігівського повіту Київської губернії. (1907 р. – 1913 р.). – 57 арк.

72. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1753. Справа про припинення слідства стосовно відповідального редактора газети "Слово" Корольової О.О., яка обвинувачувалася

в опублікуванні статті "Братства сільських робітників по чужих сторонах". (1907 р.). – 13 арк.

73. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1878. Справа про обвинувачення учителя Дудича В.С., псаломщика Садовського І.О. в організації Союзу сільських учителів Радомисльського повіту Київської губернії та у збереженні звернень "Маніфест до армії та флоту від трудової групи і с.-д. фракції Державної Думи", "Всенародна Установча рада" та інших, а також нелегальних брошур. (1908 р.). – 289 арк.

74. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1895. Справа про обвинувачення Залізняка М.К. і Квасницького Ю.О., які проживали в м. Києві, у збереженні брошур "Як люде прав собі добувають", "Два закона" та іншої нелегальної літератури і друкарських приладь. (1908 р. – 1909 р.). – 51 арк.

75. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2040. Справа про обвинувачення Солнцевої З.М., яка проживала в с. Пінчуках Васильківського повіту Київської губернії, в збереженні нелегальної брошури "Який буває державний лад". (1909 р. – 1911 р.). – 68 арк.

76. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2163а. Справа про обвинувачення дворянки Колоніус Н.М., яка проживала в м. Глухові Чернігівської губернії, у належності до РУП та збереженні друкарського верстата та друкарського шрифту. (1910 р. – 1912 р.). – 57 арк.

77. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2164. Справа про обвинувачення дворянки Колоніус Н.М., яка проживала в м. Глухові Чернігівської губернії, у належності до РУП та збереженні друкарського верстата та друкарського шрифту. (1909 р. – 1910 р.). – 62 арк.

78. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2441. Справа про обвинувачення студента Київського університету Войташевського Г.П. у належності до української буржуазно-націоналістичної партії УСДРП та гектографуванні націоналістичних звернень. (1914 р.). – 125 арк.

79. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2552. Справа про обвинувачення Власенка О.Г. у збереженні звернень Київської організації української буржуазно-націоналістичної партії УСДРП. (1914 р. – 1915 р.). – 101 арк.

80. Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2673. Справа про обвинувачення книговидавця Новосельського О.О. у виданні брошури М. Драгоманова "Шевченко, українофили и социализм". (1916 р. – 1917 р.). – 23 арк.

Фонд 320 (Полтавське губернське жандармське управління).

81. Ф.320. – Оп.1. – Спр.395. Дізнання про дворянку Гулькевич Є., лікаря Машуру С. та інших, які обвинувачувалися в поширенні літератури буржуазно-націоналістичного характеру видання Полтавської Громади УДП в м. Шишаки. (1905 р. – 1906 р.). – 143 арк.

82. Ф.320. – Оп.1. – Спр.399. Дізнання про священника Геращенка А.А., який звинувачувався у поширенні прокламацій буржуазно-націоналістичної "Громади" УДП серед мешканців м. Мачехи Полтавського повіту. (1905 р. – 1912 р.). – 50 арк.

83. Ф.320. – Оп.1. – Спр.774. Листування з Департаментом поліції та жандармськими управліннями з відомостями про осіб, які належали до РСДРП та до інших партій; про політичну перевірку різних осіб. (1906 р.). – 186 арк.

84. Ф.320. – Оп.1. – Спр.1382. Розшукові циркуляри Департаменту поліції за 1914 р. (1914 р.). – 554 арк.

85. Ф.320. – Оп.1. – Спр.1382в. Донесення начальника Полтавського ГЖУ Департаменту поліції про український національний рух. Копія донесення начальника Київського ГЖУ Департаменту поліції та ін. (1914 р.). – 32 арк.

86. Ф.320. – Оп.1. – Спр.1409. Циркуляри Департаменту поліції та листування з жандармськими управліннями з відомостями про осіб, які належали до буржуазно-націоналістичних організацій. (1915 р. – 1916 р.). – 178 арк.

Фонд 321 (Розшуковий пункт Полтавського губернського жандармського управління).

87. Ф.321. – Оп.1. – Спр.22. Листування з Департаментом поліції, помічниками начальника Полтавського ГЖУ в повітах та іншими установами про діячів Роменської та Полтавської організацій УСДРП; про страйки робітників друкарень і Крюковських майстерень в м. Полтаві та з інших питань. (1907 р. – 1908 р.). –

121 арк.

88. Ф.321. – Оп.1. – Спр.237. Листування зі штабом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, помічниками начальника Полтавського ГЖУ та іншими про діячів УСДРП у Полтавській губернії, а також осіб, які належали до цієї партії. (1915 р. – 1916 р.). – 182 арк.

89. Ф.321. – Оп.1. – Спр.238. Листування зі штабом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, помічниками начальника Полтавського ГЖУ та іншими про діячів УСДРП у Полтавській губернії, а також осіб, які належали до цієї партії. (1916 р.). – 180 арк.

Фонд 323 (Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтавському, Костянтиноградському та Миргородському повітах).

90. Ф.323. – Оп.2. – Спр.27. Циркуляри Департаменту поліції та листування з начальником Полтавського ГЖУ та іншими про діячів української буржуазно-націоналістичної партії "мазепинців"; "Спілки визволення України" та інших; про осіб, які належали до цих партій. Огляд політичного руху в Галичині. (1915 р. – 1916 р.). – 112 арк.

Фонд 324 (Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Костянтиноградському, Зенківському та Кобеляцькому повітах).

91. Ф.324. – Оп.1. – Спр.11. Листування з начальником Полтавського ГЖУ стосовно осіб, які належали до українських буржуазно-націоналістичних гуртків в м. Костянтинограді. (1917 р.). – 6 арк.

Фонд 326 (Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Прилукському, Пирятинському та Лохвицькому повітах).

92. Ф.326. – Оп.1. – Спр.65. Циркуляри Департаменту поліції та листування з начальником Полтавського ГЖУ про діяльність, розшук та установлення нагляду за особами, які належали до РСДРП, про запобігання святкуванню жіночого дня (10 лютого 1913 р.) та з інших питань. (1913 р. – 1914 р.). – 124 арк.

Фонд 328 (Регістраційне бюро в м. Полтаві).

93. Ф.328. – Оп.1. – Спр.7. Листування з начальниками охоронних відділень і помічниками начальника Полтавського ГЖУ про діяльність української буржуазно-націоналістичної партії УСДРП та про осіб, які належали до цієї партії. Прізвища філерів. (1909 р.). – 114 арк.

Фонд 336 (Харківське губернське жандармське управління).

94. Ф.336. – Оп.1. – Т.П. – Спр.2519. Справа про припинення дізнань відносно осіб, які обвинувачувалися у належності до політичних партій, збереженні нелегальної літератури та іншого за браком доказів. – Т.5. (1907 р. – 1908 р.). – 313 арк.

95. Ф.336. – Оп.1. – Т.П. – Спр.2805. Справа про обшук та здійснення дізнання відносно студента Харківського технологічного інституту Карпова В.А., який обвинувачувався в збереженні програм українських буржуазно-націоналістичних парій "НУП" та "УДРП". (1907 р. – 1909 р.). – 54 арк.

96. Ф.336. – Оп.1. – Т.П. – Спр.3635. Листування з харківським поліцмейстером про установлення негласного нагляду поліції за особами, які проживали в м. Харкові та обвинувачувалися в належності до нелегальних організацій. (1911 р. – 1913 р.). – 237 арк.

97. Ф.336. – Оп.1. – Т.П. – Спр.3645. Справа про колишнього студента Харківського університету Крата П.Г., який підозрювався в належності до української буржуазно-націоналістичної організації УСДРП. (1911 р.). – 64 р.

Фонд 347 (Військово-окружний суд Одеського військового округу).

98. Ф.347. – Оп.1. – Т.Ш. – Спр.2747. Справа про обвинувачення козака Гороховського М.Ф., селянина Чубатого М.А. та інших у поширенні листівок УСДРП в Новомосковському повіті Катеринославської губернії. (1916 р. – 1917 р.). – 205 арк.

Фонд 348 (Одеська судова палата).

99. Ф.348. – Оп.1. – Спр.131. Справа про обвинувачення селянина Шевчука К.І.

та студентів Рогозинського М., Свинцова М. в агітації селян с. Песці Ушицького повіту Подільської губернії проти сплати податків та поширення прокламацій "Выборгское воззвание" колишніх депутатів І Державної думи, "До селян" та іншої нелегальної літератури. (1906 р. – 1907 р.). – 208 арк.

100.Ф.348. – Оп.1. – Спр.295. Справа про обвинувачення Біблера С.Л., який проживав у м. Вінниці, у збереженні з метою поширення прокламації "Кого выбирать в Государственную Думу" видання української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка". (1907 р. – 1908 р.). – 47 арк.

101.Ф.348. – Оп.1. – Спр.372. Справа про обвинувачення міщанина Шнейдера А. та селянина Слободянюка А. в читанні селянам с. Бджільне Гайсинського повіту Подільської губернії революційних віршів та збереження прокламацій видання української буржуазно-націоналістичної партії "Спілка". (1908 р. – 1917 р.). – 93 арк.

Фонд 350 (Помічник начальника Херсонського ГЖУ в м. Херсоні).

102.Ф.350. – Оп.1. – Спр.2. Зведення про діяльність у м. Херсоні партій РСДРП, "Бунд", сіоністів-соціалістів, української "Спілки" та інших за липень-вересень 1913 р. (1913 р.). – 19 арк.

103.Ф.350. – Оп.1. – Спр.3. Зведення про діяльність в м. Херсоні партій РСДРП, есерів, української "Спілки", сіоністів-соціалістів та інших за січень-лютий 1914 р. (1914 р.). – 13 арк.

Фонд 361 (Канцелярія воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни).

104.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.8. Обов'язкові постанови губернаторів Галичини та Буковини у серпні – вересні 1914 р. (1914 р.). – 17 арк.

105.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.11. Про заснування штатів жандармського управління при Тимчасовому воєнному генерал-губернаторстві Галичини. (1914 р. – 1915 р.). – 132 арк.

106.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.49. Про відрядження чинів судового відомства до Галичини. (1914 р. – 1915 р.). – 45 арк.

- 107.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.82. Циркулярні розпорядження Тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини. (1914 р. – 1915 р.). – 71 арк.
- 108.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.84. Обов'язкові постанови Тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини. (1915 р.). – 99 арк.
- 109.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.115. Про твори друку. (1914 р.). – 16 арк.
- 110.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.121. Про товариства та установи в Галичині. (1914 р. – 1916 р.). – 328 арк.
- 111.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.221. Про неблагонадійні елементи в Галичині. (1914 р. – 1917 р.). – 268 арк.
- 112.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.236. Журнал для запису вхідних паперів канцелярії воєнного генерал-губернатора Галичини на 1914–1915 рр. (1914 р. – 1915 р.). – 237 арк.
- 113.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.458. По доповіді Головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту про розформування Управління воєнного генерал-губернатора Галичини. (1915 р. – 1916 р.). – 57 арк.
- 114.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.525. Про суди Галичини. (1915 р.). – 74 арк.
- 115.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.556. Про відвідування представниками революційних партій військових частин у районі розташування діючих армій. (1915 р.). – 7 арк.
- 116.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.557. Про Володимира Козака (про затримання такого, який належав до УСДРП). (1915 р.). – 6 арк.
- 117.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.573. Про майно, що належало організаціям, діяльність яких була направлена на шкоду Росії. (1915 р.). – 9 арк.
- 118.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.647. Про неблагонадійні елементи в Галичині. (1915 р.). – 176 арк.
- 119.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.650. Про неблагонадійні елементи в Галичині. (1915 р. – 1916 р.). – 298 арк.
- 120.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.838. Про заручників та інших осіб, заарештованих 6 червня 1915 р. в м. Львові. (1915 р.). – 12 арк.
- 121.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.839. Про діяльність Особливої комісії при Тимча-

совому воєнному генерал-губернаторі Галичини; про заручників та адміністративно висланих з Галичини. (1915 р. – 1916 р.). – 192 арк.

122.Ф.361. – Оп.1. – Т.1. – Спр.859. Про політичний розшук (від 10 лютого 1915 р.). (1915 р.). – 28 арк.

123.Ф.361. – Оп.1. – Т.П. – Спр.1138. Про видання газет і журналів. (1916 р. – 1917 р.). – 11 арк.

124.Ф.361. – Оп.1. – Т.П. – Спр.1689. Про неблагонадійні елементи в Галичині та на Буковині. (1916 р. – 1917 р.). – 250 арк.

125.Ф.361. – Оп.1. – Т.П. – Спр.1709. Циркулярні розпорядження Воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. (1916 р.). – 27 арк.

Фонд 363 (Штаб Тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини).

126.Ф.363. – Оп.2. – Спр.5. Відомості про шпигунів та нагляд за ними. (1914 р. – 1915 р.). – 127 арк.

Фонд 365 (Тимчасове жандармське управління при Тимчасовому воєнному генерал-губернаторстві Галичини).

127.Ф.365. – Оп.1. – Спр.1. Циркуляри Департаменту поліції про розшук та устанавлення спостереження за особами, які належали до нелегальних партій та підозрюваних у шпигунстві, про припинення антивоєнної й революційної пропаганди у військах та ін. (1914 р. – 1915 р.). – 125 арк.

128.Ф.365. – Оп.1. – Спр.4. Циркуляри і накази Департаменту поліції, штабу Окремого корпусу жандармів та начальника Управління про термінове виконання довідок про політичну перевірку різних осіб; про порядок здійснення обшуків та арештів; про ретельне з'ясування індивідуальності осіб, які притягувалися до політичних розслідувань та інше; тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятих російськими військами по праву війни. (1914 р. – 1915 р.). – 43 арк.

129.Ф.365. – Оп.1. – Спр.42. Листування зі Штабом воєнного генерал-губернатора Галичини, помічниками начальника Управління по Львівській та

Тернопільській губерніям та губернськими жандармськими управліннями про здійснення воєнної цензури та агентурної розробки листів. (1915 р.). – 419 арк.

130.Ф.365. – Оп.2. – Спр.10. Листування з помічниками начальника та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). – 200 арк.

131.Ф.365. – Оп.2. – Спр.26. Листування з воєнним генерал-губернатором Галичини та іншими про осіб, які мали зв'язки з українською буржуазно-націоналістичною організацією "Сокіл". (1915 р.). – 56 арк.

132.Ф.365. – Оп.2. – Спр.29. Листування з помічниками начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства в Галичині, з начальником львівської в'язниці та іншими установами про студента Львівського університету Войнаровського Павла, священника Соболя Івана та інших осіб, які обвинувачувалися в належності до української буржуазно-націоналістичної партії "мазепинців". (1915 р.). – 177 арк.

133.Ф.365. – Оп.2. – Спр.51. Звіти про витрати грошових коштів на видання платні філерам жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. Списки філерів. (1915 р.). – 32 арк.

134.Ф.365. – Оп.2. – Спр.56. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність в Галичині української буржуазно-націоналістичної партії "мазепинців". Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). – 132 арк.

135.Ф.365. – Оп.2. – Спр.89. Огляд діяльності політичних партій в Галичині. (1914 р.). – 15 арк.

136.Ф.365. – Оп.2. – Спр.100. Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися в шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). – 17 арк.

137.Ф.365. – Оп.2. – Спр.116. Циркуляри Департаменту поліції, повідомлення

жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про революційний рух в Росії, про діяльність таємної агентури, українських буржуазно-націоналістичних партій та організацій, масонських товариств та ін. (1914 р. – 1915 р.). – 42 арк.

138.Ф.365. – Оп.2. – Спр.117. Списки мазепинських діячів у повітах, довідка про українські буржуазно-націоналістичні партії та організації. (1915 р.). – 27 арк.

139.Спр.119. Листування з жандармським управлінням воєнного генерал-губернаторства Галичини та начальником Львівського повіту про арешти та обшуки у різних осіб, які звинувачувалися у шпигунстві й збереженні нелегальної літератури та ін. (1915 р.). – 38 арк.

Фонд 385 (Жандармське управління м. Одеси).

140.Ф.385. – Оп.2. – Спр.2. Зведення даних зовнішнього нагляду по м. Одесі за особами, які належали до РСДРП, партії есерів, "Бунду" та ін. (1908 р. – 1915 р.). – 243 арк.

141.Ф.385. – Оп.2. – Спр.134. Огляд діяльності РСДРП, партії есерів, "Бунду", політичної діяльності громадських організацій та інших, складеного Департаментом поліції. (1915 р. – 1916 р.). – 52 арк.

142.Ф.385. – Оп.7. – Спр.103. Щоденники зовнішнього нагляду по м. Одесі за діяльністю осіб, які належали до РСДРП, "Бунду", інших партій та за особами, що підозрювалися у воєнному шпигунстві. (1915 р.). – 274 арк.

Фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора).

143.Ф.442. – Оп.537. – Спр.209. Звіт Подільського губернатора про стан губернії за 1883 р. Копія. (1884 р.). – 11 арк.

144.Ф.442. – Оп.631. – Спр.477. Звіт Подільського губернатора про управління губернією за 1900 р. (1901 р.). – 17 арк.

145.Ф.442. – Оп.633. – Спр.100. Циркуляри київського, подільського та волинського губернаторів на місця. – Ч.1. (1903 р. – 1908 р.). – 520 арк.

146.Ф.442. – Оп.633. – Спр.100а. Циркуляри київського, подільського та волинсь-

кого губернаторів на місця. – Ч.2. (1909 р. – 1912 р.). – 450 арк.

147.Ф.442. – Оп.633. – Спр.228. Про призначення генерал-лейтенанта Ф. Трепова присутнім в урядовому Сенаті. Списки осіб, які знаходилися під наглядом поліції в Київській губернії в 1902 р. та ін. (1903 р.). – 26 арк.

148.Ф.442. – Оп.633. – Спр.417. Про надання генерал-губернатору підвідомчими йому губернаторами копій всепідданийших донесень та подань. (1903 р.). – 5 арк.

149.Ф.442. – Оп.633. – Спр.525. Журнал реєстрації копій телеграм, що надсилалися з канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора. (1903 р. – 1908 р.). – 587 арк.

150.Ф.442. – Оп.635. – Спр.56. Лист міністра внутрішніх справ про заборону губернаторам Південно-Західного краю залишати межі ввірених їм губерній. (1905 р.). – 21 арк.

151.Ф.442. – Оп.635. – Спр.343. Про утворення при Київській судовій палаті Ради присяжних повірених. (1905 р.). – 11 арк.

152.Ф.442. – Оп.636. – Спр.697. Укази Миколи II Сенату про Тимчасові правила відносно неперіодичних видань та ін. (1906 р.). – 27 арк.

153.Ф.442. – Оп.636. – Спр.701. Лист генерал-губернатора Південно-Західного краю П. Столипіну про спостереження за чиновниками, які належали до різних політичних партій; записка про хабарництво чинів поліції в м. Рівне. (1906 р.). – 7 арк.

154.Ф.442. – Оп.637. – Спр.99. Всепідданийший звіт подільського губернатора про управління губернією в 1905 р. (1907 р.). – 11 арк.

155.Ф.442. – Оп.637. – Спр.485. Клопотання подільського губернатора про переведення виїзних сесій Київського військово-окружного суду з м. Проскурова до м. Вінниці. (1907 р.). – 6 арк.

156.Ф.442. – Оп.638. – Спр.201. Всепідданийший звіт подільського губернатора про управління губернією в 1907 р. (1908 р.). – 16 арк.

157.Ф.442. – Оп.638. – Спр.552. З приводу законопроекту про скасування посади київського, подільського та волинського генерал-губернатора. (1908 р.). – 34 арк.

158.Ф.442. – Оп.638. – Спр.564. Про призначення члена Державної ради генерал-

- лейтенанта Ф. Трепова київським, подільським та волинським генерал-губернатором. Листування з Міністерством внутрішніх справ. (1908 р.). – 62 арк.
- 159.Ф.442. – Оп.638. – Спр.587. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ за 1908 р. (1908 р.). – 457 арк.
- 160.Ф.442. – Оп.639. – Спр.37. Справа про призначення заслуженого професора, дійсного статського радника П. Флоринського головою Тимчасового комітету у справах друку в м. Києві. (1909 р.). – 7 арк.
- 161.Ф.442. – Оп.639. – Спр.101. Справа про застосування указу урядового Сенату від 12 червня 1906 р. при затвердженні вироків військових судів. (1909 р.). – 4 арк.
- 162.Ф.442. – Оп.639. – Спр.629. Копія всепідданійшого звіту волинського губернатора про стан Волинської губернії за 1908 р. (1909 р.). – 11 арк.
- 163.Ф.442. – Оп.639. – Спр.797. Справа про закриття деяких інородчеських товариств, що переслідують шкідливі цілі. (1909 р.). – 23 арк.
- 164.Ф.442. – Оп.639. – Спр.817. Циркуляри київського, подільського та волинського генерал-губернатора за 1909–1911 рр. (1911 р.). – 256 арк.
- 165.Ф.442. – Оп.641. – Спр.159. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ на місця; про циркуляри, що видані київським, подільським та волинським губернаторами. (1911 р.). – 237 арк.
- 166.Ф.442. – Оп.641. – Спр.732. Всепідданійший звіт київського, подільського та волинського генерал-губернатора про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1908–1910 рр. (1911 р.). – 24 арк.
- 167.Ф.442. – Оп.642. – Спр.70. Циркуляри губернаторів Південно-Західного краю. (1912 р.). – 324 арк.
- 168.Ф.442. – Оп.642. – Спр.497. Звіти генерал-губернатора Південно-Західного краю та волинського губернатора за 1911 р. (1912 р.). – 37 арк.
- 169.Ф.442. – Оп.643. – Спр.356. Всепідданійший звіт про стан Подільської губернії за 1912 р. (1913 р.). – 11 арк.
- 170.Ф.442. – Оп.644. – Спр.324. Обов'язкові постанови київського, подільського та волинського генерал-губернатора про заходи щодо охорони спокою в краї.

(1914 р.). – 22 арк.

171.Ф.442. – Оп.644. – Спр.325. Копії обов'язкових постанов київського, подільського та волинського генерал-губернатора. (1914 р.). – 187 арк.

172.Ф.442. – Оп.644. – Спр.344. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 12 червня 1914 р. про здійснення відповідного нагляду відносно засланих. (1914 р.). – 1 арк.

173.Ф.442. – Оп.644. – Спр.345. Циркуляр міністра внутрішніх справ від 12 червня 1914 р. про заходи боротьби зі страйковим рухом. (1914 р.). – 2 арк.

174.Ф.442. – Оп.644. – Спр.347. Лист київського, подільського та волинського генерал-губернатора від 13 червня 1914 р. до міністра внутрішніх справ про необхідність збільшення штатів Подільського і Волинського ГЖУ. (1914 р.). – 7 арк.

175.Ф.442. – Оп.846. – Спр.384. Відомості про осіб, які були під наглядом поліції в Київській губернії в 1895 р. (1896 р.). – 54 арк.

176.Ф.442. – Оп.846. – Спр.466. Звіт генерал-губернатора Ігнат'єва А.П. Миколи II про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1896–1898 рр. (1899 р.). – 32 арк.

177.Ф.442. – Оп.848. – Спр.312. Листування з Головним управлінням у справах друку про розгляд клопотання надвірного радника Нікольського О. стосовно надання йому посади помічника цензора в Київському цензурному комітеті. (1898 р.). – 2 арк.

178.Ф.442. – Оп.848. – Спр.507. Листування з міністром внутрішніх справ та прокурором Київської судової палати про свавілля начальника Київського ГЖУ Новицького В.Д. (1898 р.). – 5 арк.

179.Ф.442. – Оп.849. – Спр.35. Повідомлення Міністерства внутрішніх справ про можливість використання української мови в приватних засіданнях XI Археологічного з'їзду в Києві. (1899 р.). – 3 арк.

180.Ф.442. – Оп.849. – Спр.454. Листування з Міністерством внутрішніх справ і Київським ГЖУ про установлення спостереження за деякими керівниками українофільських партій в Галичині, які приїздили до Києва на запрошення XI Археологічного з'їзду. (1899 р.). – 5 арк.

- 181.Ф.442. – Оп.850. – Спр.47. Справа про заборону колишньому студенту Київського університету Шемету В. проживати в Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях за належність до організації українофілів "Молода Україна". (1900 р.). – 8 арк.
- 182.Ф.442. – Оп.850. – Спр.343. Циркуляри Головного управління у справах друку за 1900 р. (1900 р.). – 176 арк.
- 183.Ф.442. – Оп.850. – Спр.348. Звіт київського губернатора про економічний і політичний стан в губернії за 1899 р. (1900 р.). – 7 арк.
- 184.Ф.442. – Оп.852. – Спр.63. Відомості про списки осіб, які знаходилися під наглядом поліції в Київській та Подільській губерніях в 1901 р. (1902 р.). – 15 арк.
- 185.Ф.442. – Оп.852. – Спр.118. Листування з російським консульством у Чернівцях про видання в Австрії листівок і газет РУП. (1902 р. – 1904 р.). – 48 арк.
- 186.Ф.442. – Оп.852. – Спр.230. Донесення волинського губернатора про вилучення у селян с. Колодне Кременецького повіту Волинської губернії Мартинюка І. та Корнатого П. книг "Власна земля", "Чи є тепер панщина" та ін. (1902 р.). – 4 арк.
- 187.Ф.442. – Оп.852. – Спр.423. Клопотання київського губернатора про заборону особам, які знаходилися під наглядом поліції, поселятися поблизу м. Києва. (1902 р.). – 2 арк.
- 188.Ф.442. – Оп.852. – Спр.451. Доповідна записка начальника Київського ГЖУ про осіб, які належали до нелегальних організацій в 1902 р. (1902 р.). – 88 арк.
- 189.Ф.442. – Оп.852. – Спр.453. Донесення полтавського та харківського губернаторів міністру внутрішніх справ "Про селянські заворушення в Полтавській та Харківській губерніях" (Копія). (1902 р.). – 55 арк.
- 190.Ф.442. – Оп.853. – Спр.4. Справа по поширенню в Київській, Подільській та Волинській губерніях листівок РУП. (1903 р.). – 175 арк.
- 191.Ф.442. – Оп.853. – Спр.395. Циркуляри Головного управління у справах друку за січень-червень 1903 р. (1903 р.). – 224 арк.
- 192.Ф.442. – Оп.854. – Спр.4. Листування з Департаментом поліції, київським губернатором про поширенню в Києві листівок нелегальних організацій. (1904 р.). –

253 арк.

193.Ф.442. – Оп.854. – Спр.12. Повідомлення міністра внутрішніх справ Плеве генерал-губернатору південно-Західного краю про можливість отримання ним особистих донесень від начальника Київського ГЖУ відносно найважливіших подій та явищ у м. Києві та Київській губернії. (1904 р.). – 127 арк.

194.Ф.442. – Оп.854. – Спр.19. Постанови київського, подільського та волинського генерал-губернатора про заборону антиурядових сходок та мітингів у м. Києві. (1901 р. – 1909 р.). – 128 арк.

195.Ф.442. – Оп.854. – Спр.88. Листування з волинським губернатором про діяльність РУП у Волинській губернії. (1904 р.). – 47 арк.

196.Ф.442. – Оп.854. – Спр.407. Справа про утворення Особливої комісії для розгляду справ з обвинувачення різних осіб в порушенні ними обов'язкових постанов київського, подільського та волинського генерал-губернатора, про заборону антиурядових сходок в Київській, Подільській та Волинській губернії. (1904 р. – 1905 р.). – 27 арк.

197.Ф.442. – Оп.854. – Спр.426. Справа про збільшення штату поліції в м. Житомирі в зв'язку з посиленням революційного руху. (1904 р. – 1907 р.). – 38 арк.

198.Ф.442. – Оп.854. – Спр.430. Звіт Київського окремого цензора про діяльність київської цензури в 1903 р. (1904 р.). – 17 арк.

199.Ф.442. – Оп.854. – Спр.433. Список осіб, які знаходилися під наглядом у Подільській губернії в 1903 р. за приналежність до РСДРП та інших партій, що брали участь у демонстраціях та зберіганні нелегальної літератури. (1904 р.). – 18 арк.

200.Ф.442. – Оп.854. – Спр.434. Список осіб, які знаходилися під наглядом у Київській губернії в 1903 р. за приналежність до РСДРП та інших партій, що брали участь у демонстраціях та зберіганні нелегальної літератури. (1904 р.). – 42 арк.

201.Ф.442. – Оп.854. – Спр.435. Лист київського, подільського та волинського генерал-губернатора до міністра внутрішніх справ Плеве В.К. про збільшення штатів охоронних відділень і жандармських управлінь у зв'язку з посиленням рево-

люційного руху. (1904 р.). – 5 арк.

202. Ф.442. – Оп.855. – Спр.5. Повідомлення подільського губернатора до начальника Подільського ГЖУ про поширення листівок нелегальних партій та організацій. (1905 р.). – 3 арк.

203. Ф.442. – Оп.855. – Спр.42. Листування з Міністерством внутрішніх справ про необхідність розширення штатів Київського охоронного відділення в зв'язку зі зростанням революційного руху в містах Київської губернії. (1905 р.). – 38 арк.

204. Ф.442. – Оп.855. – Спр.149. Листування з Головним управлінням у справах друку та київським губернатором з приводу видання в м. Києві журналу "Хвилі" українською мовою. (1905 р.). – 49 арк.

205. Ф.442. – Оп.855. – Спр.417. Листування з Департаментом поліції, київським і волинським губернаторами про звільнення осіб, які порушили обов'язкові постанови київського, подільського та волинського генерал-губернатора, за браком доказів. (1905 р.). – 54 арк.

206. Ф.442. – Оп.855. – Спр.456. Телеграма міністра внутрішніх справ стосовно обов'язків осіб, які займаються цензурою місцевих періодичних видань. Перепровадження прокурору Київської судової палати. (1905 р.). – 11 арк.

207. Ф.442. – Оп.855. – Спр.457. Про заборону видання технічних періодичних видань, в яких публікуються антиурядові статті. (1905 р.). – 101 арк.

208. Ф.442. – Оп.855. – Спр.471. Листування з київським губернатором про надання дозволу дворянину Є.Х. Чикаленку видавати в м. Києві газету "Громадське слово" та журнал "Нове життя" українською мовою. (1905 р.). – 26 арк.

209. Ф.442. – Оп.855. – Спр.496. Листування з Міністерством внутрішніх справ і волинським губернатором про порядок спостереження за періодичними виданнями, що видаються в повітових містах Південно-Західного краю. (1905 р.). – 28 арк.

210. Ф.442. – Оп.855. – Спр.525. Списки осіб, висланих, заарештованих та оштрафованих за належність до РСДРП та інших партій, агітацію, поширення прокламацій, захоплення поміщицьких земель та ін. (1905 р. – 1910 р.). – 71 арк.

211. Ф.442. – Оп.855. – Спр.529. Відомості про судові справи, що були передані на

розгляд Київського військово-окружного суду. (1905 р. – 1908 р.). – 190 арк.

212. Ф.442. – Оп.856. – Спр.11. Циркуляри Головного управління у справах друку про накладання арештів на окремі номери газет і журналів за опублікування революційних статей, на редакторів, за друк цих статей, на окремі брошури. (1906 р. – 1907 р.). – 495 арк.

213. Ф.442. – Оп.856. – Спр.100. Донесення київського губернатора про виявлення друкарні Київського комітету Революційної української партії в будинку міщан Демчука Г.В. та Сікори М.Г. в м. Києві. (1906 р.). – 1 арк.

214. Ф.442. – Оп.856. – Спр.138. Листування з начальником Київського жандармсько-поліцейського управління залізниць про розгляд клопотання редактора журналу "Вільна Україна" про повернення 200 примірників журналу, конфіскованих на ст. Київ. (1906 р.). – 7 арк.

215. Ф.442. – Оп.856. – Спр.202. Листування з Міністерством внутрішніх справ, Київським охоронним відділенням та київським губернатором про притягнення до дізнання Гулака-Артемовського Я.П., дворянку Грінченко А.Б., селянина Хижняка Л.А. та інших, які були заарештовані в м. Києві по обвинуваченню в належності до РСДРП і РУП, поширенні нелегальної літератури та участі в діяльності "Всеросійського селянського союзу" та ін. (1906 р.). – 130 арк.

216. Ф.442. – Оп.856. – Спр.227. Листування з міністром внутрішніх справ, київським, подільським та волинським губернаторами про подання в Міністерство внутрішніх справ відомостей про число осіб, висланих з цих губерній після 21 жовтня 1905 р. на підставі воєнного стану. (1906 р.). – 10 арк.

217. Ф.442. – Оп.856. – Спр.247. Листування з Департаментом поліції, київським, подільським та волинським губернаторами про прийняття заходів до запобігання загального страйку в цих губерніях у зв'язку з розпуском І Державної думи. (1906 р.). – 56 арк.

218. Ф.442. – Оп.856. – Спр.331. Про порядок заснування в м. Києві Тимчасового комітету у справах друку. (1906 р.). – 7 арк.

219. Ф.442. – Оп.856. – Спр.361. Про ув'язненого Чигиринської тюрми Єрмілова Б.Є., який обвинувачувався в належності до УСДС „Спілки” та поширенні не-

легальної літератури в м. Каменці Чигиринського повіту Київської губернії. (1906 р.). – 19 арк.

220. Ф.442. – Оп.856. – Спр.471. Телеграми міністра внутрішніх справ та наказ київському губернатору про застосування рішучих заходів боротьби з особами, які закликали селян до захоплення поміщицьких земель, до виявлення та ліквідації бойових дружин та ін. (1905 р. – 1906 р.). – 16 арк.

221. Ф.442. – Оп.856. – Спр.480. Листування з міністром внутрішніх справ, київським губернатором і поліцеймейстером про арешт Жука А., Єфремова С., Котлярського Я. та інших членів УСДРП "Спілка", про заборону видання і закриття ЦО УСДРП газети "Громадська думка". (1906 р.). – 6 арк.

222. Ф.442. – Оп.856. – Спр.689. Листування з начальником Київського ГЖУ, прокурором Київського окружного суду та іншими особами про ув'язненого Київської тюрми Єфремова С., обвинуваченого в належності до Центрального бюро селянської групи УСДРП. (1906 р. – 1907 р.). – 137 арк.

223. Ф.442. – Оп.856. – Спр.844. Справа про відсторонення генерал-майора Веретенникова з посади київського губернатора. (1906 р. – 1907 р.). – 55 арк.

224. Ф.442. – Оп.857. – Спр.4. Листування з Міністерством внутрішніх справ та інспектором друкарень і книжкової торгівлі в м. Києві про заборону видання в м. Києві журналу "Люд божий" і газети "Рада" на час дії воєнного стану. (1907 р.). – 15 арк.

225. Ф.442. – Оп.857. – Спр.59. Листування з Департаментом поліції та Тимчасовим генерал-губернатором у Черкаському повіті з приводу розгляду клопотання міщанки м. Черкаси Степаненкової Л. про невисилання її чоловіка Степаненкова А.П., який обвинувачувався в належності до УСДРП, організації сходок та зберіганні нелегальної літератури. (1907 р.). – 7 арк.

226. Ф.442. – Оп.857. – Спр.117. Донесення київського губернатора про виявлення друкарні Головного комітету УСДС "Спілки" в м. Києві на квартирі Коганів М.А. та М.Д. і Василенка С.І. (1907 р.). – 2 арк.

227. Ф.442. – Оп.857. – Спр.187. Донесення волинського губернатора про поширення листівок РСДРП і УСДРП та інших партій серед мешканців Волинської гу-

бернії. (1907 р.). – 19 арк.

228.Ф.442. – Оп.857. – Спр.202. Листування з Департаментом поліції та волинським губернатором про адміністративне вислання під гласний нагляд поліції до Вологодської губернії Меніса М.Г. і дворянки Громачевської Н.О. за належність до УСДРП. (1907 р.). – 15 арк.

229.Ф.442. – Оп.857. – Спр.263. Листування з київським губернатором стосовно розгляду клопотання селян с. Кузьминці Канівського повіту Київської губернії Прохоренка А.Ф. і Зайченка Д. про звільнення односельчан Зайченка Р., Шевченка Я. та інших, арештованих за агітацію до заорювання землі, що належала таємному раднику Біркіну. (1907 р.). – 4 арк.

230.Ф.442. – Оп.857. – Спр.264. Постанова київського губернатора про накладання штрафів та арешт редакторів газети „Рада” Павловського М.І., журналу "Друг народа" Луначарського М.В., що видавалися у м. Києві, за публікацію антиурядових статей. (1907 р.). – 100 арк.

231.Ф.442. – Оп.857. – Спр.293. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання до Вологодської губернії під гласний нагляд поліції старшого медичного фельдшера при Златопольській чоловічій гімназії Сандлера І. за належність до УСДРП та агітацію селян до захоплення поміщицьких земель. (1907 р.). – 18 арк.

232.Ф.442. – Оп.857. – Спр.299. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання під гласний нагляд поліції міщанку Уманську Е.М. та селянина Лога А.М. за організацію антиурядової сходки в м. Каменка Чигиринського повіту Київської губернії та поширення листівок УСДРП. (1907 р. – 1914 р.). – 16 арк.

233.Ф.442. – Оп.857. – Спр.336. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання до однієї з північних губерній Росії студента Київського університету Мартинюка М.А. за належність до УСДРП, зберігання та поширення серед селян с. Краснополь Гайсинського повіту Подільської губернії нелегальної літератури. (1907 р. – 1914 р.). – 14 арк.

234.Ф.442. – Оп.857. – Спр.378. Листування з Департаментом поліції та київсь-

ким губернатором про арешт членів УСДС "Спілки" Лук'яненка А., Савіна Г. та інших, які приймали участь у сході на квартирі директора Південно-Російського промислового банку в м. Києві Рашевського М.М. та зібрання відомостей про його політичну благонадійність. (1907 р.). – 8 арк.

235.Ф.442. – Оп.857. – Спр.398. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання під гласний нагляд поліції до Вологодської губернії селян с. Синяви Васильківського повіту Київської губернії Малика В.І. та Ляви Г.Є. за належність до "Спілки" та пограбування казенної винної лавки. (1907 р. – 1908 р.). – 25 арк.

236.Ф.442. – Оп.857. – Спр.433. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання до однієї з північних губерній Росії міщан Цейтліна А.Б., Козяра В.Х. та інших за належність до Сквирсько-Васильківського комітету УСДС "Спілки", читання та поширення нелегальної літератури. (1909 р.). – 21 арк.

237.Ф.442. – Оп.857. – Спр.454. Наказ київського, подільського та волинського генерал-губернатора про вигнання з державної служби осіб, які висловлюються проти уряду. (1907 р.). – 2 арк.

238.Ф.442. – Оп.857. – Спр.488. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання під гласний нагляд поліції до Єнісейської губернії міщанина Коломийцева Ф.І. за належність до УСДС "Спілки". (1907 р. – 1908 р.). – 7 арк.

239.Ф.442. – Оп.857. – Спр.602. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання під гласний нагляд поліції до Вологодської губернії Гукова О.М. за належність до УСДС "Спілки" (1907 р. – 1910 р.). – 8 арк.

240.Ф.442. – Оп.857. – Спр.639. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання під гласний нагляд поліції до Вологодської губернії міщан Фішмана М.А. та Бельського С.І. за належність до УСДРП та створення в м. Острозі Волинської губернії організації УСДРП. (1908 р.). – 5 арк.

241.Ф.442. – Оп.858. – Спр.65. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання та установа гласного нагляду за Уманською Е.М., яка обвинувачується в належності до "Спілки". (1908 р. – 1910 р.). – 15 арк.

242.Ф.442. – Оп.858. – Спр.67. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання селян Мельника І.М., Бойка Ф.В., Зимы П.Я. та інших(в кількості 13 осіб) до в Тобольської та Архангельської губерній під гласний нагляд поліції за належність до УСДС "Спілки". (1908 р. – 1910 р.). – 26 арк.

243.Ф.442. – Оп.858. – Спр.91. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про організацію міщанами Антоновським Е., Балясним М., Купцовим В. та іншими комітету УСДС "Спілки" в м. Медвині та Богуславі Канівського повіту Київської губернії та поширення ними нелегальної літератури серед селян. (1908 р.). – 24 арк.

244.Ф.442. – Оп.858. – Спр.106. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання міщанина Васильківського повіту Київської губернії Ротманського І. під гласний нагляд поліції до однієї з віддалених губерній Росії за належність до УСДС "Спілки". (1908 р.). – 9 арк.

245.Ф.442. – Оп.858. – Спр.108. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання козака Бахира В., міщан Дацковського М. і Цейтліна Ф. та інших до Архангельської губернії за належність до УСДС "Спілки" в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії та збереження нелегальної літератури. (1908 р.). – 16 арк.

246.Ф.442. – Оп.858. – Спр.290. Листування з Департаментом поліції, київським губернатором та прокурором Уманського окружного суду про адміністративне заслання Геровича Л.Я., Котляревського Л.І. та інших (4 особи), які обвинувачувалися в належності до УСДС "Спілки" та УСДРП. (1908 р. – 1910 р.). – 26 арк.

247.Ф.442. – Оп.858. – Спр.301. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне вислання міщан Київської губернії (16 осіб) до В'ятської губернії під гласний нагляд поліції за належність до УСДС

"Спілки" та поширення нелегальної літератури серед селян Васильківського повіту Київської губернії. (1908 р.). – 47 арк.

248.Ф.442. – Оп.858. – Спр.319. Списки осіб, які знаходилися під наглядом поліції в Київській губернії в обвинуваченні їх у політичній неблагонадійності. (1908 р.). – 49 арк.

249.Ф.442. – Оп.858. – Спр.455. Відомості про осіб, які були вислані з Південно-Західного краю за належність до нелегальних організацій та проведення ними антиурядової пропаганди. (1908 р.). – 25 арк.

250.Ф.442. – Оп.858. – Спр.457. Циркуляри Головного управління у справах друку про накладання арештів, заборону видання газет і журналів у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі та інших містах Росії. (1908 р. – 1913 р.). – 752 арк.

251.Ф.442. – Оп.859. – Спр.10. Відомості про осіб, які підлягали висланню з Подільської губернії за підпали, підданих адміністративним висланням за порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора. (1909 р.). – 55 арк.

252.Ф.442. – Оп.859. – Спр.11. Про арешти селян Київської губернії за потолочення посівів, випас скоту, вирубаня лісу на поміщицьких землях і казенних дачах та за інші порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора. – Ч.1. (1909 р.). – 174 арк.

253.Ф.442. – Оп.859. – Спр.11а. Про арешти селян Київської губернії за потолочення посівів, випас скоту, вирубаня лісу на поміщицьких землях і казенних дачах та за інші порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора. – Ч.2. (1909 р.). – 126 арк.

254.Ф.442. – Оп.859. – Спр.26. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про адміністративне висланя селян Київської та Чернігівської губернії Левковця Л. і Безуглого І. до Архангельської губернії під гласний нагляд поліції за приналежність до УСДС "Спілки" та збереження нелегальної літератури. (1909 р.). – 57 арк.

255.Ф.442. – Оп.859. – Спр.242. Список осіб, які знаходилися під наглядом поліції в Київській губернії за 1908 р. (1909 р.). – 54 арк.

256.Ф.442. – Оп.859. – Спр.288. Листування з Департаментом поліції та губерна-

торами краю стосовно надання відомостей про застосування обов'язкових постанов генерал-губернатора про заборону проведення страйків, обмеження користування зброєю в Київській, Подільській та Волинській губерніях в 1906–1907 рр. (1909 р. – 1910 р.). – 30 арк.

257.Ф.442. – Оп.859. – Спр.310. Листування з Міністерством внутрішніх справ та київським губернатором про заборону особам, які вислані з місця проживання під гласний нагляд поліції за політичну неблагонадійність, приїздити до Києва. (1909 р. – 1910 р.). – 59 арк.

258.Ф.442. – Оп.859. – Спр.370. Доповідна записка про організацію та діяльність польських і українських товариств в Київській, Подільській та Волинській губерніях. (1909 р.). – 1 арк.

259.Ф.442. – Оп.859. – Спр.397. Циркуляри Головного управління у справах друку про заборону видання деяких книг, журналів та газет. (1909 р.). – 67 арк.

260.Ф.442. – Оп.861. – Спр.52. Листування з Департаментом поліції та київським губернатором про колишніх студентів Веселовського С.Ф., Галевича В.А. та інших (в кількості 11 осіб), які обвинувачувалися в належності до УСДРП. (1911 р. – 1913 р.). – 40 арк.

261.Ф.442. – Оп.861. – Спр.259. Щомісячні донесення київського, подільського та волинського губернаторів, начальників Київського ГЖУ, Подільського ГЖУ і Волинського ГЖУ та інших осіб про страйки та заворушення серед робітників і селян Київської, Подільської та Волинської губерній. (1911 р. – 1913 р.). – 217 арк.

262.Ф.442. – Оп.861. – Спр.332. Розшукові циркуляри Департаменту поліції за 1911 р. (1911 р.). – 424 арк.

263.Ф.442. – Оп.862. – Спр.109. Про заборону видання журналу "Волынская неделя" у зв'язку зі співробітництвом у ньому соціал-демократів. (1912 р.). – 2 арк.

264.Ф.442. – Оп.862. – Спр.129. Про заборону поширення в Київській губернії книжки Манорського В. "Оповідання", що вміщує в собі антиурядові ідеї; про місцеві періодичні видання у Волинській губернії та ін. (1912 р.). – 11 арк.

265.Ф.442. – Оп.862. – Спр.185. Про адміністративне вислання до Вологодської

губернії фельдшера земської лікарні в м. Чигирині Київської губернії Каменецького В. за читання ним селянам газети "Рада", зберігання нелегальної літератури та висловлювання проти самодержавства. (1912 р.). – 15 арк.

266.Ф.442. – Оп.862. – Спр.323. Про заборону службовцям жандармського управління вступати в бесіди з питань управління зі співробітниками газет. (1912 р.). – 321 арк.

267.Ф.442. – Оп.863. – Спр.79. Про взяття підписки з волосних писарів та сільських старост стосовно їх неналежності до політичних партій і союзів та інше. (1913 р.). – 117 арк.

268.Ф.442. – Оп.863. – Спр.170. Циркуляри київського губернатора стосовно пересилання поштою періодичних видань, що підлягають затриманню та з інших питань. (1913 р.). – 177 арк.

269.Ф.442. – Оп.863. – Спр.323. Листування з Головним управлінням у справах друку, київським, подільським та волинським губернаторами стосовно надання відомостей про кількість періодичних і неперіодичних видань, друкарень, бібліотек та книжкових лавок в Київській, Подільській та Волинській губерніях у зв'язку з розробленням нових штатів по відомству Головного управління у справах друку. (1913 р. – 1914 р.). – 23 арк.

270.Ф.442. – Оп.863. – Спр.327. Циркуляри Головного управління у справах друку про накладання арештів і заборону окремих книжок, журналів і газет в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі та інших містах. (1913 р.). – 288 арк.

271.Ф.442. – Оп.864. – Спр.153. Про призначення викладача Київського комерційного училища Д.І. Дорошенка директором Публічної бібліотеки м. Києва. (1914 р.). – 26 арк.

272.Ф.442. – Оп.864. – Спр.234. Про заборону видання газети "Рада" та адміністративне вислання неблагонадійних осіб з Південно-Західного краю під час війни. (1914 р.). – 9 арк.

273.Ф.442. – Оп.864. – Спр.275. Листування з Департаментом поліції та начальником Київського ГЖУ стосовно надання відомостей про діяльність та політичні погляди професора Львівського університету Грушевського М.С. (1914 р.). –

17 арк.

274.Ф.442. – Оп.864. – Спр.277. Про заборону видання газети "Маяк" у м. Києві в зв'язку з вміщенням у ній статей про український національний рух. (1914 р.). – 14 арк.

Фонд 705 (Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків).

275.Ф.705. – Оп.2. – Спр.106. Листування з жандармськими управліннями про діяльність української буржуазно-націоналістичної організації "Громада студентів-українців" та про осіб, які належали до української буржуазно-націоналістичної партії "УСДРП". (1912 р.). – 92 арк.

276.Ф.705. – Оп.2. – Спр.121. Листування з жандармськими управліннями та охоронними відділеннями з відомостями про Харківський комітет РСДРП, про осіб, які належали до українських буржуазно-націоналістичних партій, студентську організацію "Громада" та інші партії м. Харкова. (1913 р. – 1914 р.). – 51 арк.

277.Ф.705. – Оп.2. – Спр.122. Листування з жандармсько-поліцейськими управліннями залізниць про діяльність української буржуазно-націоналістичної партії "НУП" та про осіб, які належали до цієї партії. (1913 р. – 1914 р.). – 34 арк.

Фонд 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління).

278.Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1333. Листування з начальниками жандармських управлінь, чернігівським губернатором, губернським по військовим справам присутвієм та повітовими справниками про політичну благонадійність різних осіб, які проживали в Чернігівській губернії. (1911 р.). – 557 арк.

279.Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1539. Циркуляри Департаменту поліції та листування з помічниками начальника жандармського управління по спостереженню за різними особами, які підозрювалися в революційній діяльності. (1914 р.). – 351 арк.

Фонд 1597 (Катеринославське охоронне відділення).

280.Ф.1597. – Оп.1. – Спр.7. Циркуляри Департаменту поліції про спостереження за діяльністю революційних організацій та особливому нагляді за членами РСДРП та іншими особами, які брали участь у революційному русі. (1902 р.). –

287 арк.

281.Ф.1597. – Оп.1. – Спр.251. Листування з Московським охоронним відділенням, Катеринославським і Харківським ГЖУ про діяльність гуртка "семінаристів-українців", список членів названого гуртка та довідки адресного столу. (1910 р. – 1911 р.). – 60 арк.

Фонд 1599 (Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овручівському та Старо-Костянтинівському повітах).

282.Ф.1599. – Оп.1. – Спр.88. Циркуляри Департаменту поліції та накази начальника Волинського ГЖУ, що сповіщали про діяльність партії есерів, партії сіоністів та інших партій, про хід передвиборчої кампанії до IV Державної думи, про порядок ведення дізнань та по інших питанням. (1912 р. – 1916 р.). – 252 арк.

283.Ф.1599. – Оп.1. – Спр.169. Циркуляри Департаменту поліції та листування з унтер-офіцерами додаткового штату про організацію за кордоном "Союзу для визволення України" і в м. Львові мазепинського "Народного комітету", про збирання відомостей стосовно діяльності в м. Житомирі філії мазепинського товариства "Просвіта" та по інших питанням. (1915 р. – 1916 р.). – 44 арк.

Фонд 1600 (Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубецькому та Кременецькому повітах).

284.Ф.1600. – Оп.1. – Спр.557. Про політичну перевірку затриманих на сходці в с. Підлужне Дубенського повіту учителів Синявського С.Ф., Маломужа С.А. та інших (разом 9 осіб), які підозрювалися в належності до "Українофільської сепаратистської партії". (1914 р.). – 77 арк.

Фонд 1680 (Харківський інспектор у справах друку).

285.Ф.1680. – Оп.1. – Спр.10. Циркуляри Головного управління у справах друку про вилучення з обігу заборонених цензурою друкованих видань та список періодичних видань, що вийшли в світ в м. Харкові в 1895 р. (1895 р.). – 258 арк.

286.Ф.1680. – Оп.1. – Спр.110. Звіт харківського цензора про періодичні і непері-

одичні видання за 1906 р.; характеристики періодичних видань, котрі вийшли в світ в 1906 р. (чернетки). – Том 1. – (1907 р.). – 47 арк.

287.Ф.1680. – Оп.1. – Спр.111. Звіти харківського цензора про періодичні і неперіодичні видання за 1906–1907 рр. (чернетки). (1908 р.). – 86 арк.

288.Ф.1680. – Оп.1. – Спр.131. Про дозвіл Миколі Дмитровичу Пільчикову та Миколі Івановичу Міхновському видавати в м. Харкові періодичне видання "Початок" українською мовою. (1907 р.). – 2 арк.

289.Ф.1680. – Оп.1. – Спр.219. Про цензуру брошури "Дело Котова-Коношенко". (1911 р.). – 2 арк.

290.Ф.1680. – Оп.1. – Спр.229. Список друкованих видань, які вийшли в світ в м. Харкові в 1911–1912 рр. (1912 р.). – 27 арк.

***Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВО України)***

Фонд 4465 (Колекція документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій і осіб).

291.Ф.4465. – Оп.1. – Спр.360. Списки арештованих громадян під час захоплення Львова російською армією в 1915 р. (1915 р.). – 6 арк.

Державний архів Російської федерації

Фонд 102 (Особливий відділ Департаменту поліції).

292.Ф.102. – Оп.240. – Спр.59. Агентурные сведения. (1910 г.). – 839 с.

293.Ф.102. – Оп.243. – Спр.52. О неправильных действиях тюремной администрации. (1913 г.). – 674 с.

294.Ф.102. – Оп.244. – Спр.39. Обзор украинского революционного движения. (1910 г.). – 76 с.

Державний архів Служби безпеки України

295.Спр.67098 ФП (Справа "Спілки визволення України"). – Т.11. – 254 арк.

296.Спр.67098 ФП (Справа "Спілки визволення України"). – Т.16. – 78 арк.

297.Спр.67098 ФП (Справа "Спілки визволення України"). – Т.47. – 213 арк.

298. Спр.67098 ФП (Справа "Спілки визволення України"). – Т.57. – 216 арк.

Державний архів Запорізької області

Фонд 24 (Олександрівська міська дума).

299. Ф.24. – Оп.1. – Спр.362. Документи про святкування 300-річчя царювання дому Романових, 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р., 50-річчя визволення селян від кріпацтва (постанови, протоколи, доповіді, листування). (1909 р. – 1913 р.). – 55 арк.

300. Ф.24. – Оп.1. – Спр.377. Документи про ушанування пам'яті Л.М. Толстого (правила, доповіді, листування). (1910 р. – 1913 р.). – 19 арк.

301. Ф.24. – Оп.1. – Спр.506. Документи про святкування 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка (протоколи, листування). (1913 р. – 1914 р.). – 9 арк.

302. Ф.24. – Оп.5. – Спр.14. Журнал нарад та приватних засідань Олександрівської міської думи; списки городових міської поліцейської команди та ін. (1912 р. – 1915 р.). – 63 арк.

Державний архів Одеської області

Фонд 2 (Канцелярія одеського градоначальника).

303. Ф.2. – Оп.2. – Спр.3171. З донесеннями Департаменту поліції про знайдені у місті прокламації (1902 р.). – 216 арк.

304. Ф.2. – Оп.2. – Спр.3548. Про припинення знову виникаючих підступів революціонерів (1906 р.). – 8 арк.

305. Ф.2. – Оп.11. – Спр.103. Донесення жандармського управління та листування по запитам про політичну благонадійність різних осіб (1901 р. – 1914 р.). – 33 арк.

306. Ф.2. – Оп.11. – Спр.111. Донесення та листування з жандармським управлінням та поліцейськими дільницями про політичну благонадійність різних осіб (1907 р.). – 47 арк.

307. Ф.2. – Оп.11. – Спр.227. Список членів музично-драматичного гуртка "Українська хата" в Одесі (1914 р.). – 2 арк.

Фонд 9 (Окремий цензор із внутрішньої цензури в м. Одесі).

308.Ф.9. – Оп.1. – Спр.328. Повідомлення цензурних установ про заборонені твори Маркса, Толстого, Коцюбинського, Старицького та інших авторів (1900 р. – 1901 р.). – 47 арк.

309.Ф.9. – Оп.1. – Спр.378. Листування з Головним управлінням у справах друку про заборону перевидання творів К. Маркса та конфіскації художньої літератури, дозвіл на друк українських творів (1903 р. – 1907 р.). – 97 арк.

310.Ф.9. – Оп.1. – Спр.415. Повідомлення цензурних установ про заборонені твори Короленка, Марко Вовчок, Панаса Мирного, Толстого та інших авторів (1904 р. – 1905 р.). – 68 арк.

Фонд 10 (Тимчасовий комітет у справах друку в м. Одесі)

311.Ф.10. – Оп.1. – Спр.5. Циркуляри Головного управління у справах друку про накладання арештів, знищення видань (1909 р.). – 46 арк.

312.Ф.10. – Оп.1. – Спр.8. Звіт про діяльність Комітету за 1909 р. (1910 р.). – 53 арк.

313.Ф.10. – Оп.1. – Спр.27. Списки соціально-економічної та політичної літератури, що була видана в Одесі, та листування з Головним управлінням у справах друку, губернськими жандармськими управліннями Петербургу, Москви, Риги та інших міст про інкримінування цих творів (1910 р. – 1911 р.). – 49 арк.

314.Ф.10. – Оп.1. – Спр.60. Звіт про періодичний друк в Одесі за 1911 р. (1912 р.). – 74 арк.

315.Ф.10. – Оп.1. – Спр.106. Звіт про діяльність Комітету за 1912 р. (1913 р.). – 54 арк.

316.Ф.10. – Оп.1. – Спр.186. Звіт про діяльність Комітету за 1914 р. (1915 р.). – 42 арк.

Фонд 11 (Одеський комітет іноземної цензури)

317.Ф.11. – Оп.1. – Спр.99. Листування з Центральним комітетом іноземної цензури про дозволені та заборонені твори (згадується про твори І. Франка), листівки та реклами (1904 р.). – 40 арк.

318.Ф.11. – Оп.1. – Спр.125. Списки політичної соціально-економічної та художньої літератури російською та іноземними мовами, що була віддана до Одеської публічної бібліотеки (у т.ч. твори Т. Шевченка) (1916 р. – 1917 р.). – 40 арк.

Фонд 42 (Канцелярія піклувальника Одеського учбового округу).

319.Ф.42. – Оп.35. – Спр.501. Рапорти секретаря Ради університету, списки студентів та листування з Міністерством освіти про студентський рух в Одесі. (1910 р. – 1911 р.). – 112 арк.

320.Ф.42. – Оп.35. – Спр.538. Листування з Міністерством освіти про студентський рух в університеті, в Одеських вищих жіночих курсах. (1911 р.). – 58 арк.

Фонд 45 (Канцелярія ректора Новоросійського університету).

321.Ф.45. – Оп.12. – Спр.1060. Про демонстрації. (1910 р.). – 96 арк.

322.Ф.45. – Оп.12. – Спр.1066. Таємні донесення про студентів. (1910 р.). – 52 арк.

323.Ф.45. – Оп.12. – Спр.1088. Таємне листування про політичну благонадійність студентів за 1913 р. (1913 р.). – 127 арк.

Фонд 634 (Прокурор Одеського окружного суду).

324.Ф.634. – Оп.1. – Спр.447. Справа з дізнання про революційну діяльність у Новоросійському університеті студентської Коаліційної ради. (1906 р. – 1913 р.). – 80 арк.

325.Ф.634. – Оп.1. – Спр.954. Справа з дізнання про збройну сутичку студентів Новоросійського університету з поліцією. (1911 р.). – 245 арк.

326.Ф.634. – Оп.1. – Спр.955. Листування з жандармським управлінням про осіб, які запідозрені в (участі) революційному русі. (1911 р.). – 17 арк.

Державний архів Полтавської області

Фонд 83 (Канцелярія полтавського цивільного губернатора).

327.Ф.83. – Оп.1. – Спр.36. Листування з Полтавським ГЖУ, полтавським поліцеймейстером та повітовими справниками губернії про осіб, які були під особливим

наглядом поліції в Полтавській губернії та іншим питанням (1901 р. – 1902 р.). – 215 арк.

328.Ф.83. – Оп.1. – Спр.67. Циркулярні розпорядження полтавського губернатора з метою попередження революційних виступів у губернії (1907 р.). – 14 арк.

329.Ф.83. – Оп.1. – Спр.68. Циркулярні розпорядження Міністерства юстиції та Департаменту поліції, які стосуються арештів по справах політичного характеру (1907 р. – 1909 р.). – 22 арк.

330.Ф.83. – Оп.1. – Спр.74. Листування з повітовими справниками стосовно поширення прокламацій революційного змісту та відомості про осіб, які підлягали адміністративному заслання за межі Полтавської губернії (1907 р.). – 59 арк.

331.Ф.83. – Оп.1. – Спр.87. Справа про прибуття на святкування 200-річчя Полтавської перемоги представників від політичних партій (1909 р.). – 10 арк.

332.Ф.83. – Оп.1. – Спр.88. Справа про прибуття на святкування 200-річчя Полтавської перемоги представників від політичних партій (1909 р.). – 78 арк.

333.Ф.83. – Оп.1. – Спр.128. Циркуляри Департаменту поліції про подання відомостей із губерній про осіб, які були під наглядом поліції (1913 р.). – 26 арк.

334.Ф.83. – Оп.1. – Спр.131. Справа про притягнення до відповідальності Дробиша Митрофана Миколайовича, звинуваченого в українофільстві (1913 р. – 1916 р.). – 16 арк.

335.Ф.83. – Оп.1. – Спр.132. Циркуляри Департаменту поліції про прийняття заходів проти націоналістичного руху в Україні, вилучення деяких періодичних видань, виявлення підроблених паспортів та іншим питанням (1914 р.). – 68 арк.

336.Ф.83. – Оп.1. – Спр.134. Зведення поліції про український націоналістичний рух у Полтавській губернії (1914 р.). – 12 арк.

337.Ф.83. – Оп.1. – Спр.135. Відомості про події та явища політичного характеру в повітах Полтавської губернії за квітень місяць 1914 р. (1914 р.). – 35 арк.

338.Ф.83. – Оп.1. – Спр.137. Листування з повітовими земськими начальниками та повітовими справниками про поширення нелегальної літератури в Переяславському повіті та про осіб, які взяті під гласний нагляд поліції (1914 р. – 1915 р.). – 87 арк.

339.Ф.83. – Оп.1. – Спр.142. Циркулярні розпорядження Департаменту поліції та листування з повітовими справниками Полтавської губернії про запобігання революційній агітації в діючій армії та шпиталях (1915 р.). – 54 арк.

340.Ф.83. – Оп.1. – Спр.144. Відомості про рапорти повітових справників губернії, явища політичного та громадського характеру за лютий-квітень 1915 р. (1915 р.). – 40 арк.

341.Ф.83. – Оп.1. – Спр.147. Відомості про політичний та громадський рух у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії (1916 р.). – 5 арк.

Фонд 138 (Прокурор Полтавського окружного суду)

342.Ф.138. – Оп.1. – Спр.7. Прокламації та відозви Полтавського комітету РСДРП, соціалістів-революціонерів, вільної громади та інших (1902 р.). – 41 арк.

343.Ф.138. – Оп.1. – Спр.12. Доповідна записка товариша прокурора Полтавського окружного суду по Полтавській дільниці про селянські повстання навесні 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях (1902 р.). – 16 арк.

344.Ф.138. – Оп.1. – Спр.27. Наглядова справа про звинувачення Кучерявенька Аркадія, Колларда Георгія, Войнова Івана в належності до Української партії соціалістів-революціонерів та поширення нелегального видання "Оповіщення 1899 року" (1902 р. – 1903 р.). – 4 арк.

345.Ф.138. – Оп.1. – Спр.64. Наглядова справа по звинуваченню Войнова Івана Петровича та Шторха Олександра Костянтиновича в поширенні нелегального видання "Оповіщення 1899 року" (1903 р.). – 7 арк.

346.Ф.138. – Оп.1. – Спр.377. Відомості про формальні дізнання, які знаходились у виробництві Полтавського ГЖУ по дільницям (1907 р. – 1908 р.). – 90 арк.

347.Ф.138. – Оп.1. – Спр.413. Наглядова справа про звинувачення Чеботарьова Миколи Юхимовича, Кащій Петра та Троцького Миколи Миколайовича в протиурядовій агітації та поширенні нелегальної літератури (1907 р.). – 7 арк.

348.Ф.138. – Оп.1. – Спр.515. Листування з головою Полтавського окружного суду та прокурором Харківської судової палати про моральні якості та політичну благонадійність службовців Полтавського окружного суду (1912 р. – 1914 р.). –

126 арк.

349.Ф.138. – Оп.1. – Спр.535а. Наглядова справа про революційні події 1905 р. у с. Великі Сорочинці (1913 р.). – 166 арк.

350.Ф.138. – Оп.1. – Спр.543. Листування з прокурором Харківської судової палати про Рабиновича М.З. і подання відомостей про заарештованих редакторів періодичних видань у Полтавській губернії (1914 р. – 1915 р.). – 15 арк.

351.Ф.138. – Оп.1. – Спр.544. Листування з прокурором Харківської судової палати, Катеринославським ГЖУ та іншими про передання справ судовим слідчим для здійснення попередніх слідств, про арешти осіб, запідозрених у військовому шпигунстві та іншим питанням (1914 р.). – 132 арк.

352.Ф.138. – Оп.1. – Спр.546. Листування з Полтавським ГЖУ, Кременчуцьким поліцмейстером та іншими про осіб, затриманих за протиурядові висловлювання, шпигунство, приналежність до групи "мазепинців" та іншим питанням (1914 р.). – 35 арк.

353.Ф.138. – Оп.1. – Спр.551. Відомості про рух попередніх слідств та формальних дізнань по політичним справам (1914 р.). – 95 арк.

354.Ф.138. – Оп.1. – Спр.560. Відомості про рух справ з політичних дізнань, що здійснювалися товаришами прокурора Полтавського окружного суду (1915 р. – 1916 р.). – 96 арк.

355.Ф.138. – Оп.1. – Спр.565. Наглядова справа по звинуваченню Сепети Якова Порфирійовича та Нарежного Семена Петровича у поширенні української націоналістичної літератури (1915 р. – 1917 р.). – 88 арк.

356.Ф.138. – Оп.1. – Спр.567. Наглядова справа про звинувачення Стеценка Михайла Микитовича у поширенні відозви "К дорогим моим братчикам украинцам малороссам мужикам" (1915 р. – 1916 р.). – 30 арк.

357.Ф.138. – Оп.1. – Спр.574. Листування з Харківською судовою палатою, Полтавським ГЖУ та іншими про моральну та політичну благонадійність службовців у судових органах Полтавської губернії (1916 р.). – 134 арк.

358.Ф.138. – Оп.1. – Спр.579. Наглядова справа про звинувачення Семенька Артема Івановича у поширенні нелегальних прокламацій (1916 р.). – 21 арк.

*Державний архів Харківської області**Фонд 3 (Канцелярія харківського губернатора).*

- 359.Ф.3. – Оп.287. – Т.1. – Спр.1081. Відомості харківського поліцмейстера про осіб, які знаходилися під негласним наглядом поліції. (1902 р. – 1903 р.). – 18 арк.
- 360.Ф.3. – Оп.287. – Т.1. – Спр.1083. Цілком таємний лист директора Департаменту поліції харківському губернатору про права та функції начальника щойно створеного Харківського розшукового відділення та його взаємовідносини з губернатором та загальною поліцією. (1902 р.). – 1 арк.
- 361.Ф.3. – Оп.287. – Т.2. – Спр.2163. Про заборону проживання в Харківській губернії Ользі Михайлівні Коцюбинській за виступи проти царського самодержавства. (1907 р. – 1908 р.). – 6 арк.
- 362.Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.2993. Відомості про революційну діяльність Харківського товариства взаємної допомоги особам, які займаються ремісництвом. Друкований звіт товариства за 1909 р.; про закриття бібліотеки товариства в зв'язку з виявленням у ній революційної літератури. (1910 р.). – 72 арк.
- 363.Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.3266. Про студентський страйковий рух в 1910–1911 рр. в м. Харкові на знак протесту проти ліквідації університетської автономії царським урядом. Прокламації Коаліційної Ради вищих навчальних закладів м. Харкова. (1911 р.). – 245 арк.
- 364.Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.3566. Про відмову харківського губернатора дозволити Харківському товариству сільського господарства відкрити курси для агрономів через побоювання їх використання революціонерами під час передвиборчої кампанії до IV Державної думи. (1911 р. – 1912 р.). – 11 арк.
- 365.Ф.3. – Оп.287. – Т.3. – Спр.3585. Про діяльність українських буржуазно-націоналістичних гуртків та товариств у Харкові. (1913 р.). – 4 арк.
- 366.Ф.3. – Оп.287. – Т.4. – Спр.4416. Щомісячні донесення губернатора Департаменту поліції про страйки на фабриках, заводах та в друкарнях м. Харкова та ін. Про одноденний страйк студентів Харківського університету в ознаменування річниці з дня смерті Л.М. Толстого. (1913 р. – 1915 р.). – 36 арк.
- 367.Ф.3. – Оп.287. – Т.4. – Спр.4449. Про звільнення з посади завідувача відділом

позашкільної освіти Лебединської земської управи М.А. Гриценка, який підозрювався в революційній діяльності. (1914 р.). – 29 арк.

Фонд 52 (Управління харківського поліцеймейстера).

368.Ф.52. – Оп.4. – Спр.1464. Про студента Харківського Технологічного інституту Георгія Колларда, який знаходився під негласним наглядом. (1901 р.). – 30 арк.

369.Ф.52. – Оп.4. – Спр.1995. Наряд 4. Частина 1. Цілком таємне листування. (1911 р.). – 785 арк.

Державний архів Херсонської області

Фонд 1 (Канцелярія Херсонського губернатора).

370.Ф.1. – Оп.1. – Спр.56. Звернення члена Державної Ради, міністра внутрішніх справ графа Ігнат'єва до селян Херсонської губернії про припинення селянських заворушень, розпорядження губернатора про дії представників влади під час революційних виступів (1905 р. – 1906 р.). – 56 арк.

371.Ф.1. – Оп.1. – Спр.74. Постанови, протоколи Миколаївської міської поліції та рапорти повітових справників про взяття під варту та вислання за межі губернії осіб, звинувачених у кримінальних злочинах (1916 р.). – 23 арк.

372.Ф.1. – Оп.1. – Спр.75. Справа про заслання до Східного Сибіру осіб, звинувачених у карних злочинах (прохання, листування, список) (1916 р.). – 15 арк.

373.Ф.1. – Оп.1. – Спр.77. Доповідні записки поліції та жандармських чинів про припинення занять у комерційному училищі в день смерті Л. Толстого, політичну неблагонадійність членів дирекції громадської бібліотеки, товариства вчителів. Звернення Анан'євської земської управи до селян про припинення самовільного захоплення землі, листування з міськими управами про вибори до Державної думи. Списки членів дирекції громадської бібліотеки, відділень Державного банку та ін. (1910 р. – 1911 р.). – 125 арк.

Фонд 208 (Дніпровська повітова комісія по виборах до Державної думи).

374.Ф.208. – Оп.1. – Спр.2. Протоколи засідань виборчої комісії по виборах до

Державної думи (1905 р. – 1906 р.). – 20 арк.

375.Ф.208. – Оп.1. – Спр.5. Протоколи засідань Дніпровської повітової комісії по виборах до Державної думи, списки виборних уповноважених до обрання (1906 р. – 1907 р.). – 27 арк.

376.Ф.208. – Оп.1. – Спр.6. Документи (протоколи, акти, списки та ін.) про обрання членів до Державної думи (1906 р.). – 52 арк.

377.Ф.208. – Оп.1. – Спр.8. Список осіб, які мали право приймати участь у виборах до Державної думи від Таврійської губернії (1906 р. – 1907 р.). – 33 арк.

378.Ф.208. – Оп.1. – Спр.9. Документи (протоколи, акти, списки та ін.) про обрання членів до Державної думи (1907 р.). – 48 арк.

379.Ф.208. – Оп.1. – Спр.12. Протоколи засідань виборчої комісії по виборам до Державної думи (1912 р.). – 54 арк.

380.Ф.208. – Оп.1. – Спр.16. Документи (протоколи, акти, списки та ін.) про обрання членів у IV Державну думу (1912 р.). – 27 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

державного і громадського походження

381.Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій : / [упоряд. В. С. Журавський]. — К. : Пошук, 1992. — 94 с.

382."Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России..." Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. 1914—1917 гг. // Исторический архив. — 2002. — № 2. — С. 103—122; № 3. — С. 41—92.

383.Гермайзе О. Противоенні прокламації часів світової війни / О. Гермайзе // Україна. — К. — 1924. — Кн. 3. — С. 123—145.

384.Гермайзе О. Записка об украинском движении за 1914—1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Український археографічний збірник. — Т. 1. — Видає Археографічна комісія Української Академії Наук. — К., 1926. — С. 275—325.

385. Государственная Дума (Первая). Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. Том I-й. Заседания 1-18 (с 27 апреля по 30 мая). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1906. — 866 стб.
386. Государственная Дума (Первая). Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. Том II-й. Заседания 19-38 (с 1 июня по 4 июля). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1906. — 2152 стб.
387. Государственная Дума (Вторая). Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая (с 20 февраля по 2 июня). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1907. — 1610 стб.
388. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1907-1908 гг. Сессия первая. Часть I-я. Заседания 1-30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.). — Офиц. изд. — СПб.: Гос. типогр., 1908. — 2140 стб.
389. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1908 г. Сессия первая. Часть II-я. Заседания 31-60 (с 21 февраля по 6 мая 1908 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1908. — 2962 стб.
390. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1908 г. Сессия первая. Часть III-я. Заседания 61-98 (с 7 мая по 28 июня 1908 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1908. .бтс 6254 —
391. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1908 г. Сессия вторая. Часть I-я. Заседания 1-35 (с 15 октября по 20 декабря 1908 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1908. — 3152 стб.
392. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1909 г. Сессия вторая. Часть II-я. Заседания 36-70 (с 20 января по 5 марта 1909 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1909. — 3244 стб.
393. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1909 г. Сессия вторая. Часть III-я. Заседания 71-100 (с 6 марта по 24 апреля 1909 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1909. — 2956 стб.
394. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1909 г. Сессия вторая. Часть IV-я. Заседания 101-126 (с 27 апреля по 2 июня 1909 г.). — стб. 3476 — : Гос. типогр., 1909. СПб. Офиц. изд. —

395. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия третья. Часть I-я. Заседания 1-32 (с 10 октября по 18 декабря 1909 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1910. — 3796 стб.
396. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия третья. Часть II-я. Заседания 33-64 (с 20 января по 6 марта 1910 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1910. — 3164 стб.
397. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия третья. Часть III-я. Заседания 65-94 (с 8 марта по 9 апреля 1910 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1910. — 3244 стб.
398. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия третья. Часть IV-я. Заседания 95-131 (с 26 апреля по 17 июня 1910 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1910. — 3776 стб.
399. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия четвертая. Часть I-я. Заседания 1-38 (с 15 октября по 17 декабря 1910 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1910. — 3368 стб.
400. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1911 г. Сессия четвертая. Часть II-я. Заседания 39-73 (с 17 января по 5 марта 1911 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1911. — 3722 стб.
401. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1911 г. Сессия четвертая. Часть III-я. Заседания 74-113 (с 7 марта по 13 мая 1911 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1911. — 4826 стб.
402. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1911 г. Сессия пятая. Часть I-я. Заседания 1-41 (с 15 октября по 10 декабря 1911 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1911. — 3830 стб.
403. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1912 г. Сессия пятая. Часть II-я. Заседания 42-83 (с 10 января по 3 марта 1912 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1912. — 3822 стб.
404. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1912 г. Сессия пятая. Часть III-я. Заседания 84-119 (с 5 марта по 28 апреля 1912 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1912. — 3726 стб.

405. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1912 г. Сессия пятая. Часть IV-я. Заседания 120-153 (с 30 апреля по 9 июня 1912 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1912. — 4336 стб.
406. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1912 - 1913 гг. Сессия первая. Часть I-я. Заседания 1-30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1913. — 2438 стб.
407. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1913 г. Сессия первая. Часть II-я. Заседания 31-54 (с 22 марта по 24 мая 1913 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1913. — 2252 стб.
408. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1913 г. Сессия первая. Часть III-я. Заседания 55-81 (с 27 мая по 25 июня 1913 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1913. — 2698 стб.
409. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1914 г. Сессия вторая. Часть II-я. Заседания 29-52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1914. — 1992 стб.
410. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1914 г. Сессия вторая. Часть III-я. Заседания 53-75 (с 21 марта по 5 мая 1914 г.). — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1914. — 2047 стб.
411. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет заседания Государственной Думы, созванной на основании Высочайшего Указа Правительствующему Сенату от 26 июля 1914 г. — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1914. — 40 с.
412. Государственная Дума. Четвертая. Фракция народной свободы. "Военные" сессии. 26 июля 1914 г. - 3 сентября 1916 г. — Ч. I-II. — Птгр. : Тип. Т-ва "Екатери́нгофское Печатное дело", 1916. — 134 с.
413. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про М.П. Драгоманова // Архіви України. — 1991. — №9. — С. 19.
414. Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. — 1917 р. : Хрестоматія-посібник / упоряд.: Б. Корольов, І. Михальський. — К. : Видавництво Європейського університету, 2004. — Ч. 1. — 561 с.

415. Калинычев Ф. И. Государственная дума в России : сб. докум. и матер. / Калинычев Ф. И. — М. : Госюриздат, 1957. — 646 с.
416. Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 — початок 1917 рр.) : зб. док. та матер. / Б. Корольов, І. Михальський). — Луганськ : Вид-во Східноукраїнського держ. ун-ту, 1999. — 163 с.
417. Полный свод законов Российской империи : в 2 кн. / гл. ред. А.А. Добровольский. — СПб. : Изд. юридич. кн. магазина И.И. Зубкова под фирмою "Законоведение", 1911.— Кн. 1: Томы I-VIII. — 1911. — 3522 с.; Кн. 2: Томы IX-XVI. — 1911. — 4680 с.
418. Самостійна Україна : зб. програм українських політичних партій початку ХХ ст. / [упоряд., авт. пер. і прим. О. Федьков]. — Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. — 84 с.
419. Судебные уставы императора Александра II, изданные по повелению императора Александра Александровича. — Офиц. изд. — СПб. : Гос. типогр., 1892. — 221 с.
420. Судебные уставы императора Александра II с законодательными мотивами и разъяснениями С. Г. Щегловитова. — [9-е изд., испр. и дополн. по 15-ое февраля 1907 г.]. — Неофиц. изд. — СПб., 1907. — 998 с.
421. Українська платформа // Сніп. — 1912. — 27 трав. (9 черв.).
422. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. : док. і мат. — Б.М. — Сучасність, 1983. — Т. 1. — 510 с.
423. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довід. матеріали / [упоряд.: В. Шевченко та ін.]. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.

3. Наративні матеріали: записки, мемуари, спогади, щоденники, листи

424. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1889–1917 рр. / Андрієвський В. — Львів : Видавець Іван Тиктор, 1938.— Ч. 1. — 1938. — 126 с.
425. Витте С. Ю. Воспоминания : в 3 т. / Витте С. Ю. — М. : Соцэґиз, 1960.—

Т. 2. — 1960. — 639 с.

426. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. — 1989. — № 9. — С. 128, 148; № 10. — С. 109-110.

427. Джунковский В. Ф. Воспоминания : в 2 т. / Джунковский В. Ф. — М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997.— Т. 2. — 1997. — 688 с.

428. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918). / Дорошенко Д. — Львів: Червона калина, 1923.— Ч. 1.— 1923. — 131 с.

429. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле (1901–1914 роки) / Дорошенко Д. — Виннипег, Манітоба, 1949. — 167 с.

430. Кафаров К. Д. Воспоминания о внутренних делах Российской империи / К. Д. Кафаров // Вопросы истории. — 2005. — № 3. — С. 90-110.

431. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спогади, враження, рефлексії / Ковалевський М. — Іннсбрук, 1960. — 720 с.

432. Коллард Ю. Спогади з минулого / Ю. Коллард // Літературно-Науковий Вістник. — 1931. — Т. 105. — С. 26-32.

433. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897—1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП) / Коллард Ю. — Торонто : Срібна сурма, 1972. — 223 с.

434. Лопухин А. А. Письмо А. А. Лопухина П. А. Столыпину. Копия. Іюнь 1906 г. / Лопухін А. А. — Мюнхен. — Б.М. и Г. — 8 с.

435. Лотоцький О. Сторінки минулого : в 3 ч. / Лотоцький О. — Варшава, 1932.— Ч. 1. — 1932. — 286 с.; Ч. 2. — 1932. — 482 с.

436. Мірний І. Василь Доманицький у Колодистому. Спогади / І. Мірний // Визвольний шлях. — 1960. — № XI. — С. 1264-1270.

437. Миллюков П. Н. Воспоминания (1859–1917) : в 2 т. / Миллюков П. Н. — М.: Современник, 1990.— Т. 2. — 1990. — 448 с.

438. Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. / Новицкий В. Д. — Л. : Прибой, 1929. — 252 с.

439. Овсієнко О. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського / Олександр Овсієнко, Олександр Сарнацький // Архіви України. — 2003. — № 1—3. —

С. 257—261.

440. Осоргин М. А. Мемуарная проза / Осоргин М. А. — Пермь : Кн. изд-во, 1992. — 286 с.

441. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе / М. Равич-Черкасский // Летопись революции. — 1925. — № 5—6. — С. 313—321.

442. Риш А. Из жизни "Спілки" / А. Риш // Летопись революции. — 1924. — № 5. — С. 126-135.

443. Русова С. Ф. Мої спомини / Русова С.Ф. — Львів : Видавнична кооператива "Хортиця", 1937. — 284 с.

444. Спиридович А. Записки жандарма / Спиридович А. — Х. : Пролетарий, 1930. — 264 с.

445. Сухомлинов. Воспоминания Сухомлинова / Сухомлинов. — М. — Л. : Госиздат, 1926. — 268 с.

446. Тулуб О. Іван Стешенко (1873–1918) (Спомини і матеріали) / О. Тулуб // Україна. — 1929. — Грудень. — С. 92-104.

447. Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 р. / Хоткевич Г. — Х. : Книгоспілка, 1926. — 214 с.

448. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) : в 3 ч. / Чикаленко Є. — Львів: Червона калина, 1925—.— Ч. 3. — 1925. — 126 с.

449. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Чикаленко Є. — Львів : Червона калина, 1931. — 496с.

450. Щеголев П. Е. Провокатор: Воспоминания и документы о разоблачении Азефа / Щеголев П. Е. — Л. : СПРУ Фонда возрождения Ленинграда, 1991. — 348 с.

4. Періодичні видання

державні, громадські, партійні

451. Боротьба (Київ, 1906).

452. Вільна Україна (Санкт-Петербург, 1906).

453. Гасло (Львів, 1902–1903).

454. Громадська думка (Київ, 1905–1906).

455. Дзвін (Київ, 1913–1914).
456. Києвлянин (Київ, 1908–1917).
457. Літературно-Науковий Вістник (Київ, 1907–1914).
458. Нова громада (Київ, 1906).
459. Правительственный вестник (Санкт-Петербург, 1900–1917).
460. Рада (Київ, 1906–1914).
461. Село (Київ, 1909–1911).
462. Слобожанщина (Харків, 1906).
463. Слово (Київ, 1907–1909).
464. Сніп (Харків, 1912).
465. Україна (Київ, 1907).
466. Украинский вестник (Санкт-Петербург, 1906).
467. Украинская жизнь (Москва, 1912–1916).
468. Хлібороб (Лубни, 1905).

II. ЛІТЕРАТУРА

5. Статті, промови діячів і представників політичних партій, опозиційних самодержавному уряду

469. Андрієвський В. Микола Міхновський (нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // Визвольний шлях. — 1974. — № VI. — С. 588—617.
470. Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка / Д. Антонович // Робітнича газета. — 1918. — 4 серпня.
471. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество / В. И. Вернадский // Дружба народов. — 1990. — № 3. — С. 247—254.
472. Гейне Н. Политические в Лукьяновке. Очерк по статистике политических заключенных / Н. Гейне // Каторга и ссылка. — 1926. — № 4. — С. 202—218.
473. Грінченко Б. 9 січня / Б. Грінченко // Громадська думка. — 1906. — 10 січня.
474. Вартовий П. (Грінченко Б.) З українського життя / Б. Грінченко // Нова громада. — 1906. — Ч. 11. — С. 115—120.

475. Грушевський М. Дорогою віків / М. Грушевський // Громадська думка. — 1905. — 31 грудня.
476. Грушевський М. Наши требования / М. Грушевський // Украинский вестник. — 1906. — № 5. — С. 267—273.
477. Грушевський М. З біжучої хвилі : Статті і замітки на теми дня. 1905—1906 рр. / Грушевський М. — К., 1906. — 127 с.
478. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки / Грушевський М. — СПб., 1907. — 294 с.
479. Гурза Г. Памяти Ефима Кирилловича Голобородько / Г. Гурза // Каторга и ссылка. — 1925. — № 6. — С. 248—249.
480. Донцов Д. Третя Дума і національне питання / Д. Донцов. // Слово. — 1909. — № 1. — С. 5—7.
481. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение / Д. Донцов // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 7—16.
482. Донцов Д. Начало конца / Д. Донцов // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 75—86.
483. Донцов Д. Русский империализм и украинство / Д. Донцов // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 27—34.
484. Дорошенко В. РУП і УСДРП / В. Дорошенко // Календар "Впереду". — Львів, 1920. — С. 225—236.
485. Д[орошенко] Д[митро] Нова українська хата в Києві / Д. Доршенко // Рада. — 1908. — 9 травня.
486. Д[орошенко] Д[митро] Українська преса в 1909 р. / Д. Дорошенко // Рада. — 1910. — 16 січня.
487. Єфремов С. З російського життя / С. Єфремов // Нова громада. — 1906. — № 4. — С. 164—184.
488. Єфремов С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. — 1912. — 19 жовтня.
489. Єфремов С. За рік 1912-й: Статті, фейлетони, замітки / Єфремов С. — К., Вид-во "Орій", 1993. — 136 с.
490. Єфремов С. Благородный осведомитель / С. Єфремов // Украинская жизнь. —

1913. — № 2. — С. 85—98.
- 491.Ефремов С. Волчья тактика / С. Ефремов // Украинская жизнь. — 1913. — № 11. — С. 5—12.
- 492.Ефремов С. Українське життя 1913 р. / С. Єфремов // Рада. — 1914. — 1 січня.
- 493.Ефремов С. На страже национального достоинства. К характеристике публицистической деятельности проф. М. Грушевского / С. Ефремов // Украинская жизнь. — 1916. — № 2. — С. 52-60.
- 494.Промова секретаря Ради Товариства Українських Поступовців С. Єфремова на з'їзді 25 березня / С. Єфремов // Нова рада. — 1917. — 28 березня.
- 495.Єфремов С. До історії "Галицької руїни" 1914—1915 рр. (в жандармському освітленні). / С. Єфремов // Україна. — К. — 1924. — № 4. — С. 127—144.
- 496.Жук Андрій. До історії української політичної думки перед світовою війною / А. Жук // Визволення. — Відень—Прага, 1923. — Ч. 2. — С. 30-44.
- 497.Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича / А. Жук // Сучасність. — 1961. — № 1. — С. 103—114.
- 498.Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877—1944) / А. Жук // Сучасність. — 1962. — № 1. — С. 52—66.
- 499.Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) / А. Жук // Сучасність. — 1963. — № 6. — С. 44—73; № 9. — С. 102—112; № 10. — С. 79—89.
- 500.Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) / М. Ковалевський // Літературно-науковий вісник. — К. — 1919. — Річник XX. — Т. 73. — Кн. 1. — С. 92—107; Кн. 2. — С. 213—225.
- 501.Ленін В. І. До питання про національну політику // Повн. збір. твор. — Т. 25. — С. 62 — 70.
- 502.Ленин В. И. Материалы по национальному вопросу. С. Н. Щеголев. "Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма" / В. И. Ленин // Ленинский сборник. — М.—Л. — 1937. — Т. XXX. — С. 10 — 14.
- 503.Лотоцький О. Пам'яті П. Я. Стебницького / О. Лотоцький // Український ві-

- сник. – Прага–Подєбради. — 1925. — Травень. — С. 14.
504. Матушевський Ф. З російського життя / Ф. Матушевський // Нова громада. — 1906. — № 9. — С. 115—128.
505. Міхновський М. Самостійна Україна. Промова / М. Міхновський // Державність. — 1992. — № 2. — С. 55—60.
506. Міхновський М. Націоналізм і космополітизм / М. Міхновський // Націоналізм. Антологія. — К. : Смолоскип, 2000. — С. 161—162.
507. Міхновський М. Харків. 14 жовтня (27 жовтня) 1912 р. / М. Міхновський // Сніп. — 1912. — 16 жовтня.
508. Петлюра С. З українського життя / С. Петлюра // Україна. / С. Петлюра.— К. 1907. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 77—94; 193—197.
509. Петлюра С. З українського життя в минулому році / С. Петлюра // Слово. — 1908. — № 1. — С. 5—7; № 3. — С. 8—10.
510. Петлюра С. О переоценке / С. Петлюра // Украинская жизнь. — 1913. — № 1. — С. 3-14.
511. Петлюра С. Из русской печати / С. Петлюра // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 69-71.
512. Петлюра С. К практическим задачам украинства / С. Петлюра // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 79—84.
513. Петровський Г. І. Вибрані статті і промови / Петровський Г. І. — [2-е вид., доп.]. — К. : Політвидав України, 1978. — 434 с.
514. Порш М. Українська трудова громада і останній з'їзд української соціал-демократії / М. Порш // Рада. — 1907. — 27 квітня.
515. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні / М. Порш // Літературно-Науковий Вістник. — К. — 1907. — Т. 37. — С. 135—139.
516. Порш М. До питання про автономію / М. Порш // Літературно-Науковий Вістник. — К. — 1907. — Т. 38. — С. 344.953—
517. Риш А. Очерки по истории "Спілки" / А. Риш // Летопись революции. — 1925. — № 2. — С. 138—140.
518. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе / В. Садовский // Украинс-

кая жизнь. — 1912. — № 5. — С. 17—27.

519. Садовський В. Спроби нової національної програми / В. Садовський // Дзвін. — 1913. — № 12. — С. 495—503.

520. Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) / В. Садовський // Літературно-науковий вісник. — Львів. — 1925. .652—052 .С — .68 .Т —

521. Смуток П. Украинская пресса / П. Смуток // Украинская жизнь. — 1912. — № 2. — С. 48—54.

522. Стешенко Ів. Український національно-громадський рух і 1905 р. / І. Стешенко // Вільна Україна. — 1906. — Січень-Лютий. — С. 95—99.

523. Шемет В. Украинская парламентская фракция / В. Шемет // Украинский вестник. — 1906. — № 2. — С. 133—135.

524. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) / С. Шемет // Хліборобська Україна. / С. Шемет. — Відень. — 1925. — Кн. 5. — С. 3—30.

6. Праці лідерів та представників українських політичних партій

525. Андрієвський В. З минулого / Андрієвський В. — Берлін : Українське слово, 1923—. — Т. II. — 1923. — 302 с.

526. Бочковський Г. Поневолені народи царської Росії. Їх національне відродження та автономічні спрямування (до національної справи в Росії) / Бочковський Г. — Львів, 1916. — 223 с.

527. Винниченко В. Відродження нації : у 2 ч. / Винниченко В. — Київ-Відень : Видавництво "Дзвін", 1920—. — Ч. 1. — 1920. — 348 с.

528. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми / Гайдалемівський П. — Зальцведель, 1919. — 43 с.

529. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні : Революційна Українська Партія (РУП) / Гермайзе О. — Х. : Книгоспілка, 1926. — Т. 1. — 389 с.

530. Грінченко Б. Як жив український народ / Коротка історія України / Грінченко Б.— [3 вид.]. — СПб, 1911. — 126 с.

531. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. С. — СПб., 1904. — 388 с.
532. Грушевский М. С. Украинство в России, его запросы и нужды / Грушевский М. С. — СПб. : Общественная польза, 1906. — 48 с.
533. Грушевский М. С. Единство или распадение России? / Грушевский М. С. — СПб., 1907. — 16 с.
534. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України / Грушевський М. — СПб. : Благотвор. об-во изд. общепользних и дешевих книг, 1907. — 175 с.
535. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. — [3-е изд., доп.]. — К., 1911. — 468 с.
536. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / Грушевский М. — СПб. : Просвещение, 1913. — 536 с.
537. Грушевський М. Історія України / Грушевський М. — К. : Либідь — МП Либідь, 1992. — 228 с.
538. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. — К. : Лыбидь, 1990. — 400 с.
539. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Грушевський М. — К. : Наук. думка, 1992. — 544 с.
540. Донцов Д. Сучасне політичне положення націй і наші завдання / Донцов Д. — Львів, 1913. — 26 с.
541. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи / Дорошенко Д. — Відень, 1917. — 41 с.
542. Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП) (1900—1905 рр.). Нарис історії укр. с.-д. партії / Дорошенко В. — Львів — Київ : Видання ЦК УС-ДРП, 1921. — 40 с.
543. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 / Дорошенко Д. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — 458 с.
544. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність / Дорошенко Д. — Прага, 1934. — 100 с.

545. Дорошенко Д. Нарис історії України : у 2 т. / Дорошенко Д. — К. : Глобус, 1992.— Т. II. — 1992. — 349 с.
546. Єфремов С. З громадського життя на Україні (Наші справи; № 8) / Єфремов С. — К. : Вік, 1909. — 77 с.
547. Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла / Єфремов С. — К., 1913. — 47 с.
548. Залізник М. Російська Україна й її відродження / Залізник М. — Львів, 1910. — 70 с.
549. Залізник М. Україна, Росія й війна (Замітки і матеріали) / Залізник М. — Б.М., 1915. — 40 с.
550. Залізник М. Нариси про національне питання / Залізник М. — К. : Видавництво "Серп і молот", 1918. — 144 с.
551. Коваленко–Коломацький Г. (Гр. Сьогобочний) З часів проривів і надій. 1900–1903 (Оповід. та ін.) / Коваленко Г. — К., 1911. — 74 с.
552. Мазепа І. Підстави нашого відродження / Мазепа І. — Б.М., 1946. — 180 с.
553. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917—1920) / Мазепа І. — Б.М. : "Прометей", 1950. — 208 с.
554. Михайленко М. Національне питання в Росії й війна (Партія укр. соц.-рев.) / Михайленко М. — Б.М., 1914. — 16 с.
555. Порш М. Про автономію України. Друге видання / Порш М. — К. : Видавництво "Відродження", 1913. — 40 с.
556. Порш М. Автономія України і соціалдемократія / Порш М. — [2 вид., випр. і доп.]. — К. : Друкарня Акц. Т-ва "Петро Барський в Києві", 1917. — 80 с.
557. Риш А. Очерки по истории Украинской соц.-дем. "Спілки" / Риш А. — Х. : Пролетарий, 1926. — 142 с.
558. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги / Скоропис-Йолтуховський О. — Відень : Видавництво Союзу Визволення України, 1916. — 46 с.
559. Славинський М. Історія України / Славинський М. — Подєбради, 1934. — 175 с.

560. Стебницький П. Україна и українцы / Стебницький П. — Птгр., 1917. — 48 с.
561. Стебницький П. (Смуток П.) Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918 / Стебницький П. — К. : Видання Т-ва „Час”, 1918. — 288 с.
562. Степанюк В. З історії українського соціально-демократичного руху / В. Степанюк, Я. Довбищенко. — Х. : Кооперативна друкарня. Видавництво Харьк. Ком. С.-Д. Роб. Партії, 1918. — 32 с.
563. Ткачуков І. П. Репресії на Україні за царату. Полтавщина / Ткачуков І. П. — Х. : Видавництво "Шляхи революції", 1926. — 32 с.
564. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920рр. / Христюк П. — Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1969. — 192 с. — (Праці / Український соціогічний ін-т — Фототип. передрук для студій ; т. 1).

7. Монографії, брошури, статті

565. А. Б. За кулисами охранного отделения / А. Б. — Берлин, 1910. — 347 с.
566. Аврех А. Я. Распад третьей юнкерской системы / Аврех А. Я. — М. : Наука, 1985. — 260 с.
567. Агафонов В. К. Заграничная охранка / Агафонов В. К. — Птгр. : Изд-во "Книга", 1918. — 388 с.
568. Агафонов В. К. Парижские тайны царской охранки / Общество изучения истории отечественных спецслужб / Агафонов В. К. — М. : Русь, 2004. — 415 с.
569. Айрапетов О. Р. Поезда Николая II в Галицию весной 1915 г. и политическая борьба в русских военных верхах / О. Р. Айрапетов // Вест. Москов. ун-та. — Сер. 8. История. — 2000. — № 1. — С. 103-120.
570. Алекторов А. Иностранцы в России / Алекторов А. — СПб. : Типография И.В. Леонтьева, 1906. — 134 с.
571. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсен Б. — К. : Критика, 2001. — 272 с.
572. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання / Бадзьо Ю. — К. : Смоло-

скип, 2000. — 52 с.

573. Батурін Н. Нариси історії соціал-демократії в Росії / Бахтурін Н. — Х. : ДВУ, 1923. — 119 с.

574. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Бахтурина А. Ю. — М. : АИРО — XX, 2000. — 264 с.

575. Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914—1917) / Бахтурина А. Ю. — М. : РОССПЭН, 2004. — 392 с.

576. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Бевз Т. А. — К. : ШІЕД НАН України, 1999. — 271 с.

577. Бедрій А. Світоглядово-ідейна біографія Д. Донцова до 1913 р. / А. Бедрій // Визвольний шлях. — 1983. — № 12. — С. 1415-1430.

578. Березовський О. М. Заснування газети "Громадська думка" та особливості її діяльності (1905—1906) / О. М. Березовський // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2003. — № 70. — С. 136-139.

579. Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях / [кер. П. М. Шморгун]. — К. : Політвидав України, 1976. — 176 с.

580. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк / Блинов И. — СПб., 1905. — 366 с.

581. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863—1914 / Бовуа Д. — К. : Критика, 1998. — 334 с.

582. Богдан-Сокольский А. М. Эскизы современности / Богдан-Сокольский А. М. — К. : Типография "Петр Барский", 1909. — 40 с.

583. Бондаренко Д. Я. "Украинский вопрос" в начале первой мировой войны: деятельность украинских сепаратистских организаций в России (1914—1915) / Д. Я. Бондаренко // Проблемы социального и гуманитарного знания. — СПб.; 2000. — Вып. 2. — С. 9—28.

584. Борис Р. Микола Міхновський / Борис Р. — Львів, 1936. — 40 с.

585. Борисов А. Н. Особый отдел империи: история заграничной агентуры

- российских спецслужб / Борисов А. Н. — СПб. : Нева; М. : Олма-Пресс, 2004. — 479 с.
586. Брачев В. С. Мастера политического сыска в России / Брачев В. С. — СПб. : Нестор, 1998. — 110 с.
587. Брачев В. С. Заграничная агентура департамента полиции (1883—1917) / Брачев В. С. — СПб. : Нева, 2001. — 184 с.
588. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. : в 3 т. / Бродель Ф. — К. : Основи, 1995.— Т. 1. — 1995. — 542 с.
589. Будилович А. С. О единстве русского народа / Будилович А. С. — СПб. : Типография В. Д. Смирнова, 1907. — 43 с.
590. Будилович А. С. Может-ли Россия отдать инородцам свои окраины? / Будилович А. С. — СПб. : Типография А. С. Суворина, 1907. — 75 с.
591. Бурмистрова Т. А. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России (1905—1917 гг.) / Т. А. Бурмистрова, В. В. Гусакова. — М. : Мысль, 1976. — 262 с.
592. Бурцев В. Л. В погоне за провокаторами / Бурцев В. Л. — М. : Современник; Кишинев : Гл. ред. Молд. сов. энцикл., 1990. — 267 с.
593. Варгатюк П. Л. В.І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація / Варгатюк П. Л. — Дніпропетровськ : Кн. вид-во, 1961. — 194 с.
594. Варгатюк П. Л. Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу в дожовтневий період / П. Л. Варгатюк // Український історичний журнал. — 1965. — № 1. — С. 16-29.
595. Варгатюк П. Л. Партії великої загін : В.І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / Варгатюк П. Л. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — Дніпропетровськ : Промінь, 1970. — 208 с.
596. Варгатюк П. Л. В огне трех революций : Из опыта борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях / [Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М.]. — К. : Политиздат Украины, 1986. — 625 с.
597. Варшавский С. Жизнь и труды первой Государственной Думы /

- Варшавский С. — М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1907. — 292 с.
598. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920) / Г. Васькович // *Визвольний шлях*. — 1976. — № IX. — С. 995—1006.
599. Вебер М. Соціологія. Загально історичні аналізи. Політика / Вебер М. ; [пер. з нім. О. Погорілий]. — К. : Основи, 1998. — 534 с.
600. Велика історія України від найдавніших часів: у 2 т. / [під ред. І. Креп'якевича]. — К. : Глобус, 1993.— Т. 2. — 1993. — 400 с.
601. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900—1925 рр.) / Ветров Р. І., Донченко С. П. — Дніпропетровськ. — Дніпро-дзержинськ : Вид-во "Поліграфіст", 2001. — 245 с.
602. Виленский Б. В. Лекции по истории государства и права СССР / Виленский Б. В. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та. — 1985. — 221 с.
603. Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР в компаративістському вивченні) / Висоцький О. Ю. — Дніпропетровськ. : ДДФЕІ, 2001. — 160 с.
604. Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі / Волін М. — Х. : Пролетарій, 1930. — 189 с.
605. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / Волковинський В. М. // *Український історичний журнал*. — 1999. — № 3. — С. 65—74.
606. Волхонский М. А. Национальный вопрос во внутренней политике правительства в годы Первой русской революции / Волхонский М. А. // *Отечественная история*. — 2005. — № 5. — С. 48—62.
607. Высоцкий И. И. Сущность и значение русского национализма. — Рига, 1910. — 23 с.
608. Гайова О. Соціальна роля церкви в умовах окупаційних режимів // *Визвольний шлях*. — 1993. — № 1. — С. 58-64.
609. Генік С. 150 великих українців / Генік С. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. — 300 с.
610. Гессен В. Губернатор как орган надзора / Гессен В. — Бм., бг. — 156 с.

611. Гессен В. М. Из лекций по полицейскому праву, читанных в 1901–1902 гг. в Александровской военно-юридической академии / Гессен В. М. — СПб., 1902. — 354 с.
612. Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902—1914 гг. / Гинев В. Н. — Л. : Наука, 1983. — 335 с.
613. Гобсбаум Е. Век революции. 1748—1848 / Гобсбаум Е. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. — 480 с.
614. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. : .К — с. 124 — Смолоскип, 1996.
615. Головченко В. І. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Головченко В. І. — Х. : Майдан, 1996. — 190 с.
616. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХст.): Монографія / Голуб А. І. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998 — 156с.
617. Горовський Ф. Я. Більшовики і українське національне питання в ІV Державній думі / Ф. Я. Горовський // Український історичний журнал. — 1958. — № 2. — С. 3—20.
618. Гошуляк І. Проблема соборності України (ідейні засади, спроби реалізації) / І. Гошуляк // Пам'ять століть. — 1997. — № 5. — С. 2—8.
619. Гредескул Н.А. Россия и её народы. "Великая" Россия как программа разрешения национального вопроса в России / Гредескул Н. А. — Петроград, 1916. — 79 с.
620. Губенко Г. Н. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. / Губенко Г. Н. — Симферополь : Крымиздат, 1955. — 112 с.
621. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Гунчак Т. — К. : Либідь, 1993. — 288 с.
622. Гусев В. И. К 100-летию основания Революционной украинской партии / В. И. Гусев // Соціал-демократична ідея в українському та європейському політи-

чному просторі : міжнар. наук-практ. конф., 9-10 лют. 2001р. // Політологічний вісник. — Вип. 8. — С. 78—86.

623. Гусев К. В. Партия эсеров : от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции : ист. очерк / Гусев К. В. — М. : Мысль, 1975. — 383 с.

624. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20—30-ті роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. — К. : Либідь, 1991. — 344 с.

625. Данилов В. А. Элементы многоплеменного русского сознания / Данилов В. А. — СПб. : Типография И. В. Леонтьева, 1911. — 16 с.

626. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906—1917 гг.) / Дейли Дж. // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 25—45.

627. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія : Історичні нариси на теми російського імперіалізму / Демкович-Добрянський М. — Львів—Краків—Париж : Просвіта, 1993. — 205 с.

628. Демченко Т. П. І. Л. Шраг – "славний" український діяч / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 95—103.

629. Демченко Т. П. Вибори до I та II Думи Росії на Чернігівщині / Т. П. Демченко, І. К. Рубіс // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 117—122

630. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. текстів виступів на VI Всеукр. наук.-практ. конф. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. — 283 с.

631. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900—1919 рр.) / Донченко С. П. — Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

632. Дробот І. І. Пошуки шляхів до визволення України / Дробот І. І., Кучер В. І. — К. : Школяр, 1999. — 280 с.

633. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907 / .гг 1191 с. 246 — .: Наука, 1978 Л. — Дякин В. С.

634. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX в.) / В. С. Дякин // Вопросы истории. — 1996. — № 11—12. — С. 39—53.

635. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX вв.) / Дякин В. С. — СПб. : Лисс, 1998. — 1000 с.

636. Евреинов Г. А. Самобытность или отсталость / Евреинов Г. А. — СПб. : Типография Товарищества "Общественная польза", 1905. — 28 с.
637. Евреинов Г. А. Национальные вопросы на инородческих окраинах России / Евреинов Г. А. — СПб. : Типография А. Бенке, 1908. — 130 с.
638. Ерофеев Н. Д. Народные социалисты в первой русской революции / Ерофеев Н. Д. — М. : Изд-во МГУ, 1978. — 246 с.
639. Єскельчик С. О. Друга Всеукраїнська наукова конференція „Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)” / С. О. Єскельчик // Український історичний журнал. — 1993. — № 1. — С. 161—162.
640. Жандармы России. Политический розыск в России XV—XX вв. — СПб. : Нева — Олма-Пресс, 2002. — 640 с.
641. Жінки України : сучасний статус і перспективи : зб. текстів виступів на між-нар. наук.-практ. конф. (Одеса, черв. 1995 р.). — К. : ІСДО, 1995. — 384 с.
642. Жук С. Українська громада в Петербурзі і її роля в будіванні української держави / С. Жук // Визвольний шлях. — 1964. — № 2. — С. 149—156.
643. Жухрай В. Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы / В. Жухрай. — М. : Политиздат, 1991. — 333 с.
644. Зайчиков Г. И. Борьба рабочих депутатов Государственной думы против царизма в 1907—1914 гг. / Зайчиков Г. И. — М. : Высш. шк., 1981. — 152 с.
645. Залежский В. Монархисты / Залежский В. — Х. : Пролетарий, 1930. — 70 с.
646. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми / Л. Зашкільняк. — Львів. — 2004. — С. 43-57.
647. Зиммель Г. Избранное : в 2 т. / Зиммель Г. / [сост. С. Левит, Л. В. Скворцов]. — М.: Юристъ, 1996.— Т. 2. — 1996. — 607 с.
648. Золотая книга Российской империи. — Б.М. и Г. — 137 с.
649. Зорик А. С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917) / Зорик А. С. — Х. : Основы, 2002. — 250 с.
650. Иванов Л. М. Революция 1905—1907 гг. на Украине // Революция 1905—

- 1907 гг. в национальных окраинах России : [сб. статей / под ред. Л.М. Иванова]. — [2-е изд. переработ. и доп.]. — М. : Госполитиздат, 1955. — 832 с.
651. Измозик В. Черный кабинет / В. Измозик // Родина. — 2000. — № 10. — С. 48—54.
652. Иловайский Д. О ближайших задачах нашего правительства / Иловайский Д. — М., 1895. — 14 с.
653. История Украинской ССР : Краткий очерк / гл. редкол.: Кондуфор Ю. Ю. (гл. ред.) [и др.]. — К. : Наук. думка, 1982. — 543 с.
654. История национальных политических партий России : материалы междунар. конф., (Москва, 21–22 мая 1996 г.). — М. : РОССПЭН, 1997. — 406 с.
655. Історія Одеського університету за 100 років.— К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — 423с.
656. Історія Української РСР : в 2 т. / гол. редкол.: Дубина К. К. (гол. ред.) [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1967.— Т. 1. — 1967. — 859 с.
657. Історія Української РСР : в 2 т. / гол. редкол.: Касименко О. К. (гол. ред. [та ін.]). — К. : Держполітвидав УРСР, 1953.— Т. 1. — 1953. — 784 с.
658. Історія Української РСР : у 8 т. 10 кн. / гол. редкол.: Кондуфор Ю. Ю. (гол. ред. [та ін.]) — К. : Наук. думка, 1976.— Т. 4. — 1978. — 531 с.
659. Історія України : Короткий курс. — К. : Вид. АН УРСР, 1941. — 411 с.
660. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатович, З. Стефанів та ін.]. — Львів: Світ, 1992. — 702с.
661. Как выбирали Государственную Думу / [отв. ред. Левман Р.]. — Л. : Лениноблиздат, 1938. — 135 с.
662. Калмакан І. К. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті : Дослідження / І. К. Калмакан, О. Б. Бриндак. — Одеса : Астропринт, 1997. — 192 с.
663. Кантор Р. К истории "черных кабинетов" / Р. Кантор // Каторга и ссылка. — 1927. — № 8. — С. 90—100.
664. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / Каппелер А. — М. : Прогресс–Традиция: Традиция, 2000. — 344 с.

665. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ століття) / Г. Касьянов // Політологічні читання. — 1992. — № 2. — С. 101—114.
666. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: Соціально-політичний портрет / Касьянов Г. — К. : Либідь, 1993. — 172 с.
667. Катренко А. М. М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. / А. М. Катренко, С. Д. Денисенко // Український історичний журнал. — 1992. — № 7—8. — С. 48-60.
668. Катренко А. М. Нариси з історії українського національного руху / А. М. Катренко // Український історичний журнал. — 1997. — № 4. — С. 140—144 (рецензія).
669. Каутский К. Национальный вопрос в России / Каутский К. — СПб. : Новая типо-литография Бузе и Лассман, 1905. — 16 с.
670. Книш З. Загранична "охранка" та українці / З. Книш // Самостійна Україна. — 1976. — № 3—4. — С. 27—33.
671. Ковалевский М. Национальный вопрос и равенство подданных перед законом / Ковалевский П. — Варшава : Книгоиздательство „Правда”, 1906. — 16 с.
672. Ковалевский П. И. Национализм и национальное воспитание в России / Ковалевский П. И. — [2-е изд.]. — СПб.: Типография А. С. Суворова, 1911. — 76 с.
673. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И. Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 3—33.
674. Когут З. Коріння ідентичності : Студії ранньомодерної та модерної історії України / Когут З. — К. : Критика, 2004. — 351 с.
675. Козицкий Н. Е. В.И. Ленин о единстве действий левых сил: Разработка лево-блокистской тактики и борьба большевиков за её осуществления накануне и в годы первой российской революции / Козицкий Н. Е. — К. : Вища школа, 1979. — 183 с.
676. Козицький М. Ю., Поліщук О. В. Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. — К.

: Вид-во Київ. ун-та, 1992. — Вип. 172. — С. 3—14.

677. Козицький М. Ю., Доморослий В. І. Українська парламентська громада в I і II Державних думах / М. Ю. Козицький, В. І. Доморослий // Наук. праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. — К., 1992. — Вип. 173. — С. 12—22.

678. Кокошко Ст. Дещо про Московську групу УСДРП / Ст. Кокошко // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 329—339.

679. Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900—1907 / Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. — К. : Стилос, 1998. — 226 с.

680. Короленко В. Бытовое явление (заметки публициста о смертной казни) / Короленко В. — СПб.: Русское богатство, 1910. — 84 с.

681. Короливский С. П. Победа Советской власти на Украине / Короливский С. П., Рубач М. А., Супруненко Н. Н. — М. : Наука, 1967. — 579 с.

682. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России / Коротких М. Г. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. — 183 с.

683. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / Коцур А. П. — Чернівці : Золоті літаври. — 2000. — 423 с.

684. Кравченко В. Український національний рух у Харкові XIX — поч. XX ст. / В. Кравченко // Слово і час. — 1993. — № 10. — С. 14—20.

685. Кравцев И. Н. Тайные службы империи / Кравцев И. Н. — М. : РАГС, 1999. — 193 с.

686. Кралуц П. Між молотом і ковадлом. Галичина під час першої світової війни / П. Кралуц // Дві Русі. — К. : Факт, 2003. — С. 206—209.

687. Краткая история СССР : в 2 ч. / редкол. Носов Н. Е. (отв. ред.) [и др.]. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — Л. : Наука, 1978—. — Ч. 1. — 1978. — 455 с.

688. Кремень В. Україна : альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. — К. : „Arc-Ukraine”, 1996. — 773 с.

689. Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави /

С. Кульчицький // Сучасність. — 2000. — № 12. — С. 64—90.

690. Кураєв О. О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843—1914) / О. О. Кураєв // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 43—61.

691. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / Курас И. Ф. — К. : Наук. думка, 1978. — 315 с.

692. Курас І. Ф. Повчальний урок історії : (Ідейно-політичне банкрутство української соціал-демократичної робітничої партії) / Курас І. Ф. — К. : Політвидав України, 1986. — 185 с.

693. Курас І. Ф. Перебудова і деякі питання історико-партійних досліджень / І. Ф. Курас // Український історичний журнал. — 1988. — № 8. — С. 19—21.

694. Курас І. Ф. М.І. Міхновський : постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 76—91; № 10—11. — С. 63—79.

695. Курас І. Ф. Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. — 2000. — № 6. — С. 3—14.

696. Кухарук А. Не в Петербурге, не в Москве, а в Киеве и Цареграде... / А. Кухарук // Родина. — 1999. — № 8. — С. 83—84.

697. Лабынцев Ю. А. Украинский вопрос в Российской империи (начало XX в.) / Ю. А. Лабынцев // Исследования по истории Украины и Белоруссии : [сб. науч. трудов]. — М. : Рудомино, 1995. — Вып. 1. — С. 111—116.

698. Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. — 1996. — № 6. — С. 79—90.

699. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. — 1998. — № 4. — С. 17—32; № 5. — С. 3—16.

700. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999.— Ч. 2. — 1999. — С. 248-444.

701. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Леві-Строс К. : [пер. з фр.

- З. Борисик]. — К. : Основи, 2000. — 387 с.
702. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Лисяк-Рудницький І. — К. : Основи, 1994.— Т. 1. — 1994. — 554 с.
703. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914—1920) / Литвин В. М. — К. : Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. — 488 с.
704. Локерман А. По киевским тюрьмам в 1904—1905 гг. / А. Локерман // Каторга и ссылка. — 1925. — № 7. — С. 211—235.
705. Лонге Ж. Терроризм и охранка / Лонге Ж., Зильберт Г. — М. : Прометей, 1924. — 214 с.
706. Лурье Е. Национальный вопрос в России / Лурье Е. — М. : Совет Всероссийских кооперативных съездов, 1917. — 39 с.
707. Лурье Ф. М. Полицейские и провокаторы: политический сыск в России. 1649—1917 / Лурье Ф. М. — [2-е изд., испр.]. — М. : ТЕРРА, 1998. — 351 с.
708. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 97—107.
709. Мартинець В. Микола Міхновський – піонер українського націоналізму В. Мартинець // Політологічні читання. — 1995. — № 2. — С. 249—263.
710. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / А. Матвієнко // Пам'ять століть. — 1998. — № 4. — С. 93—105.
711. Матвієнко А. Генерал Драгомиров : повернення пам'яті // Дві Русі. — К. : Факт, 2003. — С. 193—197.
712. Мацузато К. Пространственные факторы в формировании партийных систем – Диалог американистов и постсоветологов / Мацузато К. — Саппоро, 2002. — 108 с.
713. Меньшиков Л. П. Охрана и революция. К истории тайных политических организаций, существовавших во время самодержавия : в 3 ч. / Меньшиков Л. П. — М. Всесоюз. о-во сс.-поселенцев, 1923.— Ч. 2. — Вып. 1. — 1928. — 186 с.; Ч.3. — М., 1932. — 280 с.
714. Микола Міхновський. Самостійна Україна / пер. Ю. Колларда. — Б.М. : Ук-

раїнський патріот, 1948. — 32 с.

715. Миллер А. И. Русско-украинские отношения в XIX и начале XX в. Русификация и причины её неудачи / А. И. Миллер // Русский исторический журнал. — 1998. — Т. 1. — № 1. — С. 131—146.

716. Миллер А. И. Конфликт "идеальных отечеств" / А. И. Миллер // Родина. — 1999. — № 8. — С. 79—82.

717. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.) / Миллер А. И. — СПб. : Алтейя, 2000. — 281 с.

718. Минаков А. С. Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX — начала XX веков / А. С. Минаков // Отечественная история. — 2005. — № 3. — С. 170—175.

719. Михайлівський Т. Візія української держави митрополита А. Шептицького / Т. Михайлівський // Визвольний шлях. — 1970. — № IX. — С. 1011—1021.

720. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 — лютий 1917) / Михайлюк О. Г. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. — 141 с.

721. Михальський І. С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.) / Михальський І. С. — Луганськ : Вид-во Східноукраїнського держ. ун-ту, 1995. — 27 с.

722. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст. — Луганськ : Альма-Матер, 2003. — 343 с.

723. Михутина І. Сепаратисти из львовского кафе / И. Михутина // Родина. — 1999. — № 11. — С. 75—77.

724. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века) / Михутина И. В. — М. : Институт славяноведения РАН, 2003. — 288 с.

725. Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі : зб. текстів виступів на міжвуз. наук.-практ. конф. — К. : КДПШМ. — 1992. — 186 с.

726. Мірчук П. Трагічна перемога / Мірчук П. — Торонто : Ліга визволення Укра-

їни, 1954. — 63 с.

727. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності / Мірчук М. — Філадельфія, 1960. — 136 с.

728. Міхновський Микола. Самостійна Україна. Програма РУП із 1900 року / пер. В. Шаяна. — Лондон : Друкарня Української Видавничої Спілки, 1967. — 32 с.

729. Мулукаев Р. С. 200 лет Министерства внутренних дел России: исторический опыт / Р. С. Мулукаев // МВД России 200 лет. История, развитие, перспективы. — М., 2003. — С. 169—178.

730. Мур Лео. По приказу его высокопревосходительства... / Мур Лео. — М. : Изд-во политкаторжан, 1932. — 48 с.

731. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження (1900—1917 років) / Надтока Г. М. — К. : Вид-во КНУ. — 1996. — 110 с.

732. Надтока Г. М. Православна церква в Україні (1900—1917 років). Соціально-релігійний аспект / Надтока Г. М. — К. : Знання, 1998. — 270 с.

733. Нариси з історії українського національного руху. Колект. моногр. / [за ред. В. Г. Сарбея]. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. — 190 с.

734. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 36—44.

735. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.) : Монографія / Наумов С. О. — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. — 344 с.

736. Непролетарские партии в России : Урок истории / редкол.: К.В. Гусев [и др.] : под общ. ред. И.И. Минца). — М. : Мысль, 1984. — 566 с.

737. Непролетарские партии в России в трех революциях : [сб. статей]. — М. : Наука, 1989. — 245 с.

738. Новополин Г. В мире предательства / Г. Новополин // Летопись революции. — 1923. — № 4. — С. 23—40.

739. Овсієнко О. Ф. Крах зубатовщини на Україні / Овсієнко О. Ф. — К. : Наук. думка, 1987. — 139 с.

740. Овсиенко А. Ф. Кульминация первой российской революции на Украине и жандармско-полицейские органы / А. Ф. Овсиенко // Первая российская революция 1905—1907 гг. в свете нового исторического мышления / А. Ф. Овсиенко. — Горловка, 1990. — Т. 2. — С. 120—124.
741. Овсієнко О. Ф. Антиукраїнська цензурна політика // "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999.— Ч. 1. — 1999. — С. 172—203.
742. Овсієнко О. Ф. Каральні органи царизму // "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999.— Ч. 3. — 1999. — С. 3—68.
743. Овсієнко О. Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у роки столипінської реакції / Олександр Овсієнко, Олександр Сарнацький // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : [зб. наук. праць / редкол. Реєнт О. П. (голова) та ін.]. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — Вип. VI. — С. 376—382.
744. Оглоблин О. Проблеми схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України. Статті і джерельні дослідження. — Нью-Йорк; Торонто, 1995. — С. 47—51.
745. Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907—1921 роки / Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. — 242 с.
746. Осоргин М. А. Времена : Автобиографическое повествование : [романы] / М. А. Осоргин (Из наследия). — М. : Современник, 1989. — 622 с.
747. Очерки истории Коммунистической партии Украины / [Юрчук В. І., Бабко Ю. В., Варгатюк П. Л. и др.]. — К. : Политиздат Украины, 1977. — 814 с.
748. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX — лютий 1917 р. / Павко А. І. — с 842 — .9991 , "вородеФ навІ" овтцинвадив : .К
749. Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. А. І. па-

вко // Укр. іст. журн. — 2001. — № 4. — С. 112—125.

750. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX ан — : методологія, історіографія, проблеми, перспективні чатку XX столітьоп с. 112 – .: Знання, 2001 К. — / Павко А. І. напрямки наукових досліджень

751. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / Павко А. І. — К. : Плеяди, 2002. — 552 с.

752. Павлов П. Агенты, жандармы, палачи. По документам / Павлов П. — Птгрд. : Былое, 1922. — 76 с.

753. Парсонс Т. Современный взгляд на Дюркгеймову теорию религии // Религия и общество : Хрестоматия по социологии религии / [сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич]. — М. : Аспект Пресс, 1996. — С. 170—190.

754. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917) / Перегудова З. И. — М. : РОССПЭН, 2000. — 431 с.

755. Петербурзька академія наук в справі знесення заборони українського слова. — Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. — 46 с.

756. Платонов О. Заговор против России / О. Платонов // Молодая гвардия. — 1994. — № 5—6. — С. 130—149.

757. Полвинен Т. Держава и окраина. Н.И. Бобриков — генерал-губернатор Финляндии 1898-1904 гг. / Полвинен Т. — СПб. : "Европейский дом", 1997. — 320 с.

758. Политические партии и общественные движения в трех российских революциях : сб. текстов выступлений на республик. науч.-практ. конф., (Донецк) : II сек. / отв. Ред. Н. Е. Беспалов. — Донецк : ДГУ, 1991. — 174 с.

759. Политический сыск в России : история и современность : материалы междун. науч. конф., (Санкт-Петербург, 13—15 мая 1996 г.). — СПб : Изд-во СПб УЭФ, 1997. — 360 с.

760. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / Редкол. : І.Ф. Курас (голова) [та ін.]. — К. : Генеза, 2002—2003. — Т. 1 / [Ю. А. Левенець (кер.) та ін.]. — 2002. — 424 с.

761. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та

ін.]. — К. : Генеза, 2002—2003. — Т. 3 / [С. В. Кульчицький (кер.) та ін.]. — 2003. — 448 с.

762. Полянський Н. Н. Царські військові суди в боротьбі з революцією 1905—1907 рр. / Полянський Н. Н. — М. : Вид-во МГУ, 1958. — 240 с.

763. Попик В. Політична боротьба на Україні навколо виборів в III Державну думу / АН УРСР. Ін-т історії : [відп. ред. В. Г. Сарбей.]. — К. : Наукова думка, 1989. — 100 с.

764. Попов Н. Н. Очерки історії комуністическої партії (більшовиків) України / Попов Н. Н. — Х. : Пролетарій, 1929. — 319 с.

765. Попов М. М. Жовтень на Україні / Попов М. М. — К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. — 80 с.

766. Пчелин Н. Н. Чому імператорська Росія боялась окраїн / Пчелин Н. Н. — М. : Видання Д. Я. Маковського, 1917. — 32 с.

767. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 3—22.

768. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 3—27.

769. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О. П. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — 340 с.

770. Реєнт О. П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 3—37.

771. Реєнт О. Вплив першої світової війни на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку війни) / О. Реєнт // Історичний журнал. — 2004. — № 9. — С. 3—6.

772. Реєнт О. Українські землі в роки Першої світової війни у працях українських істориків (до 1991 р.) / Олександр Реєнт, Богдан Янишин // Історичний журнал. — 2004. — № 9. — С. 52—61.

773. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / Реєнт О., Сердюк О. — К. : Генеза,

2004. — 480 с.

774. Реєнт О. П. Перечитуючи написане / Реєнт О. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — 256 с.

775. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 3 — 9.

776. Розенталь И. Он не любил провокаторов? / И. Розенталь // Родина. — 1994. — № 2. — С. 38—41.

777. Романовский Ю. Д. Украинский сепаратизм и Германия / Ю. Д. Романовский // Русский мир. — 2004. — январь — февраль — март. — С. 187—203.

778. Российский пролетариат : облик, борьба, гегемония / редкол.: Иванов Л. М. (отв. ред.) [и др.]. — М. : Наука, 1970. — 363 с.

779. Рубач М. До історії Української революції (замітки й документи: грудень 1917 р. — січень 1918 р.) / М. Рубач // Літопис революції. — 1926. — № 1. — С. 41—84.

780. Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 р. на Україні / М. Рубач // Літопис революції. — 1930. — № 5. — С. 5—98.

781. Рууд Ч. Фонтанка 16. Политический сыск при царях / Ч. Рууд., Р. Степанов — М. : Мысль, 1993. — 296 с.

782. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914—1915 гг. (этнонациональные особенности и проблема присоединения к России) / В. Н. Савченко // Вопросы истории. — 1996. — № 11—12. — С. 95-106.

783. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914—1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации) / В. Н. Савченко // Отечественная история. — 2002. — № 5. — С. 76—89.

784. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1916—1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / В. Н. Савченко // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 96—113.

785. Савченко В. Н. Восточная Галиция накануне Первой мировой войны (этно-

- социальная ситуация по данным российского Министерства иностранных дел) / В. Н. Савченко // Отечественная история. — 2005. — № 6. — С. 32 .14 —
786. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1907) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 90—98.
787. Сарбей В. Г. Национальное движение на Украине в системе общероссийской освободительной борьбы // Экономическая и общественная жизнь России нового времени : Первые дружининские чтения : [сб. докл. и сообщ.]. — М., 1992. — С. 250—258.
788. Сарбей В. Г. "Українське питання" в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 35—46.
789. Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя / Сергієнко П. П. — К. : Знання, 1993. — 64 с.
790. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914—1920. Від штучних стереотипів до гіркот правди, прихованої в радянських архівах / Сергійчук В. — К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. — 544 с.
791. Сидорчук М. В. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917) / Сидорчук М. В. — Львів : Вид. ун-та, 1966. — 269 с.
792. Сідак В. С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / В. С. Сідак // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 84—92.
793. Смирнов А. Обрусение инородцев и задачи обрусительной политики / А. Смирнов // Исторический вестник. 1892. — март. — Т. XLII. — С. 752—765.
794. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Сміт Ентоні. — К. : Основи, 1994. — 223 с.
795. Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. — К. : Наук. думка, 1991. — 112 с.
796. Спиридович А. И. Революционное движение в России : в 2 т. / Спиридович А. И. — СПб., 1914.— Т. 1. — 1914. — 250 с.

797. Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (Начало XX в. — 1920 г.) / Спирин Л. М. .с 663 — .7791 ,ьлсыМ : .М —
798. Солдатенко В. Революційна Українська Партія / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. — 1998. — № 1. — С. 128—140.
799. Старовойтенко І. М. З епістолярної спадщини Євгена Чикаленка / І. М. Старовойтенко // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 47—61.
800. Старцев В. И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1917 гг. / Старцев В. И. — Л. : Наука, 1977. — 272 с.
801. Стахів М., д-р. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. — Нью-Йорк; Детройт; Скрантон : Укр. вільна громада в Америці, 1954. — 105 с.
802. Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських / Стахів М., д-р. // Український історик. — 1983. — Ч. 2—4 (78—80). — С. 74—92.
803. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік) / Стрілець В. В. — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2002. — 361 с.
804. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. — 1999. — № 1. — С. 85—91.
805. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський у період російської революції 1905—1907 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб. наук. праць / редкол. Турченко Ф. Г. (голова) та ін.]. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. XVI. — С. 86—105.
806. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський між двома революціями (1907—1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб. наук. праць / редкол. Турченко Ф. Г. (голова) та ін.]. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. XVIII. — С. 80—101.
807. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Турченко Ф. Г. — К. : Генеза, 2006. — 320 с.
808. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси : в 3 т. / відп. ред.: Смолій В. А.) : НАН України. Інститут історії України. — К : Наукова думка, 2004. —

- Т. 1 / [В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко.]. — 2004. — 501 с.
809. Українська державність: історія і сучасність : прогр. наук. конф., (Київ, 21—22 січ. 1993 р.). — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1993. — 8 с.
810. Українська державність : становлення, досвід, проблеми : [зб. наук. праць за матеріалами XII Харківських політологічних читань]. — Х. : Право. — 2001. — 176 с.
811. Українська преса в 1908 р. // Слово. — 1909. — С. 4-6.
812. Українське питання / [пер. з рос., упор., пер. і прим. М.С. Тимошика]. — К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1997. — 220 с.
813. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / Колект. наук. моногр. : у 3 ч. / відп. ред.: В.Г. Сарбей В. Г.) — К. : Ін-т історії України НАН України, 1999.
814. Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма / Ульянов Н. И. — М. : Индрик, 1996. — 288 с.
815. Устименко В. Державний устрій: який вбачався він українським партіям / В. Устименко // Віче. — 1998. — № 6. — С. 141—154.
816. Фартушний А. А. Українська національна ідея як підстава державотворення / Фартушний А. А. — Львів : Вид-во національного ун-ту "Львівська політехніка", 2000. — 307 с.
817. Феденко П. Монархія і республіка / Укр. соціал. демокр. робітничка партія / Феденко П. — Птгр. : Вид-ня Петроград. комітету, 1917. — 16 с.
818. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. / Феденко П. — Подєбради, 1934. — 171 с.
819. Феденко П. Український рух у 20 ст. / Феденко П. — Лондон: Наше слово, 1959. — 269 с.
820. Хаген М., фон. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині XX ст. / Хаген М., фон. // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 122—131.
821. Чайковський А. С. За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX — початок XX ст.) / А. Чайковський, М. Щер-

бак. — К. : Україна, 1996. — 269 с.

822. Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охоранка / В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2001. — № 2 (17). — С. 5—280.

823. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832—1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Шандра В. С. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. — 144 с.

824. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. / Шандра В. С. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. — 427 с.

825. Шацилло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905—1907 гг. : Организация, программы, тактика / Шацилло К. Ф. — М. : Наука, 1985. — 347 с.

826. Шелохаев В. В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905—1907 гг. / Шелохаев В. В. — М. : Наука, 1983. — 327 с.

827. Шелохаев В. В. Партия октябристов в период первой российской революции / Шелохаев В. В. — М. : Наука, 1987. — 157 с.

828. Шелохаев В. В. Либеральная модель переустройства России / Шелохаев В. В. — М. : РОССПЭН, 1996. — 280 с.

829. Шморгун П. М. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. 1905—1907 / Шморгун П. М. — М. : Госполитиздат, 1955. — 231 с.

830. Шморгун П. М. В.І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.) / Шморгун П. М. — К. : Держполітвидав УРСР, 1960. — 99 с.

831. Шморгун П. М. В.І. Ленін і більшовицькі організації України / П. М. Шморгун // Український історичний журнал. 1969. — №4. — С. 31—42.

832. Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років / Шморгун П. М. — К. : Політвидав України, 1975. — 181 с.

833. Шморгун П. М. Більшовики України в період реакції (1907—1910) / Шморгун П. М. — К. : Вища школа, 1978. — 199 с.

834. Шморгун П. М. В.І. Ленін і більшовицькі організації України / Шморгун П. М. — К. : Вища школа, 1979. — 304 с.

835. Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні / Шморгун П. М. — К. : Політвидав України, 1980. — 134 с.
836. Шморгун П. М. Актуальні питання вивчення історії діяльності більшовицьких організацій України на етапі буржуазно-демократичної революції / П. М. Шморгун // Український історичний журнал. — 1988. — № 2. — С. 23—27.
837. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. — К. : 1992. — Вип. 172. — С. 14—25.
838. Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. Видання АН України, т-ва „Знання” України : [редкол.: Сергієнко О. (голова) та ін.]. — К. : Знання, 1991. — Вип. 25. — С. 159-167.
839. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Шпорлюк Р. — К. : Дух і Літера, 2000. — 354 с.
840. Шуйський П. А. Департамент поліції: 1880 — початок ХХ ст. / Шуйський П. А. — Х. : Шляхи революції, 1930. — 100 с.
841. Щеголев П. Е. Алексеевский равелин : книга о падении и величии человека / Щеголев П. Е. — М. : Федерация, 1929. — 382 с.
842. Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма / Щеголев С. Н. — К. : Типогр. Т-ва И.Н. Кушнерёв и Ко, 1912. — 578 с.
843. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / Щеголев С. — К. : Типогр. Т-ва И.Н. Кушнерёв и Ко, 1914. — 159 с.
844. Щербак М. Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні / М. Г. Щербак // Український історичний журнал. — 1990. — № 2. — С. 41—50.
845. Щербак Н. Материалы фондов охранных отделений как источник изучения деятельности социал-демократии Украины (1902—1917) / Николай Щербак, Надежда Щербак // Научные труды по истории КПСС. — 1990. — № 5. — С. 105—110.

846. Щербак М. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку ХХ ст. та основні напрями їх діяльності / Микола Щербак, Олександр Овсієнко // Вісник Київського університету. — 1992. — № 5. — С. 23 — 28.
847. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття) / Щербак Н. О. — К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. — 616с.
848. Юрченко О. Т. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр. — К. : Держполітвидав УРСР, 1960. — 100 с.
849. Юрченко О. Т. В.І. Ленін і більшовицькі організації України. — К. : Політвидав України, 1970. — 621 с.
850. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К. : Критика, 2005. — 584 с.
851. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце ХІХ — начале ХХ веков. — К. : Юринформ, 1992. — 186 с.
852. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. — Харків : Консум, 2001. — 284 с.

8. Довідкові видання

853. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. — 3-е изд. — М. : Б.С.Э., 1969—. — Т. 7. — 1972. — 608 с.
854. Малая Советская Энциклопедия : в 10 т. / [гл. ред. Б. А. Введенский]. — 3-е изд. — М. : Б.С.Э., 1958—. — Т. 9. — 1960. — 1213 с.
855. Новый энциклопедический словарь / [шеф-ред. А. Е. Махов и др.]. — М. : Большая Российская энциклопедия, РИПОЛ КЛАССИК, 2004. — 1456 с.
856. Политические партии России. Конец ХІХ – первая треть ХХ в. Энциклопедия. — М. : РОССПЭН, 1996. — 809 с.
857. Українська Радянська Енциклопедія : в 12 т. / [гол. ред. М. П. Бажан]. — 2-е вид. — К. : У.Р.Е., 1977—. — Т. 3. — 1979. — 552 с.
858. Советская историческая энциклопедия : в 16 т. / [гл. ред. Е. М. Жуков]. — М.

: Советская энциклопедия, 1961—.— Т. 4. — 1963. — 1072 с.

859. Энциклопедический словарь : в 82 т. / [гл. ред. И. Е. Андриевский]. — СПб. : Типо-литография Ф. А. Брокгауза; И. А. Ефрона, 1890—.— Т. 1. — 1890.— 480 с.; Т. VIII. — 1892. — 958 с.; Т. IX. — 1893.— 972 с.; Т. XIII. — 1894. — 480 с.; Т. XX. — 1897. — 964 с.; Т. XXV. — 1898. — 487 с.; Т. XXXI. — 1900. — 954 с.; Т. XXXVII. — 1903. — 956 с.; Т. XXXVIII. — 1903. — 957 с.

9. Дисертації та автореферати дисертацій

860. Білокінь О. М. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. М. Білокінь. — Харків, 2001. — 20 с.

861. Геращенко Т. С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX – початок 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Т. С. Геращенко. — Запоріжжя, 1993. — 22 с.

862. Грицак В. С. Губернатор в державному механізмі російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень” / В. С. Грицак. — Одеса, 1999. — 21 с.

863. Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. І. Доморослий. — К., 1994. — 24 с.

864. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.06 „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. С. Михальський. — К., 2004. — 38 с.

865. Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. П. Могильний. — К., 2003. — 15 с.

866. Павко А. І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Павко Анатолій Іванович. — Донецьк, 2001. .с 615 —
867. Самойленко О. О. Київська міська поліція в середині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень” / О. О. Самойленко. — Х., 2000. — 18 с.
868. Сініцький А. Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / А. Ц. Сініцький. — К., 1997. — 21 с.
869. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Стрілець Василь Васильович. — К., 2004. — 423 с.
870. Стромилюк Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900-1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. В. Стромилюк. — К., 2007. — 16 с.
871. Тимошенко О. П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. П. Тимошенко. — К., 1997. — 22 с.
872. Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905–1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. М. Федьков. — К., 1993. — 21 с.
873. Щербак М. Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX – 1917 р.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Щербак Микола Григорович. — К., 1993. — 489 с.
874. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Н. О. Щербак. — К., 2006. — 38 с.

10. Навчальні посібники

875. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Грицак Я. Й. — К. : Генеза, 1996. — 360 с.

876. Історія СРСР : у 2 ч. : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [П. І. Кабанов, М. Д. Кузнецов, О. С. Трофімов та ін.]. — К. : Вища школа, 1974— .— Ч. 2. : 1861—1917. — 1974. — 496 с.

877. Історія України : у 2 кн. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін.]. — К. : Либідь, 1992—. — Кн. 2. : XX століття. — 1992. — 464 с.

878. Історія України : у 2 т. : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [укл. О. І. Гуржій, Л. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; Під ред. В. А. Смолія]. — К. : Україна, 1995—. — Т. 1. — 1995. — 350 с.

879. Історія України : підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / [В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія]. — К. : Альтернативи, 1997. — 416 с.

880. Історія України : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [М. В. Дєдков, Ю. В. Іващенко, Г. Л. Кладова та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2002. — 416 с.

881. Історія України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. — [4-те вид.]. — Львів : Світ, 2003. — 520 с.

882. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Підгаєцький В. В. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. — 278 с.

883. Рибалка І. К. Історія Української РСР (Дорадянський період) : підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / Рибалка І. К. — К. : Вища школа, 1978. — 592 с.

884. Страницы истории Украины : в 2 ч. : учеб. пособ. [для студ. и препод.] / [Б. В. Гордеев, С. Ф. Орлянский, В. Г. Барвенко]. — Запорожье : Комунар, 1992—. — Ч.

1. — 1992. — 284 с.

885. Субтельний О. Україна : історія : / Орест Субтельний. — [3-тє вид., перероб. і доп.] — К. : Либідь, 1993. — 720 с.

886. Черменский Е. Д. История СССР. Период империализма : пособ. [для учителей] / Черменский Е. Д. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Просвещение, 1974. — 446 с.

887. Ярмыш А. Н. Судебные органы царской России в период империализма (1900–1917 гг.) : учеб. пособ. [для студ. высш. уч. зав.] / Ярмыш А. Н. — К. : УМКВО, 1990. — 92 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість осіб, адміністративно висланих з Києва та Київської губернії за антиурядову діяльність з 21 жовтня 1905р. по квітень 1906р.

1. висланих за п.17 ст.19 на час воєнного стану – нема;
2. забороняються проживання по п.16 ст.19 – 161 особа;
3. збудження клопотання про прикріплення висилки через Особливу нараду Міністерства внутрішніх справ – 94 особи.

Надійшло рішення Особливої наради про 66 осіб. З них вислано у:

Вологодську губернію – 13.

Архангельську губернію – 13.

Наримський край Тобольської губернії – 2.

Олонецьку губернію – 1.

Тобольську губернію – 1.

Якутську область – 35 (з них 33 осіб висилка призупинена, а нового розпорядження не отримано).

Усього – 66.

Очікують рішення Особливої наради – 28 осіб.

ЦДІАУК.– Ф.442.– Оп.856.– Спр.227.– Арк. 9 – 9зв.

Додаток Б

Список уніатських священників, які були вислані з Галичини у східні губернії Росії за приналежність до українських політичних партій

1. Носковський Владислав, 39 років, ігумен, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 28 січня 1915р.
2. Серецький Антоній, 33 роки, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 25 лютого 1915р.
3. Гардієвський Іван, 33 роки, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 17 січня 1915р.
4. Ломницький Ієремія, 33 роки, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 17 січня 1915р.
5. Ганкевич Михайло, 59 років, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 26 грудня 1914р.
6. Алексевич Станіслав, 59 років, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 10 грудня 1914р.
7. Горнікевич Мирон, 30 років, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 5 травня 1915р.
8. Боцян Йосип, 38 років, Ректор Уніатської духовної Семінарії, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 5 травня 1915р.
9. Матейков Василь, 38 років, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 22 травня 1915р.
10. Тимкевич Євген, 38 років, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 22 травня 1915р.
11. Панчишин Григорій, 38 років, священник, за приналежність до мазепинської партії	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 15 вересня 1914р.

12. Брунець Олексій, 38 років, священник, за приналежність до партії українофілів	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 27 жовтня 1914р.
13. Сапрун Стефан, 38 років, священник, за приналежність до партії українофілів	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 29 жовтня 1914р.
14. Гура Доміан, 48 років, священник, за приналежність до партії українофілів	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 13 листопада 1914р.
15. Борачко Ксаверій, 48 років, священник, за приналежність до партії українофілів	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 20 листопада 1914р.
16. Соболев Іван, 48 років, священник, за приналежність до мазепинської терористичної групи	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 4 лютого 1915р.
17. Градюк Вікентій, 48 років, священник звинувачений в українофільській пропаганді	висланий на підставі наказу генерал-губернатора від 4 вересня 1914р.

Додаток В

**Кількість заручників та адміністративно засланих з Галичини
у внутрішні губернії Росії в 1914-1915рр.**

	Заручники	Адміністративно вислані
Володимирська	-	36
Воронезька	23	225
Єнісейська	-	412
Іркутська	36	-
Київська	114	186
Нижегородська	242	-
Орловська	-	46
Пензенська	160	415
Пермська	-	1436
Полтавська	7	-
Симбірська	-	545
Тверська	-	37
Томська	-	487
Тульська	-	23
Уфімська	18	831
Чернігівська	251	1
Усього	851	4680

Додаток Г

**Список інформаторів, що були заагентуровані жандармами
по Рогатинському повіту.**

Почато з 5 березня 1915 р.

№ п/п	Звання, ПІБ	Років	Місце проживання і рід занять	Прізвисько	Коли взято	Які відомості отримані
1	Міщанин м. Рогатина Онуфрій Васильович Мачек русин	65	м. Рогатин міський голова	Носатий	10 березня 1915 р.	
2	Данилюк Василь Михайлович м. Рогатин русин	60	м. Рогатин війт	Старик	5 березня 1915 р.	
3	Іванець Микола Осабратович русин	48	село Кутце війт	Чорновусий	6 березня 1915 р.	
4	Ханен Василь Михайлович селянин русин	40	містечко Кияшнич Рогатинський повіт війт	Грубий	10 березня 1915 р.	

№ п/п	Звання, ПІБ	Років	Місце проживання і рід занять	Прізвисько	Коли взято	Які відомості отримані
5	Пицела Євстафій Григорович селянин русин	57	містечко Кияшнич помічник війта Рогатинський повіт	Рідкозубий	10 березня 1915 р.	
6	Свирида Феодор Семенов селянин русин	61	с. Пуков Рогатинський повіт війт	Толстяк	12 березня 1915 р.	

ЦДІАУК.– Ф.365.– Оп.2.– Спр.100.– Арк.3-4.

Додаток Д

**Список осіб, набраних безплатно допоміжних співробітників (інформаторів)
по Рогатинському повіту.**

Почато з 1 квітня 1915 р.

№ п/п	Звання, ПІБ	Років	Місце проживання і рід занять	Прізвисько	Коли взято	Які відомості отримані
1	Казакевич Антон Андрійович міщанин	55	м. Бобрськ хлібороб, нині голова м. Бобрська	Козак	1 квітня 1915 р.	Про Йосипа Филимонові Гамуса від 28 березня за № 14
2	Ворон Стефан Григорович селянин	44	с. Клицивни вїт с. Клицивни	Торговець	3 квітня 1915 р.	Про розподіл народонаселення
3	Савка Стефан Іванович селянин	51	с. Клицивни хлібороб, заст. вїта	Слабий	3 квітня 1915 р.	– “ –
4	Винницький Ісидор Анталєвич селянин	54	с. Спугатин коваль, вїт с. Спугатин	Білий	6 квітня 1915 р.	Про тих, хто відвідує народонаселення
5	Волько Андрій Миколайович селянин	50	с. Спугатин хлібороб, вїт с. Спугатин	Бородавка	10 квітня 1915 р.	Про розподіл народонаселення
6	Мельник Василь Гаврилович селянин	50	с. Дибринов вїт	Сліпий	11 квітня 1915 р.	– “ –

№ п/п	Звання, ПІБ	Років	Місце проживання і рід занять	Прізвисько	Коли взято	Які відомості отримані
7	Пелепської Филимон Пантелеймонович учитель	47	м. Ходорово Бобрського повіту, колишній учитель, війт м. Ходорово	Педагог	17 квітня 1915 р.	– “ –
8	Дзера Василь Степанович селянин	51	с. Залужжя хлібороб, війт с. Залужжя	Круглий	18 квітня 1915 р.	– “ –

ЦДДАУК.– Ф.365.– Оп.2.– Спр.100.– Арк.12–12зв.

Додаток Ж

Деякі з осіб, за якими стежив зовнішній жандармський нагляд в 1914-1915 рр. у Львові як за членами “мазепинської революційно-терористичної” організації.

№	Прізвисько	П.І.П. Звання Вік	Місце проживання
1	“Церковний”	Стафняк Михайло, 33 років, колишній чиновник Іпотечного банку	
2	“Соборний”	Войнаровський Павло, 25 років, колишній студент Львівського університету	
3	“Підв’язний”	Царевич Микола, 28 років, колишній чиновник “Дністра”	
4	“Коричневий”	Геруляк Іван, 28 років, писар доктора Шухевича	
5	“Похмурий”	Лендюк Василь, 30 років, колишній студент Комерційної академії	
6	“Кудрявий”	Барвінський Богдан, 32 років, доктор філософії, чиновник університету	

Додаток 3

Копія анкети редакції часопису “Рада”, яку вона надсилала своїм передплатникам в 1909р., у жандармському перекладі на російську мову з оригіналу

1) Сословие	крестьянин
2) Лета	18
3) Чем живёт	должность фельдшера
4) Грамотный ли	грамотный
5) Какой национальности	малоросс
6) Место жительства	Киев. губ. Бердычевский уезд, м. Погребище
7) Сами ли передаете	Сам
8) Давно ли передаёте	С начала нового года, на своё
9) Сами ли читаете “Раду”	Товарищ читает (односелец), а когда иду к больным в другое село, то тогда беру и раздаю крестьянам
10) Читают ли в компании и обсуждается ли прочитанное	Бывает, что читаю по одному и компаниями, а затем обсуждается прочитанное
11) Кто больше всего интересуется газетой: старшие, молодые, а также и женщины	Газетой интересуются: старые, молодые, ученики, но женщины не читают, так как не имеют времени, а больше всего по неграмотности, но если читают мужчины, то женщины их слушают охотно
12) Нравится ли газета	Всем очень нравится
13) Читаете ли вы все газеты по порядку номеров	Читаю все газеты по порядку, также и телеграммы, которые, по моему мнению, могут быть и подходящими, я вообще читаю их в “Киевской мысли”
14) Исправно ли получают номера газеты	Исправно; ещё ни один номер не пропал, никто не перехватывает и не запрещает
15) Как относятся ваши	К “Раде” знакомые из интеллигенции относятся

знакомые к газете “Рада”, а также начальство	безразлично, редко кто просит газету, а из кр-ян берут охотно. От начальства я не слышал ни худого ни хорошего
16) Какое имеет влияние газета на стариков и вообще служит ли развитием для народа в смысле национальности	Влияет благотворно, что может подтвердить тот факт, что когда я один раз дал прочитать газету сотскому, то он, прочитав её, сказал: “Как мы говорили (т.е. по малорусски) так и в газете есть, всё понятно и ясно
17) Откуда узнали вы о существовании газеты “Рада”	О газете “Рада”, я ещё знал тогда, когда учился в школе, так как с тех пор как она существует, потому что раньше ещё газеты “Рада” была ещё газета “Думка”
18) Почему вы ней так интересовались, чего вы хотели от неё добиться	Ожидал я от газеты “Рада” своего развития, как малоросс имел желание следить за жизнью Украинцев Российских, а также и заграничной жизнью: интер. интересами и порядками, которые были мне дороже собственных; развить всё это между Украинцами, с которыми мне всегда приходится сталкиваться; интересовала меня и тем, что направление её чисто народное
19) Исполнилось ли то, чего вы ожидали от неё	Исполнилось всё, только кроме того, что много из помещаемого в газете было для крестьян непонятным, но этим я редакцию не виню, так как отлично понимаю, что это редакции очень трудно исполнить, так как трудно всем угодить, а особенно интеллигенции; малограмотным крестьянам должна быть другая какая-нибудь газета, болем понятная, которую если бы тоже редакцию, что газета “Рада”, могла издавать как для интеллигенции, так и для кр-ян; но в общем я

	газетою доволен
20) Чем вообще вы не довольны	Доволен я всем
21) Трудно ли читать	Трудно
22) Иначе ли говорят	Иначе, с польскими словами
23) Знаете ли пример	Не знаю
24) Что из них нравится	Нравится всё
25) Какой отдел вам больше нравится	С одинаковым интересом отношусь ко всем отделам
26) Что больше всего интересует и в каком отделе	Больше всего интересует жизнь украинцев, а также и “Историческая страница”
27) Какой отдел увеличить и какой уменьшить	Пока увеличивать ничего не нужно, а уменьшить следовало бы отдел телеграмм, остальные отделы пусть так и останутся
28) Какими вопросами больше всего интересовались старики	Лично для меня было всё интересно, за немногим исключением. Кроме того, желательно было бы хоть немного написать про сельское хозяйство, пчеловодство, садоводство, а больше всего про Сибирь, чтобы хоть немного познакомить читателей с переселенческим вопросом
29) Нравятся ли фельетоны	Очень нравятся, а про что ещё следовало писать, то смотри № 25
30) Какой отдел самый непонятный	Для меня все отделы понятны, но для крестьян мало бывают понятны передовые статьи (политика), но, по моему мнению, такие статьи не могут быть написанными без непонятных слов для малограмотных
31) Правильно ли ведётся распределение газетными разделами	Правильно

32) Интересны ли прибавления к газете	Прибавление к газете – все очень интересно; без некоторых газета не может быть; больше всего мне как любителю театра, нравится малороссийский театр, музыка
33) Дорога ли газета (в смысле материальном)	Газеты могут иметь только интеллигентные читатели, дорога ли она, то об этом нельзя было бы сказать, если бы к ней давалось больше приложения. Тепер же получаемыми приложениями довольны
34) Есть ли какие неправильности в газете	Неправильностей никаких, есть маленькая просьба к редакции и я думаю, что редакция могла бы согласиться с моим мнением. Это желание более яснее писать, так как раньше писалось в “Громадської Думці”, а то, хотя и разъясняешь как читать, но они (читатели) скоро забывают и в конце концов результаты получаются плачевные, даже были слухи, что отказывались читать газету, говоря, что ни по малороссийски написано, ни по русски, но когда я бывало начинаю уговаривать, то они снова с охотой читают. По малороссийски, как вы видите, пишу очень плохо, а потому и в газеты никогда не пишу, так как считаю себя непригодным для этого, а для спектаклей, которые были на Р.Х.Р. и будут летом, я кое-что писал и буду еще писать, причём и сам в этих спектаклях участвую.
35) Советуете ли кому выписывать газету	Советую всем, но почему не выписывают, не знаю. 1909 г. 18 марта В. Каменецкий

Додаток И

Незаконна література, вилучена жандармами 8 лютого 1905 р. на ст. Кременець Волинської губернії у студента Київського університету П. Канівця.

- 1) 12 примірників № 80, 908 примірників № 83, 1040 примірників № 84 та 239 примірників № 85 газети “Іскра” ЦК РСДРП за 1904–1905 рр.;
- 2) 679 примірників газети “Социал-демократ” № 3 за 1904 р.;
- 3) 91 примірник брошури “Две диктатуры” Мартинова;
- 4) 73 примірники брошури “Политические процессы”, Выпуск 11;
- 5) 83 примірники брошури “О нашей тактике по отношению к борьбе с царизмом”, соч. Плеханова;
- 6) 834 примірники листівки “Революционные дни”;
- 7) 198 примірників листівки “Какое страхование нам нужно”;
- 8) 290 примірників листівки “Ко всем гражданам России”;
- 9) 29 примірників листівки “Бюллетень № 4”;
- 10) 664 примірники листівки “Петиция петербургских рабочих”;
- 11) 733 примірники газети “Правда” № 1 за 1905 р.;
- 12) 75 примірників брошури “Здобуття Бастилії” на малоросійському нарідччі;
- 13) 1 примірник брошури “Національна рада”;
- 14) 46 примірників брошури “Що зробила національна рада” на малоросійському нарідччі;
- 15) 22 примірники брошури “Страйк і бойкот” на малоросійському нарідччі;
- 16) 87 примірників листівки “Раскол революционной украинской партии”;
- 17) 124 примірники листівки “Розкіл революційної української партії” на малоросійському нарідччі;
- 18) 9 примірників листівки “Заявление”;
- 19) 33 примірники листівки “Заява” на малоросійському нарідччі;
- 20) 4688 примірників листівки “Революція” на малоросійському нарідччі.

Додаток К

Відомість про судові справи, передані генерал-губернатором Південно-Західного краю до військових судів за законами воєнного часу (з початку 1905 р. по 1 листопада 1908 р.).

	Кіл-сть справ, що передані до військово-окружних судів	Кіл-сть справ, що передані до військово-польових судів	Приналежність до злочинних товариств	Приналежність до військово-революційних організацій	Масові безладдя та демонстр. (в т.ч. аграрного характеру)	Число осіб, засуджених військово-окружним та військово-польовим судом					Число осіб, яким смертна кара замінена		Число осіб, що підл. покаранню на смерть
						До смертної кари	До каторжи, робіт	До ув'язнен. у виправн.-арешт. відділення	До тюремн. ув'язн.	До заслання	Каторжні роботи	До ув'язнен. у виправн.-арешт. відділення	
<u>За 1905 рік</u>													
По Київській	6				2	1	3	21	6		1		
Подільській	1						1		1				
Волинській	2												
Разом	9			1	2	1	4	21	7	1	1		
<u>За 1906 рік</u>													
По Київській	47	4	2	1	1	37	32	13	6		19	1	17
Подільській	12					11	11	4	9		4		7
Волинській	14					21	9				11		10
Разом	73	4	2	1	1	69	52	17	15		34	1	34
<u>За 1907 рік</u>													
По Київській	60		1	4	2	52	51		18	5	22		30
Подільській	24				2	39	34	1	1		17	3	19
Волинській	11					3	9				1		2
Разом	95		1	4	4	94	94	1	19	5	40	3	51
<u>За 1908 рік</u>													
По Київській	25		1	1		17	9			7	7		10
Подільській	11					5	3		2		5		
Волинській	5					3	2						3
Разом	41		1	1		25	14		2	7	12		13
Разом	218	4	4	7	7	189	164	39	43	13	87	4	98

ЦДІАУК.– Ф.442.– Оп.855.– Спр.529.– Арк.41зв.– 42.

Додаток Л

**Клопотання М. Міхновського, надіслане ним до Київської судової палати по кримінальному департаменту 27 вересня 1907 р.
(Документ подається мовою оригіналу, а підкреслене в ньому є підкресленим у джерелі).**

“Защитника Єфима
Александровича Квасницкого
Присяжного поверенного
Николая Ивановича
Михновского, жив. в Харькове
по Скобелевской площади № 9

Прошение

Имею честь заявить Судебной Палате, что я принял на себя защиту подсудимого Квасницкого и в качестве его защитника заявляю следующее ходатайство:

Обозревая обвинительный акт, я убедился, что составителю его неизвестны программы украинских партий, т.е. ни цели и стремления их, ни тактики и средства деятельности. Составителю обвинительного акта не известны такие взаимоотношения украинских партий между собой. Составитель, разумеется, вполне добросовестно, но совершенно ошибочно соединил в одно радикально-демократическую партию со “Спилкою” социал-демократов и приписал этой последней стремление к “автономии Украины”. Составитель акта, очевидно, не подозревает, что на Украине есть две враждующие между собою социалистические партии с весьма различными программами: “Спилка” и Украинская Социал-Демократическая партия.

Естественным результатом этого являются чрезвычайно серьёзные ошибки как в формулировке обвинения, так и в оценке доказательств. Для сведущего лица очевидно, что в действительной, реальной жизни не существует вовсе того “преступного сообщества, именующего себя К.О. Украинского Союза (Спилка) Рос. Соц. Дем. Раб. Парт., которое поставило целью своей деятельности заменить

самодержавие демократической республикой на началах Федеративного устройства с автономией Украины”, как говорит обвинительный акт, ибо хотя “Спилка” и существует, но враждебно относится и к Федерации России и к автономии Украины.

Отсюда явствует, что формулировка обвинения не соответствует обвинительному материалу, который не был критически исследован лицом, знакомым с группировкой партий на Украине. Из обзора материала (вещественных доказательств) видно, что воедино соединена агитационная литература трёх враждующих партий, и что обвинителем создана общая для всех трёх партий программа и при том такая, что ни одна партия не может её признать за свою. Выводы понятны. Обвинение, располагая огромным материалом и желая его обобщить, впало в ошибки и соединило несоединимое, связать смертных врагов солидарной ответственностью за взаимные чуждые им идеи и деятельность.

Опасаясь, что члены Особого присутствия, по крайней мере, сословные представители, не имея понятия об украинских партиях и их программах, могут впасть в те же ошибки и признают кого-либо из обвиняемых виновными в участии в несуществующем сообществе.

По долгу знания и присяги спешу указать на опасность для правосудия.

Посему прошу на основании 557 ст. Уст. Уг. Суд. вызвать в заседание Палаты экспертов по вопросу: о программах, целях, тактике и взаимоотношениях двух украинских партий: "Радикально-Демократической и Украинской Социально-Демократической партии и третьей, именующей себя “Спилкою” Российской Соц.-Дем. Раб. Партии

Если бы Палата за пропуском подсудимым трёхдневного срока согласно закону 18 марта 1906 г. не нашла возможным по формальным причинам уважить моё ходатайство, то прошу на основании того же закона продлить подсудимому срок до семи дней.

Если и это ходатайство уважено не будет, то, ввиду краткости срока, оставшегося до дня слушания дела 12/X 1907 г., я ходатайствую ныне же

применительно к 576 ст. Уст. Уг. Суд. о вызове экспертов на счёт обвиняемого Квасницкого. Экспертами прошу назначить лиц по усмотрению Судебной палаты, с своей стороны прошу вызвать в качестве экспертов: 1) Евгения Харлампиевича Чикаленко, издателя “Рады”, живущего Мариинско-Благовещенская улица, с.д. № 98; 2) Помощника Прис. Пов. Фёдора Павловича Матушевского, жив. Б. Подвальная № 6 и Сергея Михайловича Шемета, жив. по Тарасовской улице № 6.

Наконец, приняв во внимание, что факт существования трёх украинских партий для Прокурорского надзора, может быть, является вновь открывшимся обстоятельством, я от имени подзащитного наперёд изъявляю согласие, требуемое 577 ст. Уст. Уг. Суд., если Прокурорский надзор пожелает вызвать экспертов с своей стороны на основании этого закона.

Сентября 27 дня 1907.

Присяжный поверенный Н. Михновский.”

ЦДДАУК. – Ф.318. – Оп.1. – Т.2. – Спр.1717.– Арк.79–79зв.

Додаток М

**Антиурядові видання, вилучені поліцією під час обшуку у студента
Київського університету М. Залізняка та члена УДРП Ю. Квасницького в
Києві у ніч на 5 червня 1907 р.**

- 1) 170 примірників брошури Української радикальної партії під назвою “Як люди прав собі добувають”;
- 2) 723 примірники брошури “Два закона”, в якій доводилась необхідність скасування приватної власності на землю та передання її у розпорядження всього народу, знищення “чиновничого закону” і т.п.;
- 3) 146 примірників брошури “Кем и как управляется русский народ”, видання книговидавництва “Товарищество”, в якій доводилось, що з часом появи царської влади почалося пригнічення трудового народу. Звідси в брошурі робився висновок про необхідність повалення самодержавства;
- 4) 11 примірників № 1 за 1906 р. “Сборника на очередные темы”, видання книговидавництва “Новая мысль”, де була обґрунтована думка про необхідність збройної боротьби з урядом;
- 5) 4 примірники 1 випуску, 14 примірників 2 випуску, 5 примірників 3 випуску та 12 примірників 4 випуску брошури – журналу “Сознательная Россия”, в яких доводилась необхідність революційної боротьби з урядом і “гнилым, уродливым” абсолютизмом;
- 6) 293 примірники брошури малоросійською мовою “Якого ладу нам треба”, виданого Українською радикальною партією.

Додаток Н

Нелегальна література, вилучена поліцією під час обшуків у І. Садовського в м. Радомислі Київської губернії 13 вересня 1907 р.

1) 43 примірники гектографованої брошури на малоросійському наріччі під назвою “Видчіт про установчі збори Спілки Сільських Учителів Радомисського повіту”;

2) 12 примірників друкованої прокламації, яка мала назву “Народу от народных представителей”;

3) 34 примірники прокламації на малоросійському наріччі, надрукованому на одному аркуші та озаглавленою “Народу від народних послів” та “Маніфест до армії та флоту від трудової групи і соціал-демократичної фракції Державної Думи”;

4) 23 примірники друкованої прокламації, що починалася словами “Товарищи крестьяне...”;

5) 99 примірників друкованих брошур російською та малоросійською мовами різноманітних найменувань, у числі яких були: 4 примірники брошури “Хто з чого живе”, 15 примірників брошури “Новий закон”, по 8 примірників брошур “Всенародна Установча Рада” та “Солдатики!”, “Військо і народ” та інші;

6) 2 записники. В одному з них були особисті документи І. Садовського та напіваркуш чистого паперу з заміткою про нього і один примірник гектографованої прокламації на малоросійському наріччі, що починалася словами “В найближчому часу...” за підписом “Організаційне бюро Радомисського відділу Всеукраїнської Учительської Спілки”. У другому записникові були знайдені особисті папери студента Київського університету О. Мізерницького.